NÉPRAJZI TANULMÁNYOK A ZEMPLÉNI-HEGYVIDÉKRŐL

A MISKOLCI
HERMAN OTTÓ MÚZEUM
NÉPRAJZI KIADVÁNYAI
X.

NÉPRAJZI TANULMÁNYOK A ZEMPLÉNI-HEGYVIDÉKRŐL

MISKOLC, 1981

Lektorok:

Barna Gábor, Bodrogi Tibor, Dám László, Ferenczi Imre,
Fügedi Márta, Gunda Béla, Györgyi Erzsébet, Hegyi Imre,
Kisbán Eszter, Paládi-Kovács Attila, Petercsák Tivadar, Szolnoky Lajos,
Takács Lajos, Ujváry Zoltán, Viga Gyula

VIGA GYULA
közreműködésével
szerkesztette
SZABADFALVI JÓZSEF

ISSN 0544–4233
ISBN 963–01–2883–7

Felelős kiadó: A Herman Ottó Múzeum igazgatója

Borsod megyei Nyomdaipari Vállalat, Miskolc – 81 – 697 – 1200
Felelős vezető: Kilián Béla

TARTALOM

Szabadfalvi József: Kutatások és eredmények a Zempléni-hegység népi kultúrájának tanulmányozásában 11
Ikvai Nándor: A földművelés jellemzői a Zempléni-hegységben 25
Petercsák Tivadar: Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében 43
Dám László: Település, lakóház és házberendezés a Zempléni-hegyvidéken 63
Selmeczi Kovács Attila: A beltelek gazdasági épületei 89
Juhász Ágnes: Hejce településnéprajza 105
Dobrossy István–Fügedi Márta: Kenderfeldolgozás és vászonfelhasználás a Zempléni-hegyvidék falvaiban 125
Bődi Erzsébet: Növényi alapanyagú táplálékok 147
Szabó László: Család és rokonság a Zempléni-hegyvidék középső részén 161
Barna Gábor: A hiedelmek alakjai a Zempléni-hegység falvaiban 189
Niedermüller Péter: Kalendáris szokások a Zempléni-hegyvidék falvaiban 207
Hoppál Mihály: Népi gyógyítás 237
Dobos Ilona: Néhány északkelet-magyarországi mondatípus 255
Ferenczi Imre: Bodrogszentesi mondák és legendák 271
Diószegi Zsuzsa–Barna Gábor: Komlóskai mondák 283
Niedermüller Péter: A családi élet szokásai és a társadalmi viselkedés szabályai a Zempléni-hegyvidéken 295
Bartha Elek: A szentelmények szerepe Komlóska néphagyományában 311
Nádasi Éva: A búcsújárás szokásai Mogyoróskán 320
Kriston Vizi József: Játék és szórakozás Pusztafaluban 335
A kötetben szereplő tanulmányok összesített irodalma 349

CONTENT

Szabadfalvi, József: Research and results in study of the Zemplén mountains' popular culture 11
Ikvai, Nándor: Characteristic property of agriculture in the Zemplén mountains 25
Petercsák, Tivadar: Function of forest in life of people in the Zemplén mountans ... 43
Dám, László: Settlement, dwelling house and furnishings in the Zemplén mountains 63
Selmeczi Kovács, Attila: Farm buildings of ground plot 89
Juhász, Ágnes: Settlement description of Hejce 105
Dobrossy, István–Fügedi, Márta: Hemp industry and linen working up in villages of the Zemplén mountains 125
Bődi, Erzsébet: Food from vegetable matter 147
Szabó, László: Family and kinship in the central part of Zemplén mountains 161
Barna, Gábor: Figures of beliefs in the Zemplén mountains 189
Niedermüller, Péter: Calendar customs in the villages of the Zemplén mountains 207
Hoppál, Mihály: Popular curing 237
Dobos, Ilona: Some legend types in North-East Hungary 255
Ferenczi, Imre: Myths and legends from Bodrogszentes 271
Diószegi, Zsuzsa–Barna, Gábor: Legends from Komlóska 283
Niedermüller, Péter: Customs of family life and regulations of social behaviour in the Zemplén mountains 295
Bartha, Elek: Role of sacraments in Komlóska 311
Nádasi, Éva: Customs of pilgrimage in Komlóska 320
Kriston Vizi, József: Parish-feast in Mogyoróska 335
The total bibliography of the studies being in the volume 349

INHALT

József Szabadfalvi: Forschungen und Ergebnisse der Volkskultur des Zemplén-Gebirges 11
Nándor Ikvai: Der Ackerbau im Zemplén-Gebirge 25
Tivadar Petercsák: Die Bedeutung des Waldes im Volksleben im Zemplén-Gebirge ... 43
László Dám: Siedlung, Wohnhaus und Hauseinrichtung im Zemplén-Gebirge 63
Attila Selmeczi Kovács: Die Wirtschaftgebäude auf dem Grundstück 89
Ágnes Juhász: Die Siedlungsethnographie von Hejce 105
István Dobrossy–Márta Fügedi: Die Hanfbearbeitung und die Leinenverwendung in den Dörfern im Zemplén-Gebirge 125
Erzsébet Bődi: Die Ernährung vom pflanzlichen Ursprung 147
László Szabó: Familie und Verwandschaft in dem mittleren Teil des Zemplén-Gebirges 161
Gábor Barna: Die Figuren des Glaubens in den Dörfern des Zemplén-Gebirges 189
Péter Niedermüller: Der Kalenderbrauch in den Dörfern des Zemplén-Gebirges 207
Mihály Hoppál: Die Volksheilkunde 237
Ilona Dobos: Einige Sagentypen von Nordost-Ungarn 255
Imre Ferenczi: Legenden und Sagen von Bodrogszentes 271
Zsuzsa Diószegi–Gábor Barna: Sagen von Komlóska 283
Péter Niedermüller: Die Gewohnheiten des Familienlebens und die Regeln des gesellschaftlichen Verhaltens in dem Zemplén-Gebirge 295
Elek Bartha: Die Rollen der gewihten Sachen und Materialen in der Volksüberlieferung von Komlóska 311
Éva Nádasi: Der Brauch der Wallfahrt in Mogyoróska 320
József Kriston Vizi: Spielen und Unterhaltung in Pusztafalu 335
Literatur der Abhandlungen des Bandes 349

KUTATÁSOK ÉS EREDMÉNYEK A ZEMPLÉNI-HEGYSÉG NÉPI KULTÚRÁJÁNAK TANULMÁNYOZÁSÁBAN

SZABADFALVI JÓZSEF

A Zempléni-hegység az Északi-középhegység legkeletibb tagja, az eperjes–tokaji hegylánc magyarországi szakasza. A hegység az Északkeleti-Kárpátok külső ívéből indul, északon találkozik a Keleti-Beszkidek déli lejtőivel. Az északról dél felé húzódó hegység nyugati oldalán a Hernád-völgye, keleten pedig a Hegyköz, a Bodrog, illetőleg a Tapoly és az Ondava völgyei biztosították a jó összeköttetést a magyar Alföld, az Északkeleti-Kárpátok, sőt Lengyelország felé. Ez a földrajzi helyzet megszabta a zempléni táj flóráját, faunáját, történetét, nemzetiségi, etnikai, sőt kulturális sajátosságait is. A Nagy-Milic vidéken fellelhető a kárpáti, a magashegyvidéki flóratartomány, az ún. *Carpaticum* is. A történelem során a táj a népek országútja volt. Itt érkeztek a Kárpát-medencébe a honfoglaló magyarok, valószínűleg ez is útja volt a korábbi nagy lovas nomád népeknek. Többször központja lett az antifeudális politikai mozgalmaknak, szabadságharcoknak, emlegetik *a szabadságharcok földjé*nek is. Bázisa volt a huszita mozgalomnak, 1514-ben a felkelők elfoglalták és uralták Sárospatak várát. Megvetette itt a lábát az antifeudális indíttatású reformáció is, máig híres központját, a sárospataki főiskolát 1531-ben alapították. 1590-ben a gönci lelkész, Károli Gáspár fordításában megjelent az első teljes magyar nyelvű Biblia, az ún. vizsolyi Biblia.

Bocskai Istvánt 1606-ban Szerencsen választották meg Magyarország fejedelmének, szabadságharcához a nemesek mellett parasztok is csatlakoztak. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György Habsburg-ellenes függetlenségi harca miatt a 17. század első felében is a hadi események színtere volt a terület. A Császár Péter-féle parasztfelkelés különösen antifeudális jelleget öltött. A Wesselényi-féle összeesküvés jelentős alakja volt I. Rákóczi Ferenc is, aki Zemplénben vette fel a harcot a császáriakkal.

A zempléni Rákóczi-birtokok I. Rákóczi Ferenc özvegye, Zrínyi Ilona és Thököly Imre házassága (1682) után a kuruc szabadságharc gazdasági és tömegbázisának az alapját vetették meg. Thököly harca után a Szalontai György és Tokaji Ferenc vezette hegyaljai parasztfelkelés gyors sikerei készítették elő 1657-ben a Rákóczi szabadságharcot. A zempléni táj II. Rákóczi Ferencnek is szülőföldje, neveltetésének egyik helye, valamint családi birtokainak területe, szabadságharcának (1703–1711) is számos jelentős eseménye kapcsolódik ide.

A Martinovics összeesküvés tagjaként börtönt is viselt Kazinczy Ferenc a magyar nyelvújítással, a magyar irodalmi-, tudományos- és köznyelv kialakításával tette Zemplént ismét, a 18–19. század fordulóján, országos központtá, a Habsburgok gyarmatosító mozgalmai elleni harc legjelentősebb bázisává. 1831-ben a kolerajárványt követő antifeudális

parasztfelkelés folytatta a sok évszázados harcot. A járvány áldozata lett – többek között – Kazinczy Ferenc is. Kossuth Lajos, a megye szülöttje, a megye székhelyén, Sátoraljaújhelyen kezdte politikai tevékenységét.

A Zempléni-hegység meglehetősen ritkán lakott terület, az 1436 km^2-en kb. 112 000 ember él: az ország lakosságának mintegy 1%-a. Népsűrűsége 77 fő/km^2, ez az országos átlag (111 fő/km^2) alatt áll. A népesség területi megoszlása egyenlőtlen. A hegység belső, erdővel borított részében a népsűrűség igen alacsony: Regécen 11,2, Mogyoróskán 15,1, a többi helyen 18–25 fő/km^2. A népesség az elmúlt száz év alatt (1870–1970) mintegy 22 000 fővel gyarapodott. Ez a népesség növekedésének üteme kb. egynegyede az országos átlagnak. A Hegyalja egykori mezővárosai közül pl. Tokajnak, Tolcsvának, Tállyának és Mádnak kevesebb a népessége, mint 1870-ben. A stagnálás, a *demográfiai erózió* az egész tájra jellemző. A filoxéravész utáni népességcsökkenés a szőlőtermesztő területek egészét érintette, a múlt század végétől nagyarányúvá lett a kivándorlás, elsősorban Amerikába. A lakosság nagy része vándorolt el a szomszédos kapitalizálódó Borsod ipari és az ország más fejlődő területeire.[1] A Zempléni-hegység lakosságának háromnegyede, mintegy 91 000 fő falvakban él. Az 57 falu legtöbbje aprófalu, többségük erdőgazdálkodásból és földművelésből él, de kialakult néhány bánya (Telkibánya, Mád, Erdőbénye) és ipari üzem is (Pálháza, Hollóháza).

A Zempléni-hegység településeinek legnagyobb része a hegyek és a síkság találkozásainál, az ún. peremlépcsőkön települt. A Hernád és a Bodrog mellékén akadnak folyó menti falvak, a hegység belsejében pedig irtásföldeken is alakultak ki települések. A folyó menti települések nagy része egykor jelentős halászattal is foglalkozott (Tokaj, Bodrogkeresztúr, Sárospatak). Telkibányán a nemesfémbányászás már a 14. században is jelentős volt, s megszakításokkal a 19. század közepéig folyt. A Sárospatak melletti Megyer-hegyen kvarcitból malomkövet bányásztak, helyesebben faragtak. Több helyütt bukkantak kaolinra (Sárospatak, Mád, Füzérradvány, Rátka stb.), erre települt évszázadokkal ezelőtt a híres sárospataki kerámia, valamint a 19. század első harmadától a kőedény-manufaktúrák. Régen bányásszák az andezit- és riolittufát is. Az ásványbányászatnak jelentős területe (perlit, bentonit, zeolit stb.) a Zempléni-hegység napjainkban is.

A Zempléni-hegység két történelmi vármegye határán húzódik végig. A nyugati, a Hernád felé néző lejtő Abaúj vármegyébe, a keleti oldal, a Hegyközre nyíló rész, illetőleg a hegység déli, délkeleti lejtője, a nagyhírű Hegyalja Zemplén vármegye területére esik.

A Zempléni-hegység gazdasági életének és népi kultúrájának alakulására hatással volt a földrajzi környezet, a hegyvidék domborzata, növényzete stb. A Bodrog és a Hernád közötti területen négy etnográfiai területegységet különböztetünk meg.

1. *Hegyalja* (vagy *Tokaj-Hegyalja*) a Zempléni-hegység délnyugati, déli és délkeleti szegélyterülete. A történelmi Abaúj és Zemplén megyék területén a 18. századtól folyamatosan alakult ki Hegyalja szőlő- és bortermelő gazdasága. A 16. században – a szerémségi borvidék pusztulása után – a hegyaljai mezővárosok és falvak szőlőkultúrája erőteljesen fejlődött és az ország borkivitelében az első helyet foglalta el. A filoxéravész előtt, a 19. század második harmadáig, a szőlőtermő terület sokkal nagyobb volt, a nyugati oldalon Kassáig felhúzódott. Lakossága túlnyomórészt magyar, bár a középkortól más népelemeket (például vallont) is olvasztott magába. A táj kultúrája és nyelve az egész

1. FRISNYÁK Sándor 95–96.

magyar népre hatással volt: *itt alakult ki az irodalmi nyelv* s az egyik legjelesebb iskolaváros, Sárospatak. A Hegyalján a magyar városfejlődés jellegzetes formációjának, a mezővárosoknak egész sora fejlődött ki: Szerencs, Tállya, Mád, Tarcal, Tokaj, Erdőbénye, Tolcsva stb.

2. A *Hegyköz* a Bózsva-patak vízgyűjtője, a történelmi Abaúj és Zemplén területén, Sátoraljaújhelytől északra, az országhatár és a hegység keleti lejtője között terül el. A táj mai arca a 18–19. században alakult ki, az összefüggő erdőségek a hegyoldalakra és magasabb területekre szorultak vissza. Települései jellegzetes *irtásfalvak.* Az Árpád-korban a *sárospataki erdőispánsághoz,* illetőleg a *füzéri várhoz* tartoztak. A lakosságot bolygatta az ellenreformáció és a kuruc háborúság, a hiányt magyar, szlovák és kárpáti ukrán lakosság egészítette ki.

3. A *Hernád-völgy* (a geográfiai irodalom a *Mezőcülő* elnevezést használja) a Zempléni-hegységtől nyugatra fekvő, a síkságba olvadó terület. A folyóhoz közelebb eső területeken a *földművelés a jellemző gazdálkodási ágazat,* a hegységhez simuló településeken előtérbe lép az *állattenyésztés.* A Hernád-völgy a „történelem országútja" volt, ahol a különböző átvonuló hadak az Árpád-kori magyar településeket dúlták-pusztították (például Amadé nádor seregei, majd Giskra, a husziták, a törökök és az osztrákok). A Hernád-völgy fontos útvonala volt a magyar, valamint a Közel-Kelet felől érkező és az északi államok felé tartó kereskedelemnek.

4. *A Zempléni-hegység belső (erdő-) vidéke.* Önálló néprajzi kistáj, sok jellegzetes vonással. Ide soroljuk Mogyoróskát, Regécet, Arkát, Baskót, Telkibányát és az ún. Hutákat. A belső (erdő-) vidékek később népesültek be, a Huták csak a 18. században. A falvaknak kevés a szántóföldjük, a megélhetést a hegység és az erdő biztosította: elsősorban erdei munkával és állattenyésztéssel foglalkoztak, de jelentős szerepe volt az erdők nyújtotta termések gyűjtögetésének is. Itt alakultak ki a keménycserép- és az üvegmanufaktúrák, s jelentős volt a szénégetés, a hamuzsírfőzés is.

A hegység műemlékekben is gazdag, közöttük igen sok vár is díszíti. Abaújvár község belterületén áll a honfoglalás korának földsánccal megerősített hatalmas földvára, az Abák nemzetségfői központja, mondhatjuk úgy is, hogy Abaúj megye egykori székhelye. A szomszédos Gönc és Telkibánya határában áll a kétes emlékű Amadé-vár, amelyet Amadé nádor, szepesi főispán építtetett a 13. század végén. A hagyomány szerint rablólovagok tanyája is volt, akik rendre fosztogatták a Hernád-völgy nagy kereskedőútján járó gabona- és borkereskedőket. Füzér, Sárospatak, Szerencs, Boldogkő és Regéc vára Rákóczi-birtok volt, a szabadságharc idején jelentős erősségek. Az utóbbiban töltött II. Rákóczi Ferenc 4 évet apró gyermek korában. A Zempléni-hegység településein nem ritkák a román és gótikus templomok, igen sok jelentős kastély színezi a táj építészeti freskóját.

A Zempléni-hegység területe etnikai tekintetben is igen változatos. A honfoglaló magyarság korán megszállta, de mellettük már a középkorban megjelentek az idegen telepesek is. Vallon telepesek érkeztek talán legkorábban, a 12. század elején vagy előtte Sárospatakra és a Hegyalja néhány más településére, Olaszliszkára, Olaszira és Tállyára. A 12. század végétől a Szepességből német telepesek érkeztek néhány Hernád menti településre, így pl. Göncre, Hernádnémetibe és Telkibányára. A hospesek új színfoltokat hoztak

a táj palettájára, a vallonoknak köszönhető valószínűleg a híres tokaj-hegyaljai szőlőtermesztés és borkészítés meghonosítása. A török hadjáratok idején, már a 16–17. században megkezdődött az ukrán parasztság betelepülése Magyarország északkeleti hegyvidékére. A 17. század közepéig szervezett betelepítés is folyt, a Rákóczi család hatalmas birtokain különösen szívesen fogadták az ukrán jobbágyokat. Azokban a falvakban, ahol a 18–19. században ukrán vagy szlovák lakosságot találunk, az 1548 és 1700 közötti adóösszeírások idején a legtöbb alkalommal még lakatlanok. Filkeháza rutén jellegét már 1680-ban említik, a Zempléni-hegység falvaiba a nagyobb arányú betelepítés azonban csak a 18. század második felében indult meg. A török pusztította Alföldre az Északi-Középhegység településének a magyar lakosságából is igen sok helyről települtek le magyar telepesek. Az így előállott hiátust töltötte ki az északról letelepült, ill. telepített idegen nyelvű lakosság. Jelentős ukrán letelepedés történt a következő községekbe: Komlóska, Baskó, Mogyoróska, Végardó, Rudabányácska és Mikóháza.[2] A szlovák letelepedés ugyancsak a 18. században zajlott le, legjelesebb szlovák falvak a következők: Hollóháza, Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta, Háromhuta. Ugyanebben az időszakban zajlott le a második német betelepedés, pl. Hercegkút, Károlyfalva, Rátka, Sima, Újpatak községekbe. A megye etnikai átrendeződése nagyon sokszínűvé festette a Zempléni-hegység népének freskóját.

A Zempléni-hegységről, illetőleg egyes tájegységeiről, annak honismereti és néprajzi kutatásairól több bibliográfia jelent meg. *Bakos* József 1947-ben és 1957-ben adta közre a Hegyalja, Hegyköz és a Bodrogköz néprajzi irodalmát, illetőleg a Tokaj-Hegyalja borászatának bibliográfiáját.[3] Ezt követően a Herman Ottó Múzeum adta ki 1958-ban, 1970-ben és 1979-ben a megye néprajzi irodalmának bibliográfiáját. Az első kettőt *Bodgál* Ferenc, az 1968-tól 1978-ig terjedő, harmadik kötetet pedig *Fügedi* Márta és *Viga* Gyula gyűjtötte és adta közre.[4] Jól használható a miskolci Megyei Könyvtár által kibocsátott két honismereti bibliográfia is.[5] Az 1970-es évek közepén készítette el Puruczki Béla Tokaj-Hegyalja szőlőtermesztésének és borászatának bibliográfiáját, ez azonban még csak könyvtárakban, kéziratban tanulmányozható.[6]

A zempléni táj néprajzi kutatásának állását és a feladatokat *Balassa* Iván 1960-ban, *Szabadfalvi* József pedig 1956-ban és 1964-ben foglalta össze.[7]

A történeti Abaúj és Zemplén megye népének élete és története iránt igen korán megindult az érdeklődés. Honismertető munkák a 18. sz. elejétől emlegetik, ismertetik a

2. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973.
3. BAKOS József 1947., BAKOS József 1957.
4. BODGÁL Ferenc 1958., BODGÁL Ferenc 1970., FÜGEDI Márta–VIGA Gyula 1959. Vö.: még TÓTH Lajosné–VIGA Gyula 1978.
5. HUBAI László–KLUGER Lászlóné 1973., KAZACSAI Ferencné 1970., FÜLÖP Attila 1964.
6. PURUCZKI Béla 1973.
7. BALASSA Iván 1960., SZABADFALVI József 1956., SZABADFALVI József 1964.

Zempléni-hegységet, elsősorban a Tokaj-Hegyalját, a történeti borvidéket. Elsőként *Bél* Mátyás[8] és *Szirmay* Antal *Notitiáját*, illetőleg egyéb műveit kell említeni.[9] *Szirmay* Antal zempléni birtokos volt, munkásságának jó része is ide kapcsolódott. A fontos munkák sorában meg kell említeni *Wimmer* G. A. Abaúj megyéről 1831-ben kiadott monográfiáját.[10] A *Magyar Gazda* 1842. évi kötetében jelent meg egy érdekes tanulmány Abaúj vármegye mezőgazdaságáról.[11] Sok hasznos adatot őriznek *Fényes* Elek munkái,[12] valamint *Pesty* Frigyes kiadatlan, a Széchényi Könyvtárban őrzött községleírásai.[13] A 19. század közepétől több ismeretterjesztő, pontosabban honismereti munka jelent meg. A *Hazánk s a külföld* 1868. évi kötetében Mádról közölnek leírást.[14] Az 1867-ben megjelent *Tokaj Hegyaljai Album*ban Szabó József írt hosszabb összegzést a táj falvairól és népéletéről. Ugyanez a szerző írt tanulmányt a Tokaj-Hegyaljáról a *Magyarország Képekben* c. kötetben 1870-ben[15] A Magyarországi Kárpátegyesület Évkönyvében pedig *Siegmeth* Károly írt hangulatos útleírást.[16] Az *Osztrák Magyar Monarchia Írásban és Képben* c. sorozatban *Király* Pál írt összegzést Abaúj-Torna megyéről.[17] A Sárospatakon diákoskodó *Komáromy* János is igen sok írásában közöl a tájra vonatkozó adatokat.

A megyei monográfiák között még napjainkban is kiemelkedik *Korponay* János korai, 1866-ban, illetőleg 1870-ben megjelent kétkötetes Abaúj megyei munkája.[18] Hasznos néprajzi adatokkal szolgálnak *Ballagi* Géza, *Borovszky* Samu, *Molnár* Endre, *Csikvári* Antal monográfiái, valamint a megye Miskolcon 1970-ben megjelent adattára.[19]

Néprajzi tekintetben is igen sok használható adat és megfigyelés található a gazdaságtörténeti, történeti, főleg a regéci és a sárospataki uradalom gazdálkodásáról írott munkákban, elsősorban *Jármai* Edit, *Bakács* István, *Ravasz* János, *Iványi* Béla, *Divéky* Adorján, *Kemény* Lajos, *Csoma* József, *Kalmár* János, *Veress* Éva, *Oláh* József, *Makkai* László és *Orosz* István munkáiban.[20] *Dobos* Ilona figyelemre méltó történeti monográfiát készített *Tarcal története a szóhagyományban* címmel.[21] Külön figyelmet érdemel *Dongó Gyárfás* Géza szerkesztette *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez* c., több mint húsz

8. BÉL Mátyás 1735–1742.
9. SZIRMAY Antal 1793., SZIRMAY Antal 1904., SZIRMAY Antal 1810.
10. WIMMER G. A. 1831.
11. FARKASSÁNYI Sámuel 1946.
12. FÉNYES Elek 1851., FÉNYES Elek 1836–1840.
13. PESTY Frigyes é. n.
14. ZOMBORY Gusztáv 1868.
15. SZABÓ József 1867., SZABÓ József 1870.
16. SIEGMETH Károly 1886.
17. KIRÁLY Pál 1899.
18. KORPONAY János 1866–1870.
19. BALLAGI Géza 1893., BOROVSZKY Samu–SZIKLAY János 1896., BOROVSZKY Samu é. n., MOLNÁR Endre 1935., CSIKVÁRI Antal 1939., VARGA Gáborné 1970.
20. JÁRMAI Edit 1930., BAKÁCS István 1930., RAVASZ János 1938., IVÁNYI Béla 1926., VERESS Éva 1958., DIVÉKI Adorján 1905., KEMÉNY László–CSOMA József 1912–1915., OLÁH József 1960., KALMÁR János 1968., OROSZ István 1960., MAKKAI László 1954.
21. DOBOS Ilona 1971.

éven át megjelent sorozat.[22] Sok becses adat található az abaúji és a zempléni népéletre vonatkozóan a tájon különböző időben megjelent irodalmi, történeti, gazdasági és honismereti folyóiratokban és újságokban: pl. az *Abaúj Megyei Közlöny, Felső-magyarországi Közlöny, Felső-magyarországi Múzeum, Gazdasági Értesítő, Hegyalja, Kassa–Eperjesi Értesítő, Kassai Munkás, Zemplén, Zempléni Híradó* stb. különböző számaiban. Több útikönyv, illetőleg turistakalauz is közöl néprajzi adatot.[23] A geográfiai irodalom is hozzájárult a zempléni táj „emberföldrajzi" feltárásához, itt elsősorban *Hézser* Aurél tanulmányára utalok.[24]

Az intézményes és szervezett kutatás aránylag korán megkezdődött, ezek elsősorban Sárospatakhoz, a főiskolához kapcsolódtak. A 18. század végén itt készült az első magyar népmesegyűjtemény, a 19. század elején már dalokat gyűjtöttek, s a század közepén az itt tanároskodó *Erdélyi* János lelkesítette tanítványait a néphagyományok gyűjtésére.[25] Ötven évvel ezelőtt *Ujszászy* Kálmán irányítása mellett jött létre a református főiskolán a Faluszeminárium, elsősorban a teológusokkal gyűjtöttek össze egy igen értékes, eddig még alig használt néprajzi anyagot. A programot, majd a kutatás útmutatóját 1934-ben és 1936-ban adta közre.[26] A budapesti Néprajzi Múzeum munkatársaiból verbuválódott munkaközösség 1938-ban Pusztafalu község népi kultúrájának néhány lényeges témáját gyűjtötte és dolgozta fel. A gazdálkodást *Tagán* Galimdsán, az építkezést, a kendermunkát és a viseletet *Gönyey* Sándor, a népszokásokat pedig *Szendrey* Ákos dolgozta fel.[27] A Népművelési Intézet munkatársai is dolgoztak szervezett keretek között vidékünkön, s a *Pusztafalutól Karcsáig* c. munkában adták közre a Hegyköz és a Bodrogköz egy részének hagyományos táncéletét, a viseletet és a szokásokat.[28]

A felszabadulás után fellendülő múzeumszervezés tette lehetővé a sárospataki Rákóczi Múzeum megszervezését, amelynek vezetői – elsősorban Bakó Ferenc, Dankó Imre, Balassa Iván – nemcsak a múzeumot és gyűjteményeit teremtették meg, hanem jelentős kutatómunkát is végeztek Abaúj és Zemplén megye területén és *Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei* címmel kiadványsorazatot adtak ki.

Az 1960-as években megkezdte működését a terület másik két múzeuma, 1961-ben a *Tokaji Múzeum*, 1968-ban pedig a *Zempléni Múzeum* Szerencsen.[29] Mindkét helyütt megkezdődött a népélet tárgyi emlékeinek gyűjtése és a tudományos feldolgozó munka. Itt elsősorban *Petercsák* Tivadar hegyközi tanulmányaira utalok.

1963-tól a megyei múzeumi szervezet kialakulása után a megye központi múzeuma, a miskolci Herman Ottó Múzeum munkatársai is részt vettek a Zempléni-hegység néprajzi feldolgozásában. Tanulmányok és adatközlések mind nagyobb számban jelentek meg a

22. DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1896–1917.
23. FRISNYÁK Sándor (szerk.) 1978., NAGY Lajos (szerk.) 1958.
24. HÉZSER Aurél 1921.
25. BERNÁT Lajos 1902., GULYÁS József 1931., HARSÁNYI István–HÓDOSI Béla 1914., POGÁNY Péter 1958., ERDÉLYI János 1846–1848.
26. UJSZÁSZY Kálmán 1934., UJSZÁSZY Kálmán 1936.
27. TAGÁN Galimdsán 1939., GÖNYEY Sándor 1939., SZENDREY Ákos 1939.
28. SZENTPÁL Mária (szerk.) 1953.
29. SZABADFALVI József–VIGA Gyula 1979.

múzeum két periodikájában, *A Herman Ottó Múzeum Évkönyvé*ben és *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*ben, valamint, a *Borsodi Kismonográfiák*ban. Ez utóbbi sorozatban jelent meg 1978-ban *Petercsák* Tivadar kismonográfiája a Hegyközről, 1980-ban pedig *Szilágyi* Miklós munkája a Hernád halászatáról, illetőleg egy történeti és gazdaságtörténeti munka Füzérről.[30] A Herman Ottó Múzeum önálló kötetként adott ki két népdalkiadványt is.[31] Zempléni tanulmányok helyet kaptak a múzeum gyűjteményes munkáiban is. 1966-ban és 1977-ben jelent meg egy-egy kötet *Bodgál* Ferenc és *Dobrossy* István szerkesztésében.[32] Egy sátoraljaújhelyi honismereti és néprajzi szakkör mutatkozott be 1971-ben *Abaúj és Zemplén népéletéből* c. tanulmánykötettel, a munka szerzője és a kötet szerkesztője *Kováts* Dániel.[33] *Morvay* Péter szerkesztette gyűjteményes kötet is közöl területünkről adatközlést.[34]

1970-ben megindult a földrajzi nevek gyűjtése a sátoraljaújhelyi járás falvaiban.[35] A miskolci Megyei Levéltár kiadta a kéziratos térképek földrajzi névanyagát.[36]

A táj népi kultúrájának jobb megismerését a hagyományos módon berendezett népi műemlékek is segítik. 1979-ben nyílt meg Göncön a *Huszita-ház*, 1980-ban a *Komlóskai Tájház* híres kabolás kemencéjével és közelesen elkészül a *Füzéri Tájház* is.

A Zempléni-hegység hagyományos népi kultúrájának tanulmányozásával a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézete az 1950-es évek első felétől foglalkozik. A szórványos anyaggyűjtés már 1953-ban megkezdődött, a rendszeres kutatás a Magyar Tudományos Akadémia tervmunkájaképpen és anyagi támogatásával 1957-ben kezdődött el. A cél egy monografikus jellegű és igényű tanulmánykötet elkészítése volt, 1962 végére közel kétszáz adattári tételszám alatt kb. 11 ezer cédula, illetőleg oldalnyi anyag gyűlt össze.[37] Itt végezték a hallgatók a terepgyakorlatot, pályázatokat, szakdolgozatokat és doktori disszertációkat is készítettek. Igen hamar elkészültek az első nyomdára érett tanulmányok is, elsősorban az intézet dolgozóinak – *Gunda* Béla,[38] *Ujváry* Zoltán,[39] *Szabadfalvi* József,[40] *Ferenczi* Imre[41] és *Ikvai* Nándor[42] tollából. A monog-

30. PETERCSÁK Tivadar 1978., SZILÁGYI Miklós 1980., FELD István–Juan CABELLO 1980.
31. SZTARECZKY Zoltán 1959., C. NAGY Béla–SZTARECZKY Zoltán 1972.
32. BOGDÁL Ferenc 1966., DOBROSSY István 1976.
33. KOVÁTS Dániel 1971.
34. MORVAY Péter 1954.
35. KOVÁTS Dániel 1970.
36. ROMÁN János (szerk.) 1977–1980.
37. L. bővebben SZABADFALVI József 1964. 117. Az első időszakban a következők vettek részt a gyűjtő-feltáró munkában: ifj. Barta János, Bellon Tibor, Békefi Margit, Bencsik János, Benedek László, Béres Csaba, Bodó Sándor, Farkas József, Ferenczi Imre, Flórián Mária, Gunda Béla, Hoppál Mihály, Ikvai Nándor, Paládi-Kovács Attila, Kecskés Péter, Jávor Katalin, Máday Gyula, Nagy Benjámin, Nagy József, Orosz Ilona, Pecséri Ágnes, I. Sándor Ildikó, Szabadfalvi József, Szabadi Imre, Szabó László, Szalacsi Rácz Mária, Szilágyi Miklós, Ujváry Zoltán, F. Valádi Erzsébet, Varga Gyula, Visky Teréz és Zupkó Béla.
38. GUNDA Béla 1956*a*., GUNDA Béla 1956*b*.
39. UJVÁRY Zoltán 1956., UJVÁRY Zoltán 1957., UJVÁRY Zoltán 1958.
40. SZABADFALVI József 1956., SZABADFALVI József 1963*a*., SZABADFALVI József 1963*b*.
41. FERENCZI Imre 1960., FERENCZI Imre 1963*a*., FERENCZI Imre 1963*b*.
42. IKVAI Nándor 1958., IKVAI Nándor 1962.

rafikus tanulmánykötet kiadására azonban sajnálatosan nem került sor, csupán *Ikvai* Nándor földművelési monográfiája jelent meg a Műveltség és Hagyományban,[43] következésképpen a folyamatosan készült tanulmányok különböző néprajzi kiadványokban láttak napvilágot. Az 1970-es évek közepétől ismét megindult a Zempléni-hegység területén levő falvak népkultúrájának tanulmányozása.

A különböző intézményekben folytatott kutatómunka egy része azonban publikálatlan, igen sok kéziratos anyag, felmérés, rajz, de főként fényképfelvétel található Sárospatakon a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményében, a Néprajzi Múzeum és a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Adattárában, valamint a területen levő múzeumokban.

A Zempléni-hegység népeinek eredetével, főképpen a 18. századi betelepítésekkel különösen az utóbbi egy-két évtizedben igen körültekintően foglalkozott a néprajztudomány. A Tokaj-hegyaljai német falvakról, a betelepítésük történetéről *Balassa* Iván írt több tanulmányt.[44] A kárpátukrán szórványokkal *Csorba* Csaba és *Paládi-Kovács* Attila[45], a szlovák telepesfalvakkal *Gunda* Béla és *Manga* János foglalkozott.[46]

A gyűjtögetés témakörében az első tanulmányokat *Ujváry* Zoltán készítette,[47] a gyümölcsfeldolgozásról és az aszalásról *Petercsák* Tivadar és *Dobrossy* István publikált.[48] A Zempléni-hegység középső részének méhészkedéséről, az erdei méhtartásról: *Szabadfalvi József*,[49] *Balassa* Iván és *Balassa* M. Iván írt.[50] A méhvadászatról és az erdei méhészkedésről 1968-ban *Gunda* Béla készített összefoglaló tanulmányt, közöttük közölt zempléni adatokat is. A vadászat módjairól keveset tudunk, bizonyos adatokat közöl *Gunda* Béla idevonatkozó összefoglaló tanulmányában és *Ujváry* Zoltán imént említett cikkeiben.[51] A Bodrog halászatáról még 1926-ban *Gönyey* Sándor közölt tanulmányt.[52] A Hernád halászatáról – mint már említettem – *Szilágyi* Miklós készített kismonográfiát, a hegység patakjaiban folytatott rákászatról *Viga* Gyula értekezett.[53]

Az állattenyésztés és pásztorkodás témaköréből az első néprajzi publikációt *Tagán* Galimdsán írta Pusztafaluról, illetőleg *Kovács* László közölt állatgyógyászati adatokat egy zempléni községből.[54] Igen jó történeti adatokat közöl *Oláh* József és *Hőgye* István.[55] A témakör kutatása az 1960-as években lendült fel. A sertéstenyésztés és makkoltatás, a

43. IKVAI Nándor
44. BALASSA Iván 1959., BALASSA Iván 1973., BALASSA Iván 1974., BALASSA Iván 1975*b*.
45. CSORBA Csaba 1973., PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973.
46. GUNDA Béla 1975., MANGA János 1975.
47. UJVÁRY Zoltán 1957., UJVÁRY Zoltán 1959.
48. PETERCSÁK Tivadar 1972., DOBROSSY István 1969. Vö.: még JÓSVAI Gizella 1976.
49. SZABADFALVI József 1967.
50. BALASSA Iván 1957., BALASSA M. Iván 1970., BALASSA M. Iván 1971., BALASSA M. Iván 1913., BALASSA M. Iván 1975.
51. GUNDA Béla 1968., GUNDA Béla 1966.
52. GÖNYEY Sándor 1926.
53. SZILÁGYI Miklós 1980., VIGA Gyula 1979.
54. TAGÁN Galimdsán 1939., LÁSZLÓ Gyula
55. OLÁH József 1962., HŐGYE István 1972.

juhászat és a juhmigráció kérdéséről *Szabadfalvi* József tollából jelent meg több tanulmány.[56] A makkoltatáshoz *Balassa* Iván is szolgáltatott adatokat.[57] A zempléni Hegyköz egyik községének, Filkeházának paraszti állattenyésztését és a hozzá kapcsolódó pásztorkodást *Petercsák* Tivadar dolgozta fel példamutatóan. Néhány írásában kutatásait kiterjeszti az egész Hegyköz területére. Külön tanulmányt szentelt a szavasmarhatartásnak, a lótartásnak, a sertéstartásnak és a baromfitartásnak, illetőleg az állattartás építményeinek. Foglalkozik e témakörrel a *Hegyköz* c. könyvében is.[58] Források és kutak a Zempléni-hegyvidéken címmel *Ujváry* Zoltán közölt tanulmányt.[59]

A földművelés paraszti gyakorlatáról sajnos igen keveset tudunk. Elsőként *Tagán* Galimdsán cikkét kell megemlítenem 1939-ből Pusztafaluról. Az 1960-as években két jelentős kutatás folyt a Zempléni-hegység s a hozzá kapcsolódó Hegyköz területén. *Balassa* Ivánnak jelent meg monográfiája *Földművelés a Hegyközben* címmel,[60] a hegység legelzártabb belső területének földműveléséről több cikket publikált, s egy kiváló monográfiát jelentetett meg *Ikvai* Nándor.[61]

A Tokaj-Hegyalja szőlőtermesztéséről, a borkészítésről a nagy hírű tokaji bor történetéről, a hozzá kapcsolódó szokásokról sokkal nagyobb a publikációk száma. Lássuk itt is a legjelentősebbeket. A 14. századi magyar szőlő- és gyümölcstermesztésről írott tanulmányában *Belényesy* Márta hegyaljai adalékot is említ. A 16–17. századi sárospataki szőlőművelésről *Román* János, a 16–18. századi szőlő-monokultúráról *N. Kiss* István, a szabad és a dézsmás szőlőkről *R. Péter* Katalin, a sárospataki és a regéci uradalmak szőlőműveléséről a 19. század első feléből *Oláh* József, a hegyaljai mezővárosok társadalmáról *Orosz* István, a borkereskedelemről *Komoróczy* György, *Bartha* István közölt tanulmányt.[62] Ez utóbbi figyelemreméltó ismertetést készített a szőlőőrzés szervezetéről is.[63] *Balassa* Iván több munkájában foglalkozott a Tokaj-Hegyalja borászatának kérdéseivel, így pl. a szőlőművelés és borkezelés 16–17. századi változásaival, a filoxerajárvánnyal, írt a *faktor*ok (közvetítők) szerepéről a borkereskedelemben és a borféleségek terminológiájáról.[64] A hegyaljai régi szőlőművelés szókincsét *Bakos* József is feldolgozta.[65] A Tokaj-Hegyalja szőlőkultúrájának rekonstrukciójáról tanulmány, Borsod-Abaúj-Zemplén megye szőlészetéről

56. SZABADFALVI József 1963., SZABADFALVI József 1968., SZABADFALVI József 1970., SZABADFALVI József 1971*a*., SZABADFALVI József 1971*b*., SZABADFALVI József 1972.
57. BALASSA Iván 1973.
58. PETERCSÁK Tivadar 1971., PETERCSÁK Tivadar 1972., PETERCSÁK Tivadar 1973., PETERCSÁK Tivadar 1975., PETERCSÁK Tivadar 1976*a*., PETERCSÁK Tivadar 1976*b*., PETERCSÁK Tivadar 1977., PETERCSÁK Tivadar 1978., PETERCSÁK Tivadar 1979.
59. UJVÁRY Zoltán 1969.
60. BALASSA Iván 1964.
61. IKVAI IVÁNCSICS Nándor 1961., IKVAI Nándor 1962., IKVAI Nándor 1967.
62. BELÉNYESY Márta 1955., ROMÁN János 1964., N. KISS István 1973., R. PÉTER Katalin 1964., OLÁH József 1964., KOMORÓCZY György 1944., BARTHA István 1974., BARTHA István 1975. OROSZ István 1960.
63. BARTHA István 1972.
64. BALASSA Iván 1977*b*., BALASSA Iván 1973., BALASSA Iván 1975*a*., BALASSA Iván 1975*b*.
65. BAKOS József 1959.

1964-ben monográfia is készült,[66] a *Tokaj-Hegyalja szőlőtermelése emberföldrajzi szempontból* címmel *Hézser* Aurél publikált tanulmányt 1924-ben.[67]

A szőlészet-borászat hagyományos munkamódjairól már a 18–19. században is jelentek meg ismertetések.[68] A szőlők talajműveléséről *Kecskés* Péter, a szőlőmetszőkésekről, azok mester- és tulajdonjegyeiről és a metszésmódokról *Vincze* István, a Zempléni-hegység nyugati lejtőjén folytatott szőlészetről és borkészítésről *Paládi-Kovács* Attila közölt tanulmányt.[69] A szüreti népszokásokról *Balogh* Ferenc, *Erdész* Sándor, az erdőbényei bodnártáncról *Gönyey* Sándor és *Seemayer* Vilmos értekezett.[70]

A népi építkezés eddigi eredményeiről ismét *Gönyey* Sándor két tanulmányát kell megemlíteni. Foglalkozott a régi tűzhelytípusokkal és Pusztafalu népi építkezésével.[71] A hegyaljai szárazmalomról és a hegyközi cselédházakról *Balassa* Iván közölt adatokat.[72] Filkeháza népi építészetét *Petercsák* Tivadar tanulmányozta.[73] Az egyik igen jellegzetes gazdasági épület, az *abara* elterjedésével és kapcsolataival *Paládi-Kovács* Attila foglalkozott.[74] A házbelsők népi világításához *Ikvai* Nándor és *Szabadfalvi* József, egy igen primitív tűzgyújtási módról *Ujváry* Zoltán közölt adatokat.[75] Telkibánya 1970-es lakáskultúráját *S. Nagy* Katalin tanulmányozta.[76]

A Zempléni-hegységben az emberi erővel végzett teherhordás, illetőleg az állati erővel való vontatás igen sokrétű és napjainkban is élő. Ennek ellenére e témakörökről is meglehetősen kevés publikáció látott napvilágot, itt csupán *Gunda* Béla és *Paládi-Kovács* Attila tanulmányaira hivatkozhatunk.[77]

A népi háziiparok közül a kenderfeldolgozás és a szövés-fonás témaköréből jelent meg néhány tanulmány. *Flórián* Mária írta le a kedermunkát Mogyoróska és Regéc környékéről,[78] illetőleg *Dobrossy* István és *Fügedi* Márta közölnek adatokat a Zempléni-hegység területéről összefoglaló tanulmányokban.[79]

Zemplén megye iparának 16–17. századi történetével *Román* János foglalkozott.[80] A híres sárospataki fazekasság történeti, néprajzi és népművészeti feldolgozását több publikációban ugyancsak *Román* János végezte el.[81] A habán mesterek tevékenységével

66. LACZKÓ István 1964., KÖRMÖCZY László 1965.
67. HÉZSER Aurél 1924.
68. SZABÓ Dávid 1855., LÓCZAY László 1899.
69. KECSKÉS Péter 1967., VINCZE István 1957., VINCZE István 1956. PALÁDI-KOVÁCS Attila
70. BALOGH Ferenc 1905., ERDÉSZ Sándor 1957., GÖNYEY Sándor 1934,. SEEMAYER Vilmos 1937.
71. GÖNYEY-ÉBNER Sándor 1931., GÖNYEY Sándor 1939.
72. BALASSA Iván 1958., BALASSA Iván 1973.
73. PETERCSÁK Tivadar 1966., PETERCSÁK Tivadar 1978.
74. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1969.
75. IKVAI IVÁNCSICS Nándor 1958., SZABADFALVI József 1963., UJVÁRY Zoltán 1958.
76. S. NAGY Katalin 1978.
77. GUNDA Béla 1956., PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973*b*.
78. FLÓRIÁN Mária 1966.
79. DOBROSSY István 1970., DOBROSSY István 1973., DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1977*a*., DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1977*b*., DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1979.
80. ROMÁN János 1965., ROMÁN János 1966., ROMÁN János 1968.
81. ROMÁN János 1951., ROMÁN János 1955., ROMÁN János 1965., ROMÁN János 1959.

Détshy Mihály is foglalkozott.[82] Az erdőhorváti asszonyok perecsütéséről *Bakó* Ferenc, a mézeskalácsos és gyertyaöntő mesterségről *Büdi* János és *Szabadfalvi* József, a telkibányai tojáshímzésről *Beluleszkó* Sándor, a népi fafaragás egy jellegzetes eszközéről *Ujváry* Zoltán tollából olvasható tanulmány.[83] A manufaktúrákat *Takács* Béla tanulmányozta, írt a telkibányai keménycserépgyár tevékenységéről és az üveghutákról.[84] A Zempléni-hegység falvaiban egykor még fellelhető népi üvegfestményeket *Lippóczy* Norbert dolgozta fel.[85] A sárospataki malomkőbányászatról *Bakos* József és *Román* János közölt tanulmányt.[86]

A Zempléni-hegység területén folytatott folklórkutatás is csupán átlagosnak mondható. Noha már 1895-ben is jelent meg közlés,[87] módszeres népmondakutatással eddig csak *Ferenczi* Imre foglalkozott. Elsősorban a II. Rákóczi Ferenchez kapcsolódó mondákat kutatta, de igen figyelemre méltó tanulmányt írt a huszitákról fennmaradt emlékekről, valamint az ördöngős kocsis figurájáról.[88] A Rákóczi-hagyományok interetnikus kapcsolataival foglalkozott Michal *Markuš* adatközlések jelentek meg a néprajzi gyűjtők munkáit publikáló kötetekben is.[89]

A munkaszervezet és a munkamegoszlás problémainak feldolgozásával *Szabó* László foglalkozott, a falu és a külvilág kapcsolatáról ifj. *Barta* János, a szlovák drótos vándoriparosokról pedig *Petercsák* Tivadar és *Petik* Rezső tanulmányaira hivatkozhatunk.[90] A vidék kereskedelmével *Dankó* Imre foglalkozott.[91]

Amennyire jól feldolgozott a Bodrogköz népmesevilága, annyira ismeretlen a zempléni és abaúji tájé. *F. Valádi* Erzsébet közölt dalbetétes népmesét, *Erdész* Sándor írt az „aranytermő szőlők" meséjéről. Szélesebb körű kutatást csak *Ferenczi* Imre folytatott, gyűjtései azonban jórészt publikálatlanok.[92]

A terület népdalkincsét sem gyűjtötték fel. *Sztareczky* Zoltán és *C. Nagy* Béla közölt népdalokat Kékedről és az Abaújszántó melletti Cekeházáról,[93] valamint *Ujváry* Zoltán közölt egy érdekes adatot Kovácsvágásról.[94] Tartalmaz dalokat a *Pusztafalutól Karcsáig* c. kötet is.[95]

82. DÉTSHY Mihály 1972.
83. BAKÓ Ferenc 1952., BÜDI János 1976., SZABADFALVI József 1957., UJVÁRY Zoltán 1960., BELULESZKÓ Sándor 1905.
84. TAKÁCS Béla 1961*a*., TAKÁCS Béla 1961*b*., TAKÁCS Béla 1966.
85. LIPPÓCZI Norbert 1962., LIPPÓCZI Norbert 1979.
86. BAKOS József 1951., ROMÁN János 1963.
87. VERSÉNYI György 1895.
88. FERENCZI Imre 1960*b*., FERENCZI Imre 1963., FERENCZI Imre 1957.
89. MARKUŠ, Michal 1972., VOHRADNYIK Géza 1966., BARTA Gábor–MOLNÁR Ferenc –VOHRADNIK Géza 1971.
90. SZABÓ László 1965., ifj. BARTA János 1977., PETERCSÁK Tivadar 1973., PTIK Rezső 1975.
91. DANKÓ Imre 1957.
92. F. VALÁDI Erzsébet 1955., ERDÉSZ Sándor 1956., FERENCZI Imre 1960*c*.
93. SZLARECZKY Zoltán 1959., C. NAGY Béla 1972.
94. UJVARY Zoltán 1956.
95. SZENTPÁL Mária 1953.

A családi élet és az év jeles napjainak szokásairól a legelső közlések a múlt századra, a kiegyezés idejére vezetnek vissza. A Vasárnapi Ujságban 1865-ben Tállyáról lakodalmi dalokat, a Nyelvőrben 1881-ben a betlehemezési szokásokat, 1891-ben az Ethnographiában hegyaljai lakodalmi szokásokat közöltek.[96] Századunk húszas és harmincas éveiben *Szendrey* Zsigmond és *Szendrey* Ákos közölt tanulmányokat pusztafalusi és zempléni kalendáris szokásokról.[97] Az 1848. évi zempléni Kossuth Kalendáriumban *Bakos* József írt összefoglaló ismertetést a zempléni néphagyományokról, illetőleg *Gönyey* Sándor közölt adatokat Pusztafaluból.[98] Az 1950-es években *Nagy* József gyűjtött nagy alapossággal szokásanyagot Mogyoróskán és környékén, gyűjtését a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Adattára őrzi. Magyarországi tanulmányútjai során *Podolák* Jan is jegyzett fel Nagyhután népszokásokat, közöttük szlovák betlehemes játékot is.[99]

A modern szokáskutatást a Zempléni-hegység területén *Ujváry* Zoltán kezdte el. Elsősorban a dramatikus hagyományokkal, valamint az agrárkultusz különböző aspektusaival foglalkozott.[100] *Kunt* Ernő a temetkezési szokásokat és a temető művészetét tárta elénk, *Niedermüller* Péter a zempléni tavaszi és nyári ünnepkörről, a Katalin-ágról, a táj interetnikus kapcsolatairól közölt elemző tanulmányt.[101] Adalékokkal szolgált *Petercsák* Tivadar és *Juhász* Ágnes is.[102]

A kultikus szokások, a hitvilág és népi gyógyítás területéről, eredményeiről a következőket foglalhatjuk össze. Az első híradások itt is igen koraiak, az Ethnographia első köteteiben is megjelennek a dalok a Hernád vízimanójáról és a tokaji nép Andrásnapi szokásairól.[103] A legtöbb adatot itt is *Ferenczi* Imre kutatásaiból bírjuk, foglalkozott az animizmus és az erdőkultusz kapcsolatával, a látó (néző) alakjával, valamint az ördöngős kocsis mitikus figurájával.[104] A népi gyógyításhoz szolgáltat történeti és recens adatokat *Kovács* László, *Hőgye* István, illetőleg a *Dobrossy–Fügedi* szerzőpár.[105]

A Zempléni-hegységbe települt falvak népének és kulturájának kutatásával és tudományos feldolgozásával a továbbiakban is foglalkozik néhány kutató a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetében. *Bartha* Elek kismonográfiáját Komlóska hitéletéről éppen most adta közre a tanszék.[106] *Gunda* Béla közel egy évtizede dolgozik a területen, kutatásának eredményeit ezt követően kívánja közreadni.

96. H. NAGY Lajos 1965., SEEMANN Gábor 1881., KISS Áron 1891.
97. SZENDREY Zsigmond 1925., SZENDREY Ákos 1939.
98. BAKOS József 1948., GÖNYEY Sándor 1931.
99. PODOLÁK Ján 1958.
100. UJVÁRY Zoltán 1969., UJVÁRY Zoltán 1975.
101. KUNT Ernő 1976., KUNT Ernő 1977., NIEDERMÜLLER Péter 1976., NIEDERMÜLLER Péter 1979., NIEDERMÜLLER Péter 1977*a*.
102. PETERCSÁK Tivadar 1971., JUHÁSZ Ágnes 1976.
103. JUHÁSZ Mór 1891., TRENCSÉNYI Lajos 1892.
104. FERENCZI Imre 1957., FERENCZI Imre 1959., FERENCZI Imre 1960*a*.
105. KOVÁCS László 1929., HŐGYE István 1976., DOBROSSY István-FÜGEDI Márta 1979.
106. BARTHA Elek 1980.

A miskolci Herman Ottó Múzeum évekkel ezelőtt célul tűzte azt, hogy egy monografikus jellegű tanulmánykötetben adja közre a kutatás eddigi eredményeit. A munkatársak egy része eleget tett kérésünknek, más részük viszont újabb tudományos eredményeket publikáltak itt közölt írásaikban. E miatt a kötet némileg egyenetlennek tűnik. Úgy véltük azonban, hogy a kötet közreadásával tartoztunk a közel három évtizedes együttes munkálkodásnak. A Zempléni-hegység falvaiban folytatódó néprajzi feltárásból született tanulmányoknak pedig szívesen ad helyet a miskolci Herman Ottó Múzeum publikációs fórumaival, valamint a magyar néprajz országos kiadási lehetőségeivel.

FORSCHUNGEN UND ERGEBNISSE IM STUDIUM DER VOLKSKULTUR DES ZEMPLÉN-GEBIRGES
(Auszug)

Das Zemplén-Gebirge liegt in Nordost-Ungarn, das Gebiet ist vom Norden und Osten durch die Staatsgrenze, vom Süden durch die Flüsse Bodrog und Theiss, und vom Westen durch den Fluss Hernád gegrenzt. Das Gebiet wurde schon zur Jahrhundertwende zwischen den 9. und 10. Jahrhunderten, zur Zeit der Landnahme des Ungartums im Karpaten-Becken besetzt. Seit dem Mittelalter kennen wir Festungsruinen, Schlösse und Kirchen von hier.

Das Zemplén-Gebirge ist mit vielen historischen Ereignissen verbunden. Es war das Zentrum antifeudaler Freiheitskämpfe und Ausgangspunkt politischer Bewegungen gegen die Habsburgen. Hier wurde die erste Bibel in ungarischer Sprache übersetzt und gedruckt. Im Zemplén-Gebirge ist das Geburtsort von Ferenc Rákóczi, II., der am Anfang des 18. Jahrhunderts den grossen Freiheitskrieg für das unabhängigen ungarischen Staat organisiert und geführt hat. Dieses Gebiet ist weiterhin das Geburtsort der ungarischen literarischen Sprache, der schöpferischen Tätigkeit von Ferenc Kazinczy nach. Lajos Kossuth ist in Monok geboren, und seine politische Tätigkeit hat er in dem damaligen Komitatssitz, in Sátoraljaújhely begonnen. Auf den südlichen Gebirgsabhängen hat sich die weltberühmte tokayer Weingegend seit dem Mittelalter entfaltet. Die Bevölkerung des Zemplén-Gebirges ist seit dem Mittelalter im überwiegenden Masse ungarisch, bedeutendere slowakische, ruthenische und deutsche Ansiedlungen haben im 18. Jahrhundert stattgefunden.

Geographische und heimatskundliche Studien sind schon in der Mitte des 18. Jahrhunderts über dieses Gebiet erschienen, die methodischen ethnographischen Forschungen aber hatten erst nach der Mitte des 19. Jahrhunderts ihren Anfang. Der bedeutende Teil dieser Forschungen ist mit der berühmten Schule von Sárospatak verbunden. Unter der Anleitung vom Professor Kálmán Ujszászy wurde hier das bekannte „Dorfseminar" gegründet, das unter anderen bedeutende ethnographische Auferdeckungsarbeit durchgeführt hat. Eine Arbeitsgemeinschaft von den Mitarbeitern des Ethnographischen Museums Budapest hat im Jahre 1938 zahlreiche wesentliche Themen der Voldskultur in einer interessanten Siedlung in Zemplén-Gebirge, in Pusztafalu bearbeitet. Eine erwähnens-

werte Forschungsarbeit haben seit den 50-er Jahren die Mitarbeiter des neugegründeten Museums in Sárospatak, Namens die Ethnographen Ferenc Bakó, Imre Dankó und Iván Balassa entfaltet. In den letzten zwei Jahrzehnten wurden in diesem Gebiet bedeutende ethnographische Forschungen von den Mitarbeitern des Zemplén Museums von Szerencs und des Museums Herman Ottó von Miskolc, Namens durch die Forschungstätigkeit von Tivadar Petercsák, Ferenc Bodgál, István Dobrossy, Ernő Kunt und József Szabadfalvi durchgeführt.

Das Ethnographische Institut an der Universität Lajos Kossuth in Debrecen beschäftigt sich seit den 50-er Jahren intensiv mit dem Studium der traditionellen Volkskultur im Zemplén-Gebirge. Die Professoren, Mitarbeiter und Studenten des Instituts haben ihre Forschungsergebnisse in zahlreichen Studien veröffentlicht. Erwähnenswert sind vor allem die wissenschaftliche Tätigkeit von Béla Gunda, Zoltán Ujváry, Imre Ferenczi, József Szabadfalvi, Nándor Ikvai, Attila Paládi-Kovács, Péter Niedermüller und von anderen. In den vergangenen Jahrzehnten sind auch selbstständige Studienbände als Zusammenfassungen einzelnen ethnographischen Themen erschienen, und auch die Bibliographie am Ende unseres Bandes zeugt davon, dass die ethnographische Literatur dieses Gebietes sehr reich ist.

Unser Studienband veröffentlicht die Ergebnisse der neuesten Forschungen, in der einleitenden Studie wurden die wissenschaftlichen Ergebnisse und Lehren der bisherigen Forschungsarbeiten zusammenfasst.

József Szabadfalvi

A FÖLDMŰVELÉS JELLEMZŐI A ZEMPLÉNI-HEGYSÉGBEN

IKVAI NÁNDOR

A táj arculatát – a földrajzi-, természeti vonásokon túl – legfőképpen a település és a földművelés határozza meg, teszi karakteressé. Az ember a környezetét igényeinek megfelelő mértékben formálja és alakítja, ily módon megalkotja fejlődése mércéjét is. Ezt a mértéket kívánjuk megmutatni témánk összegzésekor a földművelés alakulására figyelve.

A Zempléni-hegység hazánk egyik legszebb tája. Régen felfedezte a turizmus, és jelentőségét számos könyv dicséri.[1] Az ország különböző területeivel való összehasonlításban is bőségesnek mondható a terület néprajzi kutatottsága, amelyet e kötet és tanulmányainak irodalma is példáz. A terület földművelő gazdálkodása is feldolgozottnak tekinthető, hiszen *Balassa I.* az északkeleti oldal (Hegyköz), *Ikvai N.* a nyugati és középső területek népi földművelését adta közre külön cikkekben és kötetekben.[2] E munkák – figyelemmel az új eredményekre – hasznos tanulságokkal is szolgálnak a részleteiben már feltárt témakörök összefoglalása mellett.[3]

Összefoglalásunk az Abaújszántó–Olaszliszka vonalától északra elterülő, a *Hernád,* a *Bodrog* és a *Ronyva* folyók közötti középhegység falvainak népi földművelését vizsgálja. A táj nem az intenzív földművelő gazdálkodás területe. Mindig és majdnem mindenütt keveset termett a föld és nehezen adta vissza a ráfordított munkát. A természeti környezet meghatározta, behatárolta a földművelő kultúra kibontakozását (tengerszint feletti magasság, talaj, hőmérsékleti ingadozások, csapadék). A népi földművelést ezen a területen három fő vonással jellemezhetjük: *1.* A hegység falvainak zömében a földművelés sohasem öltött árutermelő jelleget. *2.* A termény sosem volt elegendő a lakosság ellátására. *3.* Az élet fenntartásához a falvak lakói a környezet által meghatározott kiegészítő tevékenységet végeztek (idénymunka, erdőmunka, gyüjtögetés, fuvarozás, kőbányászat, háziipar, házaló kereskedelem stb.). Az ellátottság és a termelés intenzitása tekintetében a tájon belül is nagy különbségek adódtak: *1.* a hegy belsejében, *2.* a termékenyebb völgyekben, *3.* valamint a keleti és nyugati folyóvölgyekbe lenyúló falvak földművelő kultúrája különíthető el egymástól. A földművelésben beállott változások

1. TAMASKÓ Ödön 1958.
2. IVÁNCSICS Nándor 1958., 1961.; BALASSA Iván 1960., 1964.; IKVAI Nándor 1962., 1967.
3. Tekintettel arra, hogy a két idézett földművelés-monográfia ennek az összegzésnek az alapja, az ezekre való állandó hivatkozást mellőzöm a későbbiek során minden olyan esetben, ahol a megállapítások egyezőek. Csak ott és akkor hivatkozom a fenti munkákra, amikor és ahol kifejezettel eltérő, vagy a munkák egyikében levő megállapítást használom.

mértéke és időbeli sorrendje is más és más a fenti hármas tagozódáson belül. A leghaladottabb, a kárpáti-, de sok alföldi vonást is hordozó kultúrát a Hernád és a Bodrog völgyébe nyúló falvakban találunk, amelyek mintegy 10–15 éves késéssel követték az országos fejlődési szintet (eszközváltás, termények, földművelés rendszerei, termelési módok stb.). Ezek után következett a tágasabb völgyek néhány faluja (pl. Fony, Arka, Füzérkomlós, Pálháza), ahol erőteljes kárpáti hatások fedezhetők fel. A hegység belsejében levő, részben szlovák falvak (pl. Mogyoróska, Háromhuta, Vágáshuta, Komlóska, Kovácsvágás) kultúrájánál találhatók meg a legarchaikusabb és szinte minden vonásában a kárpáti földművelő kultúra jegyeit hordozó jelenségek. Ez utóbbi falvak földművelése ma is a legelmaradottabb. Többségében – a kedvezőtlen földrajzi adottságok miatt – itt nem is alakult termelőszövetkezet.[4] A földművelés intenzitása, a földterületek birtokbavétele (a fent említett fáziskéséssel) követi az országosan zajló jelenségeket. A falvak népe a településhez tartozó határból a XIX. század második felére minden művelésre alkalmas területet eke alá fogott.

A XVII. századtól nőtt meg jelentősen a művelés alá vett földterület, főleg irtások révén, amelyet a fennmaradt dűlőnevek és okleveles adatok sokasága bizonyít. Ezt a jelenséget a II. József-féle térképek is világosan mutatják a jelenlegi művelési térképekkel történő összehasonlításkor. Néhány falu a XVIII. században teljes egészében saját irtásaira települt (Huták). Az irtások emlékét őrzi a ma is minden háznál meglevő irtókapa. Az irtás sok helyen meghaladta a jobbágyság kezén levő telki állományt.[5] Ezeket az irtásokat néhány évig ingyen használták, majd dézsmát, máshol egy összegben bért fizettek utána.[6] A jobbágyfelszabadítás után az irtásokért megváltást kellett fizetni, vagy elvette azokat az uradalom. A földeket (főleg a hegyi falvakban) az utak mentén, a falvak végén kerítésekkel védték a legelőre járó állatoktól. A talaj termőrétege általában vékony és gyenge, silány. Trágyázás nélkül alig terem. A meredek oldalak földjeinek egy részét a lejtőre merőlegesen művelik (szántják), és a hegyvidéki földművelés sajátossága, a teraszos művelés is megtalálható, főleg a szőlőknél. A nagyméretű irtások, a trágyázás nélküli termelés a török, majd a kurucháborúk miatt a népesség a XVII. század végére erősen megcsappan. A mai etnikai képet a XVIII. század végén megindult telepítések (szlovák erdőmunkások) alakították ki véglegesen.[7]

A FÖLD ÉS MEGMUNKÁLÁSA

A jobbágyok kezén levő telki állományt a falvak népe nyomásos rendszerben művelte. A kétnyomásos gazdálkodás (vetés-ugar) emlékét legkésőbb 1715-ből rögzíthetjük.[8] *Balassa I.* Abaúj megye 1715-ös összeírása alapján megállapította, hogy a megye

4. BALASSA Iván 1964. 164–171.; IKVAI Nándor 1967. 172–181.
5. A terület növelésére, a terméseredményekre vonatkozóan részletes adatokat sorakoztat fel BALASSA Iván 1964. 13. kk.
6. BALASSA Iván 1964. 177.
7. Vö. BALASSA Iván 1964. 11–31.
8. BAKÁCS István 1930., 89.; MAKKAI László 1954. 381.

142 települése közül már csak tízben volt kétnyomásos művelés, a többiben háromnyomásos gazdálkodás folyt. Területünkről Baskón, Arkán és Mikóházán volt kétnyomásos művelés.[9]

A háromnyomásos gazdálkodás ugar nélküli formája néhány faluban egészen a szövetkezetek megalakulásáig megmaradt, mint vetéskényszer (őszi, tavaszi, kapástakarmány). A legeltetett gazos ugart a nyomásban a fejlettebb falvakban a múlt század végén, másutt a századforduló után váltotta fel a fekete ugar, majd a két háborút követően a hármas vetésforgó. Az irtásföldeken parlagolásos szabad gazdálkodás folyt, amikor időnként megműveletlenül hagyták a földeket. Néhány faluban, ahol irtványok voltak csak, nyomás nélküli szabad gazdálkodás folyt (Mogyoróska, Háromhuta, Hollóháza, Nagybózsva, Kishuta, Nagyhuta, Alsóregmec, Széphalom).[10] Ugyancsak nyomáson kívül estek mindenütt az úgynevezett szabad, vagy mellékföldek, mint a kenderföld, káposztáskertek. A nagyhatárú községekben ... „az előbbi időben általánosan folytatott háromnyomású ún. parasztgazdászat helyett többen kísérelték meg birtokukat 4, 5, 6, 7, s több nyomásra osztani, s azt váltógazdaság elve szerint kezelni."[11]

A talajerőpótlásról több irodalmi adat szól. A nagyhatárú falvakban már a XVIII. századtól elterjedt a trágyázás. A juhokkal való *kosarazás* is ismert a területen, a kosarat 10–20 naponként más helyen állították fel.[12] A partos hegyoldalakra háton, *ponyusban* hordták fel az asszonyok a trágyát, főleg a szlovák falvakban. A tarlóra, vagy tavaszivető alá ganajoztak. A nagygazdák télen a föld végére *szarvas*ba hordták ki a trágyát és tavasszal teregették szét.

A földművelő munka eredményességét a zord időjárás, a silány talaj, a víz romboló hatása is nagymértékben rontotta. Mindezek figyelembevételével a lakosság a leginkább célravezető módokat igyekezett megtalálni a terméseredmények növelése érdekében. A meredek oldalakat *lépcső*sen (*grádics*osan) művelték, amelyek között füves sáv védte a talajt a víz pusztító, lemosó hatásától. Ugyanez a füves sáv másutt is megtalálható mint határjel. Ilyen *szőrösmesgye* választotta el a tulajdonosok földjeit is egymástól. Az eke által kiforgatott köveket a föld végére csomóba, vagy az utakra hordták.

A földet a meredek partokon (szőlőkben) *órtóká*val, illetve *kétágú*val törték fel. A háborúk alatt, fogat hiányában a partokon (Hutákban) ásóztak is gabona alá.

Az ún. háromrészes kerülő faeke emlékét Arkán és Vitányban még sikerült megtalálni. Ezt az aszimmetrikus vasú ekét Arkán *turká*nak nevezték.[13] *Korponay ezt az* ekét Abaújra vonatkozóan így jellemzi: ... „szánakozást érdemlő ekéikkel csakis a föld felületét túrják fel."[14] A félfaekék szinte napjainkig fennmaradtak. Mindkét földművelés-monográfia közöl ezekről fényképet és leírást, bőséges terminológiával. Ezeket vagy kisüzemek (Homonna), vagy ügyes kovácsmesterek készítették. A farészeket mindenki saját magának faragta vagy ismerősök készítették el egymásnak. A közeli földekre V alakú

9. BALASSA Iván 1964. 33.
10. BALASSA Iván 1964. 34.; IKVAI Nándor 1967. 41.
11. KORPONAY János 1866–70. 320.
12. FÉNYES Elek 1837. III. 10.; BALASSA Iván 1964. 49.; IKVAI Nándor 1967. 44–45.
13. BALASSA Iván 1964. 54.; IKVAI Nándor 1967. 50.
14. KORPONAY János 1866–70. 362.

*ekelo*von húzatták ki az ekét. Az első háború után a *Sach, Kühne* és más típusú gyári vasekék is megjelentek. Javítást, élezést a falu kovácsa végezte, holdanként két kiló búzáért. Mogyoróskán tavasszal a szántásra induló ekeló lábai alá szegetlen kenyeret tettek és azon húzatták át az ekét, hogy jó termés legyen.[15]

A szántáshoz általában ökröt használtak. A nagyhatárú és fuvaros falvakban gyakori volt a ló. A felszabadulás után terjedt el a tehén fogatolása. Őszi alá háromszor, tavaszi alá egyszer, esetleg kétszer szántottak. Nyíriben a pénteket szerencsétlen napnak tartották a szántás megkezdéséhez, az ágyneműeiket pedig addig nem tették ki tavasszal, amíg az eke ki nem ment.[16]

A lejtős és kisebb darab földeken a rögöket *kétágú,* vagy *águskapa* fokával verték szét az asszonyok. A föld puhításának eszköze azonban mindenütt a szögletes, farámás, vasfogú borona volt. Ennek váltós és váltó nélküli formája ismert az egész területen. (Váltónak a borona elején levő farudat nevezték, amelyen jobbra-balra csúszhatott a vonólánc.) Nehezékként fatuskót, vastengelyt használtak a boronára. Egytagú (a Hegyközben ritkán háromtagú) fahenger, simító a második világháború előtti időben terjedt el. A nyugati területeken előfordult, hogy az apró magvakat összekötözött galagonyaággal takarták be. Mogyoróskán rámák közé szorított vesszőjű tövisborona is használatos volt.[17]

TERMESZTETT NÖVÉNYEK

Talán a terület elzártsága, a mostoha földrajzi környezetből fakadó primitív termesztési módok magyarázzák, hogy a területen több régen termesztett növény emléke él. E fajták önállátásra való törekvést mutatnak. A Hegyközben az őszi búza, a nyugati területeken a *kétszeres* volt a legelterjedtebb gabonafajta. A kétszeres biztos termő (vagy egyik, vagy másik jó lett!), csak a szitásmalmokban és a vásárokon nem fogadták el. Emiatt termelése a század elejétől visszaesett és hamarosan megszűnt.

Az őszi búza (*élet*) a Hegyköz földjeinek kétharmadán, felén terem. Nagymértékben termesztették a Hernád menti falvak is. Régi fajtája a *kopasz-* vagy *tarbúza,* (a Hegyközben *trencsén-* vagy *vadbúza*) szinte napjainkig fennmaradt a hegyek között. Jó éghajlattűrő, biztos (bár gyenge) termésű volt. Általában három-, a jobb határban négy magot hozott.[18] A *tavasz-* vagy *járóbúza* a Hernád mente (Gönc, Fony) híres gabonája volt,[19] míg Füzéren az őszi búzának volt jó híre.[20] A nagyhatárú falvak földjein ismert volt a Hegyközben a *hatvani-, Székács-* (sima fejű és szőrős), *rózsa-,* a negyvenes évektől a *Bánkúti-, Fleischman búza:* a Hernád mentén *vasbúza* (Lovászpatonai 1607.) és itt is a fenti újabb fajták.

15. ZUPKÓ Béla 1957. 632.; UJVÁRY Zoltán 1966. 211–217.
16. BALASSA Iván 1964. 62.
17. IKVAI Nándor 1967. 64.
18. BAKÁCS István 1930. 121.
19. FÉNYES Elek 1842. 123.
20. FARKASSÁNYI Sámuel 1846. 2. 1052.

A *gabonának* nevezett rozs a kétszerest és a búzát követte vetésterületben. A hegyek között (főleg a szlovák falvakban volt kedvelt) sikeresebben termett, 6–8 magot is hozott.[21] Régebbi fajtája a *kétsoros* (Hegyközben *havasi gabona*), újabb a *négysoros* fajta. Termesztését a szalmája indokolta leginkább (zsúp tetőfedőnek, kötélnek, szalmából font edényeknek).

A zab jelentős takarmánynövény volt. Mivel a hűvös éghajlaton is jól terem és átlag öt magot is hoz, eléggé elterjedt termesztése. Egyes falvakban a szántók egynegyedét is elfoglalta. A kilenced fizetésben is jelentős mennyiségben szerepel például Füzéren.[22] *Szimpla zab*ból *magyar-* és *német* fajtát ismertek. Újabb a *fürtös-* vagy *amerikai zab.*

Árpát jelentéktelen mennyiségben termesztettek, újabban terjedt el a Hernád menti falvakban. A századforduló időszakában *hat-* és *négysoros* árpát vetettek. *Kétsoros* sörárpát csak néhány faluban termesztettek. Arkán gyűjtött adatok szerint a négysoros árpa *forgó* volt: őszön, majd tavaszon lehetett vetni. A gabonaféléket a falvak népe egymás közt cserélte, hogy jó termő és nem elfajzott vetőmaghoz jusson. A csere révén kerültek be újabb fajták a területünkre, elsősorban az Alföld felől. A hegyi falvakban számos kenyérpótló gabonafélét is termesztettek. A *kölest*, *hajdinát* vagy *pohánkát* kásának elkészítve fogyasztották. Az emlékezetben élő növényfajták az oklevelekben, irodalomban is előfordulnak.[23]

A nyomásokon kívüli mellékföldekben jelennek meg először a kapások, a kertekben, gyümölcsösökben, irtásföldeken a takarmánynövények. A *krumpli* (*kompér*) hamarosan jelentős növénnyé válik, az országban történő megjelenését követően. A XVIII. században rendszeresen szerepel a kilencedjegyzékekben.[24] A Hegyközben ismert régebbi fajták: *szilaj kék-*, vagy *bivalykrumpli, podlevaki* (apró, igénytelen főleg a szlovák falvakban), *pehely*, vagy *pöhöly* (fehér, jó termő), *Melcer sárga.* A nyugati területeken a *vörösbilaj-*, *hópehely* és a *disznókrumpli* a régebbi fajta.

A kukorica nem volt jelentős szántóföldi növény. Csak a laposabb, homokosabb határú melegebb falvakban érik be. A hegyek közt éppen csak annyit igyekeztek termelni, hogy *zsámicskának* elég legyen. A *száznapos-*, *sárga-* vagy *tizenkétsoros magyarkukorica*, a *fillér-*, *Jánosnapi* kukoricák az elterjedt fajták. Újabban gyakran vetik takarmánypótlóként a kukoricát sűrűn, *csalamádé*nak.

A tavaszi forgóba, vagy a mellékföldekbe gyakran vetettek *lencsét*, különösen a Hernád mentén. Féléretten kaszálták, *oszrókon* (állvány) szárították és cséphadaróval csépelték ki. Jobb ára volt mint a búzának.[25]

A *répa* termesztése jelentéktelen. Állattartó, hizlaló gazdák ültettek egy-egy keveset, azt is csak e századtól.

A *kenderföld*ek minden faluban megtalálhatók voltak, a nyomáson kívül állandó helyük volt. A kender az önellátó gazdálkodás fontos része volt. 50–500 négyszögölnyi

21. BAKÁCS István 1930. 120.
22. BALASSA Iván 1964. 69.
23. FÉNYES Elek 1837. VII. 7.; BALASSA Iván 1964. 70.
24. BALASSA Iván 1964. 127.
25. BALASSA Iván 1964. 130, 186.; a mellékföldek használatához, a kendertermesztéshez ld. FLÓRIÁN Mária 1966. 159–180.

területen termelték háztartásonként, a női munkaerő arányában. A felszabadulást követő években erősen csökkent a jelentősége, amit az életforma-változás magyaráz.

A *takarmánynövények* az állattartás előretörésével, a legelők feltörését követően, illetve az erdei legeltetés visszaszorulásával, a nyomás (vetéskényszer) lazulásával terjedtek el, főleg ebben a században. Jelentőségük sohasem nőtt a gabona vetésterületét meghaladó mértékben, legfeljebb a síkvidéki falvak némelyikében egyező a gabona-takarmány arány. Először a szabad földekben (mellékföldek, irtások) jelennek meg, majd az ugar helyén termesztik.

A *lúher* a legelterjedtebb takarmánynövény, amit talajtani, éghajlati és a vetéskényszerhez való alkalmazás magyarázhat. A *lucerna* már kevesebb és későbbi elterjedésű (két háború között), nem biztos termésű, a vékony talajon, száraz esztendőben kisül. Takarmányként előfordul még a *zabosbükköny, mohar* és a *köles.*

A *köztes*ek vetése csak a kapásokkal egyidejűleg terjed el. Néhány növény (bab, mák, zöldségfélék) a mellék- és kenderföldekről, szabad földekről kerül a kapások közé. Fontosabb alapnövény és köztes variációk a következők: kukoricában – tök, bab, borsó és marharépa; burgonyában – tök, napraforgó (a széleken); répában – káposzta, tök, mák, napraforgó és paprika; szőlőben – paradicsom, paprika, uborka, hagyma, káposzta, eper, lopótök, gyümölcsfélék. A petrezselyem, sárgarépa, uborka, bab, borsó, újabban karalábé, karfiol stb. a patakokra nyúló, faluközeli szántók végén levő *aljföld*ekben talált helyet. A gazdálkodás szakosodásával kezdődött, a termelőszövetkezetek megalakulásával folytatódott a gazdasági udvar átrendeződése, ahol az egykori kazlak stb. helyén konyhakert, sőt a ház körül a korábban alig létező virágoskert is megjelenik. A csűrök környékén (főleg mögötte) találjuk a gyümölcsösöket, amelyeknek az alját fű borítja. Itt legel a növendékállat, kap zöldet a hátraeresztett baromfi. Ha nagyra nőtt a fű, lekaszálták. Egyéb gondozást alig élvezett ez a terület. Legfeljebb a nagyon összenőtt fákat időnként megritkították. Ha nem termett, vagy elöregedett, kivágták és a szomszédból, a mezőről, ismerősöktől szerzett (ajánlott) fiatal fát ültettek a helyébe. A fiatal fa, ha két-három termésnél is nem jó (vad-, apró-, ízetlen stb.) gyümölcsöt hozott, újjal cserélték fel, nem hagyták felnőni.

A VETÉSTŐL A BETAKARÍTÁSIG

A vetést a mag kiválasztása előzi meg, ami már a betakarítás idején megtörténik. A vetőmagra mindig nagyon ügyeltek. A legszebb és legjobb minőségű termést hagyták meg szaporító anyagnak.

A gabonaféléket a legutóbbi időkig kézzel vetették a nyakba akasztott *ponyus*ból, a kis fogatásokkal szántott földfelületre. Négy vékányi (egy köböl) magot vetettek gabonafélékből egy kishold földbe (1200 □-öl). Az apró magvakat (mák, lóhere stb.) homokkal keverve vetették. A vetőgép csak a két háború között kezdett elterjedni a laposabb térszíneken dolgozó nagygazdáknál. A hegyekben, meredek oldalakon ma is kézzel vetnek. E század elején még a répát, kukoricát is szórva vetették. Mintegy 40–50 éve sorhúzó után *pergetik,* vagy (mint a krumplinál, töknél stb.) kapával *vágják* a földbe a magot.

A kapások tömeges térhódítása előtt az aratásig nem sok dolga volt a földműves embernek. Járhatta az erdőt, gyűjthetett szerszámfát, szénát. A gabonafélék nem kívántak különösebb gondozást.

A *gordonyozás* (*acatolás*) csak akkor vált szükségessé, ha a rosszul munkált földeken, vagy kedvezőtlen időjárás esetén sok gyom jött fel a fiatal-, főleg árpavetésben.

A kapásokkal már sok a munka. Igénybe veszi a család minden felnőtt tagját, néha a gyerekeket is. A munkában a burgonya, répa, majd a kukorica kapálása a sorrend. Kétszer-, esős esztendőben háromszor kell kapálni (a répánál ezek közül a második munka az *egyelés,* a krumplinál a *töltés*). A munkánál használt hegyes-lapos kapa – a meghatározó északi kapcsolatokkal ellentétben – a hegyaljai szőlők szerszáma.[26] Ugyaninnen származik a már ismertetett kétágú is. Lókapa a hegyek közt ma is alig van, a folyómenti falvakban a második világháború előtt kezdett elterjedni.

A termés védelmének sok babonás, elhárító emléke maradt fenn (vihar elleni harangozás, jég ellen sütőlapát, fejsze kirakása, szentelt füvek égetése viharkor, határszentelés, szentelt füvek ereje stb).[27] A terményt a kerülők védték a határban. Fizetségük egy *quarta föld* után (negyed telek, itt átlag 6 kat. h.) egy véka termény, kevés pénz (borravaló) volt.

Az aratás ezen a területen átlag két hetet, vagy többet késik az alföldi tájakhoz képest. Ez az időkülönbség lehetővé tette, hogy az Alföldön aratást vállaljanak a hegyvidék lakói.

A sarlós aratás nemcsak emlékekben él, de a legutóbbi időkig fennmaradt a hegyi falvakban, főleg a szlováklakta községekben.[28] A munkához nyújtott-, fogazott élű (*cigány-*) sarlót használtak, amit rendszerint Kovácsvágáson és Nagybózsván készítettek. Kaszasallóval csak füvet vágtak, illetve újabban markot szedtek vele. Sarlóval csak asszonyok arattak. A visszaemlékezések szerint az első háború idején olyan időszak is volt, amikor az asszonyok odahaza sarlóztak, míg a férfiak az Alföldön kaszával arattak.

A sarlóval levágott gabonacsomókat *libá*nak nevezték (szlov. *huša*), amiből három adott egy kévét. Az asszonyok után a férfiak kötöztek *kötőfá*val, amely hengeres, egyhegyű, függesztő nélküli forma volt. Hogy ne peregjen ki a szem, ponyusra rakták a kévét kötözéskor. A sarlós kéve kétszerese (mennyiségben) a kaszás kévének. A sarlós aratásnál a kötelet előre elkészítették rozsszalmából.

Vidékünkön a sarló-kasza váltás nagyon hosszú időre nyúlik el, a földművelés intenzitásának mértéke szerint. Legkorábban – a nagyhatárú községekben – az 1880-as években, legkésőbb a második háború előtti években (Huta-falvak) tértek át a kaszás aratásra.

Az aratókaszára vesszőcsapót szereltek, amit az Alföldre járt *kepések* terjesztettek el. A szlovák falvakban a gereblyéskasza is előfordul.[29] A kaszás aratásnál a „saját

26. MARKUŠ, Michal 1964. 35–42.; KECSKÉS Péter 1967. 236.
27. IKVAI Nándor 1967. 100–102.
28. K. KOVÁCS László 1951-ben filmet is készített a sarlós aratásról Kishután és Nagyhután (a film a Néprajzi Múzeum Archívumában található).
29. BALASSA Iván 1964. 82.

szalmájából", a földön készül a kötél. A gabona hosszától, nedvességtartalmától függően többféle csavarással készül kötél: *féllepke-, kontyoslepke-* vagy *gólyafejes-, füleskötél, bankagyörgykötél* stb. Marokszedéshez esetleg kaszasarlót használtak csak. Kötözéskor csak az öregek használtak – a sarlós aratásnál már ismertetett – főleg függesztő nélküli kévekötőfát, használata azonban már nem mondható rendszeresnek.[30] A gépi csépléshez kisebb kévék is megfelelők voltak. Gyors munka kellett, a növekvő mezőgazdasági feladatok sürgették az aratást, a betakarítást és a gépi csépléshez nem kellett takaros nagykéve, mint az egész télen át folyó kézi csépléshez.

A kévéket a földön *csomó*kba (*fékereszt*) rakták. A sarlós aratás időszakában 15 kéve egy csomó. Két csomó adott egy *kereszt*et, két kereszt alkotta a *kepé*t (60-as). Ez a számolási rend már a XVI. századtól ismert.[31] A kaszás aratásnál a kéveszám nő a keresztekben (18–20). Számtalan variáció él a területen, főleg a jelen század óta. A Hernád völgyében pl. *hetes*be rakták a gabonát, ami szerintük azért volt jó, mert le tudták kötözni, nyársakkal letűzdelni, hogy a vihar ne verje szét. A kaszás aratásnál a gabonaféléket *rávág*ták, marokra rakták és kötötték. Az árpát *rendre* is vágták (hogy a szára jól megszáradjon, mivel az jó takarmány), és ezt követően gereblyével szedték össze, kötötték kévébe.

A keresztek alá *kaparék*ot tettek. A sarlós aratásnál nem volt hulladék. A kaszás aratásnál eleinte kézzel, később kisgereblyével, a két háború között és a Hernád völgyében nagygereblyével (*brúgó*) takarították össze az elhullott szálakat. Az alsó kévének *csordás*, a felsőnek *pap* a neve, a többi *béllelék-*, ill. *vállkéve* elnevezésű. Korláton a pap alatti kévének *rektor* a neve.

A *kepések* (alföldi részesaratók) a *bandagazda* vezetésével szerződtek. Minden kepés *marokszedőt* (*félkezest*) is vitt magával. A szlovák falvakból csak a férfiak mentek az Alföldre, Nyíregyháza környékére aratni és helyben fogadtak marokszedőt maguk mellé. Az aratók bére átlag *tized*rész volt. A kepésaratók *aratókoszorú*t fontak a gazdának, aki áldomást fizetett a munkásoknak.

A keresztekbe rakott gabonát, rövid (1–2 hét) száradás után hazahordták. A meredek hegyoldalakról háton, *ponyus*ban hordták le a terményt. A kévék szállítására a szekeret előkészítették. Hosszú, lajtorjás oldalakat raktak fel, amelyhez a megrakott kévéket *nyomórúd*dal kötözték le. A hegyi falvakban a kis termést a nagy, zsilipelt falú csűrfiókokba rakták, és ily módon télen át, a szükségletnek megfelelően lehetett csépelni. A termés növekedtével a csűr mellé raktak kazlakat. A cséplés (gépi cséplés is) mindig a háznál történt. A gépi cséplés elterjedése óta a behordás összesegítéssel történt, közös munka lett.

A csűr a Zempléni-hegyvidéken a gabonatárolás és a cséplés színtere. A földművelés fejlődésével használati köre bővül (széna, takarmány, zsúp stb. tárolása, szekér helye). A legrégibb példányok a (XVIII. századból) favázas, zsilipelt oldalú, egy- vagy két*fiók*os, *szűrős* osztású, zsúptetősek, kapu felett *leppentő*vel a magas rakomány befogadásához.

30. Vö. SELMECZI-KOVÁCS ATTILA 1977. 270–301.
31. BALASSA Iván 1964. 168.

E századtól favázas, paticsfalú, szalmatetős magas, majd kőfalú, vagy kőlábas deszkázott oldalú, cseréptetős ugyancsak magas csűrök terjedtek el.[32]

A területre a csűrben történő cséphadarós cséplés jellemző. Ez a legkorábbi szemnyerési mód, amely – módosult változatban – a mai napig is megmaradt. A cséplés munkáját általában két-három ember végezte. A családbeliek vagy a szomszédok összefogtak. A cséplés szerszáma a középszíjas kápás, kiváló tulajdonságú fákból formált *csép-hadaró* volt.

Búza-, árpa-, zabkévéket először felállítva *agyal*ták és ezt követően szétbontva verték ki a szalmáját. A *gabonát* (rozs) a szalma védelmében először *megódalgat*ták, majd egyenletesen szétterítve és rudakkal a tövét leszorítva, időnként a csépnyéllel a szálak keveredése nélkül forgatva, kiverték a fejeket. A munka befejeztével – kézzel összerendezve a szálakat – újra kévébe kötötték a kicsépelt szalmát, a *zsúp*ot.

Nagyobb gazdáknál vándorcséplősök is dolgoztak részért.[33]

A kicsépelt gabonát rövid nyelű *szórólapát*tal a csűr kármentőjéhez dobálva *szórták fel.* Felezőseprűvel seperték le a visszahullott polyvát és fejeket. A kézirosták a két háború között terjedtek el.

A nyomtatással történő szemnyerés nem általános. Főleg a német és szlovák lakosok körében és a Hernád menti nagygazdáknál fordult elő. A nyomtatásnál az ágyást teljesen beterítették és csigavonalban járatták meg két lóval. Középhutáról van csupán egy adatunk a középoszlophoz kötött járatásról.

A kézzel hajtott *vasmasinák* a századfordulón, a *járgányos* változatuk 1910 körül, a gépi (*tüzesgép, benzingép,* majd *traktor*) cséplés közvetlenül a második világháború előtt terjed el a nagyhatárú gabonatermesztő falvakban. A gépi cséplés társasmunka, amit összesegítéssel végeznek. A rozscséplés (a szalma miatt) napjainkig kézicséppel történik. Ugyanígy cséppel verik ki a babot, lencsét, magvaskendert. Az apró magvakat kézzel dörzsölik ki, a mákot késsel nyitják fel.

A gabonát hordókban, ferslógokban, ládaformájú hombárokban tartották. A Hernád menti Fonyból gabonavermelésre is van adatunk.[34]

A kapások betakarítása – a különböző érési időket figyelembe véve – késő őszig tartott. A krumplit *kétágú* kapával forgatják ki a földből és kosárba, majd zsákokba szedik. A kukoricát akkor törik, ha a bajusza teljesen leszáradt. Ponyusba (*zajdá*ba) törik, szekérre hordják. *Fosztás*a – összesegítéssel – a háznál történik. A fülezett kukorica kiteregetve a padra kerül, míg a fonott az udvar nagyobb fáira, az eresz alatti rúdra, a padlás gerendáira kerül. A kukoricaszárat (goré) kopott, rövid nyelű, éles *ortóká*val vágják le. Kévébe kötik, állatokkal etetik.

A répát is kétágúval szedik ki a földből. Levelei levágása után (amely ugyancsak takarmány) a ház körüli pincékben tárolják.

Az apró veteményeket az asszonyok szedik össze. A közteseket a főtermény betakarításakor, a kerti növényeket érésükkor, illetve szükség szerint gyűjtik be.

32. Vö. SELMECZI-KOVÁCS Attila 1976.
33. Vö. BALASSA Iván 1964.; IKVAI Nándor 1967.; SELMECZI-KOVÁCS Attila 1976.; a társasmunkákhoz ld. SZABÓ László 1965. 133–158.
34. BAKÁCS István 1930. 133.

SZÉNA ÉS TAKARMÁNY

A takarmánykészítés és ehhez kötődően az állattartás, a földműveléssel nagyjából azonos intenzitású volt a terület falvaiban. A hegyi falvakban a patak menti savanyúfüves- és a hegyi rétek, kaszálók szénája, az erdei tisztások hozama szolgálta az állattartást. Az erdei legeltetés lehetőségének csökkenésével, az istállózó állattartással nőtt meg jelentősebben a szántóföldi takarmánytermesztés.

A terület rétjeinek zöme irtásos eredetű és nem közösségi tulajdonú volt, hanem egyéni használatú. Az erdei tisztások szabad foglalása és haszna még a legutóbbi időkig megvolt a hegység belsejében levő falvaknál (a foglalt és kitisztított erdei rétet mindenki háborítás nélkül használhatta). A rétek irtásos foglalására utal elhelyezkedésük és a rajtuk levő sok vadgyümölcsfa (*hagyásfa*), amelyet nem irtottak ki az erdővel együtt.

A takarmánytermesztés – az állattartás jelentős előretörésével – terjed, főleg a jelen századtól. A takarmánynövények közül a lóhere az általános, ami a „forgóba" is bekerült. Először az irtásföldeken és a szabad földeken jelent meg. A lucerna, a szarvaskeret, bíborhere, bükköny, muhar és egyéb más takarmányok a két háború közötti időben terjedtek el. A szövetkezeti gazdálkodást megelőzően a földek egynegyedén, egyötödén termesztettek általában takarmánynövényt.

A réti füveket jól ismerik és a rétet rendszeresen gondozzák (irtják a gyomot, egyengetik a talaját, leszedik a köveket, szabályozzák a patakokat).[35]

A széna és a takarmány kaszálásához a területen általános egy*kocsos* (*korcs*) kaszákat használják. A hegyi falvak erdei rétjein a kisebb pengéjű (75–80 cm), a nagyobb határú sík területű falvak földjein a nagyobb méretű (80–85 cm) kaszákat használták. Vásárláskor a könnyű, vékony, magas hangot adó példányokat keresték.[36] Élezésük földbe vert kalapálófán, lapos üllőn történ.

A széna és takarmány kaszálását (*takarás*), a legtöbb növény virágzásakor kezdték. Általában június első felében vágták az *első szénát* (*aggya*) úgy, hogy aratásig a munka befejeződjön. A második kaszálásra csak esős esztendőkben került sor, amit *sargyú*nak (*sarjú*nak) neveztek és augusztus végén kaszáltak.[37] A takarmányokat háromszor, jó esztendőben a lucernát esetleg négyszer is kaszálták. Ebből kettő, esetleg három volt a széna, egy vagy két kaszálást zöldtakarmánynak hordtak el. Mindig rendre vágnak, átlag egy öl szélesen (a termés mennyiségétől függően). A széna 1–2 napig renden szárad. A hegyi, erdei rétek szénáját szétszórják, hogy gyorsabban száradjon. Az időjárástól függően megforgatják, illetve a hegyi falvakban (a vizsgáltak 60%-ában) a takarmányokat, szárító állványokra rakják. A kis termésű hegyi takarmányföldeken egyágú, a dúsabb termésű területeken háromágú állványokra *(oszró, osztró)* rakják a terményt, amelyet éven át a földeken hagynak, csak télre szedik össze azokat. Az állványos szárítás tipikusan hegyvidéki jelenség.[38]

35. IKVAI Nándor 1962.
36. BALASSA Iván 1964. 137.; IKVAI Nándor 1967. 109.
37. IKVAI Nándor 1962. 31.; BALASSA Iván 1964. 137.
38. Vö. IKVAI Nándor 1962. 40.; BALASSA Iván 1964. 148.

A gyűjtés (*takarás*) munkája, különbséget mutat az *oszrós* és a földön, *renden* történő szárításnál. A renden száradt takarmányt favillával (kétágú hasított-, vagy újabban háromágú, toldott-) szedték össze. Először kis csomókba, *villahegy*ekbe, majd *rudas*okba rakják a takarmányt. *Oszró*kra a megszikkadt, majd villahegyekbe szedett terményt rakják fel. A rudasokból, vagy a rudasmennyiséget tartalmazó állványokról, közvetlenül a behordó szekérre rakják. A földeken csak ritkán hagynak hosszabb időre takarmányt, boglyát. A hegyi rétek szénáját, kivágott fiatal fára rakva, lóval vontatva csúsztatják le, vagy háton, ponyusban hordják haza (főleg az asszonyok). Szlovák falvakban a nyeles, létraszerű takarmánycsúsztató *kakrucsa* a hegyi szénaszállítás, közelítés eszköze.[39]

A gyűjtés után visszamaradt szálakat kis alakú, hosszú nyelű gereblyével takarították össze. A behordó szénásszekér létrás oldalú, teljesen azonos a gabonahordó szekérrel. Egy szekérre 5–6 *rudas*, 10–15 *oszró* szénája fér.

A takarmányt – a melléképületek padlásán kívül – a csűr mögött, boglyában tárolták. A cséplés gépesítése óta a csűrök is szénatárolásra szolgálnak. A hegyi szlovák falvakban (másutt nem!) a faágakkal körkörösen kirakott alapú, rúd köré rakott boglyában van a takarmány (*kopa, koposka*), amelyben (mint a boglyákban is) 3–5 szekér szénát tároltak. A Hernád menti falvakban kazlakban, illetve a két háború között egyre inkább terjedő szénatároló *abará*kban találjuk a takarmányt. Ezek az építmények a csűrhöz hasonló elhelyezésűek, egyosztatú, szalmatetős vagy cseréptetős, favázas építmények. A hegységben az abora típusú – itt *állvány rakodó, sopa* a neve – szénatartó is előfordul.[40]

SZŐLŐ ÉS GYÜMÖLCS

A terület egészére vonatkoztatva – a fentiek mindegyikéből csak annyi termett, ami a házi szükségleteket kielégítette. Éghajlati, talajtani viszonyok miatt így is nagy különbségek adódtak.[41]

A paraszti *szőlőművelés* általános vonása, hogy a kedvezőtlen körülmények között, a filoxéra után a vad fajtákkal is, de mindenütt igyekeztek a háztartásokban nem nélkülözhető bort megtermelni, a minőség bármilyen alacsony szintjén is. A folyó menti völgyekre nyíló nagy falvakban nagyarányú szőlőtermesztéssel találkozunk, ahol a kereskedelmi mértéket is eléri a művelés. Az egész területen a Tokaj-hegyaljai szőlőművelés kisugárzó hatása érződik, amit a terület egészére kiterjedő napszámosmunkás-vándorlással magyarázhatunk.

A völgyi falvakban és a hegyek lábánál, a Hernád mentén fel Göncig és a Hegyközben (főleg Radványban és Vily-Vitányban) a földműveskultúra szerves része a szőlő. „Bort, kivévén az északnyugati és keleti hidegebb tájékokat, mindenütt termesz-

39. IKVAI Nándor 1962. 32., 43.
40. IKVAI Nándor 1962. 49.; BALASSA Iván 1964. 163.
41. Ld. LACZKÓ István 1964. részletes, de nem néprajzi munkáját. A terület nyugati része hat falujának paraszti bortermelését PALÁDI-KOVÁCS Attila 1967. dolgozta fel részletesen, bő irodalommal. Rajta kívül fontos történeti adatokat összegez KOMORÓCZY György 1944., OLÁH József 1964., OROSZ István 1960., R. PÉTER Katalin 1964., ROMÁN János 1964.

tenek fel Kassáig ... a bodókőváraljai, gönczi, az asztali italnak nagyon becsültetett hejczei ... 's más szárazvölgyi borok ... közelítenek a hegyaljai borokhoz." A terület nyugati részének néhány községében (Gönc, Boldogkőváralja, Fony) a szőlőterület meghaladta a szántóföld nagyságát. 1865-ben Arkán 122, Fonyban 120, Hejcén 282, Korláton 104, Boldogkőváralján 139 kat. h. szőlőt írtak össze. Különösen a fonyi allodium volt jelentős, ahol a környező falvak (Mogyoróska, Baskó, Komlóska) jobbágyai művelték a szőlőt.[42]

A tokaji borvidék hivatalos határa Abaújszántóig, ill. Boldogkőváralja–Tolcsva vonaláig terjedt. Az északabbra fekvő helységekben termett bort „tokaji" jelzővel nem volt szabad forgalmazni. A mértéket adó (szekérmérethez alkalmazott) 136 literes gönci hordó (és nem a helyben termett gönci bor) volt a nevezetes. A hegység fájából dolgozó fejlett kádáripar tette híressé ezt az egykori mezővárost.

A Fényes Elek által említett összefüggő szőlőtermelő sávot, az 1875–94 között lezajló filoxérapusztítás teljesen tönkretette. Az egykori területek egyharmada sem települt újjá. Utóbb Fony, Hejce, Gönc, Radvány környékén jelentős már csak a szőlő. Boldogkőváralján az egykori nagy területen történt termelés emlékét őrzik a vár alatti begyepesedett teraszok, ahol még a kassai, gönci és más községek lakóinak is voltak szőlőik.

A területen mindenütt fehér bort termeltek. A szőlők alacsony művelésűek, sűrű (80–100 cm) tőtávolságúak. Művelésükhöz a hegyaljai típusú, vaskos, baltás fejű szőlőmetszőt használták mindenütt.[43] A szőlő munkája nyitás, fedés és két-háromszori kapálás, kötözés, 6–8 permetezés (kékkő és mész) munkájából állott. A talajmunkákhoz, a Hegyalján ismert kerekkapát használták. Csak Füzér, Sárospatak környékéről ismerünk eltérő formájú, fejszefokú, hegyes miskolci kapát.[44] A mindenütt meglevő (ugyancsak hegyaljai eredetű szerszámot) *kétágú*t, vagy *ágaskapá*t a szőlő első kapálásánál használták. A második, harmadik kapálás munkájánál új szerszámot, a *horoló*t használják a két háború közötti időtől.[45] A fedés a melegebb déli lejtőkön sok helyütt elmarad. A korábban fa- (rocska), újabban zománcos- és műanyag vödrökbe szedett szőlőt, az ún. *deszkás* (abroncsokra erősített hevederű) faputtonyokba gyűjtik és fennálló hordókba töltik bele.[46] Mindent vegyesen szüreteltek, a fajtákat nem különítették el a paraszti gazdálkodásban. Az „állani való szőlőt" venyigével együtt vágták le és kamrákban felakasztották (újabban rafiával kötözik fel rudakra).

A terület sajátos vonása, hogy nincsenek szőlőbeli építmények. A szüret színtere a szőlővégi füves, fás térség, ahonnan töretlenül, szekéren viszik haza a házhoz (pl. Hejce), vagy legtöbb helyen (pl. Fony, Boldogkőváralja stb.) az arra alkalmas helyeken, sokszor a szőlőtől és a falutól is távoli „pinceutcákhoz" a szőlőt. A Hegyalja szüretelő dátuma elég késői: *Simon-Juda napja* (okt. 28.) volt. Ez a tizedszedéssel összefüggő, kötelező

42. Az idézetet ld. FÉNYES Elek 1837. III. 7.; a többi adat PALÁDI-KOVÁCS Attila 1967. 4–5.
43. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1967. 4–5.; VINCZE István 1957. 91.
44. MARKUŠ, Michal 1964. 35–42.; KECSKÉS Péter 1967. 236.
45. KECSKÉS Péter 1967. 232.
46. VINCZE István 1960. 6.

szüretkezdés már csak az emlékezetben él. Utóbb, az időjárástól függően, a legérettebb állapotban szüretelnek.[47]

Vincze István megállapítása szerint a vizsgált terület a késői elterjedésű, ún. prés nélküli bortermelő vidékek közé tartozik, ahol eredetileg taposták csak a szőlőt és a színtiszta mustot érlelték borrá. Innen a kiváló borminőség a Hegyalján, de területünkön is. A dús cefréből pálinkát főztek. Paládi-Kovács Attila vizsgálata szerint ez alól kivétel, a borkészítés más jellegű technikája miatt elkülönül (nem taposták, csak törik, 2–300 év óta gyakorolt a préselés, ház alatti présházas pincék) a német telepesek elterjesztette borkészítés az északi területünkön (Hejce, Gönc stb.).[48] Az előbb leírt borkészítést így írja le Entz Ferenc 1870-ben: „De vannak egyszersmind olyan borvidékek is, ahol a sajtolást nem ismerik. Kitaposták zsákokban a förtöket, hordóra töltik a levét, mely jószántából lefolyik, a gazdag törkölyből pálinkát főznek, vagy törkölybort (lőrét) készítenek".[49] A nagy számban fennmaradt törkölyöshordó (ma másodlagosan gabonatároló) a fenti eljárás egyik késői bizonyítéka.[50]

A XIX. századtól, a mennyiségre való törekvéssel válik általánossá a sajtolás. A présre legkorábbi adatunk 1674-ből való: „Vagjon Gönczön az közép utczában egy regi sajto Ház közös, ábban egy egész jó sajto ki nem közös."[51] A Tokaj-Hegyaljáról 1828-ban említenek először nagyméretű bálványos-, főfás préseket. A paraszti gazdaságokban, területünkön, a múlt század második felében válik általánossá a szőlő préselése. A nagygazdaságokat, vagy több gazdát szolgáló (közös) főfás sajtók mellett a középorsós alulhajtós présekterjedtek el. A még ma is megtalálható középorsós, felülhajtós présekújak, a századfordulótól váltak általánossá. Ezeket a két háború között terjedő gyári présekváltják fel.[52]

1860–1873 között pl. a hegység nyugati területén 20–50, az északkeleti területen 50–100 akó borra jut egy prés.[53]

A bor kezelése, érlelése, tárolása többnyire lyukpincékben (Fony, Hercegkút, Korlát stb.) történt, amelyek hosszú utcákban sorakoztak egymás mellett, faragatlan kőből készült, íves bejárataikkal. Göncön és Hejcén a lakóházak alatt volt a pince. A teremszerű présházból a ház hosszában vezetett a tényleges lyukpince, amelynek néha a csűrben is volt kijárata. A pince főbejárata mindig az utcára, kocsiútra nyílt.[54]

Összességében megállapítható, hogy a tokaji borvidék folytatásaként, néhány faluban ezen a területen is kereskedelmi célú bortermelés folyt. A terület legnagyobb részén minden vonatkozásban (szerszámok, munkamódok, eljárások) a tokaji borvidékkel való azonosság mutatható ki. Elkülönül ettől azonban – a német telepesek hatásának tulajdonított – gönci, hejcei gyakorlat.

47. VINCZE István 1960. 2.
48. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1967. 22.; VINCZE István 1960. 13.
49. ENTZ Ferenc 1870. 3. 122., idézi VINCZE István 1960. 14.
50. TAGÁN Galimdsán 1939. 142–156.; BALASSA Iván 1964. 122–123.
51. ORSZÁGOS LEVÉLTÁR Urb. et conscr. fasc. 8. nr. 21., idézi VINCZE István 1960. 14.
52. VINCZE István 1958. 26. kk.
53. VINCZE István 1958. 22. kk.
54. Vö. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1967. 22.; VINCZE István 1958. 99.

A *gyümölcsösök* hasznát két forrásból merítik. Kiemelkedő jelentőségű a hegyi falvak táplálkozásában és gazdálkodásában az erdei- és a legelőkön levő *hagyásfák* vadgyümölcsének rendszeres gyűjtése. Ez főleg körte, alma, szilva, ringló; de sok vadcseresznye, kökény áfonya, som is stb. Ha bő a termés és volt aki összegyüjtse, szekereztek is vele, s gabonáért cserélték az Alföldön. Ősszel, a mezőről hazafelé igyekvő asszonyok mindig tele ponyussal tértek meg a házhoz, ahol az ereszaljába, a kamrasarokba, üres teknőkbe, kosarakba gyűjtötték a gyümölcsöt. Télire – cikkekre vagdalva – aszalták a körtét, szilvát a napon, vagy kenyérsütés után a kemencében. Ugyanígy hasznosították, értékesítették a ház körül termett szelídgyümölcsöt is.

A ház körüli gyümölcsöskertek nem voltak rendezettek, a fák nem képeztek sorokat. Ha a nagy sűrűség miatt gyengült a termés, akkor a legkevésbé értékes fát ritkították meg, vagy vágták ki. A fák gondozása az időnkénti nyesegetésből, ritkításból állott. Ez a munka is csak a rosszul termő, elburjánzott részekre korlátozódott és nem rendszeresen az egész kertre. A házikertekben sok régi almafa (*pogácsa-, húzós, lánycsöcsű* alma), vagy 15 fajta körte, 8–10 fajta szilva és ringló, kevesebb cseresznye található.[55] Barack nagyon ritka. Dió több, mandula ritka. Mogyoró a házikertek mesgyéjén, végén előfordul; annál többet szednek (gyűjtenek) viszont az erdőkben. Az erdei gyűjtögetésnél a gombászat mellett jelentős mennyiségű gyümölcsöt takarítanak be a vadon termő szamóca és földiszeder tövekről. Éréskor vödörszám hordják haza a termést.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az utolsó száz esztendő földművelő gazdálkodásának jellegzetességeit vizsgálva megállapítható, hogy a jelenleg a hegység területén művelt szántók, rétek mintegy fele tartozott csupán a telki állományhoz, míg a többi irtásból származott. Az irtásnak két nagyobb hulláma volt (XVII. sz. eleje és a XIX. sz. eleje).

A kétnyomásos gazdálkodás írásos emlékét, a háromnyomásnak a feketeugaros változatát, illetve a hármas vetéskényszer formáját rögzíthettük.

A művelési módok, eszközkészlet a gazdag irodalommal rendelkező kárpáti kultúra területéhez csatolja a tájat. Alföldi hatás kevés és gyenge (a henger, a Hegyalja kapái, a tarlógereblye stb.). Tipikusan hegyvidéki sajátosságként tartjuk számon az állványos takarmányszárítást, az asszonyok földművelésen belüli szerepét (háton való trágyahordás, sarlós aratás, erdei gyűjtögetés, gyümölcsszedés), a szerszámok közül a gereblyés aratókaszát, a rövid nyelű szórólapátot, szénavillákat, rudasboglyát, csűrben való szórást, a szekereket stb.

A tájon belüli fejlődés hármas gyűrűjét figyelhetjük meg: 1. A Hernád menti nagyhatárú falvak, s a Hegyköz sík területű falvainak intenzív szántó- és szőlőtermesztése; 2. a szélesebb völgyek falvainak rét-, szántó- és legelőgazdálkodása, erdőmunkával kevert gazdálkodása; 3. a hegység belsejében az állattartó-, gyűjtögető-, erdőmunka és más mellékfoglalkozások mellett csekély földműveléssel foglalkozó falvak.

55. Vö. BALASSA Iván 1964. 10.; UJVÁRY Zoltán 1957.; SZIGETI Jolán 1958.

A táj arculatát az erdő uralja, a fő jövedelmet – vizsgált falvak többségében is – a fa és az erre épülő egyéb foglalkozás (fuvar, kádárok, szerszámkészítők, tűzifaárusok) adja. Ebből a fabőségből következik a mezőgazdasági szerszámok választékossága, jó kidolgozása, sokfélesége.

Az elzártság, a mostoha földrajzi viszonyok következtében erős önellátásra való törekvés figyelhető meg. Ugyanez az elszigeteltség, zárkózottság őrzött meg sok archaikus vonást, eszközt, munkamódot, hiedelmet és a gazdasági élethez kapcsolódó szokást. A táj etnográfiai képét tovább bontja a hegység falvainak egy részében jelen levő szlovákság hatása.

A fejlődésben döntő változást hoztak a termelőszövetkezetek, amelyeknek korszerű munkamenete és eszközeinek bemutatása nem feladatunk. A szövetkezetek megjelenése néhány év alatt átformálta a hagyományos kultúrát még ott is, ahol nem alakulhatott meg (bejáró munkások, beszerzés, értékesítés döntő megváltozása). A megalakult szövetkezetek azokat a gazdálkodási ágakat igyekeztek fejleszteni, amelyeknek hagyományai voltak (gabona-, gyümölcstermesztés, állattartás). Változatlanul nagy jelentőségű maradt az erdőgazdálkodás, fafeldolgozás (állami és szövetkezeti erdészetek). A hegység belsejében levő falvak többségében málna, erdei termékgyűjtő szövetkezetek alakultak és egyéb más foglalkozási ágak segítik a falvak népét. Nagymértékűvé vált az idegenben vállalt munka. Nincsenek a hegyi falvak sem már a szűkös határra utalva. A környék bányái, gyárai, feldolgozóüzemei adnak rendszeres munkát. A villany, a rendszeres autóbuszjáratok az ország vérkeringésébe kapcsolták valamennyi falut. A természeti szépségekben bővelkedő tájon a megnövekedett turistaforgalom is jelentős jövedelemhez segíti a falvak népét, formálja a települések arculatát.

DER ACKERBAU IM ZEMPLÉN-GEBIRGE
(Auszug)

In der Studie wird der Ackerbau in Nordost-Ungarn, zwischen den Flüssen Hernád, Bodrog, Ronyva, in dem Zemplén-Gebirge zusammengefasst. Die determinierenden Merkmale der Naturbedingungen sind hier auffällig wichtig. Das Gebiet ist isoliert, deshalb kommen in der Volkskultur viele archaische Erscheinungen vor. Die Möglichkeiten der Landwirtschaft konnten die Ansprüche der Bevölkerung nie befriedigen, sie müssen verschiedene Ergänzungstätigkeiten (Holzarbeiten, Waldsammeln, Beförderung, Steingrubenbau) üben, um das Fortkommen zu sichern. Die Intensität des Ackerbaus ist aber innerhalb des Areals nicht einheitlich, in den grossen Flusstälern ist es dem Tieflande ähnlich, zwischen den Bergen ist es aber primitiv und zeigt karpatische Kulturelemente.

Die neuen Kulturerscheinungen melden sich in diesem Gebiet 15–20 Jahre später, als auf dem Tieflande (Werkzeugwechsel, Mechanisierung, neue Produkte). Wegen den ungeeigneten Naturgegebenheiten wurden hier keine LPG-en organisiert. Infolge der Abwanderungen wurde, ein Teil der vormaligen Ackerfelder verwildert, umbebaut. Die

Fläche der Ackerfelder wurde seit dem 17. Jahrhundert mit Ausrodung immer grösser, und war gegen 1900 das umfangreichste. Die Rodeländer, die Spuren des terassenförmigen Anbaus sind bis heutzutage auffindbar.

Die älteste Form der Feldbestellung ist die Zweifelderwirtschaft. Im Jahre 1715 wurde die Flur in 10 Dörfern aus den 142 noch auf diese Weise angebaut. Die Dreifelderwirtschaft (als Flurzwang) hat sich bis zu den 1950-er Jahren erhalten. Die Rodeländer waren ausserhalb der Dreifelderwirtschaft, und wurden mit freier Brachfeldwirtschaft angebaut. Die Düngung, das Pferchen mit den Schafen ist seit dem 18. Jahrhundert bekannt. Auf die steilen Bergseiten, die nur mit Spaten und mit Zweizackhacken angebaut werden können, haben die Frauen den Dünger mit der Plane auf dem Rücken hinaufbefördert. Die Ackerfelder wurden mit den ungepflügten Grasgrenzen (ung. *szőrösmezsgye*) abgetrennt. Das Gedächtnis de alten asimmetrisch-scharigen dreiteiligen Holzpfluges lebt bis heutzutage, sein Gebrauch war bis zu den 1860-er Jahren allgemein. Mit den Holzpflügen mit Fabrikschar hat man bis zu dem Jahre 1950 gearbeitet. Die Egge mit Eisenzinken im Holzrahmen ist hier auch bekannt. Zur Bespannung wurden hier die Kuh und der Ochs, in den Perioden der guten Transportmöglichkeiten auch das Pferd angewendet.

Unter den Kulturpflanzen war das Mengkorn (ung. *kétszeres*) das wichtigste, später wird – wegen den anspruchvollen Mühlen – der Roggen (ung. *gabona* = Getreide). Die Gerste und der Hafer ist wenig, die Kartoffeln (5–6 Sorten) haben grössere Bedeutung. Der Mais wächst nur in den niedrigen Tälern. Die Hanffelder waren um das Dorf, ausser der Dreifelderwirtschaft. Die Gemüsepflanzen wurden in den Ecken der Hanffelder und am Bachufer angebaut. Der Gemüsegarten ist eine neuere Erscheinung.

In dem Arbeitsgang ist die Saat die erste. Bis 1950 hat man mit Hand gesät, aus einem Tischtuch (seltener aus Sack), das um den Hals gehängt war. Zum Schutz der Frucht dienen in der Volkskultur vielerleien Aberglauben (Glockenklang gegen Sturm, das Verbrennen der Weihgräser, usw.). Unter den Hackenformen sind hier die der Sptizhacke ähnlich (ung. *ortóka*) und die gabelige Hacke (ung. *kétágú*) typisch. Das Einbringen der Getreide war eigentlich eine Frauenarbeit, mit einer offenen, verzahnten Sichel gemacht. Diese Arbeitsform lebte bis 1950. Die Ernte mit Sense hat sich von den Lohnarbeitern verbreitet, die jährlich auf dem Tieflande geernt haben. Die Scheunen mit Holzgerüst und Brettwand gebaut, mit Schaubstroh gedeckt, sind der Schauplatz der Getreidelagerung und des Handdreschens. Die Dreschmaschine mit menschlicher Kraft getrieben hat sich seit dem Jahre 1910 verbreitet, das mechanisierte Dreschen seit 1930.

Das Heu wurde auf den Bergwiesen und auf dem Bachufer jährlich zweimal geschnitten. Die Mittel zur Heutrocknung sind die Dreifüsse (ung. *oszró*). Von den steilen Berghängen wurde das Heu mit leiterartigen Schleifen (ung. *kakrucsa*) zum Fuhrweg genähert.

Der Wein- und Obstbau war in der Agrikultur ein wichtiger zusätzlicher Zweig. Der Weinbau (nur Weisswein) erstreckt sich unter der Wirkung der benachbarten „Weinstadt" Tokaj ganz nach Norden. In Gönc wird das bekannte „Fass von Gönc" hergestellt, ein wichtiger Lagerungs- und Transportmittel für den Tokayer.

Zusammenfassend stellt der Verfasser folgende Festlegungen dar: Die Hälfte der Ackerfelder und der Wiesen sind im Zemplén-Gebirge einstige Frongüter, die andere Hälfte stammt von Ausrottungen. Die Anbauweisen und der Werkzeugbestand, die Terminologien knüpfen sich an der karpatischen Gebirgskultur. Die Kulturwirkungen vom Tieflande sind hier unbedeutender und hauptsächlich neuerliche Erscheinungen. Der Ackerbau hat neben der Holzverarbeitung und anderen Berufen (zB. Glashütten) nur eine zweitrangige Rolle in dem Lebensunterhalt gespielt. Die Charakteristik des Ackerbaus zeigt ein Beispiel zum ungarischen Mittelgebirgekultur.

Nándor Ikvai

AZ ERDŐ SZEREPE A ZEMPLÉNI-HEGYVIDÉK NÉPÉNEK ÉLETÉBEN

PETERCSÁK TIVADAR

A Zempléni-hegyvidék falvai a hegyek közötti patakvölgyekben és erdei irtványokon települtek. A geográfiai környezet meghatározza a községek gazdasági életét, a lakosság életmódját. Falvaink közül Regéc, Mogyoróska, Háromhuta és Baskó a hegyvidék belsejében települt, míg Arka, Fony, Boldogkőváralja a Hernád-völgy felé nyitott völgyekben húzódik. Az erdő fontosságát azzal érzékeltethetjük legreálisabban, ha megvizsgáljuk a falvakról készült statisztikai adatokat. Az 1895-ös felmérés az alábbi képet mutatja:[1]

Község	szántó	kert	szőlő	rét	legelő	erdő	egyéb	összes (kat. h.)
Arka	601	18	35	21	63	827	39	1604
Baskó	563	47	–	286	276	3938	50	5160
Boldog-kőváralja	1657	42	116	229	406	1216	185	3851
Fony	1182	57	–	292	363	5152	281	7327
Háromhuta	157	30	–	226	18	3791	24	4246
Mogyoróska	269	32	–	166	91	2154	123	2835
Regéc	297	18	–	334	123	3898	34	4704
Összesen	4726	244	151	1554	1340	19 976	736	29 727

Az adatokat összesítve szembetűnő az erdőnek a falvak összterületéhez való aránya. A 29 727 kat. hold összterület 67,2%-a erdő. Ha a szántóföldek arányát nézzük, kitűnik, hogy az összterületnek 15,9%-a áll szántóföldi művelés alatt. Községenként vizsgálva az adatokat, az arányok nagy különbségeket mutatnak. A falu egész területe és a szántóföldek összehasonlítása során szembetűnő, hogy a legkevesebb szántóföld Háromhután (3,7%), Mogyoróskán (9,5%), Regécen (6,3%) és Baskón (10,9%) van. Az erdő aránya a legnagyobb Regécen (82,8%), Mogyoróskán (75,9%), Háromhután (89,3%), Fonyban (70,3%) és Baskón (76,3%). A statisztikából is látható, hogy Boldogkőváralján (43%) és Arkán (37,5%) sokkal több a szántóföld és jóval kevesebb az erdő, mint a többi községben.

A Zempléni-hegység középső részének erdői a lomberdők övezetébe tartoznak. Déli hegyoldalakon, alacsonyabb tetőkön a kocsánytalan tölgy (Quercus petraea), az északi lejtőkön viszont a gyertyános tölgyes (Querco petraea-Carpinetum) dominál, de a hegyek közötti medencéket is főleg tölgyesek és gyertyánosok borítják. A 700 méteres magasság

1. Borsod-Abaúj-Zemplén megye . . . 43, 56, 84, 177, 225, 385, 464.

fölé emelkedő hegyeken a gyertyános-bükkös (Melitti-Fagetum) öv, utána pedig a magashegyi bükkös (Aconito Fagetum) is megjelenik. A hűvösebb északi oldalakon a gyertyánosok és a bükkösök sokkal alacsonyabbra ereszkednek, s nagyobb területeket foglalnak el. A sziklás tetőkön és lejtőkön előfordul a hárs (Tilia platyphylla és Tilia cordata), a magaskőris (Fraxinus excelsior) és a juharok (Acer campestre és Acer tataricum).[2] A fenyőfa ritka területünkön és főleg újabb telepítésű. A vizsgált falvak határának faállományáról nem állnak rendelkezésre statisztikai adatok. Az egész Zempléni-hegységet vizsgálva 90,2% természetes erdő, s 9,8% származék- és kultúrerdő. A természetes erdőkből 22,6% bükkös, 39,1% gyertyán és kocsánytalan tölgyes-bükkös, gyertyános kocsánytalan tölgyes, a többi cserjés tölgyes. A kultúrerdők állományából 4,5% lúcfenyő, 2,0% erdeifenyő, 0,8% feketefenyő és 2,5% gyertyán. A jelenlegi zempléni erdők faállománya fiatal: 35%-a 1–20, 32%-a 21–40, 20%-a 41–60, 6%-a 61–80 éves és csupán 7%-a 80 évesnél idősebb.[3]

Az erdő élelmet, tüzelőt, munkalehetőséget, az irtással szántóföldet, a mezőgazdasági és háztartási eszközökhöz alapanyagot, a háziállatoknak legelőt és takarmányt biztosított, de a 19. század közepéig fából épültek a lakóházak és melléképületek is.[4] Falvainkjó része irtványokon települt, s az erdők földművelés számára történő irtása még századunkban is előfordult. Az egykori irtásokra utalnak a szinte minden falu határában előforduló gyakori *Ortás, Csonkás* dűlőnevek.[5] A Zempléni-hegyvidék népének közvetlen szükségletét elégítették ki a vadon termő növények, melyek szerepéről *Ujváry Z.* írt tanulmányt.[6] A paraszti táplálkozásban és gyógyításban még ma is jelentős helye van a gombáknak, vadgyümölcsöknek, gyógynövényeknek, korábban még inkább nélkülözhetetlenek voltak. A Hernád-völgy és a Hegyalja piacaira hordva fontos pénzkereseti forrásnak is számítottak.[7] Csak jelezzük az erdei tisztásoknak, legelőknek és a makkos erdőknek az állattartásban betöltött szerepét, hiszen a kérdéssel külön tanulmány foglalkozik a kötetben. Az erdei vadállatok elejtésének sok módszerét ismerte a hegyvidék népe. A Kárpátokból lehúzódó farkasokat vermekkel igyekeztek elejteni. Leggyakoribb nyúlfogási mód az állat csapására helyezett, fához kötött dróthurok volt. Télen hurkot vetettek a rókának, őznek is. A Hutákban lehajlított és lecövekelt karvastagságú fára kötötték a hurkot, amely a levegőbe rántotta a hurokra került állatot. Vaddisznóra talpas csapdákkal vadásztak. Gyerekek, erdei munkások madarakat is fogtak hurokkal, s rendszerint nyárson megsütve fogyasztották.[8]

A továbbiakban az erdő szerepét és jelentőségét egyik hasznára, a fára koncentrálva kívánjuk bemutatni.

2. TUBA Zoltán 1978. 48–53.
3. BOROS László 1978. 117.
4. Vö.: SZABADFALVI József 1962–63. 119.; SZABADFALVI József 1978. 83.; IKVAI Nándor 1967. 27.
5. L. részletesebben: IKVAI Nándor 1967.
6. UJVÁRY Zoltán 1957. 231–244.
7. SZABADFALVI József 1962–63. 119.; ifj. BARTA János 1977. 85.
8. SZABADFALVI József 1978. 88.

AZ ERDŐ TULAJDONJOGA

Az erdő a feudalizmusban. A jobbágyfelszabadítás előtt területünkön sem különült el a földesúri és a jobbágyközösség által használt erdő. A jobbágyok a faizási jog alapján részesedtek az erdő fájából. A Zempléni-hegység egyik legnagyobb birtoka a Rákócziak regéci uradalma volt, és falvaink közül ide tartozott Regéc, Mogyoróska, Fony, Baskó.[9] A birtok 1646-os urbáriuma utal a jobbágyok faizására, s közli, hogy „a vár körüli 49 tölgy- és bükkerdő használatáért . . . a tűzifa hordáskor a hejceiek 32 köböl zabot, a gönciek minden ló után 1–1 szapu zabot adtak."[10] Mogyoróska 1772-es urbáriuma ismerteti az erdei haszonvételeket és a jobbágyok ezért járó munkáját: „Tűzre és épületre való fánk elegendő vagyon az uraság erdejébül mind magunk szükségére, mind pedig el is adhatunk tüzi fát az uraság engedelmébül. Őszi makkolásunk az uraság erdejében valamikor makk terem, általában mint a vidékieknek engedtetik, telelő pedig ingyen vagyon." Ezért „ . . . az egész helység esztendőnként úrdolgán kivül 10 000 szöllő karót hasítani, aztat a Hegyallyára Tályára levinni tartozik és ugyan oda hat 1/2 öl fát leszállitani, szüretkor minden gazda minden ur dolgán kivül egy szekér fát Tályára levinni köteles."[11] A telkes gazdák hetenként egyszer, rendszerint csütörtökön hozhattak maguknak egy-egy szekér száraz fát, a zsellérek pedig a hátukon a szükségletnek megfelelő mennyiséget. A faizásért egy negyed telkes gazda 1/4 öl fát volt köteles Tállyára szállítani 1848 előtt, a 19. század közepén pedig 20 köböl szenet kellett beadnia. A zsellérek 1848 előtt egy-egy fél öl fát vágtak a földesúr részére, 1848-tól pedig harmadfél öl fát termeltek. A mogyoróskai lakosok napi 4 krajcár befizetése mellett naponta vághattak fát, és azt a közeli Szántó mezővárosba fuvarozva rendszeresen eladták.[12] Az erdei legeltetés is szabad volt a mogyoróskaiaknak. Az erdő egyharmad részét az uraság tilalom alatt tartotta, a kétharmad részben az uraság és a lakosok közösen legeltettek. Az ilyen legelő azonban rossz és sovány volt, mert „fákkal igen bevan nőve, a miért is nem igen alkalmatos marha tenyésztésre."[13] Háromhuta lakosai 1848 előtt mind zsellérek voltak. A Bretzenheim hercegi uradalom erdeiben hetenként kétszer – szerdán és szombaton – volt gyalog faizási napjuk. Ezért egy forint füstpénzt fizettek. Ölfát csak külön fizetésért vágtak az uradalomnak.[14]

Az erdők elkülönítése. Az 1848-as jobbágyfelszabadítás után még sok szál fűzte össze a jobbágybirtokot a földesúrival. Rendezetlenül maradt az erdő és a legelő kérdése, amelyet I. Ferenc József 1853. március 3-án kibocsátott nyílt parancsa, az úrbéri pátens oldott meg. Ez kötelezővé tette a legelő és az erdő korábban csak engedőleges elkülönítését a földesúr és az úrbéresek között. Az elkülönítés a földesúri és a parasztbirtok gazdasági egybekapcsoltságának, a határhasználat közösségének felszámolását

9. IKVAI Nándor 1967. 24.
10. MAKKAI László 1954. 382–383.
11. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár (BML), Miskolc. XV–23–2.
12. BML. VII–1/c. 177.
13. BML. VII–1/c. 177.
14. BML. VII–1/c. 177.

jelentette.[15] Az elkülönítést a rendelet nyomán felállított úrbéri bíróságok intézték. Rendszerint hosszú éveket vett igénybe, amíg a földesúr és a volt jobbágyok igényeit figyelembe véve döntést hoztak. A legtöbb viszály az egy jobbágytelekre eső legelő- és erdőjárandóság területe körül bontakozott ki. A rendeletben megszabott jobbágytelkenkénti 2–8 magyar hold közötti erdő-, és 4–22 hold közötti legelőmennyiség kiszabását az erdő és a legelő minősége, valamint az úrbéri faizási gyakorlat befolyásolta. A jobbágytelket vették alapul, s nyolc úrbéri zsellér számára egy egész telek utáni legelőt és erdőt számítottak.[16]

A Zempléni-hegység falvaiban az 1850–1870-es években zajlottak a tagosítási és elkülönítési perek.[17] Ennek végeztével községenként megszabták az egy telekre jutó erdő- és legelőmennyiséget, és külön kimérték a volt úrbéreseknek. A mogyoróskai lakosok az özv. Bretzenheim Ferdinándnéval folyó perben a föld köves, sziklás volta miatt telkenként 34 holdnyi legelő és 20 holdnyi erdő kihasítását kérik a 7000 holdnyi hercegi erdőből. Így a községben levő 13 2/4 telek után összesen 720 hold erdőt és legelőt kapnának.[18] Végül telkenként 8 hold erdőt (összesen 93 hold) és 5 hold legelőt (71 hold) mértek ki számukra. Az erdőt a *Busturnya, Sósverem tető, Borók oldal* és *Cserszlya*, a legelőt a *Táborhely, Tölgyes, Cserszlya, Sósverem* és *Borók oldal* dűlőkben kapták a volt jobbágyok. Regécen az erdőből telkenként 8, a legelőből 4 holdat, Óhuta, Középhuta és Újhuta zselléreinek telkenként 13,44 hold erdőt és 5 hold legelőt juttattak.[19] Fonyban 9 hold erdő és 5 hold legelő a telkenként kiadandó mennyiség.[20]

A paraszti erdőbirtoklás formái. A Zempléni-hegyvidék falvaiban a 19. század utolsó évtizedeitől napjainkig különféle erdőbirtoklási formák és ezekhez kapcsolódó szervezetek léteztek. Ezek községenként és korszakonként változtak, s egy gazdának egyszerre többféle szervezetben is lehetett erdeje.

Volt úrbéri vagy közbirtokossági erdő. A jobbágyfelszabadítás után a földesúritól különválasztott erdő és legelő a volt jobbágyok és zsellérek közös kezelésében maradt. A közös használat kezdeteit alig ismerjük, tisztázatlanok az erdő és a legelő használatának szabályozására létrejött szervezetek megalakulási körülményei. Megállapíthatjuk, hogy a 19–20. század fordulóján minden községben működött egy – a falu elöljáróságától független – testület, amely a közös erdő és legelő ügyeit intézte. Ennek leggyakoribb megnevezései: *volt úrbéresi erdőbirtokosság, volt úrbéri közbirtok, volt úrbéresi közbirtokosság, közbirtokosság* (Mogyoróska); *volt úrbéres közbirtokosság, volt úrbéres erdőbirtokosság* (Regéc); *úrbéres birtokosság, úrbéri közbirtokosság, volt úrbéresi közbirtokosság* (Háromhuta); *úrbéresség* (Arka); *úrbéri erdő, úrbéri közbirtok* (Fony); *úrbéri közbirtokosság* (Boldogkőváralja).[21] A közbirtokosságok szervezeti felépítését és működését központi rendeletek szabályozták, az egyes szervezetek működési rendjét azonban nagyban be-

15. KOLOSSVÁRY Szabolcsné 1975. 43.
16. FÜR Lajos 1972. 110.; 1871. LIII. tc. 27. §, 28. § Az 1871. évi törvények . . .
17. Ugyanekkor zajlottak az elkülönítések a Hegyközben is. PETERCSÁK Tivadar 1978. 13.
18. BML. VII–1/c. 177. 1863.
19. BML. VII–1/c. 177. 1863.
20. BML. VII–1/c. 20. 81.
21. A továbbiakban a *közbirtokosság* elnevezést használjuk.

folyásolták a helyi viszonyok, korábbi hagyományok. Kezdetben egy szervezet, a közbirtokosság intézte az erdő és a legelő ügyeit, majd központi rendelkezésre külön *legeltetési társulat*ok alakultak.[22] Vidékünkön erre csak a két világháború közötti években került sor. A továbbiakban a közbirtokosságokkal mint erdőbirtokosságokkal foglalkozunk és eltekintünk a legelővel kapcsolatos kérdések tárgyalásától.

Az erdő a közösség tulajdonában volt, de egyedül nem gazdálkodhattak saját erdejükben. Az 1879. XXXI. tc. értelmében államilag kinevezett, szakképzett erdész biztosította a szakszerű és eredményes erdőgazdálkodást. Ő határozta meg, hogy mikor, melyik erdőrészek kerülhetnek kitermelésre.[23] A közösen használt és kezelt erdőből a közbirtokossági tagok *jog* alapján részesedtek. Az erdőjog eredetileg a szántóföldhöz, illetve a telekhez kapcsolódott. A tagosításkor, *komesztak*or (Mogyoróska, Fony) a szántóföld arányában kapták az erdőjogot. A recens-hagyomány szerint általában fél *kvárta* (3 kat. hold)[24] után járt egy jog (Mogyoróska, Regéc, Arka, Fony, Boldogkőváralja), valamint a zsellérek lakóházanként kaptak egy jogot. Az újhutai közbirtokosság hivatalos elnevezésében is őrizte a korábbi zsellér jogállást: *újhutai volt zsellérek közös erdeje közbirtokosság.* A falu szégyellte ezt a kifejezést, ezért a közbirtokosság elnöke 1978-ban kérte a Járási Földhivataltól, hogy ezentúl egyszerűen csak *újhutai közbirtokosság*ként tartsák nyilván szervezetüket. Fonyban a zsellérporta után járó jogot *zsellérjog*nak nevezték. Az újhutai közbirtokosságnak 1978-ban 18 tagja volt 12,5 joggal, a regécinek 1957-ben 68 tagja 132 joggal, a mogyoróskaiban 93 jogot tartottak nyilván, melyből 11 volt a zsellérjog. A fonyi úrbéri erdőben Fedor Jánosnak volt a legtöbb joga (14). Még 9–10 gazdának volt tíznél több joga, a falu többségének ettől kevesebb. Regécen és Mogyoróskán 6 jog volt a legtöbb egy család kezén, s átlagban 2–3 joggal rendelkeztek. A jogot a földdel együtt örökölték a gyerekek, hozzátartozók, de területünk falvaiban az erdő fokozott jelentősége miatt idővel különvált az erdőjog és szabadon adták, vették.[25] Az erdőjogot a fiú- és leánygyerekek egyenlő arányban örökölték. „A feleségemnek meghalt a testvére. Nem volt gyereke, ezért a testvérek örökölték a jogot. Volt neki 3 joga, ebből a feleségem kapott 1,5 jogot. Nekem volt apám után 2,5 jogom, így most van 4 jogunk." (Onda Ferenc, 78 éves regéci lakos.) Az öröklések során nagyon elaprózódtak a jogok. Ilyen esetben közbirtokossági faosztáskor, ha pl. öten örököltek 1 m^3 tűzifát, egyben kapták meg, és ők osztozkodtak rajta. Az erdőjogot rendszerint csak szorult esetben adták el. Értékét jelzi, hogy az 1900-as évek első évtizedeiben egy jogért kb. egy tehén árát fizették (Baskó).

22. 1898. évi . . .; Magyar törvénytár, 1914. 98–99.
23. A volt úrbéres kapcsolatokból fennmaradt jog- és birtokviszonyokról szóló 1871. évi LIII. tc. úgy intézkedett, hogy a volt úrbéresek erdőilletőségét mint meg nem osztható közös vagyont hatósági felügyelet alatti erdőként kell kezelni. KOLOSSVÁRY Szabolcsné 1975. 53. 49. 54.; SZABÓ István–SZABÓ László 1977. 73.
24. A telek negyedrésze = 6 hold. (A Bakonyban is 1/4 telek szántóföld után járt egy *egész erdőjog.* HEGYI Imre 1975. 499.
25. A Bakony északkeleti magyar falvaiban közel 100 éve ez az erdőbirtoklás rendszere. HEGYI Imre 1975. 495. Az Ipoly völgyében az erdőjogot már a tagosítástól kezdve a földtől függetlenül adták-vették. SZABÓ István–SZABÓ László 1977. 74. További kutatásoknak kell tisztázni, hogy a Zempléni-hegység falvaiban mikor vált le az erdőjog a szántóföldtől.

Az erdővel kapcsolatos legfontosabb ügyekben a tagok közgyűlése döntött. Évente rendszerint tavasszal és ősszel tartottak egy-egy gyűlést. Régen dobszóval, újabban a tanácsházán kifüggesztett meghívóval értesítik a tagokat. A gyűlést az iskolában vagy a közbirtokossági elnök lakásán tartották vasárnap délután. Újabban ritkán jön össze a szavazatképességhez szükséges tagság, ezért pl. Mogyoróskán csak a vezetőség tárgyalja az elmúlt évi pénzgazdálkodást és a következő évi fakitermelési tervet. Az évközi ügyintézés a *vezetőség* feladata, melynek három évre választott tisztségviselői voltak. A *közbirtokossági elnök* vagy *elnök* a felelős vezető. „Mindenre neki terjed ki a figyelme." Ő tartja a gyűléseket, és a pénztárossal együtt vezeti a pénzgazdálkodást. Tárgyal az erdészeti hivatallal, a község vezetőivel, és képviseli a közbirtokosságot a hatóságoknál. Az erdésszel és az erdőgazdával kijelöli a kitermelhető erdőterületet, gondoskodik a facsemeték ültetéséről, az erdő tisztításáról. Rendszerint a legrátermettebb és nem mindig a legvagyonosabb gazdák közül választják. Az elnöknek némi tiszteletdíj is jár, általában a fakitermeléskor egy joggal több fát kap, mint amennyi joga alapján megilletné. Az *erdőgazda* az elnök segítője, főleg a fakitermelésnél. Arkán és Baskón nem tudnak erről a tisztségről, Regécen viszont elnök hiányában jelenleg (1978) az erdőgazda vezeti a közbirtokosságot. A *pénztáros* vagy *pénztárnok* intézi a pénzügyeket. A *jegyző* vezeti a közgyűlések jegyzőkönyvét. A vezetőség munkáját a *választmányi tag*ok (Mogyoróska, Boldogkőváralja, Baskó), illetve *hegyhites*ek (Arka) segítik. Voltak közbirtokosságok (pl. Mogyoróska), ahol egész évre *erdőőr*t is alkalmaztak.

A közös erdő legfontosabb hasznából, az évenként kitermelt fából a tagok joguk arányában részesedtek. Ez alapján vettek részt a tisztításban, telepítésben is.[26] 1945 előtt rendszerint lábon jelölték meg a kivágható fákat, elosztották, majd a tagok termelték ki a saját részüket. Azóta általános, hogy a vezetőség erdőmunkásokkal kitermelteti a fát, egyforma csomókba rakják, és úgy osztják szét a tagok között. Rendszerint ősszel kezdték a közbirtokossági fa vágását, s tavaszra be kellett fejezni. A fát *nyílhúzás* során osztották el. Amíg lábon osztották a fát, az elnök, az erdőgazda, az állami erdész és néhány hegyhites végigjárta a területet. A kivágható fát baltával oldalról megfaragták, és 1-től kezdődően megszámozták. Annyi számot alkalmaztak, ahány jog volt a faluban. A kivágható famennyiségtől függött, hogy egy-egy *nyíl*hoz hány fa tartozott. Az egy nyílhoz tartozó fákra azonos számokat írtak. Újabban a kitermeltetett szerszámfát *méter*be, *hossz*ba, illetve *kopká*ba (1 méter magas, 1 méter széles, kb. 4 méter hosszú), a tűzifát pedig *méter*be vagy *öl*be, a gallyfát kopkába rakják. A rakások egy-egy számot kaptak. Az elnök egy füzetbe vagy papírra felírta, hogy az egyes számokhoz tartozó fa hol található, s azt, hogy ölfa vagy gallyfa. Ezután az elnök lakásán elkészítették a *nyil*akat. Papírcetlikre annyi számot írtak fel, ahány erdőjog volt a faluban. Pl. Regécen 131 és fél erdőjog volt, így 131 és fél nyilat csináltak, beletették egy kalapba vagy nagyobb edénybe, és a tagság nyílhúzással választotta ki a részesedését. Ma már nincs nyílhúzás.

26. TAGÁNYI Károly az erdőbirtoklás jogszokás fejlődése utolsó stádiumának tartja, amikor már nem erdőterületet osztanak az erdőjog fejében, hanem csak fát. TAGÁNYI Károly 1896. I. VIII. 1. Zala megyében is az erdőjog arányában részesedtek a fából és vették ki részüket az erdő felújításából. HEGYI Imre 1975. 502.

Regécen az erdőgazda megy az erdésszel és a *lisztá*val, melyen szerepel, hogy joga alapján kinek mennyi fa jut. Az illető sorszámát írják az ölfára és a gallyfára is. A vastag fákat, a *rönk*öt az állami erdészet felvásárolja a közbirtokosságoktól. A kifizetett összeg a közbirtokosság pénztárába kerül, és ebből fedezik az adót, fizetik az erdőkezelési járulékot és egyéb költségeket. A maradék összeget jog szerint szétosztják a tagok között. Regécen pl. 1977-ben 170 Ft-ot kaptak jogonként.[27]

Juttatott erdő vagy újbirtok. A Zempléni-hegység falvaiban az 1945-ös földosztáskor a kevés szántóterület miatt erdőt juttattak a rászoruló szegényeknek, nagycsaládosoknak. Mogyoróskán 28 család összesen 66 kat. hold erdőt kapott (családonként 1–8 kat. h.), s ezen alakították meg az *újbirtok* nevezetű szervezetet. A jelenleg is működő társulat hivatalos neve: *Somhegyei újerdő birtokossági társulat.* Regécen összesen 106 hold *újbirtok*ot osztottak szét, a gyerekek számától függően családonként 0,5 holdtól 5 holdig. A teljesen az erdőből élő Háromhuta lakosai kapták a legtöbb erdőt a földosztáskor, családonként legalább 10 kat. holdat. Az összesen mintegy 2400 kat. hold erdőn alakították meg a közös *újbirtok*ot. Az újbirtoknak minden községben a közbirtokosságokhoz hasonló vezetősége volt, s lényegében megegyezik működési mechanizmusuk is. Az évenként kitermelt fából itt is jog alapján részesedtek a tagok. A jogok számát a földosztáskor juttatott erdő mennyisége szabta meg: pl. Mogyoróskán 1 kat. h. erdő = 1 jog, Regécen 0,5 kat. h. erdő = 1 jog.

Vásárolt erdő. A gyenge földművelési adottságok és szűkös megélhetési lehetőségek miatt az 1900-as évek elejétől általános gyakorlat volt a Zempléni-hegység falvaiban, hogy a lakosok közösen vásároltak erdőt a falu határában nagy erdőterületekkel rendelkező uradalmaktól. Az erdővásárlások komoly kiadást jelentettek, ezért sokan Amerikába kivándorolva keresték meg az árát. A vásárolt erdőket közösen kezelték, hasznából a vásárlás arányában részesedtek. Szinte minden faluban létesült ilyen erdőbirtokosság, melyet a vásárlási szerződésben első helyen szereplő gazdáról neveztek el *birtok*nak, *erdőbirtok*nak vagy *birtokosság*nak. A legtöbb erdőt a mogyoróskaiak vásárolták, és itt működött a legtöbb erdőbirtokosság.

Mogyoróskán először 1911-ben vettek kb. 300 magyar hold erdőt és legelőt báró Waldbott Frigyesné uradalmából a *Háromhegy* és a *Bosturgya* dűlőben. Az adatközlők szerint a vásárlásnál a fahasznon kívül fontos szempont volt, hogy ezáltal legelőket is biztosítottak állataiknak. A legelső vásárló Pekár Ferenc volt, így lett *Pekár Ferenc és Társai birtokosság* a neve. Mindenkinek legalább 5 magyar hold erdőt kellett vásárolnia, s ez után kapott 1 *jog*ot. Aki 10–15–20 holdat vásárolt, az 2–3–4 jog alapján részesedett a közös erdő fájából. A mogyoróskai Onda János adásvételi szerződéséből tudjuk, hogy 5 magyar hold erdőért 300 koronát fizetett.[28] A mogyoróskaiakon kívül más falu lakosai (fonyiak, erdőhorvátiak, regéciek, baskóiak) is társulhattak a vásárlókhoz. A birtokosságnak – amely jelenleg is működik – van *elnök*e (F. Koritár **József**), *erdőgazdá*ja és *pénztárnok*a.

27. A közbirtokosság működése, a fa kitermelése és elosztása hasonló módon történt a szomszédos Hegyközben is. PETERCSÁK Tivadar 1978. 14.
28. Zempléni Múzeum Adattára. 1028–79.

Az *F. Szűcs és Társai birtokosság* az 1930-as években alakult, amikor 105 hold erdőt vásároltak gr. Károlyi Imre telkibányai uradalmától a mogyoróskai *Osztrika* erdőben. Jelenlegi elnöke Koritár Lajos, a vezetőség tagjai: erdőgazda, jegyző, pénztáros és 2–3 választmányi tag.

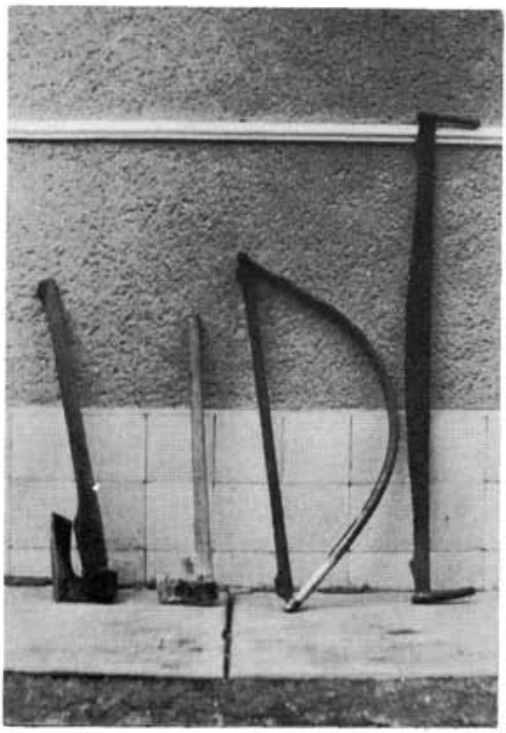
A mogyoróskai határban több kisebb birtokosságnak volt vásárolt erdeje, melyek napjainkra nagyrészt meg is szűntek. A *Fóris és Társai birtokosság* tagjai erdőhorvátiak voltak. A *Magyar János és Társai birtokosság*ban 4–5 tag kb. 300 hold erdővel rendelkezett. Az 1970-es évek elején megszűnt. A *Hegedűs Mihály és Társai birtokosság* erdeje a fonyi határban volt. Az erdőt az állam vásárolta meg a birtokosságtól, de általános vélemény szerint a tagok nem kaptak kellő kártérítést. Megszűnt kisebb birtokosságok voltak: *Kertész és Társai* (vizsolyiak, hernádcéceiek), *Simkó és Társai, Arnold Aladár és Társai* (hernádcécei), *Fedor és Társai, Szabó János és Társai* (vizsolyiak), *Ivancsó Péter és Társai* (baskóiak), *Golenya és Társai* (óhutaiak).

A többi falu határában is voltak kisebb birtokosságok tulajdonában levő erdők. Az arkaiak az 1920-as években a gr. Károlyi uradalom erdejéből vásároltak személyenként legalább 3 kat. holdat, s ez után volt 1 jog részesedésük. A baskóiak 1905-ben kb. 900 hold erdőt és legelőt vettek a tállyai Majláth bárótól a *Bikk* dűlőben, és 2 magyar hold után kaptak 1 jogot. Óhutában két birtokosság működött. 1922-ben vásároltak 80 hold erdőt a Stirling uradalomtól, s ezt az első elnökről *Kaselja-féle birtok*nak hívták. A *Regős-féle birtok* 1924-ben alakult a gr. Károlyi Imrétől vásárolt erdőből. Mindkét birtokosságban nyílhúzással osztották el a fát, egy hold erdő után számítva egy *nyil*at.

Utoljára létesült nagy erdőbirtok az ún. *Amadévári közbirtok.* Hejcei, vizsolyi, gönci és fonyi gazdák kb. 3 ezer kat. hold erdőt *irattak* és vásároltak 1943-ban gr. Károlyi Imre telkibányai erdőségeiből. Farkas nevű ref. lelkész volt az első elnöke. Az erdőgazda és pénztáros mellett minden faluból egy-egy választmányi tag is volt. 1961-ben a termelőszövetkezet megalakulásakor szűnt meg a birtokosság.

A fenti szervezetek a közbirtokosságokhoz hasonlóan működtek. A nagyobbaknak ugyanúgy volt vezetősége, a kisebbekben pedig az elnök intézett minden ügyet. A tagok haszna a közös erdőben évenként kitermelt fából származott. Ezt mindenki maga értékesítette, illetve bizonyos részét közösen eladták az államnak, és a jövedelmet jog arányában szétosztották.

Egyéni tulajdonú erdő. Ide tartoznak a nagy uradalmi és egyházi erdők, melyekkel tanulmányunkban nem foglalkozunk. Mogyoróskán tudunk olyan erdőkről, melyeket egyes gazdák saját szántóföldjükön, illetve rétjükön telepítettek. Onda János az 1950-es években 800 □-ölön telepített fenyőerdőt, amiből a sárospataki erdőfelügyelőség engedélyével termelheti ki a gerendának való fát. Mogyoróskán általánosabb a saját szántóföldön történő karácsonyfa-termesztés. Jelenleg 8 család foglalkozik karácsonyfa-értékesítéssel. Regécen, Mogyoróskán és a Hutákban napjainkban is bizonyos favágási lehetőséget jelentenek a réteken és szántóföldek végében levő fák.

1. kép. Favágó szerszámai: plankács, balta, kávás fűrész, hosszú fűrész. Óhuta. 1978. Petercsák T. felv.

Munkaalkalmak az uradalmi erdőkben. A Zempléni-hegység középső részén elterülő hatalmas erdőségeket a nagy uradalmak (Károlyi, Waldbott, Majláth, Stirling, Zichy) birtokolták 1945-ig. A kapitalista gazdálkodást folytató nagybirtokok egyik fő jövedelme származott az erdőből, a fakitermelésből. A munkaerő rendelkezésre állott falvainkból, ahol a lakosság nagy része földnélküli, vagy 1–5 kat. hold szántóföldje volt. A szegény, fogattal nem rendelkező családok – a *zsellér*ek vagy *gyalog*ok (Arka) – férfijai rendszeres fakitermeléssel foglalkoztak. A ló- és ökörfogatos gazdák a kivágott fát szállították az erdőből a vasútállomásra.

Az ölfavágás főleg ősszel és télen folyt, nyáron *kepé*be is eljártak aratni a taktaközi uradalmakba. A favágókat az uradalmi erdőőrök toborozták. Két-három falubeli ember (cimborák, ismerősök, családtagok) alkotott egy *bandát* (Mogyoróska, Baskó) vagy *parti*t (Óhuta), de újabban *brigád*nak is mondják.[29] A brigádban volt egy *fűrész* vagy *hosszú fűrész*, illetve *pila* (Óhuta), ezért úgy is mondták, hogy „sorba álltak a fűrészek" (Baskó).[30] A vékonyabb fához használták a kisebb *kávás fűrész*t (*mala piľka* – Óhuta). Minden favágónál volt egy *balta*, s ha faragták is a fát, akkor használták a *plankác*ot[31] (Óhuta) (1. kép). Ha nehezen dőlt a fa, akkor *vaséket* (*klinek* – Óhuta)[32] vertek be a fűrész után, azzal *hajtották a fát*. A favágás módját az erdész határozta meg: *tarvágás*nál teljesen kitermelték az erdőt, az ilyen területet nevezték *slakk*nak (Baskó). *Ritkítás*nál vagy *gyérítés*nél csak minden harmadik, negyedik fát vágták ki. A brigádok egymás után fogtak vagy 30 méter széles *nyilas*t. Először *alávágtak* a fának (Óhuta), illetve *belékolták* (Mogyoróska), *behajkolták* (Baskó), de hívták *nyakalás*nak is

29. Vö.: PETERCSÁK Tivadar 1978. 20.
30. A *fűrész* mint termelőcsoport-megjelölés a Bakonyban is előfordul. HEGYI Imre 1978. 49.
31. HEGYI Imre a Bakonyban dolgozó zalai favágóknál, faragóknál említi a *plankácsot*. HEGYI Imre 1978. 81.
32. A hegyközi Hutákban ugyanezt *kolek* néven nevezik. PETERCSÁK Tivadar 1978. 21.

2. kép. Faközelítő szán, stelbák. Óhuta. 1978.
Petercsák T. felv.

(Fony.[33] Arról az oldalról hajkoltak, amerre „húzása volt a fának" (Mogyoróska), a másik oldalról fűrészelték. „Ha ledöntöttek egy fát és mondjuk hárman voltak a bandába, akkor az egyik mingyár hozzáfogott nyesteni, legallyazni, a másik kettő hozzáfogott felvágni, fűrészelgetni és hazsgatták. Utána hordták össze, rakták méterbe" (Mogyoróska, Onda János 75 éves).

A kitermelt fát nem lehetett mindig szekérrel megközelíteni, ezért le kellett hordani az utakhoz. Ezt rendszerint külön közelítő munkások végezték. A vastag *rönk*öket kézi erővel vagy lóval húzták le. Az ölfa közelítésére használt speciális szán neve *stelbák*. (2. kép) Két rúdú rövid szán, amelyre kb. egy fél köbméter fát raktak fel.[34] Rendszerint csak nyáron vagy ősszel lehetett használni, mert télen elütötte volna az embert. Ha nagyon megszaladt, megemelték az elejét, ezzel a szán hátulja fékezett. A közelítés után rendszerint háton vagy vállon vitték fel ismét a szánkót a hegyre. Az uradalmak meredek erdőiben deszkából készített *csúzda* is volt, de ez nagyon összetörte a fát.

A faluhoz közeli erdőből minden este hazatértek a favágók, de nem volt minden falu határában munka. Községeink lakói a Zempléni-hegységben legmesszebbre a telkibányai uradalom *Nagypatak, Kispatak* és *Dorgó* erdőibe jártak dolgozni. A távoli munkahelyre vasárnap délután indultak, és csak egy hét múlva, szombaton estére tértek haza. Éjszakára *kunyhó*t építettek maguknak. Két kunyhótípus ismeretes a Zempléni-hegység erdei munkásainál. Általánosabb a téglalap alaprajzú, nyeregtetős kunyhó,

33. A műveletnek többféle elnevezése ismeretes az országban. A Hegyközben *belékelték* (PETERCSÁK Tivadar 1978. 21.) Erdőhorvátiban *lékelték, hajkolták* JÓSVAI Gizella 1976. 163., Gömörszőlősön *hajkolták* vagy *bestáholták* (É. KOVÁCS László 1976. 146.), a Bakonyban *hakkolás* a neve (HEGYEI Imre 1978. 52.)
34. Hasonló szánt használnak faközelítésre a Hegyközben, de ott *közelítőszánkának* nevezik. PETERCSÁK Tivadar 1978. 23.

amelynél elöl és hátul a földbe állított ágas fák tartják a tetején végighúzódó gerendát. Ha a terepadta lehetőségek megengedték, a kunyhó végén a gerenda az emelkedő hegyoldalba volt beállítva. A felső gerendához két oldalról rudakat támasztottak, *bebordázták,* majd lombos ágakat raktak rá. *Cserelapú*val, avarral is befedték, majd az egészet beborították földdel. A kunyhó végeit hasított fahasábokkal zárták le, a bejáratnál rendszerint csak télen. Ilyenkor a kunyhó első felében rendszerint egész éjszaka égett a tűz, hátrább volt a favágók falevélből, szalmából készített, fahasábokkal elkerített fekhelye. A másik típus a *kerek kunyhó* (Baskó), melyet valószínűleg Bükkzsércről a Zempléni-hegységbe járó favágók honosítottak meg. Kör alaprajzú, és kúp alakúra összeállítgatott 3–4 méteres rudakból áll. Az előbbi módon fedték be, csak a tetején, a rudak találkozásánál maradt fedetlen, hogy a füst eltávozhasson a kunyhóból.[35] Rendszerint több brigád készített egy kunyhót, 8–10 ember is aludt együtt. A zempléni hegyvidék uradalmain kívül távolabbi vidékekre is eljártak dolgozni. Óhutáról mentek Gömörbe, Aggtelek vidékére, de Beregszászra és Pécsre is eljutottak a zempléni famunkások.

A 19. századi nagy vasútépítések idején megnőtt a vasúti talpfák iránti kereslet. Az uradalmak, de a fát felvásárló vállalkozók is rendszeresen az erdőn faragtatták ki a talpfát. A háromhutaiak értettek legjobban a *slipper*faragáshoz (talpfa). Két *cimbora* dolgozott együtt. Két gerendára fektették a megadott méretűre lefűrészelt vastag fákat, és *plankáccsal* szögletesre faragták. Ezt tisztább és könnyebb munkának tartották, mint a favágást. Arra is emlékeznek, hogy horvátországi talpfafaragók, az ún. *glánerok*[36] is dolgoztak vidékünkön. Vasúti talpfán kívül az uradalmak eladásra *bányafát*, saját uradalmi szükségletre *szőlőkarót*, *hordódongát*, *kerektalpat*, *küllőket*, *zsindelyt* is faragtattak a hutaiakkal.

A ló- és ökörfogatos gazdák rendszeres pénzkereseti lehetősége volt az uradalmi erdőkből a vasútállomásokra történő fafuvarozás. A háromhutaiak az olaszliszkai, a mogyoróskaiak, regéciek a korlát-vizsolyi, az arkaiak, boldogkőváraljaiak a boldogkőváraljai vasútállomásra, illetve *rakodó*kba szállították a fát. Az ökörrel naponta csak egyszer, a lóval esetleg kétszer is fordulhattak a mogyoróskaiak, regéciek, ha kora hajnaltól dolgoztak. Az arkaiak az első világháború előtt egy fuvarral 3 koronát kerestek. A fuvarozás idejét a munkalehetőségeken túl részben a mezőgazdasági munkavégzés is befolyásolta. Az inkább földművelő Arka, Fony és Boldogkőváralja gazdái csak télen vagy a mezei munkák elvégzése után jártak fuvarba. A hegység belsejében lakóknál fontosabb és elsőrendűbb volt a fafuvarozás. Nyáron *karfás szekér*rel[37] (Mogyoróska) hordták az ölfát. (3. kép) Három szakaszba kb. két köbméter fát is felrakhattak. A *rönk*öt csak a hosszúra eresztett oldal nélküli szekéren, a *nyúlón* vitték. (4. kép) Télen a kétrészes *vlacsuha szán*t vagy *lacsuhás szánkát* (Mogyoróska) használták fafuvarozásra.[38]

35. Vö.: SZABADFALVI József 1968. 67. BAKÓ Ferenc 1968. 67–91.
36. A Dunántúlon *gráneroknak* nevezték a horvátországi, szlavóniai faragókat. HEGYI Imre 1978. 80.
37. IKVAI Nándor *rövidlétrás fahordószekérnek* említi. (IKVAI Nándor 1967. 133.) A Hegyközben *bérfás szekér* a neve (PETERCSÁK Tivadar 1978. 26.).
38. A Zempléni-hegyvidéken, beleértve a Hegyközt is, általános szántípus. Vö.: TAGÁN Galimdsán 1939. 155.; BALASSA Iván 1964. 50.; IKVAI Nándor 1967. 46.

3. kép. Gallyfa hazaszállítása karfás szekéren. Regéc. 1979. Petercsák T. felv.

A hegyvidék asszonyai tavasszal és ősszel jártak az uradalmi erdőkbe *napszámba.* Csemeteültetésnél, erdei utak tisztításánál alkalmaztak női munkaerőt, férfiak ritkán vállaltak ilyen munkát.

Faértékesítés. Kereskedelem a tűzifával, szerszámokkal. A Zempléni-hegység lakóinak egyik jövedelmi forrása volt a közbirtokossági és vásárolt erdőkből származó fa értékesítése. A fából nagyon keveset tartottak meg saját célra, jelentős részét fában szegény vidékekre hordták tüzelőnek, szerszámfának, illetve épületfának. Az élelmes hegyvidéki nép saját tüzelőjét rendszerint a jog szerint járó fán felül szerezte a közbirtokossági és uradalmi erdőkből. Szekérrel is hordták a tűzifának való gallyfát, s a falu közvéleménye ezt nem tekintette lopásnak. A tűzifát az udvaron csomóba rakva tárolták. A *favágat*óhoz tartozott egy *tuskó* és a *fűrészbak,* melyen a vékony gallyfát az asszonyok is felvágták.

A faértékesítésnél legáltalánosabb az egy méter hosszúra vágott ölfa tűzifaként való eladása volt. A fáért néha a vevők jöttek, rendszerint azonban a helybeliek vitték saját vagy fogadott szekéren. Községeink fakereskedelme kétirányú volt. Mogyoróska, Regéc, Fony, Arka lakói a Hernád-völgy falvaiba, Szerencs környékére hordták a fát, a háromhutaiak a Hegyalja városaiba és a Bodrogközbe jártak.[39] A faeladás célja a

39. Vö.: SZABADFALVI József 1962–63. 119.; ifj. BARTA János 1977. 85–86. A fakereskedelem a hegyközi falvakra is jellemző. Onnan főleg a Bodrogközbe, ritkábban a Tiszántúlra jártak, legtöbbször azonban az újhelyi piacon értékesítették a fát. (PETERCSÁK Tivadar 1978. 25.).

4. kép. Vastag fa (rönk) szállítása lovas szekéren. Óhuta. 1979. Petercsák T. felv.

hegyvidéken nem vagy alig termelhető gabonafélék, répa, kukorica beszerzése. A szükséges terményekre gyakran közvetlenül cserélték a fát, de ilyenkor is mindig pénzbe átszámítva, a mindenkori árakat figyelembe véve történt a csere. Leggyakoribb cseretermény a búza, árpa, kukorica, répa, krumpli volt. A mogyoróskaiaknál, óhutaiaknál ma (1979) is előfordul a közvetlen árucsere, egy mázsa tűzifát egy mázsa takarmányrépára cserélnek. Az ölfát lovas, ritkábban tehenes szekérrel szállították. Az utóbbi években a mogyoróskaiak gyakran tehergépkocsit bérelnek, és azzal hordják a fát Encsre, Abaújszántóra, Szerencsre. A közeli falvakba még ma is karfás szekérrel fuvaroznak. Régebben 1 m^3, manapság 2 m^3 fa is elfér a hosszabb szekereken. A tűzifát piacokon értékesítették, de nagyon gyakran közvetlenül a házakhoz szállították. Rendszerint a kocsmánál álltak meg a szekerekkel, és a falubeliek oda jöttek vásárolni. Egy szekér fát egyszerre adtak el, nem aprózták. Az élelmesebb fogatosok még az uradalmaktól is vásároltak tűzifát – „bárcát váltottak" –, és piacra hordva drágábban értékesítették, „hogy legalább a fuvar meglegyen."

A tűzifán kívül a Hegyalján értékesítették az erdőn vagy az udvaron faragott félkész és késztermékeket. Tavaszi hónapokban volt nagy kereslet a szőlőkarók iránt, amit minden hegyi faluban készítettek. Kádároknak, *kerekgyártó*knak adták el a durván kifaragott *dongá*kat, *kerektalp*akat, *küllő*ket. A faragás azonban szűkebb körű volt, mint a tűzifa értékesítése. Könnyebb keresetnek tekintették a favágástól, főleg olyanok foglalkoztak ezzel, akik nem bírták a nehéz hegyi munkát. Saját szükségletre majdnem minden férfi el tudta készíteni a fa mezőgazdasági eszközöket (szerszámnyelek, villák,

gereblyék).[40] Eladásra azonban inkább Háromhuta lakói, a *hutások* faragtak. *Pesty F.* helynévgyűjteményében már az 1860-as években így írnak a három Hutáról: „Lakosai egy része . . . télen által az erdős hegyekbe ölfa vágással, szénégetéssel, fa szakajtók, kanalak tsinálásával foglalkoznak. Középhutának lakosai évenkénti élelmek fenntartására ablak rámákat, melyeket Nyíregyházára, Debrecenre, Nagy Váradra szekerekkel hordanak eladni kapa kasza nyeleket, fa villákat, gereblyéket, kerektalpakat tsinálnak."[41] A recens-hagyomány szerint a lakosság nagy része a Hutákban is inkább az erdei fakitermelésből élt, és néhány idősebb ember készített eladásra favillát, gereblyét, lámpásokat stb. Újhután 3–4 faragó öregemberről tudnak. Ritkán dolgoztak saját fájukból, inkább az uradalmi erdőkből szerezték a szükséges fát. Egyszerre nagyobb mennyiségű szerszámot csináltak, és saját vagy bérelt szekeren vitték eladni vásárokba vagy falvakba. A hasított, háromágú *favillát* (*vidli* – Óhuta) hársfából, a *gereblye* (*hrabľe* – Óhuta) nyelét mogyorófából, a *sulykát* hárs- vagy juharfából, a *fog*akat tölgyfából faragták a *gyaluszék*en (*struhaci stolek* – Háromhuta)[42] (5. kép) *kétnyelű kés*sel (*ošňik* – Háromhuta). Gereblyét jelenleg is készítenek eladásra. Óhután id. Bárány József (80 éves) egy nap alatt csinál meg egy gereblyét, és 50 Ft-ért adja el. Eladásra készítettek még *tilót*, *szátvát*, *orsót*, *guzsojt*, *fakanal*akat, *szakajtó*kat, rövid nyelű szórólapátokat (*szóró – vjačka*) és fakeretes, üvegezett gyertyás *lámpás*okat.[43] Az árut pénzért értékesítették, de cserélték kukoricára, búzára, szalonnára is.

Nyírágseprűt (Mogyoróska) kevesen kötöttek eladásra. Mogyoróskán volt néhány ember, aki a tűzifa tetejére rakva vitt 20–30 seprűt eladni, de aki seprűvel kereskedett, azt rendszerint lenézték a faluban.

Szénégetés, a faszén eladása. Az 1940-es évek végéig Mogyoróskán, Regécen és Háromhután jó pénzkeresetnek számított a faszénégetés és a szénnel való kereskedelem. A szenet nagy mennyiségben igényelték a faszénnel működő cséplőgépek, malmok, de a faszenes vasalókat használó háztartások is. Szénégetéssel és szénkereskedelemmel kevesebben foglalkoztak, mint a faeladással, mert ehhez nagyobb hozzáértés kellett. Saját fájukból égettek, de a nagyobb vállalkozásokat lebonyolító szénégetők a falu lakóitól és uradalmaktól vásároltak fát. Olyan is előfordult, hogy a föld tulajdonosa kivágta a szántóföldek végében levő fákat, bokrokat és szénné égette. Szénnek mindenféle fa jó, csak egészséges legyen. Legjobb szenet a bükkfa és gyertyánfa ad. Vasalóba nem volt jó a tölgyfaszén, mert nagyon szikrázott, és vasaláskor könnyen tüzet fogott a ruha. A szénégetést sokan gazdaságosabbnak tekintették a tűzifa eladásánál. Tíz köbméter tűzifából kb. 10 mázsa szenet égettek, amit egyszerre el tudtak szállítani, és drágábban értékesíthették, mint a többszöri fuvart igénylő fát.

A szénégetés rendszerint családonkénti vállalkozás volt, idegen segítséget ritkán vettek igénybe. A két világháború között Regécen Onda Ferenc foglalkozott nagyban a

40. IKVAI Nándor szerint eszközanyaguk 80%-át maguk állították elő. IKVAI Nándor 1967. 176.
41. Vö.: IVÁNCSICS Nándor 1958. 412. A Hegyközben *faragószék* a neve. (PETERCSÁK Tivadar 1978. 26.)
42. Közli: IKVAI Nándor 1967. 25.
43. Vö.: IVÁNCSICS Nándor 1958. 418. A 4/d. sz. ábrán rajzát is közli.

szénégetéssel, széneladással. Az 1940-es években egy nyáron 20 vagon szenet szállított egy kassai vállalkozónak. Regéci, baskói és háromhutai lakosok égették számára a szenet a Károlyi uradalomtól vásárolt fából mázsánként három pengőért. Fonyi, regéci szekerek hordták Kassára (Košice) a zsákokba csomagolt szenet. Az ilyen nagy üzlet azonban ritka volt. A szénégetésnél nagyon fontos a megfelelő *szénhely* kiválasztása. Egyenletesen sima terület kell, figyelembe véve a széljárást. Olyan szabad helyet kerestek, ahol égetés közben egyenletesen éri a levegő. A talajnak száraznak kell lenni, ugyanakkor szükség van víznyerési lehetőségre is az esetleges oltáshoz. A szénhelyhez leközelített méteres ölfákból rakták a szénégető kupacot, melynek hagyományos régi neve *müle* (Mogyoróska), *mille* (Regéc), *mila* (Óhuta), s csak újabban hívják *boksának*.[44] (6. kép) A kör alakú szénhely közepébe ütöttek egy 1,5 méter hosszú karót, és e köré állították az ölfákat. A közepére vékony, száraz fákat raktak, hogy könnyen begyulladjon, s a begyújtáshoz szükséges nyílást is hagytak az egyik oldalon. Két-három sor ölfát raktak egymás fölé úgy, hogy középre a vastagabbak, szélére a vékonyabbak kerüljenek, mert így lassabban ég a tűz. A földtől 20–30 cm magasságban helyezték a mile köré az ágas karókon nyugvó, ölfából készült peremet, a *címerfákat* (Mogyoróska) vagy *rámafát* (Regéc). Ez alatt nem földelték be a milét, így szabályozva az égését. A címerfa fölött kb. 5 cm vastagságban *cserelapuval* fedték be a kupacot, vízzel meglocssolták, majd földdel, illetve szénporral borították be. A mile begyújtása hosszú rúdra kötött száraz *gyújtóssal* vagy petróleumos ronggyal történt a szabadon hagyott nyíláson keresztül. A nyílást 2–3 óra múlva dugták be. Ha nagyon füstölt a mile, *lapáttal* (*lopata* – Óhuta) szénport szórtak a címerfa alá, hogy lefojtsa. Amikor a mile közepe kiégett, nagy lyukak támadtak benne, ekkor kosarakkal öntötték bele a hasított tűzifát, *dugózták* (Óhuta, Regéc). Ha több mile ég egymás mellett, akkor dugózáshoz felhasználják a kiégett milében maradt megszenesedett favégeket, a *szlavinkákat* (Regéc, Mogyoróska). Erről a szénégetőket *szlavinkásoknak* is hívják.[45] Amikor a mile kezdett összeesni, *láptón* (Mogyoróska, Regéc, Óhuta), illetve

5. kép. Szerszámnyél készítése gyaluszéken. Baskó. 1978. Petercsák T. felv.

44. A Hegyközben *mile, boksa,* ritkábban *kupja* a neve. PETERCSÁK Tivadar 1978. 28.
45. KOVÁCS Attila gyűjtése 1961. Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára. 1364.

6. kép. Szénégető boksa. Középhuta. 1978. Petercsák T. felv.

dravinán (Óhuta) felmásztak rá, és egy fával körüldöngölték, hogy összeálljon. Ezt gyakran megismételték. Egy mile 6–10 napig ég nagyságától függően. Egy kupacba 50–80 m^3 fát is beraktak. Ha már nem füstölt, *gereblyével* (*hrabl'e* – Óhuta) és *kapával* (*motika* – Óhuta) húzták le a földet, cserelaput. Tiszta szénporral behintették, és 2–3 napig állt a szén a por alatt, hogy be ne tüzesedjen. Majd gereblyével széthúzzák a szenet, és figyelik, hogy nem tüzesedik-e. Ha kék füsttel égni kezd, vízzel locsolják. Néhány óra után *krumplis kosarak*ba húzták a gereblyével és zsákokba csomagolták. Erre a célra ócska vászonzsákokat (*szeneszsák* – Mogyoróska) használtak. Egy zsákba 30–40 kg szén fért, egy szekérre 20–30 zsákot is felraktak. A szenet soha nem szállították ömlesztve. Az értékesítés háztartásokban zsákonként, nagyobb tételekben mázsánként történt.

A fakereskedelemmel összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy faszénnel messzebbre eljártak, a szénkereskedelem nagyobb területet ölelt fel. Szénnel a Hernád-völgy és a Hegyalja falvain, városain túl eljutottak a Bodrogközbe és a Tiszántúlra, Nyíregyháza környékére (Kisvárda, Kék, Kemecse stb.). A legtöbb szenet nyáron, cséplések idején szállították a faszénnel működő cséplőgépekhez Abaújszántóra, Göncre, Nagyhalászra, Dombrádra, Cigándra, Tiszanagyfaluba stb. Rendszerint nagyobb mennyiséget rendeltek a malmok, darálók (Telkibánya, Göncruszka, Tokaj, Cigánd, Balsa, Nyíregyháza stb.) és a kovácsok. N. Szűcs János Mogyoróskáról egyszerre 100 mázsa szenet szállított fogadott fuvarosokkal a nagyhalászi malomba. A két világháború közötti években a malmok 5–6 pengőt fizettek egy mázsa szénért. A piacokon és házaknál ettől drágábban árulták a

vasalószenet. A szenet nagyon ritkán cserélték közvetlenül búzára, árpára. A háborút követő *cserevilág*ban a malmokba szállítók olajban, lisztben kapták meg a szén árát, és ezért vásároltak fát otthon a következő égetéshez. A faszénnel való kereskedelem az 1940-es években szűnt meg. Ekkorra a faszenes cséplőgépeket felváltották a motorosak, a háztartások is kevesebb szenet igényeltek. Mogyoróskán N. Szűcs János és szomszédja égetett utoljára nagyobb mennyiségű szenet 1947–48-ban, és vagonszámra szállította a diósgyőri gyárba. Napjainkban Mogyoróska és Háromhuta határában többen égetnek szenet bérmunkában az állami erdészet részére.

ÖSSZEGZÉS

A Zempléni-hegység középső területein a geográfiai tényezők közül az erdő alapvetően meghatározta a lakosság gazdálkodását és életmódját. A kevés és rossz minőségű szántóföld miatt a földművelés másodlagos a fő megélhetést nyújtó erdei munka és állattenyésztés mellett. A vizsgált községek természeti adottságai eltérőek, így az erdő jelentőségében is különbségeket találunk. A hegység belsejében települt Regéc, Mogyoróska, Baskó, Háromhuta lakóinak a fő jövedelmet az erdő, a famunkák, az erdei gyűjtögetés és állattartás biztosította. E községeknek „az erdő volt a kenyere."[46] Itt a földművelés másodlagos, bár Mogyoróskán és Regécen jelentősebb, mint Háromhután. A Hernád-völgy felé közeledve Fony, Boldogkőváralja, Arka intenzív földművelésből élt, itt az erdő másodlagos, kiegészítő szerepet játszott.

A hegyi falvak lakói bizonyos erdei munkák végzésére specializálódtak. Az egységesen jellemző favágás és fafuvarozás mellett a háromhutaiakat mint ügyes fafeldolgozókat ismerik. A fa mezőgazdasági eszközök eladásra való készítése, a vasúti talpfák faragása ezekre a községekre a legjellemzőbb. A férfiak állandó erdei munkája miatt a kevéske föld megművelése főleg az asszonyokra hárult. A hutaiak híres szénégetők is voltak. A regéciek, mogyoróskaiak félkész szerszámfákat (*testfa*)[47] faragtak az uradalmakban, illetve saját fájukból eladásra. Az uradalmi erdőkben történő fafuvarozás is inkább Regécen, Mogyoróskán és Fonyban általános, mivel itt a viszonylag több szántóföld miatt nagyobb számú igavonó állatot tartottak.

A jobbágyfelszabadítást követő erdőelkülönítések után a Zempléni-hegyvidék községeiben is sorra megalakultak az úrbéri közbirtokosságok. Az erdő- és legelőközösség az ősi földközösség napjainkig élő maradványa, amely archaikus birtokolási és elosztási elemeket őriz (pl. a fa nyilas osztása). A közbirtokossági erdők évenként rendszeres, szolid jövedelmet biztosítottak a községek lakóinak. Az erdőt biztos jövedelmi forrásnak tekintették, ezért vásároltak nagy területű erdőket falvainkban az 1910-es évektől. A vásárolt erdők egyéni tulajdonban, de közös kezelésben voltak, nem is parcellázták fel. A kisebb birtokosságok a közbirtokosságokhoz hasonlóan működtek. Az erdők vásárlásánál lényeges szempont volt, hogy a falvak ezáltal legelőhöz is jutottak. Az erdővásár-

46. Vö.: SZABADFALVI József 1962–63. 119; IKVAI Nándor 1967. 13. 14.
47. IKVAI Nándor 1967. 27.

lások bizonyos életszínvonal-emelkedéssel jártak. Az 1945 utáni földosztáskor vidékünk falvaiban a legszegényebbek és a nagycsaládosok újabb erdőterületeket kaptak, melyeket szintén közösen kezeltek.

A volt úrbéri és a vásárolt erdők fő haszna a jog alapján járó fából származott. Ezt a fát szinte teljes egészében értékesítették. A saját célra szükséges tűzifát rendszerint gallyfából szerezték be. Közvetlen kereskedelmi kapcsolatok útján igyekeztek kiegyenlíteni a hegyvidék és a fában szegény földművelő területek közötti természeti-gazdasági különbségeket. Főleg tűzifát hordtak a Hernád-völgy, Bodrogköz, Taktaköz falvaiba, de a Hegyalja mezővárosaiban nagy piaca volt a félkész termékeknek és a szőlőkarónak is. A fát rendszerint közvetlen termékcsere útján értékesítették, gabonaféléért, takarmányokért árulták. Napjainkra a pénzért való árusítás terjedt el, de a termékcsere nyomaival még 1979-ben is találkozhatunk. Az ügyesebb fogatos gazdák az uradalmaktól, illetve az állami erdészettől vásárolt fával kereskedtek. A faszénégetést és a szénnel való kereskedelmet jóval kevesebben űzték, bár kifizetődőbbnek tekintették, mint a fakereskedelmet.

A 19. század második felében megindult nagyarányú kapitalisztikus erdőkitermelés a Zempléni-hegyvidéken is kialakított egy jelentős erdei munkásréteget, módosítva a községek foglalkozási struktúráját. A szegényebb zsellérsorsúak favágók lettek, a kevés szántóföldde rendelkező fogatosok fuvarozással kezdtek foglalkozni. Az ölfavágás, talpfafaragás, cserfahántás bizonyos szaktudást is igényelt. Helyi munkalehetőségek hiányában alkalmanként az ország távolabbi vidékeire is eljártak bérmunkára. Napjainkban a hegyvidék belső falvainak férfijai a Borsodi Erdő- és Fafeldolgozó Gazdaság erdőiben hasznosítják őseiktől örökölt szaktudásukat.

DIE BEDEUTUNG DES WALDES IM VOLKSLEBEN IM ZEMPLÉN-GEBIRGE

(Auszug)

Der Wald hat im Zemplén-Gebirge das Volksleben, die Bauernwirtschaft und die Lebensweise grundsätzlich beeinflusst. Der Wald ist 67,2% des Gesamtgebietes, der Ackerfeld ist dagegen nur 15,9%. Der Wald sichert Nahrungsmittel, Brennholz, Arbeitsmöglichkeiten, nach der Ausrodung auch Ackerfelder, Grundstoff zu den Werkzeugen, Weide und Futter für die Haustiere, bis zu der Mitte des 19. Jahrhunderts sogar auch Holz zum Hausbauen. Das Haupteinkommen der Bevölkerung in der Mitte des Gebirges (Regéc, Mogyoróska, Baskó, Háromhuta) sichern der Wald, die Holzarbeiten, das Waldsammeln und die Viehzucht. Hier ist der Ackerbau nur zweitrangig, aber in Mogyoróska und Regéc hat sie doch eine grössere Bedeutung, als zB. in den Hüttendörfern. In den Siedlungen Arka, Boldogkőváralja, Fony, also zum Hernád-Flusstal näher ist der Ackerbau intensiver, hier spielt der Wald nur eine Ergänzungsrolle.

Vor der Bauernbefreiung war die Waldnutzung des Gutsherres und auch des Fronbauers hier nicht getrennt. Die Fronbauer und Einlieger haben auf dem Grunde der

Holzenrecht an dem Waldholz teil gehabt, deshalb waren sie verpflichtet, Holz zu hacken und transportieren. Auf diesem Gebiet sind die Waldabsonderungen nach der Bauernbefreiung in den 1850-er, 1870-er Jahren geschehen.

Der Wald ist im weiteren in der Verwahrung der Dorfgemeinschaft geblieben. In allen Siedlungen hat sich eine – von den Dorfvorständen unabhängige Korporation, das sog. urbariale Kompossessorat (ung. *úrbéri közbirtokosság*) betätigt, die die Sachen des Gemeinwaldes verwaltet hat. Der Gemeinwald ist ein bis heutzutage lebendes Rest der alten Feldgemeinschaft, der archaische Besitz- und Verteilungsaspekte bewahrt (zB. die Baumverteilung mit Pfeilziehung). Der wichtigste Nutzen des Waldes, das jährlich ausgeforstete Holz wurde unter den Mitgliedern auf dem Grunde des sog. Waldrechtes (ung. *erdőjog*) verteilt. Der Wald war eine gesicherte Nutzenquelle, deshalb hat man in diesem Gebiet seit den 1910-er Jahren grösse Waldfläche gern gekauft. Der gekaufte Wald ist im persönlichen Eigentum, aber in Gemeinverwaltung gewesen, sie wurden nicht parzelliert. Im Jahre 1945 bei der Bodenverteilung haben die ärmsten und die Grossfamilien neuere Waldflächen bekommen, die auch gemeinsam benutzt waren. Der angepflanzte Wald auf dem eigenen Ackerfeld ist von kleinerer Bedeutung.

Der Hauptnutzen des Waldes ist das Holz. Das Brennholz wurde in den baumarmen Dörfern im Hernad-Tal, in Bodrogköz, in Taktaköz verkauft, die halbfertigen Produkte (Speichen, Fassdauben, usw.) und die Rebstecken hatten in den Marktflecken auf der Weingegend von Hegyalja eine grosse Nachfrage. Das Holz wurde gewöhnlich in einem direkten Produktaustausch, für Getreide und Futter verwertet.

Die geschickten Bauer mit Gespann haben das Holz direkt von dem Herrschaftsgut, bzw. von der Forstwirtschaft verschaffen und damit Handel getrieben. Die Bevölkerung in Háromhuta (Dreihütten) ist in der Holzverarbeitung sehr geschickt. Sie haben landwirtschaftliche Werkzeuge (Rechen, Holzgabel, Werkzeugsgriffe, usw.) Spinngeräte und Bahnschwellen zum Verkaufen geschnitzt. In Regéc, Mogyoróska und Háromhuta war das Holzkohlenbrennen und der Handel damit bis zu dem Ende des 19. Jahrhunderts ein guter Gelderwerb. Die Kohle wurde aus eigenem oder aus gekauftem Holz im Familienrahmen gebrannt. Die Holzkohle hat man ferner befördert, als zB. das Holz. Für den Haushalt wurde es in Bügeleisen, weiterhin in grösserer Menge für die Mühlen und Dreschmaschinen gekauft.

Das kapitalistische Beforsten seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts hat auch auf den Grossgrundbesitzen im Zemplén-Gebirge eine bedeutende Schicht der Waldarbeiter geschaffen. Die ärmeren haben sich mit Holzgewinnung, mit dem Schnitzen halbfertiger Werkzeuge, Bahnschwellen, mit Zerreicheschälen beschäftigt, und wurden zum Lohnarbaiter. Sie haben das Holz aus dem Wald zur Bahnstation mit Pferd oder Ochsengespann befördert.

Tivadar Petercsák

TELEPÜLÉS, LAKÓHÁZ ÉS HÁZBERENDEZÉS A ZEMPLÉNI-HEGYVIDÉKEN

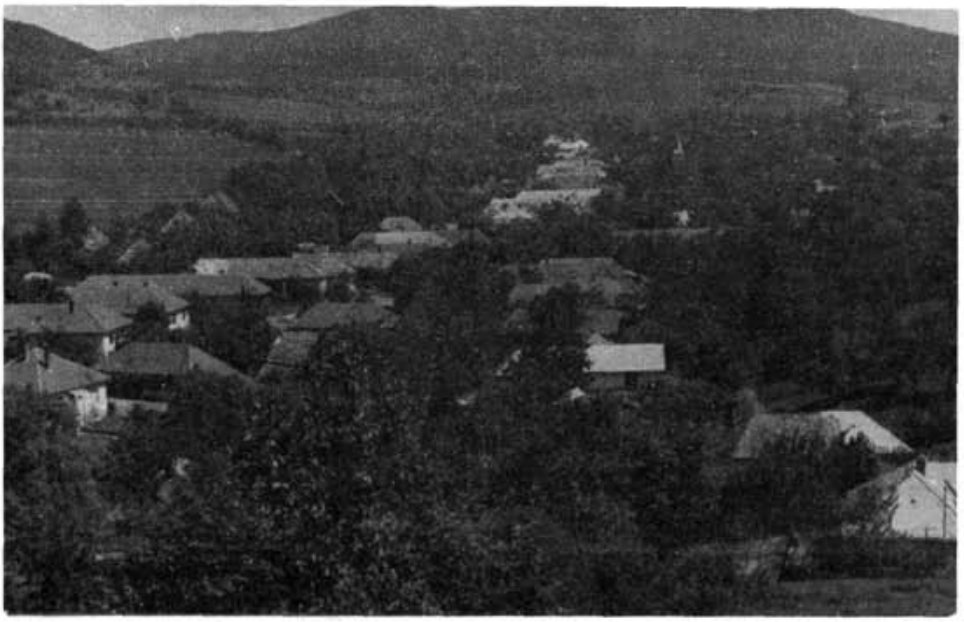
DÁM LÁSZLÓ

A Zempléni-hegység népi kultúrája kutatásának régi adóssága a vidék települési és építészeti képének, lakáskultúrájának feltárása. Míg a népi gazdálkodásról pl. két kitűnő monografikus feldolgozás is tájékoztatást nyújt, a fenti témakörökből – néhány szórványos adatközléstől eltekintve – tulajdonképpen egyetlen részletes és elemző, a tájegység egészére kiterjedő tanulmánnyal sem rendelkezünk.[1]

TELEPÜLÉS

A Zempléni-hegység rendkívül tagolt térszíni formái jelentős mértékben befolyásolták a települések szerkezetét, megjelenésformáját. Az egyes falvak a hegység belsejében elsősorban szűk völgyekben helyezkednek el, s többnyire egyetlen utcából állnak. Ezen a vidéken a domborzati viszonyok erősen gátat szabtak a települések térbeli terjeszkedésének, erre csak a völgyek vonalának követése nyújtott lehetőséget. Más a helyzet a Hernád-völgyében és a Hegyköz belső medencéjében, ahol többutcás települések is találhatók. Morfológiai szempontok figyelembevételével településeink mind a *soros-utcás, szalagtelkes* típusba sorolhatók. E településforma jellemzője, hogy a viszonylag keskeny és hosszú telkek egy-egy út vagy patak két oldalán, egy sorban helyezkednek el. A földrajzi környezethez való alkalmazkodás, az egyes falvak lakosságának társadalmi tagolódása és nem utolsósorban a gazdasági élet rendszerének eltérő vonásai következtében a soros-utcás településtípus különböző változatai alakultak ki. A Zempléni-hegység falvai a megtelepülés időszakában mind *irtványtelepülés*ek voltak. Közülük jó néhány napjainkra már elvesztette irtvány jellegét, elsősorban azok, amelyekben a gazdasági élet alapját a földművelés jelentette.[2] Más települések azonban mindmáig megőrizték eredeti település-

1. Különösen érvényes ez a hegység középső, központi területére. A vonatkozó szakirodalomból elsősorban GÖNYEY Sándor, VAJKAI Aurél és PETERCSÁK Tivadar tanulmányait kell kiemelnünk. Vö.: VAJKAI Aurél 1937. 118–135.; GÖNYEY Sándor 1939. 119–141.; PETERCSÁK Tivadar 1978. 58–68. A Zempléni-hegység kultúrája eddigi eredményeinek összefoglalásához lásd: BALASSA Iván 1960. 10–12.; SZABADFALVI József 1964. 115–126. – A megfelelő szakirodalom hiányában elsősorban saját kutatásaimra és a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke adattárának eddig fel nem tárt anyagára támaszkodom.
2. A falvak gazdasági struktúrájának részletes jellemzéséhez lásd: BALASSA Iván 1964. 11–31.; IKVAI Nándor 1967. 11–29.; PETERCSÁK Tivadar 1978. 5–12.

1. kép. Soros-utcás település látképe, Regéc. Ujváry Z. felv.

formájukat, azaz az *erdőtelkes sorfalu* jellemző vonásait. Míg a soros-utcás szalagtelkes települések fő jellemzője, hogy a belső telek és a külső telek, tehát a mezőgazdasági művelés színtere, nemcsak funkcionálisan, hanem morfológiai szempontból is elkülönül egymástól, addig az erdőtelkes falvakban a belső és külső telek szerves egységet alkot. Ebben az esetben a lakótelekhez közvetlenül kapcsolódik a szántóföld, rét vagy erdő[3] (1. kép). Az erdőtelkes falvak közé sorolható Mogyoróska, Regéc, Baskó, a Hegyközben pedig Kishuta, Nagyhuta és Vágáshuta.[4] Mind a szalagtelkes, mind az erdőtelkes falvak esetében gyakori, hogy az egymás mellett sorakozó telkek sorát hézagok szakítják meg. Ezek a részek vagy alkalmatlanok telek kialakítására, vagy a bor tárolására szolgáló épület nélküli lyukpincék csoportjainak adnak helyet.[5]

Falvaink települési sajátosságainak feltárásához azonban elsősorban a települések alapegységeit képező *belső telkek* funkcionális vizsgálata nyújtaná a megfelelő alapot. Sajnos az ilyen jellegű kutatásokra a Zempléni-hegység esetében alig találunk példát. Pedig a belső telek nem pusztán lakóhely, hanem a paraszti gazdálkodás jelentős részének színtere, s ugyanakkor a gazdaság központja is. Beosztása, az épületek elhelyezkedésének rendje, jellege minden esetben a gazdálkodás diktálta szükségletekhez igazodik. A táj településeinek a téglalaphoz közel álló formát mutató, keskeny és hosszú telkei, a

3. Vö.: MENDÖL Tibor 1963. 242–245.
4. BALASSA Iván 1964. 43., 14–15. kép; IKVAI Nándor 1967. 19.; PETERCSÁK Tivadar 1978. 6.
5. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1967. 16–19.

2. kép. Telek látképe, Komlóska. Dám L. felv.

legtöbb esetben soros elrendezésűek. A lakóházak rövid homlokzatukkal közvetlenül az utcára néznek, mögöttük helyezkednek el a legfontosabb gazdasági építmények (istálló, kamra, szín, csűr), az ezzel ellentétes oldalra legfeljebb a hidasól és a kút kerül. A telkek funkcionálisan két nagy részre bomlanak: *udvar*ra és *kert*re. A lakó- és gazdasági udvar csak ritkán válik el egymástól, a kertet azonban mindig kerítés választja le. A telkek beosztását jelentősen befolyásolja a csűrök elhelyezése. Főbb változatai a következők: *1.* Az udvart és a kertet a telken keresztben álló csűr választja el, *2.* az udvar mögötti kertet, s egyben a telket is keresztben álló csűr zárja le, *3.* a csűr a lakóház mögött, legtöbbször azzal egy fedél alatt helyezkedik el, *4.* a telek két része, az udvar és a kert nem függnek össze, egy út két oldalán helyezkednek el. Ebben az esetben a csűrt a lakóházzal szembe, az út másik oldalára építik, *5.* a településre nem jellemző a csűr alkalmazása.

A fenti változatok közül az első forma a legáltalánosabb, ez jellemző a hegység legtöbb településére (2. kép). A második típusra legjobb példa Hejce, amely egykor erdőtelkes településű volt. A kert végét és a szántóföldet csupán egy út választja el egymástól. A csűrök azért kerültek a kert végébe, mert a learatott gabonát és a begyűjtött szénát a határból közvetlenül a csűrhöz szállíthatták. A hejcei csűrök legtöbbször a kert egész szélességét lezárják, rövid homlokzatukkal szinte egymáshoz támaszkodnak, sajátos, szinte erődítmény jelleget kölcsönöznek a faluképnek. A csűrsorral lezárt útifalvakat Mendöl Tibor elsősorban a Dunántúl jellegzetes faluformájának tartja, s elterjedésüket a

német kolonizációval hozza kapcsolatba.[6] Hejce példája azonban azt mutatja, hogy ez a településforma az ország más területein is kialakulhatott, s nem kötődik minden esetben német betelepítéshez.[7]

A harmadik változat – más formák mellett – az egész hegység területén előfordul kisebb-nagyobb mértékben. Feltünő azonban, hogy elsősorban az ukrán és szlovák lakosságú falvakban a leggyakoribb. Csaknem kizárólag ez a megoldás jellemzi Komlóskát, igen általános Baskón és Regécen. Ezekben a falvakban kétségkívül régi, hagyományos formának tekinthetjük a csűrök lakóházzal egybeépített változatát, más településeken elterjedése újabb keletű, s megjelenése egybeesik a hagyományos telekszervezet felbomlásának folyamatával.[8]

Egyes esetekben a térszíni formák arra kényszerítik a lakosságot, hogy telkét *megosztva* képezze ki. Erre a legjobb példát Mogyoróska szolgáltatja, ahol még néhány évtizeddel ezelőtt is a falu egyetlen utcájának keleti felén csak a lakóház és az állattartás építményei állottak, ez volt tehát az udvar, melynek végét patakvölgy zárta le, s a patak túloldalán már közvetlenül a kaszálók terültek el. Az egyes udvarokkal szemben az út másik, nyugati oldalán állt a csűr, az előtte vagy mögötte kiképzett rakodó és a kert, melynek végéhez már a szántóföldek csatlakoztak.

Azokban a falvakban, ahol a szántóföld igen csekély, a megélhetést elsősorban az erdölés és állattartás jelentette, vagy a gazdálkodás főképpen a szőlőtermesztésre irányult, viszonylag igen ritka a csűrök alkalmazása. Ide sorolhatók: Háromhuta, Korlát, a Hegyközben pedig Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta és Hollóháza.[9]

A települések egyes egységeit – mint Magyarországon általában mindenütt – *kerítés*ek határolják. A kerítések alkalmazása azonban nemcsak a belsőségre, hanem a határra is jellemző. A belsőségben az egyes telkeket körülvevő kerítések inkább csak a birtokhatárt jelzik, mintsem a tényleges lezárást szolgálják. Igen gyakori, hogy a telek utcai frontja teljesen nyitott, hiányoznak a telekkapuk is, de nem ritka a kerítés nélküli beltelek sem. Az utca vonalára épített kerítések és kapuk csak az elmúlt száz évben terjedtek el jelentősebb mértékben, s századunkban egyes településeken már igen gyakoriak a kőből faragott kapufélfák, az erős, deszkából, sőt vasból készült kapuk, ill. kapuszárnyak is.

Az erdőtelkes sorfalvakban a belsőséget a határtól elválasztó, s az egész települést körülvevő kerítéseknek sokkal nagyobb szerepe volt, mint az egyes telkek közötti kerítéseknek. Ezek a *falukerítés*ek óvták meg a határt az esetleg elkóborló háziállatok kártevésétől. A falukerítések természetesen egykor *falukapuk*kal is párosultak, melyek a faluból a határba vezető utakat zárták. A falukapuk emléke több helyen még ma is él (Mogyoróska, Baskó, Háromhuta, Regéc, Boldogkőváralja).[10]

A *határbeli kerítés*ek többfajta funkciót is betöltöttek. Sok esetben kerítések határolják az utak meletti földeket, amelyeken a szekérrel történő átjárást *határkapuk*

6. MENDÖL Tibor 1963. 243–344.
7. JUHÁSZ Ágnes 1977. 36–37.
8. BALASSA Iván 1964. 103–104.
9. Vö.: IKVAI Nándor 1967. 21.; PETERCSÁK Tivadar 1978. 58.
10. Vö.: IKVAI Nándor 1967. 36–37.; GUNDA Béla 1966. 370.

biztosították. A kerítéseket a faluközösség közösen építette és tartotta rendben, s használatukat is a közösség szabályozta. Ha valaki véletlenül kárt tett a kerítésben, köteles volt azt azonnal kijavítani, a határkaput pedig minden esetben gondosan zárni. Mind a falu-, mind a határkerítések esetében a falu-, ill. határkapuk mellett, valamint a telkek végében a gyalogosközlekedést igen gyakran *átlépő*k, *lépcső*k, *hágcsó*k biztosították. Ezek kiképzése igen változatos. Egyes esetekben a kerítés magasságát 50–60 cm szélességben olyan alacsonyra vágták, hogy azon kényelmesen átléphessenek, más esetekben a kerítés két oldalára leásott oszlopok tetejére deszkát rögzítettek, de átlépőül szolgálhattak a kerítés két oldalára helyezett nagyobb kövek is.[11]

Kerítéssel különítették el azokat a határhasználat rendjéből kivont területeket is, amelyeknek emlékét a csaknem minden falu határában megtalálható *tanó*rok név őriz, s amelyek a középkori permanens egymezős földhasználat emlékeit őrzik. A tanórok eredetileg közvetlenül a településhez kapcsolódva a gabonatermesztést szolgálták, a 18. századtól azonban ide kerültek a kapás- és ipari növények is. Ennek emlékét őrzik az egykori tanórok helyén található *kendereskert, káposztáskert* határnevek is.[12] A Zempléni-hegység területén kerítéssel körülzárt kisebb megművelt területekkel ma is gyakran találkozhatunk. A mai határbeli kerítések azonban elsősorban az erdei vadak kártételétől óvnak.

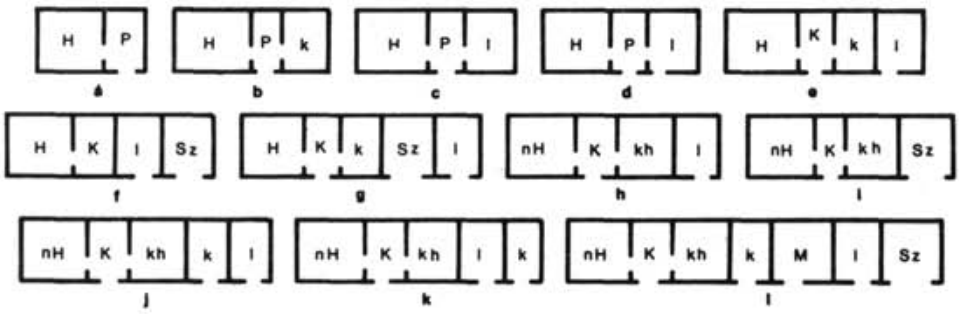
A *kerítés*ek hagyományos *anyag*a, mind a határban, mind a belsőségben a fa volt, melyet igen változatos technikával dolgoztak föl: „Az egymás mellé állított, rendszerint kihegyezett, durván bárdolt oszlopok sora a *palánk,* amelyet a felső részén vesszőfonással erősítenek meg. Ezt a kerítéstípust mondják a legrégibbnek, s többnyire az utak mentén, a kertek végén, árokszéleken alkalmazzák. Elterjedt régi típus a *fonott kerítés* is, amelynél a méteres távolságra levert cölöpöket gallyakkal körülfonják. A legegyszerűbb és legáltalánosabb forma, főleg az aprójószág kártevései ellen védő *deáksövény,* amelynél az oszlopok által tartott alsó és felső rúd közti részt vékonyabb ágakkal sűrűn fonják be. Igényesebb szebb kivitelű az alig 50 éve elterjedt *stahésli* v. *stahétli* nevű kerítés, melynél a meghatározott távolságra felállított oszlopokat alul és felül egy kötőfa (*rigely*) köti össze. Erre fűrészelt kimunkált léceket, *stahésli*ket szögeznek rá."[13]

A LAKÓHÁZ

A magyar népi építészet kutatói a Kárpát-medence magyar nyelvterületén öt nagy házvidéket, háztípust tartanak számon. A Zempléni-hegység vidéke az ún. északi házvidékhez tartozik, ahhoz a háztípushoz, amely tulajdonképpen nem más, mint a Kelet- és Közép-Kelet-Európában általánosan elterjedt lakókamrás ház lokális változata.[14]

A kutatás rendelkezésére álló legkorábbi leírások, s a recens anyagban még napjainkban is itt-ott fellelhető legarchaikusabb lakóházak alapján megállapítható, hogy a

11. A kérdést részletesen összefoglalja IKVAI Nándor 1967. 38–39.
12. BALASSA Iván 1964. 43–44.; JUHÁSZ Ágnes 1977. 72.
13. IKVAI Nándor 1967. 37. A fenti kerítésformák ábráit lásd ugyanott.
14. BÁTKY Zsigmond 1930. 123–127.; BÁTKY Zsigmond 1943. 171–177.

3. kép. A lakóházak főbb alaprajzi változatai
H = ház, nH = nagyház, kH = kisház, P = pitvar, k = kamra,
I = istálló, K = konyha, Sz = szín, M = magtár

zempléni lakóházak három különböző funkciójú egységből állottak: *szobá*ból, *pitvar*ból és *kamrá*ból (3b. kép). A kétosztatú, szoba+pitvar tagolódású lakóházak csak a zsellérek körében fordultak elő, de még itt sem mondhatók általánosnak (3a., 4. kép). A lakóház fő helyisége a szoba volt, melyet – mint a magyar nyelvterületen általában – itt is *ház*nak neveznek. Tulajdonképpen ez a *ház* volt az épület egyetlen lakótere, de egyben fő munkatere is. Itt helyezkedett el a lakóház egyetlen tüzelőberendezése, a belső fűtésű, hasáb alakú, fűtésre, sütésre és főzésre egyaránt használt *kemence*, melynek tüzelőnyílása fölé sövényből, fából készült, egyes esetekben csempékkel is kirakott füstelvezető kürtő,

4. kép. Kétosztatú zsellérház, Komlóska. Dám L. felv.

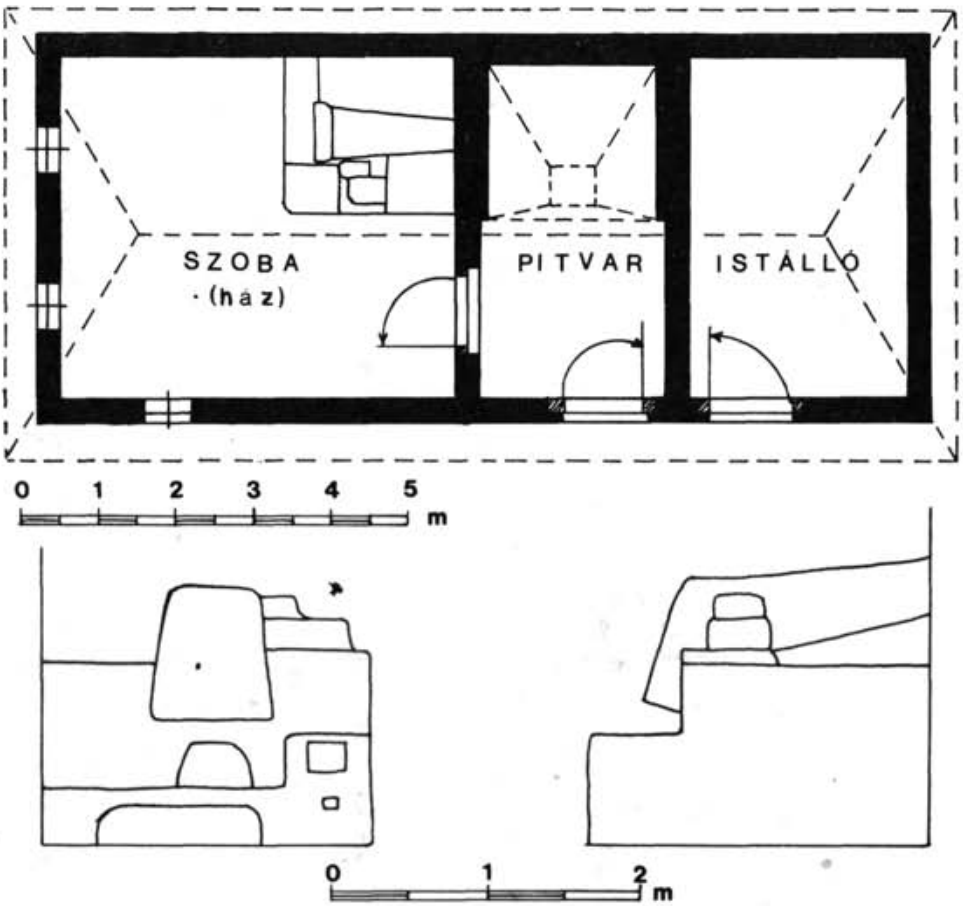
kabola borult. A kemencék általában kőből készültek, de nem volt ritka a téglából vagy favázra tapasztott sárból készült kemence sem.[15] A kemence oldalpadkája, esetleg teteje ülő-, ill. hálóhelyül is szolgált, míg a kemence szája előtti padkán gyakori volt a nyílt tűzön való főzés is. A kemence, ill. a nyílt tűzhely füstjét a kabola – a mennyezetet áttörve – a kémény nélküli padlástérbe vezette. A belülről fűtött szobai kemence füstjének ily módon történő elvezetése nemcsak Észak-Magyarországra jellemző, hanem a szomszédos szlovák és ukrán területekre is.[16]

A ház középső helyisége egy viszonylag szűk, tűzhely nélküli *pitvar* volt. Ezen található a lakóház egyetlen bejárata, s innen lehetett megközelíteni a másik két helyiséget, a szobát, ill. a konyhát is. A harmadik helyiség a *kamra,* elsősorban gabona- és élelmiszertárolásra szolgált. Mivel a Zempléni-hegységben a nagycsaládos rendszer nem terjedt el, a palóc területektől eltérően a kamra soha sem volt hálóhely (hálókamra).[17]

Vidékünk legtöbb falujában a gazdasági élet az erdőlésen és az állattenyésztésen alapult. Így igen gyakori volt, különösen a volt zsellérek körében, hogy a ház harmadik helyisége nem kamraként funkcionált, hanem *istálló* volt. Hogy az istálló mennyire szervesen kapcsolódott a lakóházhoz, azt jól mutatják azok az adatok is, amelyek szerint, az istálló bejárata a pitvarra nyílott, hogy az ember és az állat a pitvaron keresztül közelíthette meg a szobát és az istállót.[18] Napjainkban azonban az istálló már minden esetben külön, az udvarra nyíló bejárattal rendelkezik (3c–d., 5. kép).

A belső fűtésű szobai kemencével ellátott szoba+pitvar+kamra vagy istálló tagolódású lakóház a 19. század folyamán jelentős átalakuláson ment keresztül. Ennek legfőbb oka a füsttelenítés módjának megváltozásában keresendő. A múlt században az Alföld felől ugyanis jelentős mértékben elterjedt a *szabadkémény* alkalmazása. Az alföldi ház szabadkéménye a 15–16. században alakult ki s a 18. században a Nagy- és a Kis-Alföldön már általánosnak mondható. Expanziója a 18–19. század fordulóján indul meg, benyomul Erdélybe, átterjed a Dunántúlra s ekkor jelenik meg az északi házvidék területén is.[19] A múlt század első évtizedeiből datált lakóházak már mind szabadkéménnyel épültek. A szabadkémény – az alföldi mintához hasonlóan – a pitvar hátsó része fölé borul, elfoglalva a helyiség egész szélességét. A kémény faváza a pitvar falaira támaszkodik, elejét a mestergerenda tartja. A favázat vesszővel, husángokkal befonták, s kívül-belül gondosan betapasztották. Igen gyakori a kémény tetőt áttörő kürtőjének

15. A kemencék szerkezeti leírásához lásd: GÖNYEY Sándor 1939. 127.
16. Vö.: BARABÁS Jenő 1970. 280., 284.; BAKÓ Ferenc 1978. 97.; MJARTAN, Jan 1972. 153.; SZOPOLIGA, Miroslav 1972. 127–129.; GRACSINSZKAJA, Natalja N. 1974. 135–137., 145–147.; CZAJKOWSKI, Jerzy 1977. 91–96.; SZOPOLIGA, Miroslav 1976. 16.
17. Vö.: SZABÓ László 1968. 39.
18. PETERCSÁK Tivadar 1978. 59. – A lakóházhoz szervesen kapcsolódó, a lakótérrel gyakran közös bejáratú istállók általánosan elterjedtek az Északkeleti-Kárpátok szlovák, lengyel (bojk, goral, lemák) és kárpátukrán lakosságú területein is, ahol a gazdálkodást elsősorban az állattenyésztés túlsúlya jellemzi. Vö.: TŁOCZEK, Ignacy 1970. 7., 12–13.; CZAJKOWSKI, Jerzy 1977. 67–90.; GRACSINSZKAJA, Natalja N. 1974. 142. – Az ilyen felépítésű zempléni házak a fenti területekkel való szoros interetnikus kapcsolatokra utalnak.
19. BARABÁS Jenő 1970. 276–285.; BARABÁS Jenő 1974. 97–99.

5a. kép. Kisparaszti lakóház alaprajza és kemencéje

kívülről történő betapasztása is. A szabadkémény nagyobb mérvű zempléni elterjedésével egy időben válik általánossá a kőépítkezés is. A kőből készült lakóházak szabadkéményei szintén kőből készülnek, néha igen fejlett építészeti ismeretekről tanúskodó bolthajtásokkal.[20] A szabadkémény megjelenése természetesen együtt járt a kürtős füstelvezetés fokozatos háttérbe szorulásával. A tüzelőberendezésben végbement változások különböző lépcsőfokait még a recens anyagban is tanulmányozhatjuk. A kemence hosszú ideig továbbra is a szobában marad, innen történik fűtése is, de a kabola a füstöt már nem a padlástérbe vezeti, hanem a kemence fölött a közfalat áttörve a pitvarba, a szabadkémény alá[21] (5. kép). A kabolák eme változatai közül külön is figyelmet érdemelnek a kályha-

20. Vö.: GÖNYEY Sándor 1939. 119–120.; VAJKAI Aurél 1937. 268.; PETERCSÁK Tivadar 1978. 60.
21. GÖNYEI Sándor 1939. 119–120.; VAJKAI Aurél 1937. 268.; BAKÓ Ferenc 1952. 420–422.; VARGHA László 1960. 105.; TÓTH János 1961. 168–169.; PETERCSÁK Tivadar 1978. 60., 64.

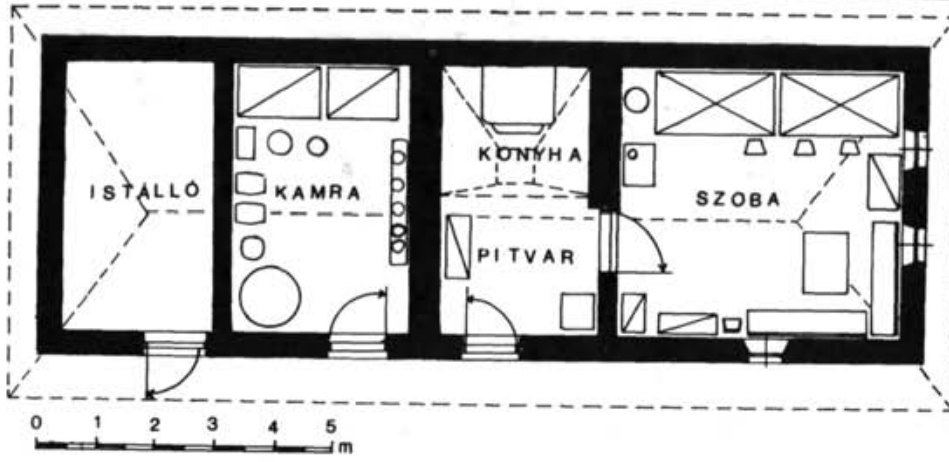
5b. kép. Kisparaszti lakóház, Komlóska. Gunda B. felv.

csempékkel kirakott formák, melyek igen közel állnak az erdélyi kemencéhez kapcsolódó kandallós tűzhelyekhez, s tulajdonképpen a kandallós tüzelők legészakibb változatainak tekinthetők. Ilyen *cserepeskabolák*ról a vizsgált területen eddig csak Füzérből, Pusztafaluból és Erdőhorvátiból tudunk.[22]

Míg a fenti esetben a főzés-sütés színtere továbbra is a szoba marad, addig a változás következő fázisában a kemence kikerül a szobából és a pitvarba a szabadkémény alá kerül. Ez a forma napjainkban is széles körben elterjedt (9. kép). Valószínűleg egyedi eset az az Erdőhorvátiból leírt változat, amikor a kemence teste, bár már teljes terjedelmével a konyhában állt, tüzelőnyílása és kabolája továbbra is a szobában maradt.[23] A pitvarba épített, tüzelőnyílásával annak ajtaja felé néző kemence formája csak annyiban változott, hogy nincs tüzelőnyílása fölött kabola, s rendszerint elmarad az oldalpadka is. A kemence füstje többnyire annak száján keresztül a szabadkéménybe jut. Újabban azonban olyan kemencéket is építenek, amelyek felső, középső harmadában egy kis méretű (7x7, 10x10 cm) nagyságú lyukat képeznek ki, mely fölé kis méretű, kürtőszerű járatot építenek. Ebben az esetben itt távozik a füst, s jobb a kemence huzata is. Ez a kis füstjárat egy beépített, ki-behúzható vas- vagy pléhlappal, *súber*ral elzárható. Ha pl. kenyérsütéskor a kemence már jól bemelegedett, a súberral lezárták a füstjáratot, a

22. GÖNYEI Sándor 1939. 125–139.; BAKÓ Ferenc 1952. 421.; ÉBNER Sándor 1931. 12. A kérdést részletesen összefoglalja KÓSA László 1970. 81–96.
23. BAKÓ Ferenc 1952. 421.

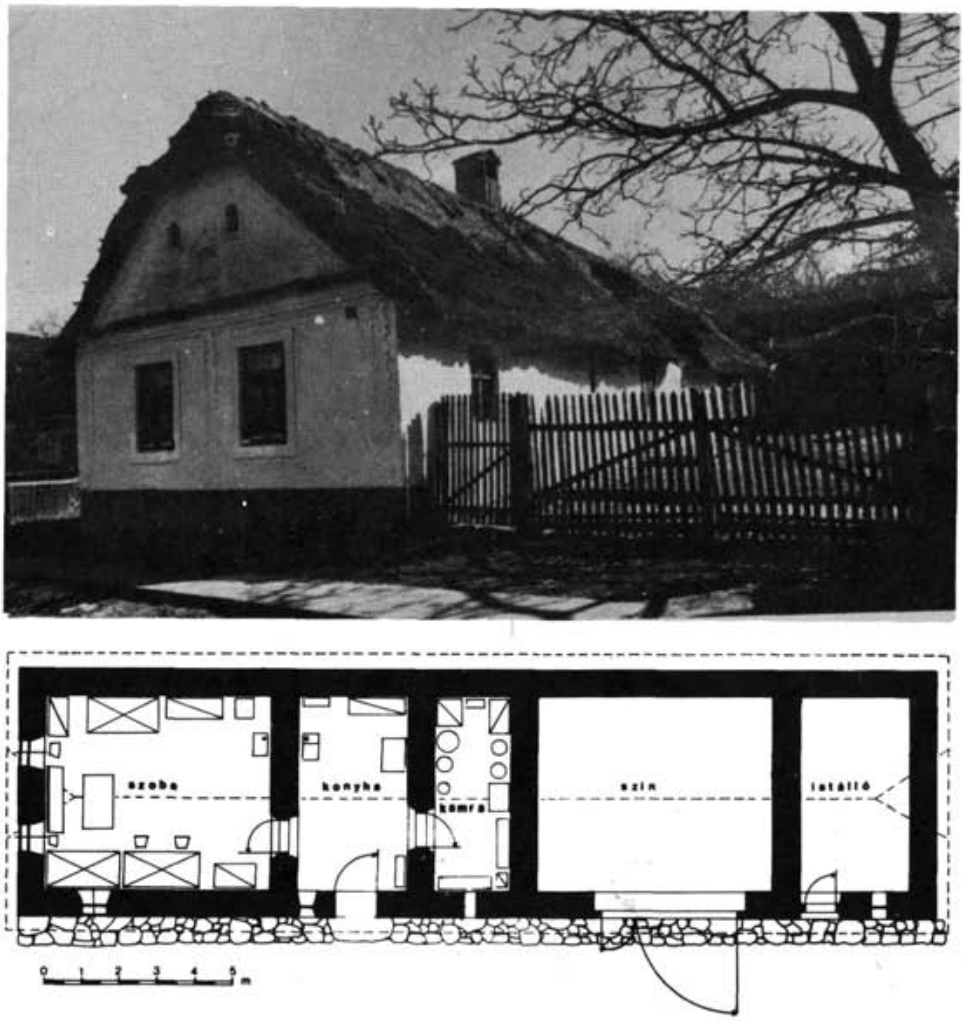

6. kép. Középparaszti lakóház alaprajza és fényképe, Komlóska. Dám L. felv.

parazsat *szívanó*val szétterítették, hogy a kemence alja is tökéletesen bemelegedjék, majd az elhamvadt parazsat félrehúzva vetették be a kenyeret.

A konyhai kemencét vagy középre, hátsó részével a falnak támaszkodva, vagy az egyik sarokban helyezik el. Lapos teteje még a közelmúltban is munkaasztalul és nyílt tűzhelyül szolgált. Mind a szobai, mind a konyhai kemencéhez gyakran kapcsolódik egy sárból készült, zárt, főzésre használt tűzhely, az ún. *masina*.

A kemencének a konyhába való kihelyezése átrendeződést hozott a lakóház funkciórendszerébe is. A szoba megszűnt a házi munkák színterének lenni, ezt a funkciót a pitvar szabadkémény alatti része vette át, tehát a pitvar ekkor válik valóban konyhává.

7. kép. Módos gazdaház alaprajza és fényképe, Hejce. Dám L. felv.

Míg a pitvar nem rendelkezik tűzhellyel, általában nem nevezik *konyhá*nak, csak a kemence megjelenésével hívják a szabadkémény alatti részt így, míg a helyiség első felét – amely tulajdonképpen belépő, közlekedésre szolgáló rész maradt – továbbra is pitvarnak nevezik (6. kép). A harmadik helyiség, a kamra vagy istálló funkciójában jelentősebb változás nem történt.

A legjelentősebb átalakulás – mint Magyarországon mindenütt – vidékünkön is az elmúlt harminc évben ment végbe a lakóházkultúrában. Az 1960-as évektől a kemence és a szabadkémény alkalmazása szinte teljesen háttérbe szorul. A szabadkéményt modern, a ma érvényben levő építészeti szabályrendeleteknek megfelelő zárt kémények váltották fel,

a kemencét pedig különböző beépített zárt tűzhelyek, *masinák*, ill. modern, gyárilag előállított tüzelőberendezések. Érdekes, hogy mind a második, mind a harmadik fejlődési periódusban a szoba sokáig mindenféle fűtőberendezést nélkülöz, az iparilag előállított kályhák alkalmazása csak az utóbbi évtizedben terjedt el.

Az egyes falvak társadalmi és jogi helyzetétől, gazdasági életének rendjétől és a településföldrajzi viszonyoktól függően – mint ahogyan arról már a település tárgyalásánál szóltunk –, a lakóház és a gazdasági építmények viszonylatában több altípus is kialakult. A vidék építészeti képének egyik jellemző vonása, hogy a legtöbb esetben az összes fontosabb gazdasági építmény egy tető alá épül a lakóházzal. A múlt század második felében egyre inkább elterjed a második szoba kialakítása is. Ilyenkor az utcai szoba reprezentatív helyiséggé, tisztaszobává válik, az élet a második szobában folyik. A sok esetben 30–50 m hosszúságot is elérő épületkomplexumot összefoglaló néven *ház*nak vagy *épség*nek hívják, de ház szóval jelölik a szobákat is, *előház* vagy *nagyház*, ill. *hátulsó ház, hátsó ház* vagy *kisház*. A tulajdonképpeni lakóegységet a szobák, a konyha és a kamra (*kamora, komora*) alkotják. Az ehhez kapcsolódó gazdasági rész különböző funkciójú helyiségei, az istálló (*ól*), a szín (*szénke*), a magtár, és egyes esetekben a csűr, igen változatos sorrendiséget mutatnak. (Vö. 3e–1., 6–7. kép.) A Hernád-völgyében fekvő egyes településeken, különösen Hejcén és Göncön a lakóház alá, vagy annak folytatásába képezik ki a pincéket is, melyek gyakran igen nagyok, több ágra is bomlanak, s néhány esetben többszintesek is.[24]

Építőanyag, szerkezet, technika. A Zempléni-hegységet egészen a 18. század második feléig csaknem kizárólagosan a faépítkezés jellemezte. A faépítkezés 19–20. századi háttérbe szorulásának okai nemcsak az erdők megfogyatkozásában, hanem történeti tényezőkben is keresendők. Egyrészről a 18. század végi úrbérrendezés jelentős erdőterületeket vont ki a jobbágyság használatából, másrészről a racionális erdőgazdálkodás érdekében hozott központi és vármegyei rendelkezések erősen korlátozták az épületfa korlátlan kitermelésének lehetőségét. Az e tárgyban kiadott 1772-es helytartótanácsi rendelet előírta, hogy az országnak azon területein, ahol az épületeket fából emelik, a továbbiakban a házak más szilárd anyagból építendők, s épületfát csak a tető és a nyílászárók építésére lehet kitermelni. A vármegyék és a földesurak nem is késlekedtek a rendelkezés szigorú végrehajtásával, s ennek következtében nemcsak vidékünkön, hanem országszerte jelentősen visszaesett a fából való építkezés.[25] Ennek következtében jelentősen megnőtt a kőépítkezés és részben a földépítkezés részesedése, s nagyobb jelentőségre tett szert a favázas sövényépítkezés is. Az építőanyagok felhasználásában történt változást jól érzékeltetik az 1900. évi népszámlálás épületstatisztikai adatai. Az össz lakóépület-állománynak mindössze 19%-a épült fából vagy sövényből, viszonylag kevés a földfalú ház (16%), a kőépítkezés aránya ezzel szemben 65% volt. Az egyes építőanyagok falvankénti megoszlása azonban – a helyi körülményektől függően – igen szeszélyes, s jól érzékelteti az egyes települések egyenlőtlen fejlődését is (10. kép). A települések döntő többségében ekkor már a kőépítkezés dominál. A földépítkezésnek elsősorban a vidék nyugati

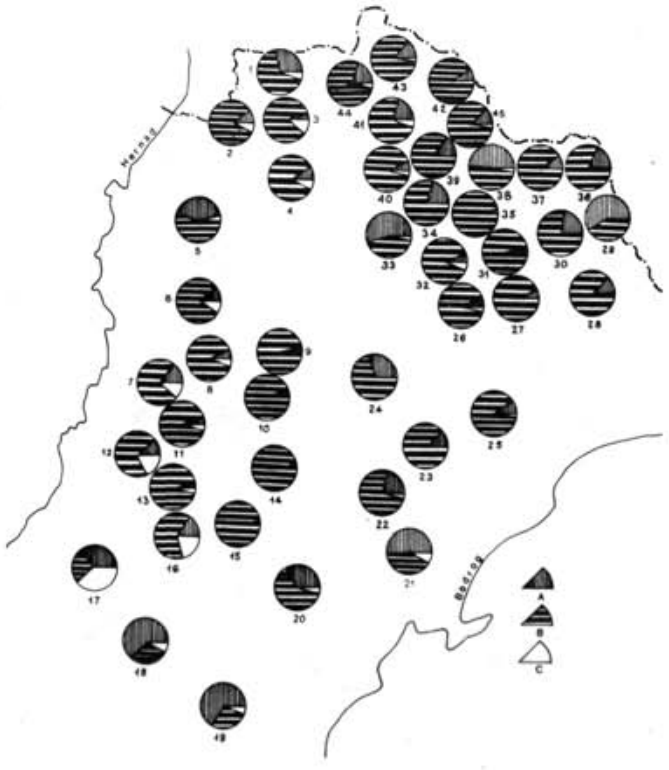
24. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1967. 17–19.
25. Vö.: BAKÓ Ferenc 1967. 166.

8. kép. Kemence füstfogója, kabolája, Erdőhorváti. Gunda B. felv.

9. kép. Konyhai kemence, Komlóska. Dám L. felv.

10. kép. A lakóházak építőanyag szerinti megoszlása a századfordulón. A = fa és favázas sárfal, B = kőfal, C = agyag

A 10. és 14. kép térképeinek adattára:

1 Kéked,
2 Abaújvár,
3 Pányok,
4. Telkibánya
5 Gönc,
6 Hejce,
7 Korlát,
8 Fony,
9 Regéc,
10 Mogyoróska,
11 Arka,
12 Boldogkőváralja,
13 Boldogkőújfalu,
14 Baskó,
15 Sima,
16 Abaújalpár,
17 Abaújszántó,
18 Tállya,
19 Mád,
20 Erdőbénye,
21 Tolcsva,
22 Erdőhorváti,
23 Komlóska
24 Háromhuta,
25 Makkoshotyka,
26 Nagyhuta,
27 Vágáshuta,
28 Rudabányácska,
29 Alsóregmec,
30 Mikóháza,
31 Kovácsvágás,
32 Kishuta,
33 Nagybózsva,
34 Kisbózsva,
35 Pálháza,
36 Felsőregmec,
37 Vilyvitány,
38 Füzérradvány,
39 Filkeháza,
40 Nyíri,
41 Füzérkomlós,
42 Pusztafalu,
43 Füzér,
44 Hollóháza,
45 Füzérkajata

11. kép. Boronafal sarka, Komlóska. Gunda B. felv.

12. kép. Zsilipelt fal részlete, Vágáshuta. Gunda B. felv.

területein van nagyobb jelentősége, közülük is Kéked, Abaújvár, Gönc, Hejce, Korlát, Abaújalpár és – tulajdonképpen már a tokaji borvidékhez tartozó – Tolcsva emelkedik ki. A faépítkezés csak a kisebb, zártabb, a kedvezőtlen földrajzi, gazdasági-társadalmi viszonyokkal rendelkező, s a fejlődésben jelentősen megtorpant falvakban őrizte meg jelentőségét. Ide kell sorolnunk a hegység középső területén Mogyoróskát, Baskót, Erdőhorvátit, Komlóskát, Háromhutát, a Hegyközben pedig, Nagyhutát, Kishutát, Kisbózsvát, Nyírit, Filkeházát, Füzérkajatát és Pusztafalut.[26]

A faépítkezés legelterjedtebb technikái a boronafal (*kalickás fal, ravatos fal*), a zsilipelt fal (*palánk* fal) és a talpas-vázas sövényfal (*patics fal*) voltak. Mindhárom faltechnika jellemzője, hogy a ház alapját kövekre helyezett nagy méretű, négyszögletesre bárdolt talpgerendák alkotják, melyeket különböző ácsszerkezetekkel, a legtöbbször fészekcsapolással, *kampolás*sal rögzítenek egymáshoz. A boronafalnál erre kerülnek a falat alkotó tölgy-, ritkábban fenyőgerendák. A fal sarkainak, ill. a közfalak illesztésének technikája az alkalmazott faanyag minőségétől függött. A fenyőnek meghagyták természetes alakját, itt az illesztés egyszerű fészkeléssel v. vályúskötéssel történt (11. kép).

26. A térkép alapjául szolgáló statisztikai adatokat lásd: Magyar Statisztikai Közlemények (MSK), 1902. 202–214., 268–270.

A tölgyfa gerendát azonban előbb négyszögletesre kellett bárdolni. Ebben az esetben a rögzítést *lapolás*sal oldották meg.

A zsilipelt falnál előbb elkészítették az épület favázát, amely a talpgerendákból, az azokba függőlegesen beácsolt gerendákból és a falakat lezáró koszorúgerendákból állott. Nemcsak az épület sarkaira állítottak gerendákat, hanem egymástól 1,5–2 m-nyi távolságban a fal hosszában is, ill. a közfalak csatlakozásánál. Rögzítésük a legtöbbször *egyenes csapolás*sal és *kötőgerendák*kal történt. Az oszlopok belső, egymás felé néző oldalába 3–5 cm mély vájatot képeztek ki, s ebbe csúsztatták be a rovásokat, vagy palánkokat. A rovások faragatlan gömbfából vagy hasított, bárdolt pallókból készültek. Az előbbi esetben a gömbfák végét ék alakúra kellett faragni, az utóbbinál a pallók vastagsága azonos volt a vájat szélességével (12. kép).

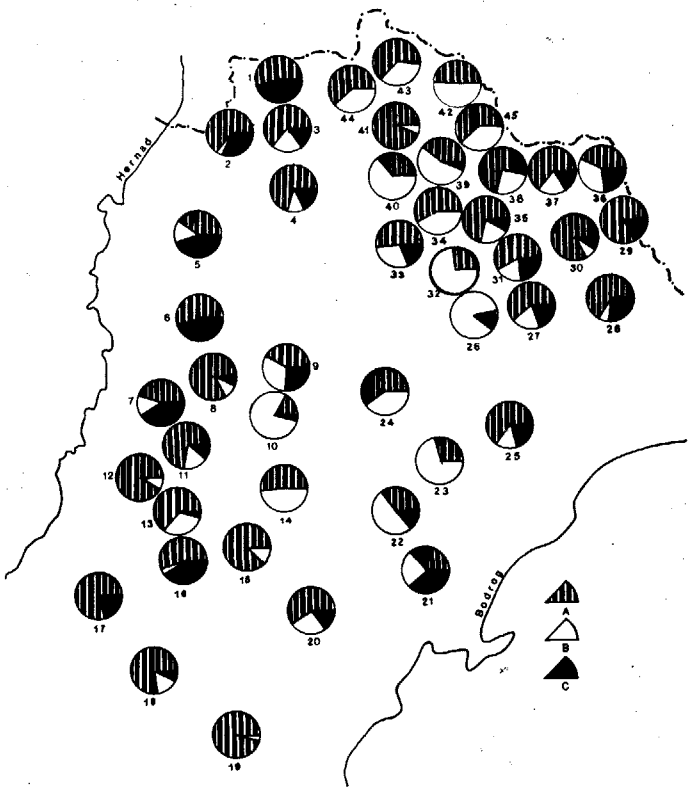
A zsilipelt falhoz hasonló vázszerkezetet készítettek a sövényfalú épületnek is, itt azonban favázra még – a talp-, ill. a koszorúgerendába fúrt lyukakba függőlegesen – vékonyabb karókat rögzítettek, s ezeket fonták be sövénnyel (13. kép). A vízszintes fonású sövényfal mellett, ritkábban alkalmazták a függőleges fonást is.

A boronák, ill. a rovások hézagait agyaggal töltötték ki, majd a falat kívül-belül vékony tapasztással látták el. Hasonló módon tapasztják a sövényfalat is, itt azonban a tapasztás jóval vastagabb. A fa- és a favázas falak átlagos vastagsága 25–40 cm között mozog.[27]

13. kép. Talpas-vázas sövényfalú ház építés közben, Fony. Bellon T. felv.

27. A különböző faltechnikák készítéséhez és az alkalmazott ácsszerkezetekhez lásd: BAKÓ Ferenc 1967. 176–192.; GÖNYEY Sándor 1939. 122–123.; VAJKAI Aurél 1937. 264–265.; SELMECZI-KOVÁCS Attila 1976. 29–53.

14. kép. A tetőfedő anyagok elterjedése a századfordulón.
A = zsúp, B = zsindely, C = cserép, pala, bádog

A kőépítkezés alapanyagának beszerzésére két mód is kínálkozott. Egyrészt csaknem minden falu határában található olyan kisebb-nagyobb kőfejtő, kőbánya, ahol ezt az építőanyagot könnyen és olcsón beszerezhették,[28] másrészt fölhasználták a határban, sőt még a szántóföldön is könnyen gyűjthető hulladékkövet. Ez utóbbi kétségkívül olcsóbb, de jóval fáradságosabb, inkább csak a szegényebb réteg kényszerült erre a beszerzési módra. A természetes, szabálytalan alakú köveket minden faragás nélkül, sűrű agyagsárral ragasztották össze.[29]

A vert- és a vályogfal jó minőségű, igen kötött agyagból készült, amely kiszáradva csaknem sziklakeménységűvé vált. Az itt alkalmazott építési technikák azonosak az ország más területeiről ismertetekkel.[30]

Bármilyen falazatot is alkalmaztak, az építkezés minden esetben az épülő ház helyének előkészítésével kezdődött. Mivel igen gyakran olyan terepfelszín állt az építők

28. ROMÁN János 1965. 23.
29. GÖNYEY Sándor 1939. 124.
30. BAKÓ Ferenc 1978. 36–38.

rendelkezésére, mely kisebb-nagyobb mértékben eltért a vízszintestől, azért előbb a házhely szintbehozása jelentette a legfontosabb feladatot. A térszint lejtésének kiegyenlítése kétfajta módszerrel történt. A lejtőt vagy vízszintesre nyesték, vagy ha ez nehézségekbe ütközött, akkor a kívánt magasságig földdel, kővel feltöltötték. Egyes esetekben a lejtő olyan meredek volt, hogy a feltöltés magassága az 1,5–2 métert is elérte. Ebben az esetben jó alkalom kínálkozott a ház alatti pince kiképzésére, melynek ajtaja – a ház rövid homlokzata alatt – az utcára nyílott. Természetesen nemcsak pincét, hanem istállót is építettek ilyen módon. Az ilyen feltöltött alapú, és alápincézett lakóházakat *huszita ház*aknak nevezik. A Magyarországra beköltözött husziták és e házforma elterjedése közötti összefüggést azonban az eddigi néprajzi kutatások nem igazolták.[31]

A borona-, zsiliplet és talpas-vázas sövényfal külön *alapozás*t, fundamentumot nem igényelt. Itt ezt a szerepet a talpgerendák, és az azok alá helyezett kövek töltötték be. Viszonylag ritkán építettek szilárd kőfundamentumot a vályog- és vertfalú házak alá is. A századfordulón a kőalappal ellátott földfalú házak aránya mindössze 29% volt. E helyett döngölt alapot alkalmaztak.[32] A kőfal már minden esetben rendelkezett alappal, mégpedig oly módon, hogy a fal rakását egy 40–80 cm mélységű árokba kezdték el.

A falazathoz tartozó nyílászáró szerkezetek – *ajtók, ablakok* – kiképzése mindig a fal építése közben történt, a megfelelő keretek, félfák beállításával. A kőfalú lakóházaknál nem ritka a kőből faragott ajtó- és ablakfélfák alkalmazása sem. Az ajtók a legtöbb esetben szimplák, azonban itt is elterjedt a pitvar bejárata előtti félajtó alkalmazása. Változatos formái a kisebb háziállatoktól óvják a házat. Az ablakok igen gyakran duplák és kétszárnyasak. A belső ablakszárnyak a ház belseje felé, a külsők az udvar vagy utca felé nyílnak, kitámasztásuk kampós vasdrótokkal történik. A padlás, ill. *mennyezetformák* közül a Zempléni-hegységben a mestergerendás *boruló deszkafödém* alkalmazása a legelterjedtebb (15. kép). A födémszerkezet vázát a ház hosszában végigfutó, a falra, ill. a falba beépített gerendára támaszkodó *mestergerenda,* és az arra keresztben fektetett *keresztgerendák* alkotják. A keresztgerendák két vége a falon körbefutó koszorúgerendára, közepük a mestergerendára támaszkodik. A *koszorúgerendák*hoz való rögzítésük igen változatos ácsszerkezetekkel történik. Az *egyszerű lapolás* mellett igen elterjedt forma a *fecskefark lapolás* is. A keresztgerendák a ház udvari főhomlokzatán gyakran 60–100 centiméterrel is túlnyúlnak, ezáltal ereszt, azaz *szerhát, szerhajt* alkotva (4–7., 13. kép). Erre a favázra fektetik aztán a vastag és széles pallókat, oly módon, hogy azok szélei fedjék egymást. Az így kialakított deszkamennyezetet ezután a padlástérben letapasztják. Egyes esetekben a deszkákra előbb vékonyabb zsúp- vagy sövényréteget is terítenek.

A ház falát a csapadéktól a falon túlnyúló födémszerkezet, az *eresz* védi. Míg más vidékeken, így pl. a Hernádtól nyugatra eső területeken, a kőépítkezés elterjedésével párhuzamosan a tornácoknak igen szép és változatos formavilága alakult ki, addig a Zempléni-hegység falvaiban alig találkozunk ezzel az építészeti elemmel. A tornácok csekély mérvű megjelenése az 1950-es évekre tehető.

31. Vö.: PALÁDI-KOVÁCS Attila 1967. 18–19.
32. MSK 1902. 202–204., 268–270

A *tetőszerkezet*ek közül a szarufás szerkezet a kizárólagos. A szarufák alátámasztása többféle módon történhet. Ha a ház keskeny eresszel rendelkezik, a szarufák végét a födémszerkezet keresztgerendáiban csapolják úgy, hogy végük azon sohasem nyúlik túl. Más esetekben a szarufák a falra fektetett, vagy – a faházak esetében – a falat lezáró koszorúgerendákra támaszkodnak. Hogy azonban az ereszt kissé meghosszabbítsák, igen gyakori, hogy a szarufák alsó végét kis pótgerendákkal, *szerhapoc*okkal is megtoldják. Ha a házat széles eresz védi, akkor a falon túlnyúló keresztgerendákra egy újabb, a ház hosszában végigfutó gerendát, sárgerendát, *szerhájgerendát* fektetnek, s ehhez rögzítik különböző csapolásokkal a szarufákat. A szarufák felső végének összeillesztésénél igen gyakori a lapolás, a csapolás és a villáskötés. A szarufapár szilárdságát minden esetben kis keresztgerendák, *kakasülő*k is biztosítják.

A hagyományos *tetőfedő anyag*ok közül a legáltalánosabb a *zsúp*, de a századfordulón még jelentős volt a részesedése a *zsindely*tetőnek is. A cserép-, pala- és bádogtető alkalmazása inkább csak e században tett szert nagyobb jelentőségre. Mindezt jól érzékelteti a 14. képen látható térkép is.[33] Az általánosan használt zsúppal szemben a zsindely drágább, s egyben kevéssé tartós tetőfedő anyag. Így érthető, hogy nem azokban a falvakban terjedt el elsősorban, amelyek magas szintű fafeldolgozó háziiparral rendelkeztek, s ahol ezt a tetőfedő anyagot előállították, hanem ott, ahol a kedvező adottságok következtében a mezőgazdasági árutermelés jelentős volt.

A zsúp készítéséhez minden esetben rozsszalmát használtak. A zsúpnak való gabonát külön csépelték és különböző formájú kis kévékbe kötve használták fel.[34] A tetőkészítéshez kétfajta zsúpkévét használtak: az egyik a fejes zsúp, a *kicska*, amely úgy készül, hogy a kis zsúpkéve felső kalászos végét megcsavarják és visszahajtják, majd rozsszalmával rögzítik, a másik a sima zsúp, *sznobka, szobka*, amikor a kévét a kalász alatt kötik össze. A kétfajta kévét általában együtt alkalmazzák. A zsúptetőkészítésnek két formája ismert, a *sima-* és *lépcsős zsúptető*. Vidékünkön elsősorban az előbbi jellemző, melyet kicskából készítenek[35] (4–6. kép). A lépcsős vagy *gerádicsos* zsúptető elterjedése Magyarországon kizárólag az északkeleti, borsodi, abaúji, zempléni területekre jellemző, és azokra a szoros interetnikus kapcsolatokra utal, amelyek Északkelet-Magyarország népi építészetét a környező ukrán, szlovák és lengyel területekhez fűzik. A Zempléni-hegység lakóházai megjelenésformáinak egyik jellegzetes vonása a tetőgerincen egymás mellett sorakozó, gyakran szarvszerűen túlnyúló *kecskelába*k sora, amelyek a tetőgerincet leszorítják és az erős szelek romboló hatásától védik.

A másik legfontosabb tetőfedő anyag, a *zsindely* készítésének több kisebb-nagyobb központja is volt,[36] de közülük is legjelentősebb Háromhuta. A zsindelykészítéshez leggyakrabban fenyőt és bükkfát, ritkábban nyárfát használtak. A sima, görcsmentes, 12–14 cm átmérőjű és 48–50 cm hosszúságú rönkfákat fejszével hasították fel, az így

33. A térkép alapját képező adatokat lásd: MSK 1902. 202–204., 268–270.
34. A zsúpkészítést részletesen leírja TAGÁN Galimdzsán 1939. 126–127.; BALASSA Iván 1964. 109–112.; IKVAI Nándor 1967. 147–152.
35. A tetőkészítés technikájának leírása: GÖNYEY Sándor 1939. 126–127.; SELMECZI KOVÁCS Attila 1968. 548–559.
36. ROMÁN János 1965. 60.

nyert lapos fadarabokat *vonópad*ba szorítva kétnyelű késsel, *ošnik*kal faragták simára, ezzel faragták ki a zsindely élét is, míg a nutokat hornyoló késsel, *struch*-hal képezték ki. A zsindelyt úgy szögezték fel a belécezett tetőre, hogy a felső sor mindig takarja az alatta levő felső végét.[37] A zsindely azonban még a zsúpnál is rövidebb élettartamú és viszonylag drága tetőfedőanyag volt, amit aztán az olcsóbb és nagyüzemileg előállított cserép az 1930-as évekre csaknem teljesen kiszorított a használatból.

A *tetőformá*k közül elsősorban hármat kell kiemelnünk, a *kontyolt-* és *félig-kontyolt nyeregtetőt*, valamint a háromszög alakú oromzatban végződő *nyeregtetőt*. Közülük a kontyolt nyeregtető a legrégibb (4–6. kép). A legkorábbi datálású, hagyományos technikával épült lakóház többsége még ma is ezt a tetőformát őrzi. A félig kontyolt forma (7. kép) és a tulajdonképpeni nyeregtető a múlt században kezd jelentősebb mértékben elterjedni. Ezek a tetőformák már lehetővé teszik az oromzatok díszítését is. Közrejátszott elterjedésükben a népi építészeti stílusok lassú elterjedése is, elsősorban a klasszicizmus, amely azonban korántsem vált olyan jelentőssé, mint Észak-Magyarország más területein, így pl. Borsodban vagy Gömörben. A Zempléni-hegység lakóházainak vakolatdíszes oromzatai, reliefszerű virágelemekkel, csillagot, szivet vagy madarat ábrázoló domború díszítményeivel a hagyományos magyar népi építészet legszebb emlékei közé tartoznak.

Bár a házépítéshez csaknem minden parasztember értett, de a kőépítkezés elterjedésével már minden esetben szakképzett építőmestereket fogadtak. Közülük különösen a gönci kőművesek emelkednek ki, akiknek művészi munkáit egy-egy, a múlt század első felében épült csehsüveg, donga- vagy lapított gömbformájú, boltozatos födémszerkezet máig is őrzi. Az építkezésnél azonban csak a kőműves és az ács fogadott és fizetett résztvevő, minden más munka segítségben történik. Területünkön általánosnak mondható, hogy nemcsak a faluközösség kisebb-nagyobb csoportjai mennek el segítségbe, hanem néha a falu egésze is. A segítségnyújtást azonban erősen befolyásolja a társadalmi rétegződés, ami azt jelenti, hogy az osztottabb társadalmú falvakban a segítség csupán az azonos vagyoni réteghez tartozók között van meg.

A borona, zsilipelt vagy sövényfalú házak építésekor a szükséges faanyagot maga az építeni szándékozó család termelte ki, de a hazafuvarozás és feldolgozás már segítségben történt. A segítség zömét természetesen a rokonok és a keresztkomák adták, gyakran az építkezés egész ideje alatt közreműködtek, mások csak egy-két napra mentek el. A segítség hasonló formájával találkozunk a kőfal építésénél is, a vertfalú házakat azonban többnyire bérmunkások építették. Ennek oka abban keresendő, hogy a falverés igen hosszadalmas s nagyon nehéz munka volt, ezzel még a rokonságot sem köthették le. A segítséget a gazda felesége látta el bőséges húsétellel és itallal. A házépítésnél nyújtott segítséget azonban sehol sem tartják számon és csak ritkán viszonozzák.[38]

37. A kérdést lásd részletesen UJVÁRY Zoltán 1959. 262–269.
38. Az építkezéshez nyújtott társasmunkákat és annak szervezetét részletesen leírja SZABÓ László 1964. 137–138.

A LAKÓHÁZ FUNKCIONÁLIS TAGOLÓDÁSA

A lakóház funkcionális tagolódása bizonyos mértékben már az alaprajzi beosztásban kifejezésre jut, de a ház funkciórendszere jóval szélesebb körű annál, mintsem azt egyszerűen az alaprajzi tagolódással jellemezhetnénk. Bár az egyes helyiségek funkciórendszerének vannak specifikus és állandó elemei, de ugyanakkor a lakóház életének számos jelensége a paraszti életmód és tevékenység évszakonként is változó ritmusát követve, az egyes helyiségek között funkcióbeli átrendeződést eredményez. A problémát tovább bonyolítja az is, hogy – az emberi tevékenység sokszínűségének megfelelően – egy-egy helyiségen belül is jól elváló egységek figyelhetők meg, melyek architekturális szempontból a legtöbb esetben kifejezésre sem jutnak.

A lakóház központi s egyben legszélesebb funkciókörrel rendelkező helyisége a szoba két, viszonylag pontosan körülhatárolható funkcionális egységre bomlik: a *munkatérre* és a *kultikus térre*.[39] Mindezt a szoba elrendezési rendje is visszatükrözi. Mint a Kárpát-medence legtöbb vidékén, a Zempléni-hegységben is a *diagonális rendszer* (6., 15. kép) az uralkodó. A *soros elrendezés* (7. kép) újabb jelenség s rendszerint csak a reprezentatív célokat szolgáló tisztaszobára jellemző. A diagonális rendszer esetében a helyiség mintegy harmadát elfoglaló kemencével szemközti sarokban helyezkednek el a tároló- és ülőbútorként is használt *karosládák*, előttük *asztal*lal. A két rövidhomlokzati ablak közé kerül a ruhanemű tárolására szolgáló fiókos komót. Amennyiben azonban a szoba nem elég széles, ez a karosládák melletti sarokba kerül. A legtöbb esetben azonban az asztallal egy vonalban, a ház hátsó hosszanti homlokzati fala mellett, díszesen megvetett *ágy* áll, erre rakták két sorban a díszes párnákat és a dunyhát, amit színes szőttessel, ma iparilag előállított takarókkal terítenek le. Ez az ágy, amennyiben nincs tisztaszoba, csak igen ritkán kerül használatba, legfeljebb a gyermekágyas asszony vagy a becses vendég számára bontották meg. E mögött, s ezzel szemközt is rendszerint egy-egy egyszerűbb ágy is áll, mely mindennapi hálóhelyül szolgált. A szoba bejáratának közelében, az ágyak után ruhatároló, gyakran egy fiókkal ellátott és felemelhető tetejű *ládát* találunk, de gyakori a gyerekek hálóhelyéül szolgáló egyszerű ágy is. A székek az ágyak elé kerülnek.

A soros elrendezés esetében a karosládák egyikét középre, a két utcai ablak elé helyezik, s itt áll az asztal is. Az ettől jobbra eső sarokban a komótot vagy almáriumot találjuk, mögötte – a hosszanti fal mellett – ágy, láda vagy szekrény sorakoznak, míg az átellenes, udvar felé néző fal mellé szintén ágyakat, ill. ládát, karoslócát állítanak. A székek itt részben az ágyak, részben az ablakok elé kerülnek, de újabban gyakori, hogy az asztal körül helyezik el azokat.[40]

A bútorok legtöbbször festettek, alapszínük sötét, leginkább fekete vagy barna, de vannak világoskék alapszínűek is. Díszítésük gazdag, élénk színösszeállítású virágmotívumokkal történt. A vidéken egykor több bútorkészítő központ is működött, elsősorban Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon és a hegyaljai mezővárosokban, de vannak

39. Lásd részletesen: GUNDA Béla 1961. 247–268.
40. Vö.: GÖNYEY Sándor 1939. 130.; PETERCSÁK Tivadar 1978. 63–64.

15. kép. Sarkos elrendezésű szoba részlete (kultikus sarok), Komlóska. Dám L. felv.

adataink kisebb falusi műhelyekről is. Ilyen volt pl. Gönc és Pusztafalu. Bútorkészítéssel nemcsak asztalosok, hanem ácsok is foglalkoztak. A Zempléni-hegység lakáskultúrája szempontjából a sátoraljaújhelyi műhelyek voltak a legjelentősebbek, amelyek nemcsak a Hegyközt, hanem a középső területeket is ellátták, s ők terjesztették el a fekete alapszínű festett bútorokat, sőt egyes bútorformákat is, így pl. az ún. koronás végű ágyakat, festett, felnyitható tetejű ládákat és karosládákat, komótokat.[41] Korábban alacsony, nagy fiókkal rendelkező asztalokat használtak, amiket azonban a századfordulón kiszorítottak a magasabb, egyenes lábú, lapjának sarkain virágmotívumokkal, közepén koszorúval díszített asztalok, melyek szintén az újhelyi műhelyekből kerültek ki. Az ágy és láda a menyasszony hozományához tartozott. Ha a fiatal házasok egy ideig a szülőknél éltek, az új asszony ládája előbb a kamrába vagy hátulsó házba került, s csak azután válhatott díszévé a szobának, ill. a tisztaszobának, ha a fiatalok már egyedül éltek a házban.[42]

A kultikus tér falfelületeire kerülnek a legfontosabb családi emlékeket őrző fényképek, okmányok és a tükör is. Különösen a görög katolikus falvakban szembetűnő, hogy a kultikus tér összes falfelületeit a különböző búcsúkon vásárolt szentképek borítják. Itt helyezik el a különböző szentelményeket (pl. szentelt barka), a karosládák találkozásához állított kis polcon és a komóton találjuk – a szentek ábrázoló szobrok és a feszület mellett – a család legféltettebb, kerámiából vagy üvegből készült tárgyait is.

41. Lásd részletesen ROMÁN János 1965. 58–61.; PETERCSÁK Tivadar 1978. 63–64.
42. PETERCSÁK Tivadar 1978. 65.

Ide, vagy a mestergerendára kerül a Biblia és a legfontosabb családi iratok. Általános az is, hogy ha a mestergerendát vésett keresztdíszítéssel látták el, az is a kultikus tér fölött található (15. kép). Ezzel szemben a munkatér és környéke csaknem teljesen díszítetlen, itt rendszerint csak falba vert szögekből álló vagy falra akasztható és sokszor szintén festett fogast találunk az ajtó mögötti részen, de itt tartják a legfontosabb háztartási eszközöket is, s e térségben függesztik föl a ruhaszárító rudat is.

A szoba berendezése tehát a funkcionális tagolódás következménye, annak kifejezője, de e külső jegyek mellett az elkülönülés árnyaltabban kimutatható, ha a házban való élet mindennapjait, a mindennapi emberi tevékenységet vesszük vizsgálat alá. A munkatér a mindennapi háztartással összefüggő munkák színtere. Itt történik a kenyérdagasztás, a sütés és főzés, az ehhez felhasznált alapanyagok előkészítése, a mosás, de itt fonnak, ide állítják fel a szövőszéket, s a hosszú téli estéken a férfiak itt javítják és készítik a szerszámokat, fonják a kosarat, morzsolják a kukoricát stb. Ide ültetik le a kemence padkarészére vagy – ha az nincs – székre a szomszédból ezért-azért átszaladó szomszédasszonyt és az ünnepi alkalmak kivételével a rokonokat is. Az asztal és környéke, tehát a kultikus tér csak az étkezés és az ünnepi alkalmak során népesül be.

Az étkezés rendje évszakonként változott. Nyáron csak ritkán ebédeltek otthon, többnyire a reggelit sem az asztal mellett fogyasztották el, legfeljebb a vacsorát. Ilyenkor az asztalnál tulajdonképpen csak vasárnap ebédeltek. A főhely, a karospad ajtóval szemközti része a családfőt illette, jobbra tőle ült a legidősebb fiú, s körben más felnőttek. Az asszonyok igen ritkán ültek asztalhoz, az ételt állva fogyasztották el, miután a családot kiszolgálták. Nem ülhettek asztalhoz a gyerekek sem, míg a serdülőkort el nem érték. Ők rendszerint a földre vagy küszöbre, kemencepadkára, sutba, esetleg külön kis székre ülve fogyasztották el az ételt. A mindennapi étkezés során az asztalt nem terítették le, de mindenki külön tálból evett, az ivás azonban egyetlen közös bögréből történt. Vasárnap és ünnepnap alkalmával azonban az asztalra mindig szőttesabrosz került, ha bort ittak, mindenki külön poharat kapott, de az asszonyok és gyerekek ilyenkor sem ülhettek asztalhoz. Ha vendég érkezett, azt mindig megkínálták, helye a gazda jobbján a legidősebb fiú mellett volt. Az ételből mindig a gazda szedett először, többnyire akkor is, ha vendég volt. A vasárnapihoz igen hasonló az ünnepi étkezés rendje is. Ezt a hagyományos rendet csak különleges alkalmak (disznótor, keresztelő, halotti tor, lakodalom) bontották meg. Ilyenkor több asztalt is bevittek és azok köré ültek, de a házigazda helye mindig azonos maradt, az ülésrendet pedig a rokonsági fok s részben a kor határozta meg. Ha túl népes volt a vendégsereg, mint pl. lakodalom idején, a bútorokat – az asztal és a karosláda kivételével – kihordták a házból, s az egész térséget asztalok foglalták el.

Ha valaki meghalt a családból, az elhunytat mindig abban az ágyban mosdatták meg és öltöztették fel, amelyben a halál beálltakor feküdt. A ravatalozás mindig a szobában, ill. – két szoba esetén – a tisztaszobában történt. Az elhunytat lábbal az ajtó felé, a mestergerenda alá állított, szalmazsákkal letakart asztalra fektették. Letakarták a tükröt is, hogy a halott „meg ne nézze magát benne". Az óra járását megállították, a megszegett kenyeret pedig szegett végével a szoba sarka felé fordították, nehogy kívánjon valamit az elhunyt. A virrasztás a pitvarban vagy a hátsó házban történt, s a pitvar volt a színhelye az

istentiszteletnek is. Temetés után a házat kiszellőztették, kitakarították, a szalmazsákot pedig az udvaron vagy kertben elégették.

Az alvóhelyek rendjében és használatában általános szabályokat megállapítani igen nehéz. Az itt kialakult szokások nemcsak területenként, hanem falvanként is eltérő vonásokat mutatnak, amelyhez hozzájárul még a társadalmi rétegződés és a család nagyságának hatása is. A kérdés részletes kifejtése tulajdonképpen önálló tanulmányt igényelne. A legfontosabb jellemvonásokat a következőkben foglalhatjuk össze: A nők, gyermekek és nős férfiak mindig a házban aludtak, az istállóban csak a legények és cselédek alhattak. A gyerekeket 6–8 éves korukig fektették egy ágyba, ezután külön helyezték el a fiúkat és a lányokat. Fekvőhelyük nemcsak az ágy volt, hanem külön erre a célra használt egyszerű, ún. kerekes ágy, de lehetett a láda is. A felnőtt lányok vagy együtt aludtak, vagy az anyjukkal, míg a férfiak mindig egyedül. Az asszonyok általában abban az ágyban szültek, ahol aludtak s csak a gyermekágy idejére bontották meg számukra a már említett díszes főágyat. Ha két szoba volt, a szülés a kisházban történt, a gyermekágy idejére viszont az anya rövid ideig igénybe vehette a tisztaszobát is.

Mint azt említettük, az egykori, tűzhely nélküli pitvar legfeljebb kisebb eszközök tárolására szolgált. A szabadkéményes füstelvezetés megjelenésével és a kemence pitvarba való áthelyezésével a kémény alatti rész igen sok funkciót átvett a szoba munkaterétől. Mindenekelőtt ide helyeződött át a háztartással kapcsolatos munkák zöme, de télen – mivel a szabadkémény miatt a konyha nagyon hideg volt – azok egy részét továbbra is a szobában végezték. A pitvar berendezése igen egyszerű, legfeljebb egy asztalból s polcos stelázsiból áll, míg a kemence tetejét a használaton kívüli edények tartására is igénybe vették. A szabadkémény alatti részt elhatároló bolthajtásos falra régebben festett, többnyire pataki tányérokat akasztottak, újabban inkább eszközök, edények, kalácssütő formák kerülnek ide (9. kép).

Az utóbbi évtizedekben a lakáskultúrában végbement változások következtében a szabadkémények és a kemencék lebontásra kerültek, a konyha elsősorban lakóhelyiség, azaz lakókonyhává válik, míg a házi munkák színtere a különálló épületben elhelyezett nyári konyha lett.[43]

Az egyetlen helyiség, amelynek funkciójában lényeges változás nem ment végbe, a kamra. Itt tartják a termény jelentős részét, az élelmiszereket, használati- és néha a gazdasági eszközöket is, valamint a használatból kiszorult tárgyak egy részét, és ide helyezik a ma már csak kukorica őrlésre használt malmocskákat is.

Fontos tárolóhely a padlás is. Egyes esetekben – különösen a kisebb gazdasággal rendelkező parasztok – itt helyezik el a szénát, s ahol nem volt csűr, itt tartották cséplésig a szálas gabonát is. A kukoricát csuhájával összefonva a kakasülőre akasztják, de ide kerülnek a régi, használatból kikerült bútorok, edények, eszközök is, valamint a borsó, bab, dió és más termények.

Az elmúlt harminc év nagyarányú gazdasági-társadalmi fejlődése, jelentős mértékben átalakította a Zempléni-hegység hagyományos építkezés- és lakáskultúráját. A további néprajzi kutatások fontos feladata a téma – a fentieknél jóval részletesebb, alaposabb – monografikus igényű kutatása és feldolgozása.

43. Ez a folyamat nemcsak a Zempléni-hegységre jellemző, hanem Észak-Magyarország más vidékeire is. Vö.: BAKÓ Ferenc 1975. 206–210.

SIEDLUNG, WOHNHAUS UND HAUSEINRICHTUNG IM ZEMPLÉN-GEBIRGE

(Auszug)

Die Dörfer im Zemplén-Gebirge sind in morphologischer Hinsicht in den Typ der *„Strassendörfer"* einzureihen (Bild 1.). Die Mehrheit war ursprünglich eine Siedlung auf Rodeländern, und einige bewahren bis heutzutage ihre ursprüngliche Siedlungsform, die wesentlichen Züge des *Waldhufendorfes* (Mogyoróska, Regéc, Baskó, die Hüttendörfer: Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta). Die Einteilung der langen und schmalen Grundstücke in den Dörfern wird durch die Lage der Scheunen bedeutend beeinflusst. Die wichtigsten Varianten sind: 1. Der Hof und der Garten wird durch eine Scheune, quer auf dem Grundstück getrennt (Bild 2.). 2. Der Garten hinter dem Hof und zugleich der ganze Grundstück wird mit einer Scheune abgeschlossen (zB. in Hejce). 3. Die Scheune steht hinter dem Wohnhaus, am meistens unter demselben Dach, Diese Form ist vor allem in den Dörfern mit slowakischer und ukrainischer Bevölkerung charakteristisch (Komlóska, Baskó, Regéc). 4. Die zwei Teile des Grundstückes, der Hof und der Garten stehen nicht in Verbindung, sie liegen auf den zwei Seiten einer Strasse. Hier steht die Scheune dem Wohnhaus entgegen (zB. Mogyoróska). 5. Die Scheune als Bauobjekt ist in der Siedlung nicht charakteristisch (Háromhuta, Korlát, Kishuta, Nagyhuta, Hollóháza).

Die Gewannen, weiterhin einige Teile auf der Flur wurden mit Zaun gegrenzt. In den Waldhufendörfern erinnert man sich bis heutzutage an den Dorfzaun, wo Dorftore den Durchgang gesichert haben. Die Ackerfelder neben dem Weg wurden auch mit Zaun geschützt, sie waren nur durch Flurtore zugänglich.

Das Terrain des Zemplén-Gebirges gehört zu dem Ausbreitungsgebiet des sog. nördlichen ungarischen Haustypes. Diese Hausform ist eine lokalische Variation des sog. Wohnspeicherhauses. Die traditionelle Hausform besteht aus drei Räumen. Der wichtigste ist die Stube (ung. *szoba*), mit einem winkeligen Ofen, der von innen geheizt wurde. Der mittlere Raum war die Diele (ung. *pitvar*), ohne Herd, endlich der dritte war die Kammer (ung. *kamra*). In dem vergangenen Jahrhundert hat sich die Anwendung des sog. freien Rauchfanges (ung. *szabadkémény*) vom Tieflande auch hier verbreitet, der über den hinteren Teil der Diele gebaut wurde. Der Rauch des Ofens in der Stube wurde gleichzeitig durch einen liegenden Rauchfang in den Schornstein getrieben, bzw. der Ofen wurde in der Stube abgetragen und in der Küche, unter dem Rauchfang wiederaufgebaut (Bild 5–9.). Diese Form ist bis heute allgemein verbreitet. Es kommt oft vor, dass der dritte Raum im Haus keine Kammer, sondern ein Stall ist (Bild 5., 6.). Das ist auch heute allgemeinverbreitet, dass die Bauobjekte mit verschiedener Wirtschaftfunktion unter denselben Dach gebaut waren (Vgl. Bild 3.).

In der Bauarbeit hat man in diesem Gebiet bis zu der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts fast ausschliesslich Holz gebraucht. Das hat aber infolge verschiedener Gründe im vergangenen Jahrhundert an ihrer Bedeutung verloren, statt dessen sich hier der Stein- und Lehmbau verbreitet hat. Die bedeutendsten Wandbautechniken sind die Blockwand (ung. *boronafal*), der Stendebolenbau (ung. *zsilipelt* fal), die Flechtwand (ung. *sövényfal*), die Steinmauer und der Stampfbau (ung. *vertfal*) (Bild 11–13.). Die herrschende Dachkonstruktionsform ist das Sparendach (ung. *szarufás tető*), zum Dach-

decken sind das Strohdach (ung. *zsúp*) und die Schindel (ung. *zsindely*) die bedeutendsten (Bild 14.).

In der Einrichtungsordnung der Stube herrscht die sog. diagonale Form, d. h. der Raum wird in zwei eindeutige Teile geteilt, so wie der kultische Raum und der Arbeitsraum (Bild 6., 15.). Die sog. lineare Einrichtung ist eine neuere Erscheinung, ihre Gültigkeit beschränkt sich vor allem auf die sog. Feierstube (ung. *tisztaszoba*), die hauptsächlich repräsentative Funktionen hat (Bild 7.).

Die Möbel sind am häufigsten bemalt, die Grundfarbe ist schwarz oder braun, manchmal auch hellblau. Ihre Schmuck sind bunte Blumenmotive. In der Nähe arbeiteten mehrere Tischler, die bedeutendsten lebten in der Stadt Sátoraljaújhely.

Die funktionale Gliederung des Wohnhauses zeigen die alltäglichen Arbeiten, das Verhältnis zwischen Mensch und Haus. In diesem Sinne stellt der Verfasser die Reihe der Mahlzeiten und des Schlafens, weiterhin das Haus als Arbeits- und Lagerraum, die Funktion des Hauses in den Feiertagen (Hochzeit, Taufe, Begrabnis, usw.) vor.

László Dám

A BELTELEK GAZDASÁGI ÉPÜLETEI

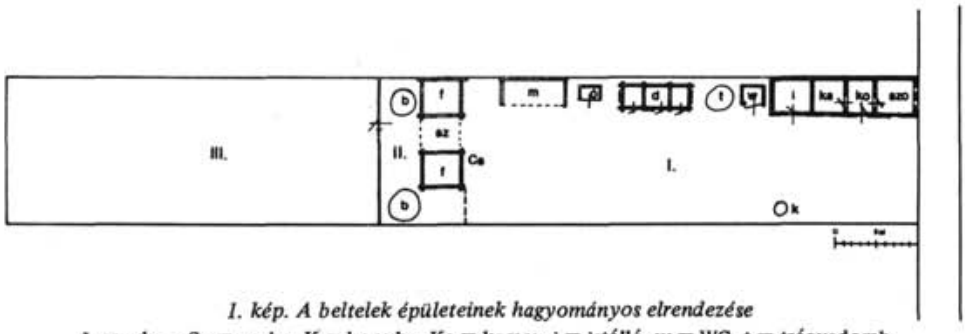
SELMECZI KOVÁCS ATTILA

A Zempléni-hegység középső területének helységei többnyire mindmáig megőrizték a hegyvidékre jellemző csűrös településképjellegzetességeit. A hosszú, keskeny szalagtelkeket a csűr választja el a gazdasági épületekkel rendelkező *udvar*ra és a mögötte hosszan elnyúló *kert*re, gyümölcsösre.[1] Az útifalu e hagyományos telekbeosztásától egyedül Mogyoróska mutat eltérést, ahol a szalagtelkeket tulajdonképpen az utca osztja két részre: a lakóportára, amelyen a csűr kivételével minden gazdasági épület helyet kapott, valamint a szemközti kertre, amelynek elején, az utcával párhuzamosan áll a csűr. Ez a telekbeosztás még mindig túlnyomónak számít az újabb beépítések ellenére is.

Az Európában sokfelé előforduló, utca által megosztott beltelkű települések között Mogyoróskát azokhoz kell sorolni, amelyek formáját alapvetően a természetföldrajzi tényező határozza meg.[2] A településen átfutó út ugyanis a legmagasabb helyen, a hegygerincen húzódik végig, a rendkívül hosszú szalagtelkek pedig mindkét oldalon a lejtőn fekszenek. A csűr ezért még kivételesen sem kerülhetett a lakóudvar végébe, mert az esővíz és a trágyalé aláfolyt volna. A szemközti telekrész elején, az úthoz közel aránylag száraz helyet találtak számára. Itt a gabona behordása és a csűrbe rakodás is egyszerűbben megoldható volt. Ezeknél a beltelkeknél a lakóudvart kerítés határolja el a gyümölcsöskerttől. A szemközti kertben viszont a csűr mögötti rakodóhelyet általában kaszálónak vagy szántónak használt parcella követi. Ezeket nem kerítették el egymástól.

A térszíni formáktól függően falvanként változó hosszúságú keskeny beltelkek beépítettsége még mindig mutat annyi hasonlóságot, hogy annak alapján következtetni lehet a hagyományos gazdasági épületek szokásos elrendezésére. A legfontosabb épületek az udvar elején, a beltelek bal oldalának határolásaként hosszában húzódnak. Általános gyakorlat szerint a háromosztatú lakóház végében, azzal egy fedél alatt helyezkedik el az istálló.[3] Mérete ezért csak hosszúsága révén változhat a gazdaság erejétől és az állatállomány számától függően. A kisebb gazdasági épületek (disznóól, baromfiól, szín stb.) az istálló mögött kapnak helyet, gyakran azzal egy vonalban. Ahol az udvar rövidebb, ott az ól vagy a szín az istállóval, ritkábban a lakóházzal kerül szembe (Arka, Boldogkőváralja). Az udvar jó kihasználásáról tanúskodik az a megoldás, amikor az istállóhoz

1. A szalagtelkek jellegzetes beosztására általánosságban utal GYÖRFFY István 1935. 229–230. A telekformák néprajzi és emberföldrajzi jelentőségét hangsúlyozza GUNDA Béla 1966. 333.
2. Az utca által megosztott települések vizsgálatáról ad képet HOFER Tamás 1957. 419.
3. Ez a hegyvidéki útifalvakat általában jellemzi. Vö. MJARTAN, Ján 1972. 146.; GYÖRFFY István 1935. 229.

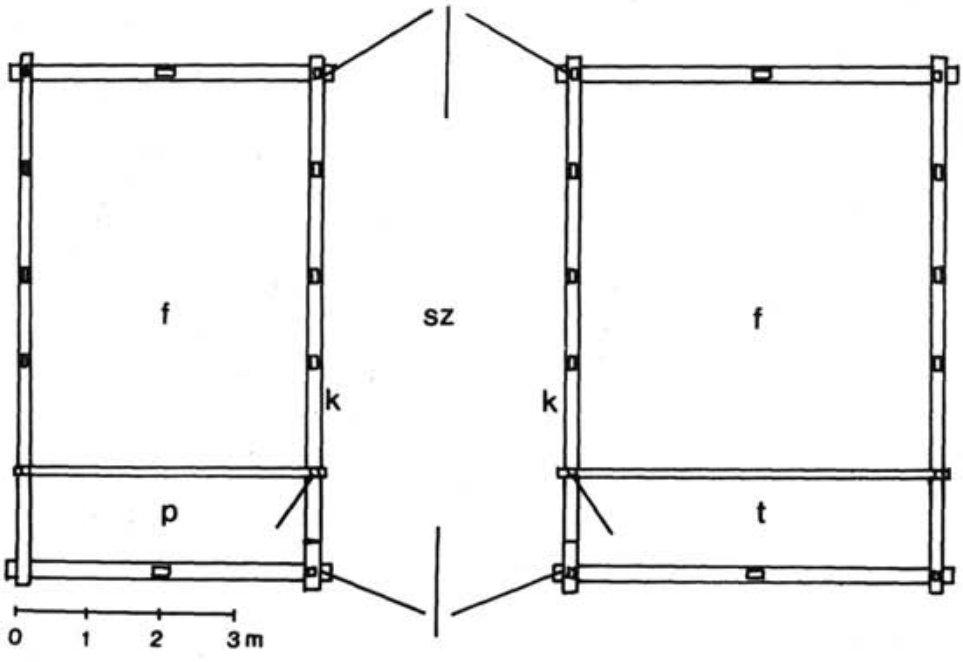
1. kép. A beltelek épületeinek hagyományos elrendezése
I. = udvar; Sz = szoba, K = konyha, Ka = kamra, i = istálló, w = WC, t = trágyadomb, d = disznóól, ó = baromfiól, m = méhes, k = kút, b = szalmaboglya, Cs = csűr, f = fiók, sz = szűrő; II. = kertalja. Regéc

féleresz, elöl nyitott szint toldanak, amelynek végében disznóólat helyeznek el. Ez a koncentrált épületszerkesztés legnagyobb számmal Mogyoróskán és Regécen figyelhető meg, de szórványos előfordulásával másutt is lehet találkozni.[4] A gazdasági udvart hagyományosan a keresztben álló csűr zárja le, amely mögött semmiféle épület nem található (1. kép).

2. kép. Gerendavázas csűr az udvar végében. Regéc

4. A gazdasági épületek koncentráltsága és a gazdálkodás színvonala közötti összefüggésre konkrét példákkal mutat rá SZOLNOKY Lajos 1956. 622. skk.

3. kép. A gerendavázas csűr alaprajzi beosztása
sz = szűrő, f = fijók, k = kármentő, p = pelyva luk, t = törekes,. Mogyoróska

4. kép. Hagyományos szerkesztésű billentős csűr. Mogyoróska

A hegyvidéki földműves-települések legjelentősebb gazdasági épülete a *csűr,* amely a hagyományos gazdálkodás és építkezésmód számos elemét őrizte meg használatában és épületszerkezetében.[5] A ma is álló legrégebbi csűröket a századforduló körül építették, többnyire a korábbi csűrök épületanyagának felhasználásával. Ezek a csűrök gerendavázas szerkezetűek, zsúppal fedett sátortetős, háromosztatú épületek (2. kép). Legnagyobb számban Mogyoróskán, Regécen és Baskón találhatóak meg. Mogyoróskai parasztácsok építették az 1890-es és az 1930-as évek között a környező falvakban a gerendavázas, zsilipelt falazatú csűröket, amelyek jellegzetesen egységes formai jegyekkel rendelkeznek.[6] A faanyagot az építtető gazda szerezte be többnyire a saját erdőrészből, majd a segédkező rokonok és szomszédok közreműködésével az ácsok építették meg a csűröket.[7] Munkájuk az épületváz elkészítésével kimerült, a falazat felrakását a gazda, a tetőfedést specialista végezte. A tárolóhelyiségek alapzatául szolgáló *talpfák*ra csapolt oszlopok egymás felé néző oldalát közepén vályúszerűen bevágták, az így keletkező *zsilip*ekbe durván faragott, hasogatott deszkákat csúsztattak. Ez a falazat megfelelő levegőzést biztosított a berakott termény számára. A csűr tárolóhelyiségeit az átjárható középső folyosótól, a *szűrő*től 80–120 cm magas, deszkából vagy vesszőfalból készített *kármentő* választotta el.[8] A tárolóhelyiségből elrekesztett pelyvatartó, *pelyvaluk* és a *törekes* megközelítése miatt a kármentőnek erre a részére ajtót készítettek (3. kép).

A csűrfolyosón, a *szűrő*n elöl és hátul nagy kétszárnyú deszkakapuk védték a berakott terményt és a beállított eszközöket az időjárástól és egyéb kártételtől. A gyalogbejárás megkönnyítését a nagykapu melletti kisebb méretű, egyszárnyú ajtó biztosította. Az alacsonyabb falazatú csűrök bejáratát *billentő*vel emelték meg.[9] A csűrfolyosó feletti két szélső szarufa közé 110 cm magasságban csapolt vízszintes *összekötőfá*ra négy horgasfát akasztottak, egymástól egyenlő távolságra, amelyeket három vízszintesen hozzájuk szögezett rúd keretszerűen összekötött.[10] A 2–3 sor zsúppal fedett mozgatható bejárati tetőrészt behordás idején póznával vagy kocsirúddal támasztották fel. Egyébként a csűrbillentő a tetősíkkal megegyező szögben támaszkodott a *folyógerenda* folyosó felőli végeire (4. kép).

A szarufás tetőszerkezetű csűröket, mint hajdan a lakóházakat, zsúppal fedték. Legjobbnak a párosával felkötött *fejes kicská*t tartották, mert az ebből készített jellegzetesen lépcsőzetes felületű tetőhéj ötven évig is eltartott. A fejetlen *sznobká*val vagy a vékonyabb *matring*gal borított fedél fele annyi időt sem tudott kiállni (Mogyoróska).[11]

5. Részletes vizsgálatát adja SELMECZI KOVÁCS Attila 1976. A vidék földműveléséről ad áttekintést IKVAI Nándor 1967., BALASSA Iván 1964.
6. A Szűcs és a Novák család tagjaira nemzedékeken át öröklődött a gerendavázas csűrök készítésének mestersége. Sajátos módon más jellegű épületeket, mint pl. hasonló szerkezetű disznóólakat nem készítettek, azzal az arkaiak foglalkoztak.
7. A kölcsönös segítés formáira l. SZABÓ László 1965. 138.
8. *„Kármentő* = a' csűr szakaszának belső oldalfala". MINDSZENTI 1831. 77.
9. *Leppentő, lippentő* néven említi IKVAI Nándor 1967. 142. Használata széles területre kiterjedt. A Bódva völgyéből közli GUNDA Béla 1937. 47., a Hegyközből BALASSA Iván 1964. 138. kép., Heves és Borsod megye területéről SELMECZI KOVÁCS Attila 1976. 63–64.
10. Hasonló szerkezet részletes leírását adja GÖNYEY Sándor 1939. 132–133.
11. A zsúpfedés technikájáról részletes leírást nyújt SELMECZI KOVÁCS Attila 1968.

5. kép. Paticsfalú csűr, előtte szénatartó épület. Regéc

A hagyományos szerkesztésű gerendavázas csűrök sajátos módon még ma is szinte kizárólag zsúpfedéllel rendelkeznek, amelyet többnyire *fejeskicskák*ból készítettek. A szalmával fedett tetőgerincet sűrűn elhelyezett, V alakban csapolt fák, *kecskelábak* szorítják le.[12] Ennek a múlt század elején ismeretes bodrogközi megnevezése *kabóna* vagy *ekefoglaló*, amely a korabeli feljegyzés szerint „keresztfa felül a' házfedél tarékján, hogy a' szél meg ne kezdhesse a' szalmát".[13]

A gerendavázas csűrök falazatát ritkán sárral tapasztott vesszőfonásból, *paticsfal*ból állították elő, a múlt századi lakóházak mintájára (5. kép).[14] Az utóbbi időben emelt csűrök kő- vagy téglafalazatúak, cseréppel, palával fedettek, méretük és alaprajzi beosztásuk azonban a hagyományt követi.

A csűrök ma tulajdonképpen takarmánytároló épületek, tágas folyosójuk pedig a ház körüli munkák végzésének színtere. A gépi cséplés elterjedését megelőzően azonban a szálas gabona védelmét és a hosszan tartó kézi cséplés alkalmas helyét biztosították. A jobb minőségű takarmányt, a *sarjúfű*vet a csűrfolyosó felett keresztbe rakott rudakból kiképezett *csűrpad*on, *szűrőpad*on helyezték el, a többit az istálló padlásán vagy kisebb szénatartó épületben. Takarmány csak akkor kerülhetett a csűr tárolóhelyiségébe, ha kevés gabona termett, vagy a gyorsabban elvégzett cséplés után az megüresedett.

12. IKVAI Nándor 1967. 143.
13. MINDSZENTI 1831. 77.
14. A képen látható csűr az 1920-as években épült, máig megőrizte eredeti formáját. Falszerkezete megegyezik egy 1878-ban épített mogyoróskai gerendavázas sövényfalú lakóházéval.

A századfordulón a gabonát a vágás sorrendjében hordták a csűrbe. A *fijók*ba vegyesen került a búza, rozs, árpa, zab. A kévébe kötött gabonát azonban igyekeztek egymástól elhatárolni.[15]

A berakott gabonából a *szűrő*n kézicséppel választották ki a szemet. Leginkább párosával csépeltek, amint mondották „ütemre ment" a cséplés. Az első kettőt ütött, majd várakozott míg a másik is kettőt ütött, utána megint az első ütött kettőt. „Egyes ütésekkel" is lehetett, de ez nagyon gyors volt, nem mindenki tudta jól csinálni. „Kettes ütésekkel" biztosabb volt, kivárhatták egymást, nem tévesztették el olyan könnyen (Mogyoróska).[16] A kézicséplés gyakorlatát a csűrök zsúpfedelének javítása a mai napig megtartotta. Minden évben félretesznek egy-két kereszt (18–32 kéve) rozst *kicska* készítésére.

Amikor a kicsépelt gabonát *szórás*sal tisztították meg, a tárolóhelyiség és a szűrő közötti elválasztófalat, a *kármentő*t minden évben gondosan betapasztották. A rövid nyelű, kupás típusú falapáttal fél fordulatot téve dobták a *garmadá*ból merített szemet a kármentőnek. A legjobb minőségű szem a fal tövében halmozódott fel. Végezték a szórást széllel szemben is, a csűrkapuk széttárásával keltettek megfelelő légmozgást.[17] A múlt század végén a kézi hajtású szelelőrosták hamarosan felváltották a lapátot. Az 1910-es években a cséplés munkáját is meggyorsították a gépek. Mogyoróskán az 1920-as évek elején váltotta fel a járgányos cséplőgép az addig használt kézzel hajtott típusút, amit néhány év múlva a *tüzesgép*ek követtek. Utóbb benzinmotoros gép hajtotta a cséplődobot. Ma is hasonló módon dolgoznak. A behordott gabonakévéket a csűr előtt téglalap alakú halomba rakják, majd a cséplőgép a csűr előtt végzi el a cséplést, a szűrőbe állított elevátor pedig a csűr tárolóhelyiségébe vagy az épület mögé juttatja a szalmát.

A Zempléni-hegység csűrjei – építéstechnikájuk, alaprajzi elrendezésük és használatuk tekintetében egyaránt – megegyeznek Észak-Magyarország területének csűrjeivel, egységesen beleilleszkednek a keresztszérűs közép-európai csűrtípusba.[18]

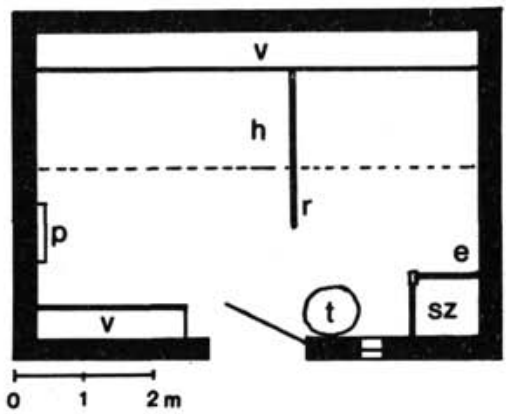
A csűrnél egyszerűbb szerkesztésű tárolóépület a *rakodó, állás*, amely a takarmány védelmére szolgál. Eredetileg a csűrhöz kapcsolódó kiegészítő épületnek számított különösen azokban a gazdaságokban, ahol a csűr mindkét tárolóhelyiségét kitöltötte a gabonanemű. A századforduló után, a gépi cséplés gyors munkatechnikája következtében a csűr átvette a rakodó feladatkörét. Általában egyhelyiséges, gerendavázas épület, mind a négy oldala deszkával vagy vesszőfonással borított, csak az udvar felőli oldalon hagytak a berakodáshoz szükséges méretű nyílást. Tetőzete nem mozgatható. A *rakodó*t hagyományosan a csűr közelében állították fel (5. kép).[19]

15. Ennek jó példáját adja CHOTEK, Karel 1954. 266–267. Vö. még PALÁDI-KOVÁCS Attila 1979. 444.
16. A zempléni kézicséplés eszközkészletét és technikáját részletesen ismerteti IKVAI Nándor 1967. 150–152., GUNDA Béla 1937. 61–63., SELMECZI KOVÁCS Attila 1976. 78–82.
17. IKVAI Nándor 1967. 154. kk., BALASSA Iván 1964. 119–120.
18. Morfológiai és funkcionális szempontból hagyományőrzőbbek a nyugatra eső területek csűrjeinél, amelyek a funkcióváltozással összefüggésben az állattartásban is szerepet kaptak. Részletesebb elemzését végezte el legutóbb SELMECZI KOVÁCS Attila 1976. 103–108.
19. Széles táji elterjedését rögzíti PALÁDI-KOVÁCS Attila 1979. 454–464. Számuk már erősen megfogyakozott. Észak-Borsodban általánosan használt kiegészítő épületek voltak. Vö. SELMECZI KOVÁCS Attila 1976. 26–27.

6. kép. A lakóházzal egy fedél alá épített istálló.
Mogyoróska

Az *istálló* a lakóház végében, mindig azzal egy fedél alatt áll. Az utóbbi időben előfordult, hogy az udvar másik oldalára helyezték önálló épületként, amit elsősorban a ház további helyiségekkel való bővítése, vagy a beltelek felosztása tett szükségessé (Arka, Boldogkőváralja).[20] A szűk völgyben meghúzódó települések kis méretű, zsúfolt lakóudvarain is rákényszerültek a különálló istállók építésére (Újhuta). A lakóházzal egybeépített istálló építőanyaga és technikája megegyezik a lakóházéval, márcsak azért is, mert

7. ábra. Az istálló hagyományos berendezése
v = válú, h = hídlás, r = rúd, strajfa, p = polc, sz = szénatartó, e = eszközök helye, t = trágya. Mogyoróska

20. A Bódva völgyében is újabban építették külön az istállókat a lakóházaktól. GUNDA Béla 1934. 16. Heves megyében viszont (Eger vidékén) az istálló a századunk elején „a leggyakrabban a teleknek a lakóházakkal átellenes oldalán, annak is a kert felé eső belső részén épült föl". ISTVÁNFFY Gyula 1911. 9. Bár a nógrádi helységekben a múlt század végén általában a házhoz volt építve az istálló, azzal egy fedél alá. Vö. PÁPAI Károly 1893. 29., FÉL Edit 1938. 29. A keleti palócoktól PALÁDI-KOVÁCS Attila 1965. 71. Szlovák területen is hasonlóan egybe épült az istálló a lakóházzal. MJARTAN, Ján 1972. 146., MJARTAN, Ján 1977. 484.

egyszerre emelték mindkettőt. Az istálló mérete is igazodik a lakóházhoz: szélessége megegyezik vele (4–5 méter), hosszúsága viszont a gazdaság erejétől függően 4–8 méter között változhat (6. kép). Minden gazdaság egy istállóval rendelkezett, a nagyobb gazdák sem építettek többet, viszont a legszegényebbeknek is szükségük volt rá, mert legalább egy tehenet igyekeztek tartani. Az egykori nagycsaládok által lakott portákon ezért annyi istállót lehet találni, ahány család lakik ott, viszont a csűrt továbbra is közösen használják (Baskó, Regéc).[21]

Az istálló megnevezésére ma már ritkán használják az egykor általánosan elterjedt *ól* megnevezést.[22] Az istálló bejárata kivétel nélkül közvetlenül az udvarról nyílik, a helyiség középső részén. Az ajtónak középen való elhelyezése azért előnyös, mert a két oldalt adódó sarkot jobban ki lehet használni, valamint az állatok közlekedése is zavartalanabb. Az egyetlen kis méretű ablak az ajtó közelében van. A lovat, szarvasmarhát és a növendékállatot mindenhol együtt tartják az istállóban. Ebből következően az épületek berendezése alig tér el egymástól. Az ajtóval szembeni fal mellett, annak teljes hosszában helyezkedik el a lábakon álló jászol, helyi nevén a *válú.*[23] Előtte rendszerint *hídlás* van, pallóval lefedett gödör a trágyalé összegyűjtésére. Ez megakadályozza, hogy az állatok alá terített alom túlságosan átnedvesedjék.[24] A vályúhoz kötött lovat és tehenet *rúd*dal, *strajfá*val választották el egymástól. Manapság jobbára csak tehenet tartanak, ezek számára nem szükséges az elválasztó rúd. A lovak közé azonban sokszor közbülső strajfát is kellett tenni, ha azok nyugtalanok vagy rúgósak voltak.

A növendék jószágot a bejárat melletti sarokban tartották, ahol a számukra szolgáló *kisválú* csaknem minden istállóban előfordul még. Az ajtó másik oldalán levő sarokban a *szénatartó* áll, amelybe a padlásról leszórt takarmány kerül (7. kép).[25] Az istálló berendezéséhez tartozik az oldalsó falakra szerelt polc a kéziszerszámok, gondozóeszközök tartására, a hám felfüggesztésére alkalmas szög vagy fogas, valamint a takarmányozáshoz és *ganajozás*hoz szükséges eszközök (kosár, vödör, vasvilla, lapát), amelyeket az ajtó közelében helyeznek el. A lovak vályúrésze fölé rendszerint *rács*ot, *etetőrács*ot függesztettek, hogy ne pocsékolják el a szálas takarmányt.[26] Az istállóban régebben egyszerű fekvőalkalmatosságot, *dikót* is tartottak. Az oldalsó fal mellett, a lovak mögött helyezték el. Ma már elvétve sem alszanak a férfiak az istállóban.

Előfordult, hogy a megszaporodó állatállomány miatt a *szénatartó* kiszorult az istállóból. Az állatok folyamatos ellátásához nélkülözhetetlen berendezést ilyenkor az istálló bejárata mellé, az eresz alá építették, olyan módon, hogy az ajtó felőli oldalon derékmagasságban hagytak rajta nyílást. A szálas takarmányt hasonlóképpen az istálló

21. Részletesebb adatokat nyújt erre SELMECZI KOVÁCS Attila 1971.
22. Magyarság Néprajza I.[2] 209. A Hegyközben mindkét megnevezés egyformán használatos. PETERCSÁK Tivadar 1978. 43.
23. A *jászol* elnevezést nem használják, ami a Hegyközben is csak szórványosan fordul elő. PETERCSÁK Tivadar 1978. 43–44.
24. SZOLNOKY Lajos 1956. 610. utal rá, hogy *hídlás* minden jószágszerető gazda istállójában volt.
25. Az istálló vagyoni kategóriákhoz fűződő változatosabb berendezéséről ad részletes és figyelemre méltó leírást PETERCSÁK Tivadar 1973. 378–379.
26. Rimócon (Nógrád m.) *rácsa* névvel illették. PÁPAI Károly 1893. 30.

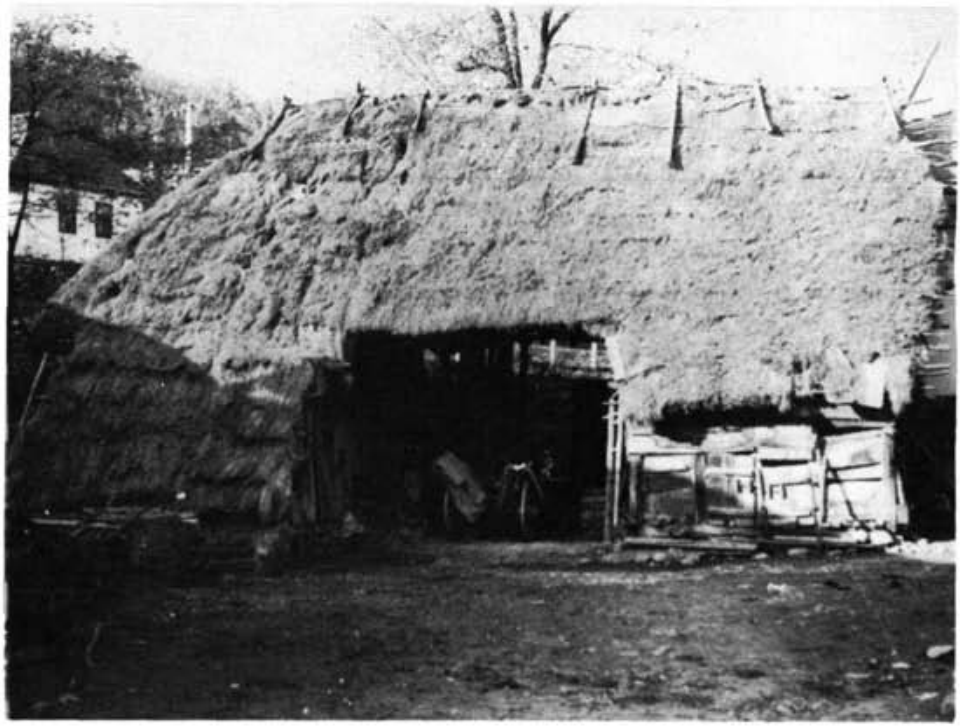
8. kép. Istálló külső szénatartóval, ajtaján festett kereszt. Károlyfalva

padlásáról juttatták a külső szénatartóba (8. kép).[27] A csökkenő állatállomány miatt ez a megoldás ma már meglehetősen ritkán fordul elő, az istállón belüli szénatartóra sincs minden esetben szükség.[28] Az istállóajtóra régebben mindig festettek keresztet, mert „védte a jószágot a boszorkányok ellen, akkor nem tudtak bemenni az istállóba kárt tenni bennük" (Károlyfalva).

9. kép. Disznóól az istálló mögé épített félereszes szín végében. Mogyoróska

27. A deszkázott oldalú külső szénatartó mérete 100x100 cm. Hasonló *takarmányledobót* ismertet Nagybörzsönyből (Pest m.) NOVÁK László 1977. 280. és 23. kép.
28. A szénatartó 30–40 év óta mutatkozó háttérbe szorulását figyelte meg KÚCSÁN József 1977. 113.

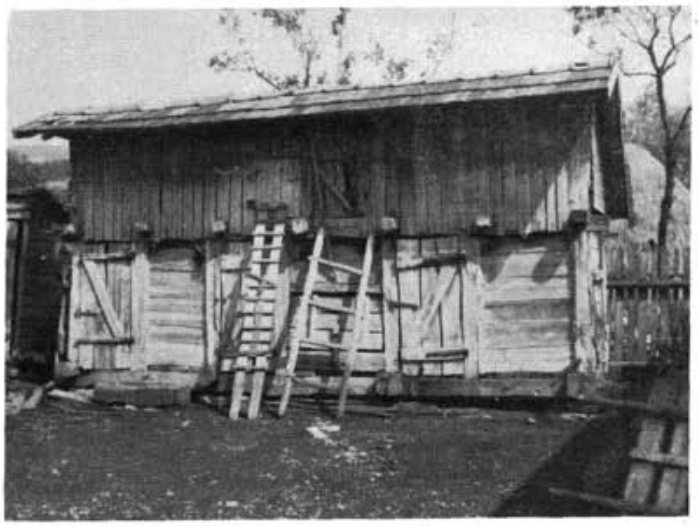

10. kép. Disznóól a csűr tárolóhelyisége előtt. Komlóska

A *disznóól* anyaga és épületszerkezete teljesen egységes: fából készült gerendavázas épület, zsilipelt deszkafallal, félereszes cseréptetővel. Különbséget csupán méretében és elhelyezésében lehet tapasztalni. Leggyakoribb a két-három rekeszű disznóól, amelynek lepadlásolt felső része a baromfiak számára nyújt védelmet. Elhelyezésének újabban kedvelt módjáról tanúskodik az istálló mögé emelt félereszes tárolóhelyiség végébe való építése (9. kép). Ennek a megoldásnak az az előnye, hogy a disznók etetése, gondozása védett helyen történik, a trágyalé sem folyhat az istállóhoz, egyszerű tetőmegoldása pedig anyagtakarékossággal jár. Hasonlóan takarékos építésmódból ered a disznóólnak a csűr tárolóhelyisége elé telepítése, mert a toldalékhelyiségekre egyszerűen leeresztik a csűr tetőzetét. Így az etetővályúk szintén védett helyről, a csűr folyosója felől közelíthetők meg (10. kép). A disznóólnak ez a sajátságos elhelyezése főképpen Komlóskán fordul elő.[29]

A disznóól azonban legnagyobb részben önálló épületként áll az istálló mögött hosszában a telekhatáron, vagy esetenként az istállóval szemben. Az elmozdítható épület

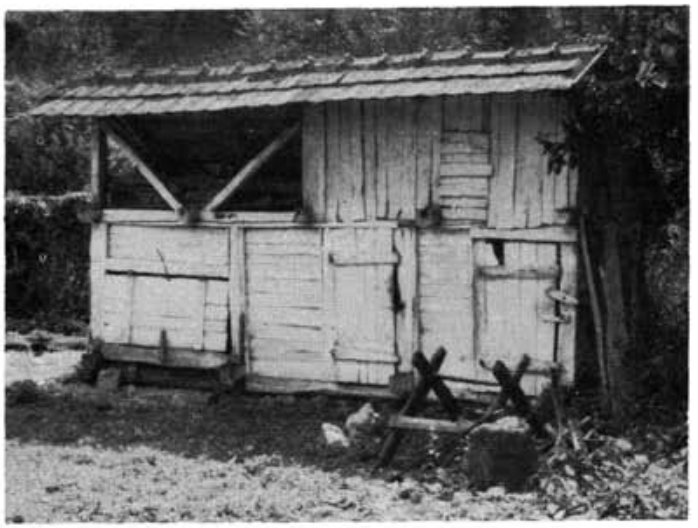
29. Ez azonban nem azonosítható a csűrnek az állattartásban való másodlagos hasznosításával, mert az állattartás színtere nem érinti a tárolóhelyiséget, mint ahogy azt pl. Borsod megyében juhtartásra vagy istállóként hasznosították. Vö. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1965. 68., SELMECZI KOVÁCS Attila 1976. 106. kk.

11. kép. Három rekeszű disznóól. Regéc

helye a portán többször is megváltozhatott az igényeknek és szükségleteknek megfelelően. Erről tanúskodik az a visszaemlékezés, hogy a század elején a disznóól majdnem mindenütt a házzal szemben volt felállítva, mert így a lakás ablakából jobban szemmel tarthatták, és elejét vehették a tolvajlásnak (Mogyoróska).

A gerendavázas disznóólak nagy formai hasonlósága azzal is összefüggésben áll, hogy legtöbbjüket arkai ácsok készítették. A század elejétől napjainkig tartó munkájukkal

12. kép. Kétosztatú disznóól, egyik része baromfitartásra kialakítva. Regéc

lakóhelyükön kívül minden környező településen (Boldogkőváralján, Regécen, Mogyoróskán) nagy számban lehet találkozni.[30] A gazda által adott faanyagból helyben készítik el az ácsok az épületet. Többnyire három rekeszűre alakítják ki a disznóólat. Az alsó gerendakötések jelentik az elválasztó falak alapját. A két szélső rekesznél a *billentő*vel ellátott beépített etetővályú a keskenyebb oldalra kerül, míg a középső helyiség esetében a vályú az ajtó mellett helyezkedik el (11. kép).[31] A képen bemutatott ólat szintén arkai ácsok építették 1961-ben. Ez az épület a többihez viszonyítva azzal az újítással rendelkezik, hogy a vályú fölötti *billentő* befelé nyílik, ami a moslék kitöltését megkönnyíti. A korábban emelt ólakon a vályú fölötti ajtó kivétel nélkül kifelé nyitható, amit etetés idején kiakasztanak vagy bottal feltámasztanak. Az állatok tülekedése miatt azonban ennél a *válú* megtöltése nehézkesebb.

A vályú fölötti ajtónyílás módosítása is utal arra, hogy a gerendavázas disznóól még formálódó szerkezeti konstrukcióval rendelkezik. Ezt megerősíti *Gönyey Sándor* megfigyelése az 1930-as években a közeli Pusztafalun, ahol „a sertésólak két rekeszűek és csak az újabbaknak oldalán találunk fellebbenthető ajtóval ellátott vályút. A régi sertésól olyan, mint egy kis boronafás (zsilipelt deszkafalazatú) házikó és a vályú ősi módon külön, szabadon belül van az ólban".[32] Vajdácskán (Zemplén m.) is csak az 1930-as évektől kezdett kedveltté válni az *emelcsős ól*.[33] A Nógrád megyei Karancsapátfalván viszont már a múlt század végén *Pápai Károly* látott olyan *hidas*t is, „melynek felemelhető *leppentő*je, födele van.". Ezt a fából készült ólak között fejlettebb formának nevezi.[34] Rimócról pedig fűzfavesszőből font ólról is említést tesz,[35] ami feltétlenül korábbi épületformára és szerkesztéstechnikára enged következtetni. *Bakó Ferenc* XVIII. század közepi okleveles adatokkal Heves megye számos községéről mutatja ki többek között, hogy ez időben csupán sövényfalas disznóólak voltak ismeretesek.[36] Ebből következik, hogy a gerendavázas zsilipelt falú disznóólak eredete a múlt század elejénél korábbra aligha helyezhető. Építésének és használatának virágzása századunkban bizonyul legteljesebbnek a hegyvidéken, ahol ásványi építőanyagból készült ólat még ma is csak elvétve lehet látni. Ez a jelenség merőben ellentétes az épületfával egyre erőteljesebb takarékosságot mutató népi építkezési gyakorlattal. – Azt viszont meg kell jegyezni, hogy a gazdasági épületek sorában a legszolidabb anyagigénnyel éppen a disznóól rendelkezik, ami a hozzá való ragaszkodást, használatának fenntartását megkönnyíti.

30. Az egyes épületféleségek szerinti specializálódás hasonló példáját Heves megyéből ismerjük, ahol a csűröket a váraszói ácsok, a hidasólakat viszont a gyöngyössolymosiak készítették legnagyobb részben 1945-ig. Vö. BAKÓ Ferenc 1967. 170–171.
31. A sertésól alaprajzi elrendezésének, szerkezeti megoldásainak variánsait szemléletesen mutatja be PETERCSÁK Tivadar 1972. 518. kk.
32. GÖNYEY Sándor 1939. 129.
33. SZOLNOKY Lajos 1956. 606.
34. PÁPAI Károly 1893. 30. A Gyöngyössolymosról (Heves m.) közölt hasonló épületforma sem korábbi ennél. BAKÓ Ferenc 1967. 171.
35. PÁPAI Károly 1893. 30.
36. BAKÓ Ferenc 1970. 264. kk.

A gerendavázas disznóól épületszerkezetének kedvező sajátossága, hogy padlástere teljesen alkalmas a *baromfiól* funkciójának ellátására. A padlástér válaszdeszkákkal tetszés szerint tagolható, a ház körül tartott legkülönbözőbb szárnyasok elkülönített elhelyezése nem okoz gondot. Mivel a legritkább esetben rendelkezik a disznóól *karám*mal, az állatok mozgását biztosító elrekesztett térséggel,[37] a baromfiak az épülethez támasztott létrán zavartalanul juthatnak alvóhelyükre. A tyúkok, csirkék, nagyobb részben a libák is mindenütt a disznóól *padj*án kapnak helyet. A kacsáknak inkább ketrecszerű külön ólat készítenek, vagy ahol a disznóól erre alkalmas, az egyik alsó rekeszt veszik igénybe erre a célra (12. kép).[38] Ahol sok baromfit tartanak, ott nagyobb méretű *tyúkól*at készítenek számukra. Újabban az istállót is felhasználják a baromfiak éjszakáztatására.

A régebbi önálló baromfiólak rendkívül kezdetleges, leginkább ketrecszerű épületek (13. kép). Mivel könnyen mozgathatóak, nem volt állandónak mondható helyük a lakóportán. Rendszerint a disznóól vagy az istálló közelében állították fel, lehetőség szerint védett helyen.[39] Sövényből készített kerek tyúkólakkal már nem lehet találkozni, noha a háború előtti használatuk még él az emlékezetben.[40]

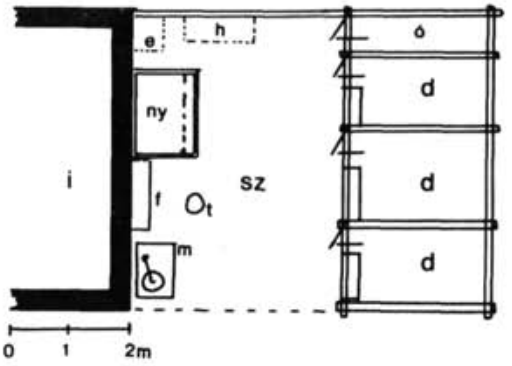
Minden gazdaságban, gazdasági udvaron szükség volt valamilyen tágasabb *száraz hely*re, ahol a legkülönbözőbb ház körüli munkákat zavartalanul végezhették, és amely egyben a kocsinak, a gazdasági eszközöknek is védelmet nyújtott. Legalkalmasabb helyiséget erre a célra a csűr szűrője jelentett, ahol a favágástól a szecskavágásig, darálásig minden kiegészítő munkát végeztek. Ha azonban a csűr a lakóháztól távolabb esett, alkalmasabbnak bizonyult az istálló mögé féleresre épített *szénke* (Arka, Mogyoróska, Regéc).[41] Ennek a helyiségnek mérete általában 4–5x3,5–4 méter. Ide állították be a *malmocská*t, (kézimalmot), újabban a villanyhajtású kukoricadarálót, hogy a csirkéknek bármikor tudjanak darát készíteni, és a szomszédok is könnyen hozzáférhessenek, ha szükségük van rá. A szín a favágásnak is megszokott, alkalmas helye, csaknem mindenütt ott található a favágó *tuskó, bak,* a fal mellé gondosan felrakott hasított- és aprófa, valamint számos kézieszköz, amelyeket az istálló külső falába vert szögekre, kampókra függesztenek, vagy a falnak támasztanak. A lakásból kikerült bútoroknak, javításra váró eszközöknek, hordóknak is menedéket jelent ez a helyiség. Ahol nyulat tenyésztenek, a nyúlketrecet szintén itt állítják fel (14. kép). A kocsiszínnel megegyező szerepkört csak azon a portán tölt be ez a féleresz helyiség, ahol nincsen csűr. Alkalmanként előfordult, hogy négy oszlopon álló kezdetleges tetőzetű *kocsiszín*t emeltek a szekér védelmére (15. kép).[42]

37. PETERCSÁK Tivadar 1972. 522. kk.
38. Ez a megoldás a századfordulón is általános gyakorlatként élt. Vö. PÁPAI Károly 1893. 30., ISTVÁNFFY Gyula 1911. 9.
39. A baromfitartás jellegzetes egyszerű építményeiről ad széles áttekintést PETERCSÁK Tivadar 1976. 232–233., PETERCSÁK Tivadar 1978. 45.
40. Ez az archaikus építmény a Bódva völgyében az 1930-as évekig még több helyütt is előfordult, amit a Keleti-Kárpátok hasonló építményeivel hoz kapcsolatba GUNDA Béla 1937. 46.
41. A szín hasonló elhelyezése a Bódva völgyében is megtalálható. GUNDA Béla 1934. 3.
42. Hasonlót ír le Vajdácskáról (Zemplén m.) SZOLNOKY Lajos 1956. 615. és 32. ábra.

13. kép. Ketrecszerű tyúkól. Arka

A Zempléni-hegység legtöbb településén több gazdaságban is jelentékeny méhészkedést űztek. Az ilyen portákon általában még látható a *méhes*, a zsúppal vagy cseréppel fedett, három oldalán bedeszkázott egyszerű épület. A keskenyebb oldalakhoz erősített 2–3 polcra helyezték el a zsúpból font és sárral tapasztott *kas*okat, újabban a kisebb méretű kaptárakat. A méhes (16. kép) sajátos módon szintén a gazdasági udvaron kapott helyet, a disznóóltól távolabb, a csűr közelében (Regéc), vagy ahol arra elegendő hely kínálkozott, kiskertet alakítottak ki körülötte, amit be is kerítettek (Arka).[43] Az utóbbi évtizedben a kaptárakat már nem a méhesbe rakják, hanem a kert elülső részén, a gyümölcsfák alatt kisebb csoportokban állítják fel (Mogyoróska).

14. kép. Az istállóhoz toldott félereszes szín alaprajza. Mogyoróska

43. Ugyanilyen elhelyezését ismerjük a Bódva völgyéből. GUNDA Béla 1934. 3.

15. kép. Kocsiszín. Újhuta

A számba vett gazdasági épületek jelenléte, elhelyezkedése, valamint kihasználtsága a beltelkeken folytonos változást mutat, még az egyes gazdaságokon belül is. A gyökeresen átalakuló, sok ellentmondással küzdő paraszti életforma nehezen követhető változásokat eredményez a beltelken. A portára és belső kertre erőteljesebben koncentrálódó háztáji gazdálkodás a pillanatnyi szükségletekhez igazítja a korábbi gazdálkodási struktúra által létrehozott hagyományos gazdasági épületek kihasználását, ezzel összefüggésben azok elhelyezésére és fenntartására is jelentékenyen kihat.[44] A szociális igény növekedésével együtt járó épület-felújítás, átalakítás, amely legszembetűnőbben a lakóház kiterebélyesedésében mutatkozik meg, megbontja az udvar beépítettségének hagyományos rend-

16. kép. Méhes a gazdasági udvarban. Regéc

44. Pl. az iparosodó vidékeken ez okból hagyják sorsukra a fölöslegessé, használat nélkülivé vált csűröket, néha az istállót is.

jét. Pl. az autógarázs létesítése még akkor is megváltoztatja a gazdasági épületek elhelyezésének és méreteinek megszokott arányát, összhangját, ha az új épület nem teszi szükségessé azok megbolygatását. A hegyvidék hagyományos gazdálkodásával összefüggésben álló tipikus gazdasági épületek beltelken való jellemző elhelyezkedésének rekonstruálását nemcsak ezek a változások nehezítik meg, hanem a hegyvidék rendkívül változatos természet- és gazdaságföldrajzi adottságainak szinte helységenként eltérő formái, amihez a Zempléni-hegyvidék népének változatos etnikai összetétele és eredete ráadásként járulnak. Mindezen tényezők jogosulttá és egyben indokolttá teszik a beltelkek alapos topográfiai vizsgálatát, amelyen keresztül változásaiban is feltárható a települések emberföldrajzi képe.[45]

DIE WIRTSCHAFTSGEBÄUDE AUF DEM GRUNDSTÜCK

(Auszug)

In dem mittleren Terrain des Zemplén-Gebirges ist eine Berglandsform charakteristisch. Die langen, schmalen Bandgrundstücke werden mit einer Scheune geteilt: auf dem Hof stehen die Wirtschaftsgebäude, im Garten aber keine (Bild 1.). In den Scheunen in der Mitte ist der Dreschplatz, auf den zwei Seiten die Lagerungsräume. Eigentlich hatten die Scheunen Zweiflügeltore. Die Scheunen wurden mit Fachwerk konstruktion gebaut, mit Strohdach gedeckt (Bild 2–3.). Das Dach über dem Eingang ist manchmal mobil (Bild 4.). In den grösseren Bauernwiertschaften wurde neben den Scheunen noch ein kleineres Gebäude zur Futternlagerung gebaut (Bild 5.).

Der Stall ist unter dasselbe Dach mit dem Wohnhaus gebaut, sein Eingang öffnet vom Hofe (Bild 6.). Die Einrichtung ist traditionell: die Futterkrippe steht dem Eingang gegenüber. Das Pferd und die Kuh wurden von einander mit einer Stange getrennt, das junge Vieh steht neben dem Eingang, in der anderen Ecke ist der Platz des Heuhalters (Bild 7.). Wenn man viel Vieh hatte, kam der Heuhalter unter die Dachtraufe. Das Vieh wurde gegen Unglück mit einer Kreuz, an die Tür gemalt, geschüzt (Bild 8.).

Der Schweinekoben wurde am häufigsten mit Fachwerk gebaut, der am Ende des Wohnhauses, vor dem Lagerungsraum der Scheune, oder meistens selbstständig aufgestellt war. (Bild 9–11.) Diese Typ hat sich am Ende des vorigen Jahrhunderts verbreitet.

Das Geflügel wird auf dem Dachboden des Schweinekobens oder in einem Haus vom Schweinekoben abgesperrt gehalten (Bild 12.). Zum Schutz und Lagerung der verschiedenen Werkzeugen und Gegenstände, weiterhin zu den Hausarbeiten dient ein Schupfen, vorne offen, der meistens ein Zusatz zum Stall ist (Bild 9, 14.). Der Fuhrwerk steht gewöhnlich in der Scheune, oder unter einem einfachen Schupfen.

Attila Selmeczi-Kovács

45. Ennek mintaszerű példáját képviseli SZOLNOKY Lajos 1956. tanulmánya Vajdácskáról. A beltelek struktúrájának és használatának kutatásához figyelemre méltó új módszertani szempontokat nyújt, amelynek jelentőségéről és használhatóságáról egy Magyarszombatfán (Vas m.) készített etnoszociológiai felmérés tanúskodik: GRÁFIK Imre 1974.

HEJCE TELEPÜLÉSNÉPRAJZA

JUHÁSZ ÁGNES

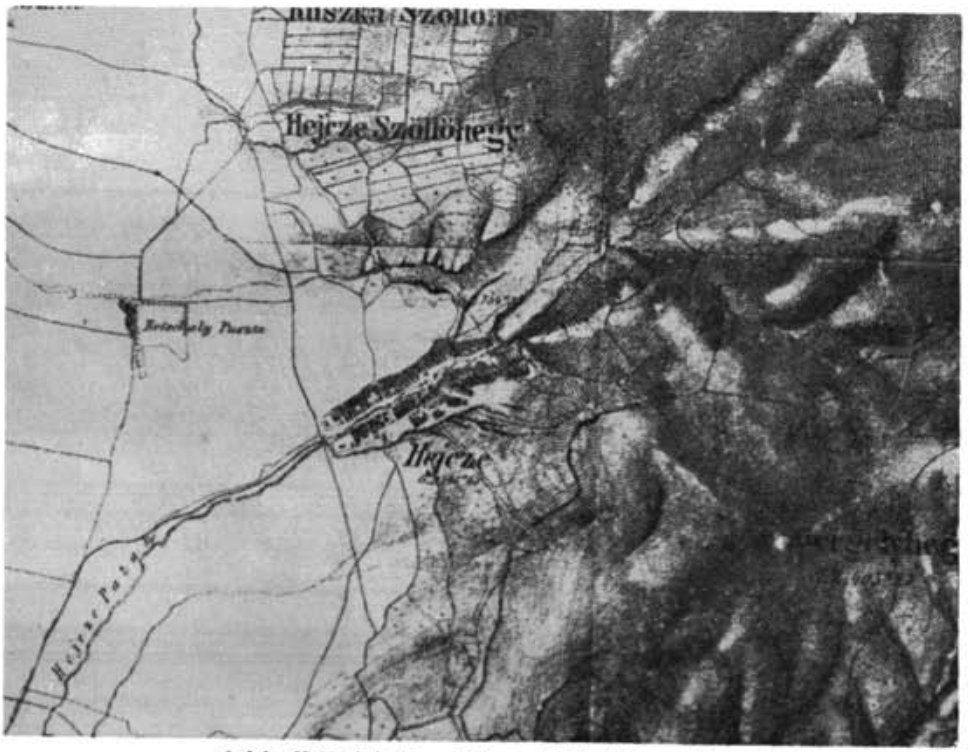
A Hernád völgyében található községek egyike Hejce, amely nem közvetlenül a folyó partján helyezkedik el. A falut keresztülszelő *Szerencs-patak* [az I. és a II. katonai felmérés térképén *Hejce* (1. kép)], a környező erdők adta védelem, építőanyag, élelemszerzés lehetősége fontos tényezője volt az állandó település létrejöttének.

Az első írásos említés a Váradi Regestrumban *Lőrinc Hensy* lakos nevével található.[1] A tatár pusztítás alkalmával elveszvén az egri püspökségnek összes oklevele, IV. Béla 1261-ben új alapítólevéllel látta el, és ezzel megerősítette a püspökséget az I. István által adományozott javakban, ezek között szerepel *Hece* is.[2] *Györffy György* írja *Bonctelké*ről, hogy a község *Hejce* mellett, délre feküdt.[3] Ez jelzi a település létét a XIV. században. A dűlőneveket, a tagosítás előtti és utáni térképeket megvizsgálva sem találtam azonban nyomát Bonctelkének. Az emlékezet csupán a *Becsali csárdá*ról szól, amelynek neve a *Göncz* felé vezető úton, a vasút melletti dűlőnévben napjainkban is fellelhető.[4] A környező falvakban végzett gyűjtés során a néphagyományban felbukkant *Bonctelke*. A község nevére nem emlékeznek már. *Fony* részéről *Felső-Oszlás*nak hívják ezt a területet.

A göncruszkai–hejcei határ találkozásánál volt egy klastrom, s itt ma is található gyümölcsös és kút. *Rupp Jakab* munkájában írja, hogy egy Szent Katalinról elnevezett zárda van „a *Göncz* szomszédságában levő *Ruszka* Abaúj vármegyei faluban".[5] Hejce mindvégig egyházi birtok. Plébániás faluként említik *Hecha* néven 1332-ben, és *Hecse* néven adózik 1427-ben az egri püspökségnek 40 egész telek után. A község lakói 1483-ban 40 forint adót fizettek. Az 1485-ös feljegyzés szerint a családok száma 51, a lakosok szőlőművelők. A XVI. században a hejcei Baksza-család a falu részbirtokosa. Thököly István 1617-ben szerzi meg 31 132 forintba írt zálogjogon. Az egyház 1678-ban kapja vissza, s ekkor a kassai Szent László-szemináriumnak adományozzák. A kuruc háborúk után mindössze 16 a jobbágycsaládok száma.[6]

A XVIII. század eleji stagnálás után a XVIII–XIX. századokra a lakosság létszáma újból meghaladja az ezer főt. A Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor (1772) a kilenc

1. KARÁCSONYI János–BOROVSZKY Samu 1903. 234.
2. PESTY Frigyes 1880. 152.; GYÖRFFY György 1963. 44.; 91.
3. GYÖRFFY György 1963. 71.
4. A Becsali csárdáról bővebben a külső teleknél.
5. RUPP Jakab 1872. II. 292–293.
6. ÁDÁM István–SVÁB Antal SZABÓ Gyula–SZABÓ Sándor 1970. 144–145.

1. kép. Hejce és határa a II. katonai felméréskor (1856).
Hadtört. Múzeum Térképtára B. IX. a. 530.

2. kép. Az aprózódott belső telkekre épített lakóépületek a településre jellemző pincékkel, 1976

kérdésre adott válaszok között olvasható, hogy a „mező városnak lakosai közt a házhellyek osztatnak szántó vető helyekre és vetés nélkül lévőkre".[7] A kedvező földrajzi környezet mellett tehát a mezővárosi jog az, amely a település újranépesedésének feltételeit biztosította. Az úrbérrendezéskor a községben összesen Sessiones Urbariales $20\frac{1}{2}$; Sessiones Extempta $3\frac{1}{4}$; Conventionalista 3 található.[8] A telkekre az $\frac{1}{4}$, ritkább esetben az $\frac{1}{2}$ a jellemző nagyság.[9] A megyében levő egész teleknagyság (sessio) alapján ez kb. 6–12 hold.[10]

A község élete továbbra is a katolikus egyházhoz, ill. a kassai szemináriumhoz kapcsolódik. Az egyházmegyei emlékkönyvből megtudhatjuk, hogy *Hejce* régen püspöki mezőváros. A hitújítás idején temploma a kálvinistáké, de hamarosan újra a római katolikus egyház tulajdonába kerül, és Szent István tiszteletére újból felszentelik. A továbbiakban Eszterházy (egri püspök) által építtetett püspöki nyaralóhelyről olvashatunk, amelyet 1888-ban Bubics Zsigmond püspök helyreállíttatott.[11]

Az itt élők a település legrégibb pontjának a hegytől[12] távolabb levő *Csehország* részt tartják. E mellett a hegy felé található a *Diófasor,* amely fáiról kapta a nevét. A *Patakgödör* része, a *Malomtó* elnevezés a falu korábban működő malom helyére utal, napjainkban a falu belterületéhez tartozik. A *Nagysor, Kissor* elnevezés, valamint a *Fősor, Középsor, Zsellérsor* a település rétegezettségét rögzítette. A *Nagysor* vagy *Fősor* a falu központi részéhez tartozó telkeket foglalta magába, ahol a telkes gazdák éltek. A *Zsellérsor* a temetőnél levő terület, amely a mezőn földdel nem rendelkezők lakóhelye volt, s az itt élőket zselléreknek vagy kepéseknek hívták. A *Középsor, Kakasdomb, Kuglipázsit*[13] a mai Arany János utca egy-egy része. *Bikarét*nek a patak melletti terület egy részét nevezték, mellette a *Libakert* található. Az utóbbi elnevezéseknek már nem tudják magyarázatát adni, de a gazdálkodás egy bizonyos szintjén jellemző állattartási módra utalnak. A belterületi neveket a falu lakói elfogadták, részben használják, életük mindennapi, természetes részének tekintik.

A jobbágy-paraszti társadalomban a társas érintkezések helye egy-egy központhoz köthető. Ezek az életformával együtt változnak, s így az életmód és életkori különbözőségek alapján, az időbeli rétegezettség mellett az alábbi helyeket tartják az itt élők központi résznek: *iskola* (régen katolikus iskola), *templom, tanácsháza* (ahol régen a bíró lakott), *bolt* (azelőtt Lipták Mihály üzlethelyisége volt ott), *szövetkezet.* A belterületnek

7. BAZmL. Községi urbáriumok levéltári gyűjteménye – Hejce.
8. BAZmL. A Miskolci Királyi Törvényszék úrbéri törvényszéki iratai – Hejce.
9. BAZmL. A Miskolci Királyi Törvényszék úrbéri törvényszéki iratai – Hejce.
10. E folyamat az 1845-ös adatnál már megfigyelhető, ahol 51 jobbágycsaládról beszélnek, de megjegyzik, 40 beltelken élnek. Az 1696-os összeírásokban szép számmal jeleznek házas zselléreket is.
11. A kassai százéves Egyházmegye Történeti Névtára és Emlékkönyve 1904. 100–102.
12. FERENCZI Imre 1960. 5–34.
13. A kuglipázsit a Mária Terézia-féle úrbérrendezésben Pázsitos háziakként előfordul, és a nyolcadosokat jelöli. BAZmL. Községi urbáriumok levéltári gyűjteménye – Hejce.

központi helyei mellett az emberek mindennapjaikat a külső és belső telken élik, így a környező településekkel fenntartott kapcsolatuk az, amely a világot közel hozza, az információt befogadja és továbbítja.

TÁRSADALMI VISZONYOK

A Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor a kilenc kérdésre adott válaszokban a következőképp tükröződik a település társadalmi rétegződése. A mezőváros lakói között a házhelyek szántó-vető helyekre és vetés nélkül levőkre oszlanak, s ezen belül is *egészhelyes*ekre (négy marhás földeket bírókra), *félhelyes*ekre (két marhás földet bírókra), *negyedrészes*ekre (gyalog szeres földet bírókra), valamint *nyolcados*okra (szántásvetés nélkül levőkre, akiknek csak kertecskéjük van, de szántójuk és rétjük nincs). E mellett megemlítik, hogy *zsellér*eknek azt tartják a falubeliek, akik más házánál laknak és napszámból élnek.

A továbbiakban szólnak arról, hogy az uraság 1769. évben a határt újra osztatta és meghatározta, hogy a telkes jobbágynak minden nyomásban 9 köböl alá való szántóföldje legyen, míg a félhelyeseknek összesen 14 köböl, a negyedhelyeseknek pedig 6 3/4 köböl alá való szántó. Ehhez aránylott a robotban eltöltendő napok száma is: a házas zsellérek 18 napi robottal tartoznak, a házatlanok pedig 12 napi robottal évenként.[14] A *Sessiones Urbariales* adataiból e folyamat jól nyomon követhető. A XIX. század elején a településen élő családok közül 72 negyed telken, míg 5 fél telken gazdálkodik.[15] Ezek az adatok a határbeli földterület nagysága mellett utalnak a belső telekre is, s a rétegeződés nyomai századunkig végigkövethető a hagyományban. Így elmondották, amennyiben két család élt együtt egy telken, akkor a közös konyhából jobbra és balra nyílt a szobája a családoknak. Ha nem azonos rétegbe tartozó család lakott együtt, akkor a cselédek, a szolgák helye függős ágyon az istállóban volt. A testvérek egy telekre építkezése nem volt szokásban, hanem inkább apróbb telken, külön házban éltek (2. kép). Ezt az aprózódási folyamatot zárta le részben az Amerikába vándorlók csoportja, hisz portájukat, gazdasági felszerelésüket, földjüket előbb-utóbb más megvette, s így növelhette töredék telkét. A leggazdagabbak annyiban különböztek a falubeliektől, hogy tágasabb portát építettek s ez egyúttal díszesebb is volt. A szomszéd községekben hasonlóak a viszonyok. Volt és még ma is van olyan telek, ahol több család lakik. A házakat ilyenkor egymás után építik az udvarban.

Hejce társadalmi viszonyai a következőképp összegezhetők: A település történetében a XVIII. századra már kialakult egy újból átrétegződött faluközösség. Ez a folyamat a

14. A továbbiakban a robot pénzbeli megváltásáról szól. A contractus szerint a félhelyes gazda évenként 11 Rft 54 xr., a negyedrészes 6 Rft 45 xr., a zsellér pedig 3 Rft és 45 xr. fizetésre volt kötelezve. Az uraság földjén végzett munkájukat a taxa-jukba jegyezték, és ennek értékét levonva fizettek a fenti összegből a földesúrnak. BAZmL. Községi urbáriumok levéltári gyűjteménye – Hejce.

15. BAZmL. A Miskolci Királyi Törvényszék úrbéri törvényszéki iratai – Hejce.

XIX. és a XX. századokban tovább tartott. A teleknagyság átlagosan 1/4 lett, ami a szőlőföldek léte nélkül nem biztosítaná a létminimumot sem a családoknak. Ez a különbség a lakóépület milyenségében, a belső telek nagyságában, a külső telkek területében egyformán megfigyelhető.

A családszervezetnél a kiscsaládos rendszer a domináns, ritkán fordul elő több generáció együttélése.

A TELEK

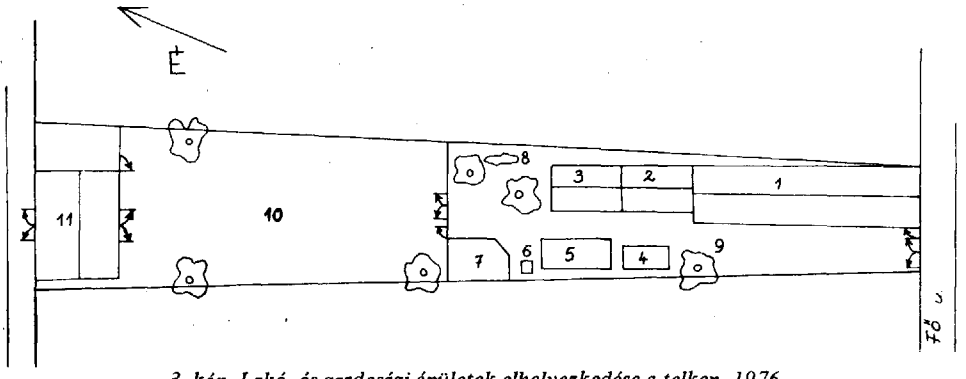
A faluban és a határban levő földterület összességét nevezték eredetileg *telek*nek. Az évszázadok alatt az elnevezés fokozatosan átkerült a belső telekre, a *porta* szóval együtt arra a földterületre értik, amelyen a lakóház és a gazdasági épületek vannak. A határban levő telek elnevezése *föld* lett, bár az idősebbeknél napjainkban is megfigyelhető a telek szó használata a határban levő földterületre.[16]

A BELSŐ TELEK

A falu telkein az épületek elrendezésében tükröződik a gazdálkodás módja és milyensége. A belső telek építményei fontos részei a gazdaságnak (3., 4. kép), hisz a lakóépület mellett azok az épületek találhatók, amelyek a gazdálkodás szerves tartozékai. „Az udvarok hű kifejezői a parasztság gazdasági és társadalmi rétegeinek, bizonyos körülmények között az etnikai viszonyoknak. A telek beosztása, a gazdálkodás megváltozásával, a társadalmi viszonyok átalakulásával új formát ölt, átalakult formájával megváltozott igények szolgálatába lép."[17] (5., 6. kép) A recens anyag alapján rekonstruálhatók egyes vidékek telkei, a funkcióváltozás nyomon követhető a belsőség elrendeződésének a változásában, az épületek megszűnésében és feltűnésében.

A belső telkeket egymástól birtokjogi szempontok miatt szükségessé vált elkeríteni. A „kerítés" adódik az épületek elhelyezkedéséből, hisz az udvar egyik oldalán sorban állnak (2. kép), valamint a kertet keresztben csűr zárja le (6. kép) és ezzel a telkek végében álló csűrök egységes sorban találhatók. Nem tartom helytállónak *Mendöl Tibor* nézetét, amely szerint a „magyar alapítású és magyarok által lakott szalagtelkes útifalvakban . . . nem fordul elő sehol sem az, hogy a telkek végében levő csűrök várfalszerűen zárulnának"[18], és ez az építkezési forma csak a német telepesek által létrehozott települések jellemzője lenne. A katonai felmérések térképanyagát és a Hejcén ma is található csűröket megismerve megállapítható, hogy ezek szinte teljesen egy sorban, a telkek végében vannak. Az elmúlt 300 év névanyagát vizsgálva *Hejce* nem német eredetű

16. JAKAB László 1957. 81–83.; FÖLDES László 1971. 418–420.; MAKSAY Ferenc 1971. 81.; SZABÓ István 1969. 12.; 56.
17. GUNDA Béla 1968. 333.
18. MENDÖL Tibor 1963. 245.

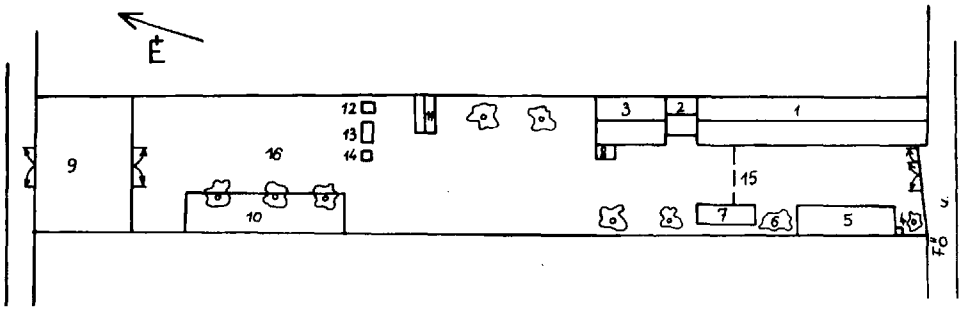

3. kép. Lakó- és gazdasági épületek elhelyezkedése a telken, 1976

település,[19] egy esetleges német eredet az etnikai tudatban sem jelentkezik. A csűrök ilyen típusú elhelyezkedése a gazdálkodás jellegével és földrajzi viszonyokkal magyarázható. Ismeretes, hogy az egyes felszíni formákon más és más típusú gazdálkodási mód alakult ki, és ennek hatása a telkeken még napjainkban is megfigyelhető. *Györffy István* megállapítása, amely a csűrös települési rendszert és az egytelkű települést azonos helyhez köti,[20] ma is helytálló. Ez egy-egy vidék gazdálkodási módjának felszíni jellemzőjét emeli ki, de emögött *Györffy* látja a síkságok és a hegyvidékek gazdálkodási rendszerének különbözőségét, amely nemcsak a határban jelentkezik, hanem a település összességében is tükröződik.

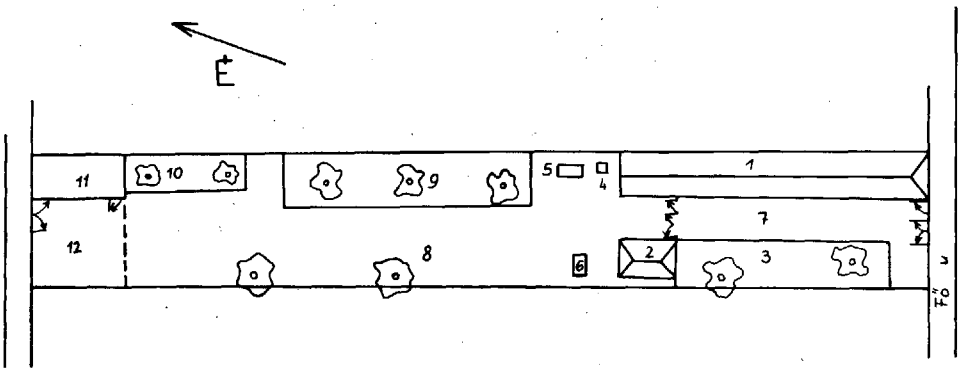
A *telek* két nagy egysége az *udvar* és a *kert*. Az *udvaron* található épületek: *ház, nyári konyha, istálló, sertésól, tyúkól, kamra.*[21] Az udvarhoz kapcsolódó *kert*ben a *csűr*, néha a *méhes, szénke, fészer, sop* és a *törekes*, ritkán az *aszaló*.

A *lakóház tagolása: szoba, pitvar* (konyhának átalakítva), *kamra* (néhány esetben szintén szobának alakították át). Esetenként vannak olyan helyiségek, amelyek külön

4. kép. Lakó- és gazdasági épületek elhelyezkedése a telken, 1976

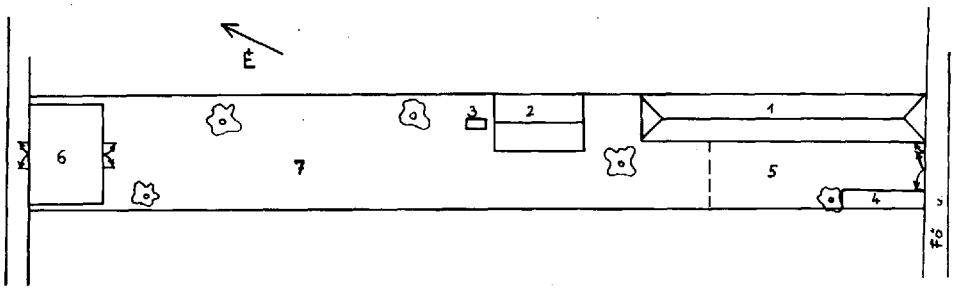
19. A Hernád völgyébe telepített 10 falu lakói között nem szerepelnek hejceiek.
20. GYÖRFFY István 1943. 88.
21. A hejcei udvar épületeinek elrendezése majdnem azonos a környező falvakban találhatóval.

5. kép. Funkcióváltozással bekövetkezett erősebb tagozódása a belső teleknek, 1976

gabonatároló kamrák – az udvar felőli bejárattal –, ezután következik az istálló. A lakóház és az istálló egy tetőzet alatt van (7. kép). A tetőszerkezet leggyakrabban nyeregtetős vagy elöl csapott nyeregtetős. A *padlásfeljárat* (7. kép) a lakóépület végében, ritkább esetben a kamrában van.

A lakóházzal szemközti oldalon található a *sertésól, tyúkól.* A *trágyadomb* az épület végénél, az istálló mögött, néha az istállóval szemközti oldalon áll. Ha a portán két család él, az *istállót* közösen használják, vagy a telek másik oldalára építenek még egyet. A csűr és a szénke ilyen esetben is közös. Az udvaron *kemencét* nem lehet látni. A *nyári konyha* sem gyakori különálló épületben, inkább megfigyelhető, hogy az épület valamelyik helyiségét átalakítják időszakos konyha céljaira. Több család együttélésekor csak a kisebb épületeket építették külön, a *csűrt* (8. kép) pedig megosztva használták. A csűrökbe az udvar és a kert felőli oldalról is bejuthattak a szekerekkel a határból érkezők. A kert végét lezáró építmények között kijáratok találhatók, amelyek 2–4 méter szélesek. A szomszédok megegyezéssel hagynak el kb. 1–2 méteres területet, s nem minden esetben készítenek ide kaputt. A *csűr* középső részének *szérű* a neve, az oldalrésznek *kármentő,* ezt deszkával fedik. A tetőfedésre szánt gabona kézzel való cséplését a csűrpiacon végezték az őszi és a téli hónapokban, a gépelést pedig az aratást

6. kép. A gazdálkodási rendszer változásával a telken levő épületek leszűkülése, pusztulása figyelhető meg, 1976

7. kép. Szegényparaszti lakóház egy tetőzet alatt az istállóval, valamint a ház végénél megtalálható padlásfeljáróval, 1976

követő hetekben. A kertaljai úton a gép a csűrökhöz ment, motorrésze az úton maradt, míg a cséplőrész a *szérűrész*ben vagy másik nevén a *csűrpiac*on állt. Körülbelül 1–2 nap alatt kigépelték azt a gabonamennyiséget, amely a gazdaságban termett. A kicsépelt gabonát utána szórólapáttal, majd a későbbiekben szórómalommal tisztították, ezt elhelyezték a gabonatárolásra szolgáló épületrészekben, esetleg vermekben. Emellett volt a falunak olyan része, ahol azoknak csépelték a gabonáját, akik udvarához nem lehetett vagy nem volt érdemes a gabona mennyisége miatt odaállni. A faluban – mint mondották – két helyen volt ilyen *rakodó*, a templomnál és a temetőnél.

Az adatközlők által elmondottakból kitűnik, fontos szerepe volt a csűrnek e tájon. Megfigyelhető a *szérű, csűr* szavakkal takart fogalmak elmosódása. Ez részben elfogadható, hisz' a „csűrös-vidéken a szérűskertek szerepébe a csűrök léptek, melyek – rendszerint körülöttük a csűrös kerttel – maguk is külön telekrésszé minősülnek. A gyakorlati célszerűség mellett a jog útjába állt annak, hogy a szóban forgó jobbágyi telekrészek elidegenüljenek a telektől".[22] A csűrök a XIX. században égtek le, s csak a tehetősebb gazdák építették a tűzvész után újra az épületeket teljes egészében. Több helyen a megmaradt anyagokat felhasználva és újjal kiegészítve, egy részét állították

22. SZABÓ István 1969. 44.

8. kép. Bádogfedelű csűr lec kerítéssel, 1976

helyre, s napjainkban szénatárolásra használják. Karbantartására nem fordítanak pénzt, bár a háztáji állattartásból jelentős mellékjövedelemhez jutnak.

A *sop* a széna tárolására használatos, *abara* típusú építmény. Teteje négy oszlophoz van erősítve, ezzel a széna mennyiségéhez lehet igazítani a tető magasságát, védeni tudják az állatok számára tartalékolt takarmányt az időjárás viszontagságaitól. A faluban már nem található, de a kertben levő építmények között említik.

A *törekes* a csűr oldalánál található a leggyakrabban. A kicsépelt gabona szalmájának tárolására szolgál, vagy gyenge, lombos ágnak, kukoricaszárnak, amelyet alomként használnak. Található néhány belőle a faluban, a leggyakrabban ott, ahol a csűr tönkrement.

A *szénke* különálló, nyeregtetős épület. Jellemzője, hogy három oldalról zárt, a negyedik oldala nyitott. A szénkében a kocsit tartották, óvták az időjárástól. Napjainkban leggyakrabban istállónak, vagy garázsnak használják.

A *méhes* fa épület, cseréptetővel, a lakóház mögötti részen a kiskertben, gyümölcsfák között. A félereszes méhes tetőzete és a méhpadok vagy padok falazatra vagy földbe ásott gerendákra vannak felerősítve. A mézelő méheket általában szalmafonatú *kas*okban, egy-két helyen kaptárban tartják.[23]

23. Vö.: SZABADFALVI József 1967. 61.

A kertekben napjainkban *aszaló* már nem található, de említették használatát a század közepéig. Az aszaló egy kisebb méretű építmény, egyik oldalán ajtóval, ahol a gyümölcsöt rakták be fonott kasokban vízszintes gerendákra. Az építmény túlsó oldalán található tornác, innen fűtötték a kemencét. Ma inkább sütőben vagy napon aszalnak gyümölcsöt.

A *kert*ben az épületek meghatározott helyei mellett mindenütt megtalálhatók a különböző konyhakerti és dísznövények, ezeket gyakran elkerítik. Leggyakrabban krumplit, babot, borsót, mákot, zöldségfélét, hagymát stb. termesztenek a háztartás szükségleteinek megfelelően. A virágoskertek a kertben és az udvaron is kerítettek, így az aprójószág szabadon lehet, nem okozhat kárt.

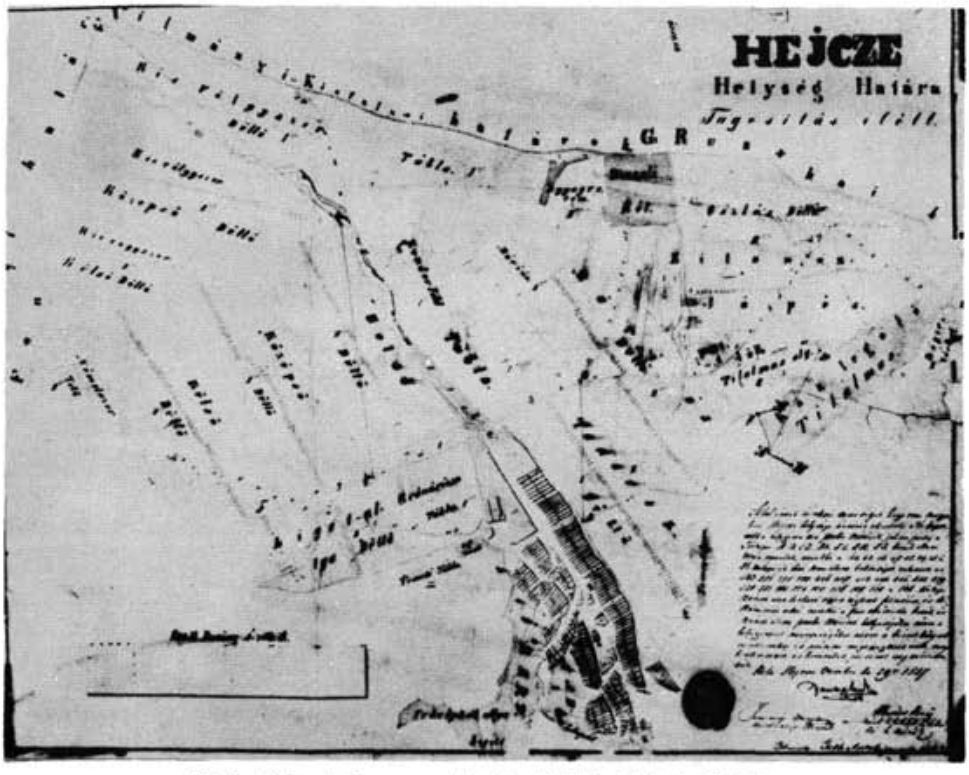
A falu valamennyi telkén található *pince.* Ennek elhelyezése nem egységes. Az egyes lakóépületekhez tartozó pincék helye a következő: *1.* A lakóépületben – a kamra után az istálló előtt – van a borház pincelejárattal. Másik típusa a lakóépületben levő pincelejárónak az utcai frontról levő bejárati ajtó. *2.* A kertben van a pincelejáró. *3.* A patak partján van a lejárat a pincébe (1. kép), ez a leggyakoribb. Amikor ezek a pincék épültek, a patak felső részén még nem voltak házak. Nem lépcsőt, hanem lejtőt képeztek ki a homokkőbe. Jellemzője egy tágasabb bejárati „terem", amely több ágban folytatódik, ezek több száz méter hosszúak is lehetnek. A járatok oldalain helyenként tárolásra használt *padkák* találhatók. A néhol teremmé szélesedő ágban $1-1\frac{1}{2}$ méter átmérőjű veremszáj figyelhető meg. A *vermek*ben[24] – a falu lakói ma már csak feltételezik – gabonát tarthattak valamikor. Az egyenletes hőmérséklet és a páratartalom kedvezően hatott a bor tárolására, a gabona tartalékolására. A bejárati résznél néhány helyen lehet látni XVIII–XIX. századi *prés*t, amelynek egy-két darabja készült csak vasból.

A telken nem minden esetben figyelhető meg *kút,* még napjainkban sem. Ennek oka a falun keresztülfolyó patak vizének használata, majd pedig a *csurgóé,* amely a környéken található forrásvizet tette hozzáférhetővé. A telki kutak vizét itatásnál, öntözésnél és a ház körüli munkák végzésénél használják. Ma az ivóvizet mélyfúrású kutakkal biztosítják a faluban.

KÜLSŐ TELEK

A jobbágy-paraszti teleknagyság pontos meghatározása, osztályokba sorolása az úrbérrendezéskor megtörtént. A még fennmaradó (remanentialis) földterületből jobbágytelkeket kellett kialakítani, s nem lehetett a földesúri birtokhoz csatolni. A földbirtoknagyságot Abaúj vármegye területén I–III. osztályba sorolták. A hejcei határ földjei a második osztályba kerültek. Így egy egész telek szántóföldje holdakban 24 volt, míg a rét kaszás minőségben 6.[25] A falubeliek emlékeznek, hogy egy *telek* négy *kvárta föld,* ez 24 holdat jelentett. A földet *dűlő*kben, több *tag*ban művelték. Az első világháború után a püspöki földekből lehasítottak egy részt a nincsteleneknek. Ennek neve a *Nincsteleneké.*

24. Vö.: BELÉNYESI Márta 1956. 553.
25. ACSÁDY Ignác 1906. 359.

9. kép. Hejce határa a tagosítás előtt (1857). BAZmL. U. 293.

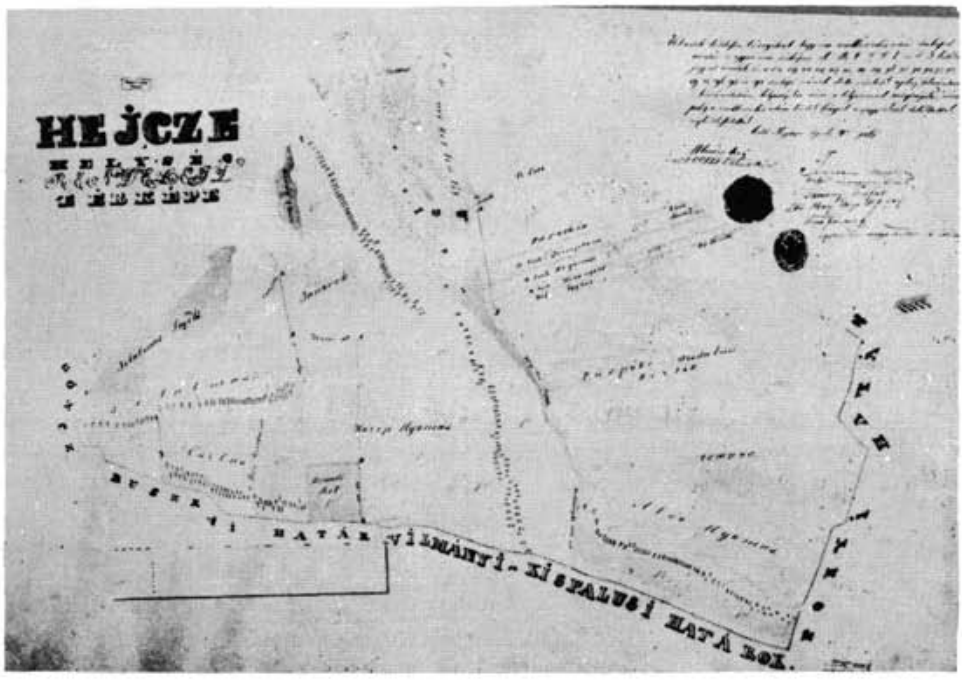
A határbeli földterület két csoportra osztható: *1.* a *kertalja*i terület, amely a leghamarabb került állandó birtokba; *2.* a határban távolabb levő *szántó*k. Ezeket évenként, a későbbiekben egy meghatározott idő után újraosztották és csak jóval később került a jobbágyparaszti gazdaságok állandóan művelt földterületei közé. A szántóföldek közötti különbség a határbeli elhelyezkedésből adódott, valamint abból, hogy a „belterület mellettiek, . . . gyakran kezdettől fogva pihentetés nélküli, egyéni használatban voltak, a szántókultúra terjeszkedése során feltörésre került távoli gabonaföldeket viszont leginkább parlagoló vagy nyomásrendben, egy ideig földközösségi földekként is megművelték."[26]

A hejcei határ egyes részeit a következő dülőnevekkel jelölik napjainkban is (9. kép). *Agyagverem:* a Becsali csárda és a Mélyároki-dűlő közötti rész. Nevét agyagos földjéről kaphatta. *Bajusz:* Gönc felé levő szőlő. *Becsali (Becsali csárda, Becsali rét, Becsali dűlő):* annak a határrésznek a neve, ahol a csárda volt. Pincerésze megtalálható, csak a bejárata van elrekesztve. A csárdánál levő kereszt már nincs meg. A fennmaradt nóta a csárdáról:

26. MAKSAY Ferenc 1971. 142.

A Becsali csárdába, ecet ég a lámpába,
Jaj de homályosan ég, nem mulathat a vendég,
Barna legény berúgott, hazamenni nem tudott...

Pusztulásának időpontjára nem emlékeznek, pedig a református egyházi anyakönyvekben a XIX. század második felében többször olvasható, hogy a Becsalibul hozattak pálinkát az egyház napszámosainak. A *Bikarét* a Mogyorósok melletti terület, apaállatok részére legelő, ma a falu belterületéhez tartozik. *Birsalmás rész:* a Petőrakás mellett található, gyümölcsös és szőlő volt itt. *Bodnárok:* Fony felé levő terület, a Dargók alatt nyugatra, szántó és szőlő van ezen a részen. *Cigányoldal:* a Birsalmás szomszédja, észak-kelet felé pedig a Nagykőalja. *Csehország:* a Kertik és a Pusztamogyorósok közötti rész, beépített. Itt található az első boltíves kőhíd. *Csipkések:* a Ligeteknél szántó. *Dargók:* a Ligetek-dűlő délre eső részénél van. *Fövényes:* homokos földterület. *Görcsvár:* Gönc felé, a Somlyók erdőivel találkozik keleti oldalán. Nem mindig volt erdős, korábban legelő, ennek neve *Görcsvár* és *Veresvölgy*. *Gyöngyösök:* a Határok-dűlőben van, valamikor szőlő volt ezen a helyen. *Határok* (Határi-dűlő): a göncruszkai határig tart, szőlőhegy. *Részei: Petőrakás, Pénzes. Hurkák:* a Gönc felé eső részen található. *Kapusok:* a Gönc felőli részen van. Régebben szőlőterület. *Kenderföldi-dűlő:* az állomás felé, az út jobb oldalán láthatjuk. Három részből áll: *Kenderföld, Középső-dűlő, Mélyároki-dűlő. Kertalja:* a hivatalos neve *Tanorok*, közvetlen a kertek után, itt gyalogosan és szekérrel is lehet járni. *Kertik:* a falu felső végétől északkeletre, az erdővel szomszédos terület. *Kisvölgyszer:* az állomás felé menve az út bal oldalán, a falu határától kb. 1 km-re megfigyelhető pipaszerű patak által körbefogott terület. A *Patak* és a *Határik* dűlőkből áll. *Korha-legelő:* a Kertik melletti erdős rész szomszédságában található. *Kozmák:* a Németszer fele szántó. *Kósák:* a legelső dűlő Göncruszka felől. A falu végétől kb. 1 km-re kezdődik. *Középnyomás:* az Agyagveremmel szomszédos szántó. *Kuglipázsit:* a Mogyoróstető szomszédja. Területe kb. 8–10 hold. *Kupik:* a hegy alatt szőlő. *Lápák:* a Tilalmas egyes részeinek elnevezése, szántó. *Részei: Elsőlápa, Középső-Lápa, Harmadik-Lápa. Ligetek:* a Németszer szomszédjában, a Pallagok alsó részétől van a *Ligetek-dűlő.* Szőlővel foglalkoznak ezen a területen. *Messzilátó:* a Németszer melletti rész. Szőlőt is telepítettek ide. *Mélyároki-dűlő:* az Agyagverem melletti dűlő. *Mocsárrét:* a Becsalival szomszédos terület. *Mocsolya:* a Tanorok-dűlő a Határok-dűlővel a Mocsolya folyásánál találkozik. A *Mocsolya folyás* egy kút. *Mogyoróstető:* a Pusztamogyorósok tetején köves legelő. *Mogyorósok:* a patak déli oldalán, a község végétől kezdődik, szőlőt, gyümölcsöst telepítettek ide. *Nagykőalja:* a Cigányoldal folytatása északkelet felé. *Németszer-dűlő:* a Bodnárokat követi, a Fony felé eső részen, régebben szőlőt telepítettek ide. *Oldalföld* (telekkönyvi neve *Oszlások):* két területtel szomszédos: a *Kisoszlással* és a *Nagyoszlással. Palánkos:* a gönci határ felőli részen. *Pallagok:* a Tubujka nyugati csücskénél található. *Parlag:* Singler nevű szőlőtábla szomszédos egy darabon a parlagi területtel. *Patak-dűlő:* a Kisvölgyszer egyik része. *Pusztamogyorós:* a Mogyorósok nyugati szegélye. *Sárosik:* a Birsalmás résszel szomszédos Hejce felől. *Singler:* a Temérpatak utáni terület, szőlőtábla. *Somlyó* vagy *Somolyó:* a Gönc felé eső oldalon található. *Szénesek:* a Parlag szomszédja, területük azonos. *Tag:* a Dargók, Bodnárok és a Németszer végétől a patakig tart, ennek *része* a *Templomföldje*, a *Kántorföld, Papi-föld* (ez 82 hold). A Tag 200 holdas területet foglalt magába, püspöki

10. kép. Hejce határa a tagosítás után (1861). BAZmL. U. 294.

föld volt. *Tanorokcsere:* a Kertalja folytatása. *Tilalmastető-dűlő:* a Parlag, Szénesek, Kósák egy része határolja, a Tilalmasra visz rá. *Temérpatak:* a Tilalmas északi részénél a göncruszkai határ felé. Másik elnevezése *Káposztáskert,* mivel az I. világháborúig káposztát termesztettek itt. *Tófenék:* nem tudják, már csak a nevét. *Tóth Pál-völgye:* a Kósák erdő felőli részén van. A Szénes és a Kósák között választó. *Tubujka:* a Mogyorósoktól délre fekvő terület. *Zauglérgaz:* a Kertik és a Korha-legelő közötti rész.

A határban található dűlők nevei megőriztek sok mindent a gazdálkodással kapcsolatban (10. kép). A fellelhető elnevezések ma is használatosak, míg a kerítettségre utaló nevek jelentéstartama nyelvünkből kiszorult. A kerítettség emlékét őrzi a *Palánkos,* a *Kapusok,* a *Tanorok* elnevezés. Megőrződött a legfontosabb termesztett növények neve, valamint a *gazdálkodás rendszerére* is találhatunk adatokat. Ezek a hejcei határ elnevezései közül: *Káposztáskert, Kenderföldi-dűlő, Középnyomás, Tilalmastető, Pallagok, Pusztamogyorósok.* A határban levő *gyümölcstermesztésre utal* a *Birsalmás* rész, a *Mogyorósok* és a *Mogyoróstető* elnevezés. A szántóföldek elnevezésénél találkozhatunk a *faluban élő vagy korábban élt családok neveivel,* így: *Bodnárok, Kozmák, Németszer-dűlő, Petőrakás, Sárosik, Singler, Tóth Pál-völgye.*

Az egyház tulajdonában levő földterületek megművelése (papi, templomi) a falu lakóinak a feladatai közé tartozott a tanítói föld gondozásával együtt. E munkák körüli teendőkről olvasható a Gondnoki számadásban „. . . a papi és tanítói földek tavaszi szántása, s bevetése is felkerülvén a többi tárgyalandók közt, egyszerre fölajánlották

magukat a hívek a munkára."[27] A közösségi munka nem minden esetben jelentett munkatársulást is.

A gazdálkodás szempontjából a következők a legfontosabbak: *szántóföld, szőlő-gyümölcsös, legelő-rét, erdő.* A tagosítás előtti térkép névanyagában több olyan elnevezés figyelhető meg, amely megőrizte a gazdálkodási mód fejlődésének egy-egy szintjét. A *gabonafélék, kapások termesztése,* területeinek azonos időben történő megmunkálása jellemző a jobbágy-paraszti gazdaságokban. Erre utal a *Tilalmas* és a *Tilalmastető* elnevezés is. E terület elkülönítésének egyik módja a középkortól kerítés felállítása. Ez általános szokás később is, hisz a „jószágra természetesen nagyon vigyázni kell, hogy a szomszédos tengeriekben kárt ne tegyen".[28]

A hejcei gazdaságban fontos szerepet töltött be a *szőlőtermesztés.* A határban található szőlőtáblák a falu lakói és az egyház tulajdonában voltak. A kastélyhoz tartozó földterület művelése a település lakóinak mindennapjához tartozott. Ez biztosította sok esetben a megélhetést a zselléreknek. A szőlőföld művelése az egyéni parcellákon a gazdák által történt. A múlt században a filoxéra pusztítása a Hernád-völgyében erősen visszavetette a szőlőkultúrát. Csak kis részt telepítettek újra direkttermő fajtákhoz tartozó szőlőkkel. A szőlőművelés mellett a *szőlőterületekkel való kereskedés,* a *borkereskedelem* sem ismeretlen a település lakóinak életében. Szőlőbirtok nemcsak a község határában lehetett, hanem több község által használt szőlőhegyen is. Jól mutatja ezt egy 1587-es adójegyzék, amelyben a „Tállya határában . . . a Hejcére (Abaúj m.) való Tar Antal szőlőjét a kassai Vas Antal műveli, aki maga is kb. 7 holdas extraneus vinea birtokosa. A decimator most Vason hajtja be a tizedet, de az előző évi adólistán a szőlő még Tar Antal nevén szerepel."[29] A bor egy részét a *Kassá*ról és *Eperjes*ről érkezett kereskedők vették meg, majd szállították a Felvidék városaiba. A szőlőföldek jelentősebb része az egyház tulajdona, ezt telepítéssel és vásárlással is gyarapította.[30] A munkák elvégzése mellett fontos mindvégig a szőlő őrzése. Ezt a falu valamelyik tagja vállalta meghatározott feltételek mellett. A *vincellér* feladata a nyitástól a szüretig való felügyelet. A munkák időpontját meghatározta, hogy a feudális uraság (Hejcén a kassai szeminárium) szőlőjében mikor kellett a munkát végezni. Így a „vidék parasztsága nem önszántából kezdte a szüretet november elején, sokkal inkább az ott élő nagybirtokosok – volt urai – akarata és megkövesedett hagyomány hatott rá kényszerítő erővel. A volt telkes jobbágy és zsellérség még a múlt század 90-es éveiben sem szüretelhette le addig szőlőjét, amíg a nagybirtokokon nem kezdődött meg a szüret. Ez a dézsmás időket konzerváló szokás csak az I. világháború után vesztette érvényét végérvényesen. Ettől kezdve a parasztság október 10–15. között leszüretelte saját szőlőjét, hogy a hónap végén napszámba szegődhessen a helybeli uraság vagy a hegyaljai szőlősgazdák szüreti munkálataira."[31]

27. Református Egyház Lelkészi Hivatal Hejce (Ref. Egyh. Lelk. Hiv.) Gondnoki Számadás 7.
28. GYÖRFFY István 1913. 514.
29. N. KISS István 1966. 38.
30. Ref. Egyh. Lelk. Hiv. Gondnoki Számadás 24–26. (A Haskó-féle szőlő megvételét írja le.)
31. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1967. 5–6.

A szőlőben és a ház körül is telepítettek *gyümölcsfák*at. A gyümölcsöt friss, vagy tartósított (aszalt) formában más vidékre szállították. A leggyakoribb fajták az 1895-ös és az 1935-ös összeírás alapján a következők:[32]

	1895. év db fa	1935. év db fa
Alma	563	898
Körte	585	777
Szilva	2579	3564
Meggy	48	120
Összesen:	5044	7220

A szőlőföldek és gyümölcsösök jelentős részét irtásföldeken hozták létre. „Az a különleges munkabefektetés, mely a szőlő létesítésével és művelésével együtt járt, maga után vonta a viszonylag szabad ingatlanforgalom értékes kedvezményét. Míg a jobbágy nem rendelkezett telkével, legfeljebb arra volt a szokás által szentesített joga, hogy amíg a földesúrnak járó szolgáltatásokat teljesíti, nem lehet őt a telkéről elmozdítani és az halála után vér szerinti örököseire száll, addig a szőlőt, noha a tulajdonjog a földesurat illette, szabadon továbbadhatta, zálogosíthatta, cserélhette, persze azzal a feltétellel, hogy az átvevő is megadja utána a földesúr járandóságát."[33] A későbbiekben ez az a forma, amely a polgári földbérlet csíráját hordozza magában.

A határbeli föld hasznosításának másik területe a legelő-, rét- és erdőgazdálkodás. Az állatok legeltetéséhez szükséges legelő és erdő közös használatban maradt mindvégig. A legeltetési rendszerre jellemző az egyéni gazdálkodás ideje alatt is, hogy az igásállatokat a gulyában tartják, a termény behordásáig. Az I. világháború előtti időszakban igen jelentős a szarvasmarhatartás. A határban levő állatokat egyszer hajtják haza havonként. Az őrzést végző pásztorok gallyból készítenek maguknak fedőt. Ez a pásztorkodási mód megfigyelhető a környék községeiben is. Így Baskón nyáron a fa alatt tanyázik a tehéncsorda, s naponként hajtják haza. Az *állattartás* mindvégig kiegészítője a gazdálkodás rendszerének. Napjainkban a község által fogadott csordás együtt hajtja ki a korábban különböző szempontok alapján elkülönített állatokat. A község lakói meghatározott összeget fizetnek az állatok legeltetéséért és ennek alapján a *csordás* havonként bért kap, aki a falu szegényebb rétegéhez tartozik ma is. A tej feldolgozása otthon ritka, a tejbegyűjtő helyen átadják. Az állattartók szerződést kötnek az Állatforgalmi Vállalattal, egy meghatározott súly elérése után leadják az állatot. A takarmányozás napjainkban is a rét és az erdő nyújtotta legeltetéssel biztosított, de emellett jelentkezik az intenzívebb állattartás igénye.

A községi erdő fája tette lehetővé, hogy bizonyos famunkák végzése elterjedjen. Így a környékbeliekhez hasonlóan a *fakitermelés* és *fafeldolgozás* egyes mozzanatai mindvégig megtalálhatók. Az iparos réteg megjelenésével a Hernád völgyében a *Hutákból* érkezők a zsindelyt, a fonyiaktól pedig bizonyos asztalosmunkákat vásároltak. Ez a

32. DOBROSSY István 1969. 516.
33. MAKKAI László 1957. 463.

változási folyamat jelzi a hagyományos paraszti gazdálkodás megváltozását azzal, hogy egyre nagyobb szerephez jutnak az iparral foglalkozók a főútvonalaktól távolabb lakók életében is.

A KERÍTÉSEK ÉS KAPUK

A jobbágy-paraszti gazdálkodás kialakulásával a tulajdonviszonyokban bekövetkezett állandósulásokkal kialakult a települést összképében is jellemző, birtokhatárt jelző kerítés. A kerítéstípusok fejlődési fokozatai, ezek történeti elemzései lehetővé teszik, hogy a megjelenés körülbelüli időpontját, elterjedtségét megvizsgáljuk, hisz' a gazdálkodás szintjét tükrözi és meghatározott célokat szolgál.

A Hernád völgyében hasonló folyamat játszódott le az évszázadok során, mint az ország más vidékein. Erre utal a XVIII. század első feléből fennmaradt ingatlanbecslés is, amely „Az házat, chürt, Iztallot Keoreol ualo kerjteseul S minden epuletiuel egiütt ket szaz kilenzuen forintra;"[34] értékel fel. Az adat azért is érdekes, mivel az ingatlanbecslők három környékbeli faluból kerültek ki, az egyik a hejcei bíró. Az értékmegállapítás csak akkor lehetséges reálisan, ha számukra nem ismeretlen dolgok árát kell meghatározni. A lakóház, istálló, csűr említése mellett a kerítés teljességgel szerepel. Ebből arra lehet következtetni, hogy meghatározott értékkel bír, elterjedt és az adásvételi szerződésbe szükséges felvenni.

A hejcei református egyház Protocollumában 1822-ben feltünteti, hogy a „Kő falon való stahéták elkészitése körül hárman harmadfél nap dolgozván harmincz harmincz xr. nap számért."[35] A következő adat 1856. május 18-i keltezésű, amelyben a tanítónak adandó földterület kijelöléséről és bekerítéséről van szó: „. . . saját temetőnk fölsáncoltatván a temetkezésre szánt helyen kivül mintegy három vagy több vékás föld is fölmaradánd. Mi köz meg egyezéssel fogadtatván a bekerités felöli kisérlet a holnapi napra határoztatott."[36] Ez a középkortól kezdve országosan kimutatható gyakorlatról szól, amely szerint nemcsak a telket kerítik, hanem a szántót is, amely a falu belterületén is lehet. Ebben az esetben a kerítés nem állandó, hanem időleges. Figyelemre érdemes még, e határozatban a temető felsáncolása, hisz ismeretes, hogy a sáncolásnál kialakuló árok a korábbi évszázadokban – elsősorban a koraközépkori régészeti adatok, majd irásos emlékek szerint – fontos szerepet töltött be a birtoktestek elhatárolásában, a fölsáncolt föld ellátta a kerítettség bizonyos funkcióit. A XIX. század második felére vonatkozó adatok segítségével részletesebb kép alakul ki a település portáinak kerítettségi fokáról, fejlettségi szintjéről és hozzávetőleges árairól. A Rendelések könyvéből kitűnik a kerten belüli részt ideiglenesen, vagy állandóan elzáró kerítések léte. Az 1863-as adat említ „A méhes leczezésekor 112 darab leczszegért 45 xr."[37] A másik – szintén ebből az évből

34. KENÉZ Győző 1961. 621.
35. Ref. Egyh. Lelk. Hiv. Egyháztanács határozatai (Protocollum) 129.
36. Ref. Egyh. Lelk. Hiv. Egyháztanács határozatai (Protocollum) 38.
37. Ref. Egyh. Lelk. Hiv. Rendelések könyve 189.

11. kép. Stahétli kerítés, 1976

való feljegyzés – a „Keritéseknek, a méhes falainak, és karónak valót 7 szekerrel Fonyba vette 3 ft"-ért,[38] valamint az 1866-os adat szerint „A mogyoróskai erdőből stahétlinek való fákért 1 ft 40 xr"-t[39] fizettek, míg az 1869-es bejegyzés „A kis és nagykapuhoz vasnemünek . . . szögek, heveder, sarokvas, rekesztő s többfélék 1 ft 60 xr"[40] árat említ.

12. kép Primitív paticskerítés, 1976

38. Ref. Egyh. Lelk. Hiv. Rendelések könyve 189.
39. Ref. Egyh. Lelk. Hiv. Rendelések könyve 202.
40. Ref. Egyh. Lelk. Hiv. Rendelések könyve 213.

13. kép. Parasztbarokk lakóház előtti vaskerítés kőoszlopokkal (XIX. sz. vége), 1976

A faluban élők emlékezése szerint kerítés a szomszéd felé mindig volt. Kaputlan házat csak ott lehet és csak abban az esetben találni, ha egy telken több család lakott. Az utca felé *stahétli*ből[41] (11. kép) készítettek kerítést a század elejétől. Az udvaron a felső oldalt *kéménysövény*nek hívják. Elnevezését onnan kapta, hogy a ház végétől

14. kép. Durván megmunkált kőkerítés lec kapuval, 1976

41. Stahétli kerítés: „arasznyi szélesre fűrészelt fából volt, amelyet a földbe ásott oszlopokhoz vízszintesen felerősített fához szögeltek. A stahétli kerítés felső vége hegyezett volt."

15. kép. Telekhatárt jelző sövénykerítés, 1976

folytatódott. Ez régebben *sövény* vagy *paticskerítés*[42] (12. kép). Ilyen típusúval kerítették be a veteményes kerteket is, valamint a lakó- és gazdasági egységet is ilyennel választották el. A telekről való ki- és bejárást biztosító *kapuk* a telek mindkét végén találhatók. Kő kapuoszlopokkal és a vaskapuk megjelenésével (13. kép) kb. a századfordulótól számolhatunk. A legrégebbi datált kapu 1902-ből található. Napjainkban az utca felé a *kőoszlopok* és *vaskerítés*[43] jellemző. A szomszédok felé sövényből, lecből vagy drótból készülteket lehet látni, néhol *kőkerítés* található ma is (14. kép), de annak jellemzője, hogy két-három generációval ezelőtt készült.

A falukerítésre utal a *Tanorok*, Kapusok határrész elnevezés. A tanorok eredetileg sövényt jelentett a magyar nyelvben, majd az elnevezés a határban levő kerítésről, kapuról ment át az adott rész megjelölésére. A települést övező kerítés és kapuk készítése mindvégig a közösség feladata. A kerítés általában sövényből készül (15. kép), míg a kapu készülhetett a sövény mellett lecből[46] is. „A vesszőkaput rekesztőkapunak is nevezték; ezt a kapuoszlopokra gúzzsal erősítették – felgúzsolták – . . ."[47] elnevezése tájanként

42. Paticskerítés: „suhány fából oszlopokat vertek le, és azt fonták. A házaknál a homlokzatot is készítették így, esetenként ezt tapasztották. A sövénykerítéssel ellentétben a paticskerítésnél a karóközöket közvetlenül fonták és a levert oszlopok közötti távolság is kisebb volt."
43. Kőoszlopok, vaskerítés: Egy vagy több darabból faragott oszlopok. A vaskerítést idegenből hozták, vagy „a falu kovácsa Menyhárt Kálmán csinálta".
44. Napjainkban oldalt és a hátsó részén a teleknek a drótból való kerítés készítése a legáltalánosabb. Fa- vagy vasoszlopokhoz erősítik merevítődrótok felhasználásával. Az ismertetett terminológiák mellett a kerítésnél a következő elnevezést használják: kis- és nagykapu, kapufél vagy kapuoszlop, küszöb (nagykapu esetében az ütköző elnevezést is használják).
45. Kőkerítés: a természeti erők által kialakított különböző formájú kődarabok egymás mellé és felé illesztésével készítik.
46. Léckerítés: készítése megegyezik a stahétliével, különbözőségét a felszögelt fa szélessége adja.
47. MADARASSY László 1933. 64–65.

különböző lehet. A falvaknak nemcsak a főútvonal mentén volt kapuja, hanem több, így az egyes utak mentén számos zug keletkezett, ami néha halmazos szerkezetre emlékeztet[48] a település egyes részein. A kapuknak fő haszna, „hogy az utcára kitévedt jószágot nem engedi a vetésre barangolni"[49]. A sövénykerítésen át „a gyalogos közlekedést hácskokon bonyolítják le".[50] *Hejcén* a határrész elnevezések közül ismeretes *Palánkosok* elnevezés, mely „az egykori, talán huszita vagy török időben fennálló erősségek emlékét őrzi."[51] *Ikvai Nándor* e megállapításával nem tudok egyetérteni, mivel a határrészek elnevezése szervesen kapcsolódik kialakulásuktól kezdve a központi maghoz, így valószínűbb, a kerítettségből adódó névadás.[52]

DIE SIEDLUNGSETHNOGRAPHIE VON HEJCE
(Auszug)

Die Studie stellt das Siedlungsbild eines Dorfes im Hernád-Tal, Namens Hejce dar.

Der erste Teil beschreibt die Geschichte der Siedlung, weiterhin beschäftigt sich mit der Benennung des Dorfes und der einzigen Dorfviertel, mit deren Analyse die Lokalisierung der früher gebräulichen Ortsnamen möglich wird. Die Umwandlungen der gesellschaftlichen Verhältnisse werden auch skizzenhaft dargestellt. Der Verfasser analysiert dann den Vorgang der gesellschaftlichen Umschichtung im XVIII–XIX. Jahrhundert, mit der Darstellung der Umwandlungen in den Frongüten und Bauernwirtschaften, weiterhin in der Familienorganisation.

Mit dem Hinweis auf die Bedeutungsveränderungen des Wortes Fundus folgt die Beschreibung des Hoflandes. Nach der Analyse der Verwandlungen im Wirtschaftssystem werden die früher und jetzt gebrauchten Bauobjekte, ihre Funktionsumwandlungen und ihre Rolle in der Bauernwirtschaft dargestellt.

Der Extravillanbesitz wurde in Hejce in die zweite Klasse eingeteilt, welche bei dem ganzen Grundbesitz 24 Joch Ackerländer und 6 Joch Weideländer bedeutet. Die Benennungsformen des Extravillanbesitzes bewahren das Andenken der Entwicklung in dem Wirtschaftssystem. So zB. *Hegespitze* (ung. Tilalmastető), ung. Tanorok, *Gartenende* (ung. Kertalja), *Krautgarten* (ung. Káposztáskert) weisen seit dem Mittelalter auf eine allgemeine Umzäunung, auf die Gartenbauwirtschaft hin.

In der Bauernwirtschaft hat die Viehzucht eine zweitrangige Rolle gespielt, einige Flurnamen bewahren noch die Art und Weise der vormaligen Viehzucht.

In dem letzten Teil werden die Zäune und Tore beschrieben. Die charakteristischen Züge der Zauntype, ihre Anwendungsformen, die historischen Veränderungen der eingezäunten Gewanne und der Extravillanbesitze werden auch dargestellt. Damit sind auch die Erscheinungsformen der Arbeitsteilung innerhalb und ausserhalb der Siedlungen verbunden, weiterhin die das Dasein der Vertreter der einzelnen Handwerker.

Ágnes Juhász

48. FILEP Antal 1972. 500.
49. GYÖRFFY István 1915–1916. 120–121.
50. GÖNYEI Sándor 1937. 306.
51. IKVAI Nándor 1967. 25.
52. Révai Nagy Lexikona 15. 1922: 99.

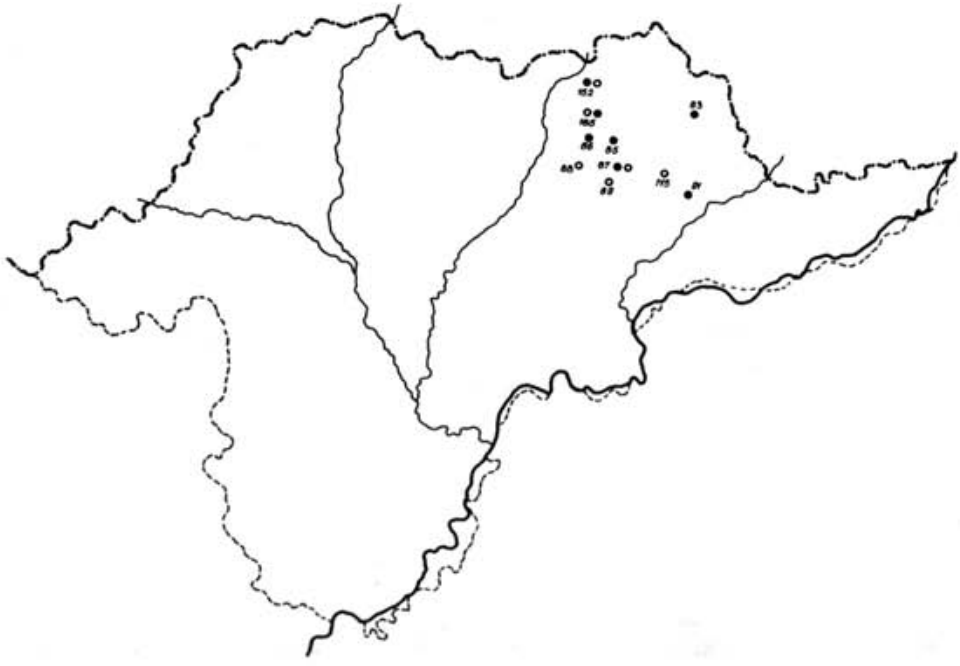
KENDERFELDOLGOZÁS ÉS VÁSZONFELHASZNÁLÁS A ZEMPLÉNI-HEGYVIDÉK FALVAIBAN

DOBROSSY ISTVÁN–FÜGEDI MÁRTA

A paraszti rostelőkészítő és feldolgozó munka hosszú, bonyolult folyamata az elvetett és különösebb gondot nem igénylő kender betakarításával kezdődik.[1] A különféle egységekbe rögzített kendert ezután álló- vagy folyóvizekben áztatják, s így érik el, hogy a háncsrészek közötti kötőanyag elbomlásával a rostszálak megpuhulnak, szétválnak. Az eláztatott kendert kiszárítják, majd töréssel, tilolással eltávolítják a kérges háncsrészt a rostszálak közül. A rostanyag minőségi csoportosítása, rendezése után nyílik lehetőség a feldolgozásra, a vászon alapanyagának, a fonalnak az elkészítésére. A fonal előállítására egyszerű kézi és gépi szerkezetek szolgálnak, majd a mennyiségi csoportosítás, fonalrendszerezés után elkezdődhet a feldolgozás egyik leghosszabb munkafolyamata, a szövés.

A Zempléni-hegyvidék falvaiban a kender betakarítása kézzel, kihúzgálással történik, amelynek általánosan ismert elnevezése a *nyűvés*. (Ezzel a terminussal a kis területen termesztett kender betakarítása során Borsod-Abaúj-Zemplén megye csaknem valamennyi településén találkozunk.) A nyűvés gyakorta változó mennyiségekre utaló egysége, ill. az egység elnevezése a *kéve*. Az álló- vagy folyóvizekben kialakított áztatókba a kender *kévé*kben, vagy több kévét egymásba rögzítve, *kötel*ben kerül. Kovácsvágáson, Hercegkúton, Regécen, Fonyban és Göncön a *kéve* az áztató-egység. Komlóskán, Baskón, Arkán és a Hernád-völgy falvaiban 10 kévéből alakítják ki a nagyobb egységet, amelynek mindenütt *kötel* a neve. A *kötel* és *kéve* terminusok együttes használatáról Mogyoróskáról, Hejcéről és Göncről vannak adataink[2] (1. kép). A *kévés* és *köteges* áztatási mód együttes előfordulása jellemzi tehát a Zempléni-hegyvidék falvait. *Szolnoky L.* adatai szerint a kévés és köteges áztatási mód előfordulása következménye és továbbélése egy korábbi, len- és kendertermesztő kultúra egymás mellett élésének.[3] Ez a Zempléni-hegyvidék klimatikus viszonyait, másrészt a termesztés 19. századi statisztikai adatait ismerve indokolt és bizonyított.[4] A vízbe rakott kenderkévék elsüllyesztése *horgas*okkal és ezek alá rögzített *csaptatófák*kal történik. Ezt az áztató módot a Zempléni-hegyvidék falvaiban mindenütt ismerik, viszont Borsod-Abaúj-Zemplén megye más területén csak

1. A Zempléni-hegyvidék településeinek kenderkultúráját az 1960-as években *FLÓRIÁN Mária* dolgozta fel. Gyűjtéseiből és kéziratos feldolgozásaiból tanulmányunkban nagyon sok adatot használtunk fel. Amikor adataira rendszeresen hivatkozunk, szeretnénk megköszönni azt, hogy gyűjtéseit munkánkban felhasználhattuk.
2. Vö. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1978.
3. SZOLNOKY Lajos 1972. 40.
4. Vö. DOBROSSY István 1973.

1. kép. A kenderáztatás alapegységének terminusai • kötel ○ kéve,

szórványosan fordul elő.[5] Az áztatás utáni szárításnak a Zempléni-hegyvidék falvaiban sajátos építményei alakultak ki. Míg az észak-borsodi településeken a *milé*kkel találkozunk, addig itt a kertek végébe épített, földbe mélyített *aszaló-* vagy *gyümölcsaszaló kemencé*ket használták erre a célra.[6] Ennek megfelelően a szárítás elnevezése is mindenütt *aszalás, kender aszalás.*

Az áztatott és különféle eljárásokkal megtisztított, megszárított kender rostszálainak szabaddá tételére törőeszközöket használnak. Ezek közül a Zempléni-hegyvidék általunk vizsgált falvaiban csak a tiló típusú kendertörőt ismerték és használták. A tiló típusú kendertörő ennek a munkafázisnak általánosan használt és Borsod-Abaúj-Zemplén megye településein mindenütt ismert munkaeszköze. Technikai felépítése szerint e típusba kétféle változat sorolható. Egyik esetében a gerenda közepén – amelyet a tiló törzséül használnak, s amelybe a tiló vágókarja is belejár – fogakat, áttört vájatokat alakítanak ki. Ezt a változatot a szakirodalom áttört szerkezetű tilónak nevezi.[7] A másik változat esetében a törésre használt vájatokat nem egyetlen tömbbe vájják, hanem két, párhuzamosan egymás mellé helyezett és összeerősített deszkából készítik. Ezeket deszkás

5. A horgasos-csaptatófás előfordulásra Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből Tard, Mályinka, Cserépfalu, Zemplénagárd, Újcsanálos, Sárospatak, Becskeháza településekről vannak adataink.
6. DOBROSSY István 1969.
7. Vö. SZOLNOKY Lajos 1965.

szerkezetű tiló elnevezéssel ismerjük.[8] A Zempléni-hegyvidék településeiben csak a deszkás szerkezetű tilókkal találkozunk. Ezek finomabb kidolgozású, viszont kevésbé mutatós, elkészítésében nagyobb szakértelmet igénylő eszközei a megmunkálásnak, mint az áttört szerkezetű tilók. Gyakran parasztiparosok által készített munkaeszközök. Készítésének egyik központja – a helyi, falusi mesteremberek mellett – éppen a Zempléni-hegyvidéken, Mogyoróskán volt.

A hegyvidék falvaiban használt deszkás szerkezetű tilók megtalálhatók a környező falvakban, sőt a nagyobb táji egységben is, így azt nem tarthatjuk helyi sajátosságnak. A deszkás szerkezetű tilókon belül viszont – formai jegyek alapján – további megkülönböztetéseket tehetünk. Így lehetnek egy vagy több vágóéllel ellátottak, összeillesztésük, formai kivitelezésük tekintetében pedig különleges, egyedi megoldásúak. A lábak száma és az elhelyezési, rögzítési módok szerint pedig még tovább differenciálhatunk. A formai jegyek alapján tehetünk ugyan különbséget, de gyűjtéseinkből úgy látjuk, hogy a vágóélek számát kivéve egyetlen más ismérvet sem tarthatunk egy népcsoportot, vagy kistáji egységet megkülönböztető és a környezetétől elkülönítő jegynek. Adataink arra utalnak, hogy két vagy több vágóéllel ellátott tilók azokon a területeken, azokban a falvakban fordulnak elő, amelyeket érintettek a betelepülések, betelepítések. Ezeket az eszközöket a szlovákokhoz (esetleg ukránokhoz) és a németekhez (svábokhoz) köthetjük. Ilyen tilóféleségek ismeretesek, de használatuk nem általános Hercegkúton, Rudabányácskán, Óhután, Kishután, Nagyhután (közigazgatási nevén: Háromhuta), valamint a Bodrogköz néhány településén.[9] (Mogyoróskán való használatáról bizonytalan ismereteink vannak.)

A Zempléni-hegyvidék falvaiban a kenderkóró megtörését két munkafázisban végzik, s ehhez két tilóféleséget is használnak. Egyforma szerkezeti felépítésű munkaeszközökről van szó, a különbség csupán a vágóélek szélességében van. A szélesebb törővályús tilón először *megtörik* a kendert, majd a másik változaton a finomabb műveletet, a *simítást* végzik. Ennek megfelelően a kender első, durva megtörésére használt eszköz neve *vágó tiló,* a munkafolyamat elnevezése *vágás* (Fony, Arka, Baskó), vagy *törő tiló,* a munkafolyamat elnevezése *törés* (Baskó, Regéc, Rudabányácska és a hegyközi települések). A második munkafázisban használt eszköz neve mindenütt *simító tiló,* a munkafolyamat elnevezése pedig *simítás.* Az eszköz és a munkafolyamat hasonló elnevezéseivel találkozunk az abaúji, hegyközi falvakban és a Hernád mentén, valamint a Bodrogköz településein is. Ebből következően a Zempléni-hegyvidék települései beleilleszkednek e kérdés kapcsán egy nagyobb táji képbe.[10]

A kenderrost megtörését a különböző eszközökön, vagy eszköz nélkül végzett rostpuhító eljárások követik. Ezek közül legjellegzetesebbek a *kenderkallók,* vagy *törőmalmok.* Megyéink földrajzi adottságai mindenkor kedveztek a törőmalmok telepítésének, ezért érthető, hogy a 16–17. századtól kezdve folyamatosan és szép számmal találunk levéltári feljegyzéseket, összeírásokat.[11] Egy-egy jelesebb, nagyobb terme-

8. SZOLNOKY Lajos 1972. 56–70.
9. Vö. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1979.
10. Vö. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1979. térképei.
11. A miskolci szárazmalmokhoz lásd VERES László 1975. Nagy számmal vannak Borsod megyére vonatkozó adatok a tapolcai apátság iratai között. Lásd Heves megyei Levéltár XII. 1. 15. kötet Nr. 493.

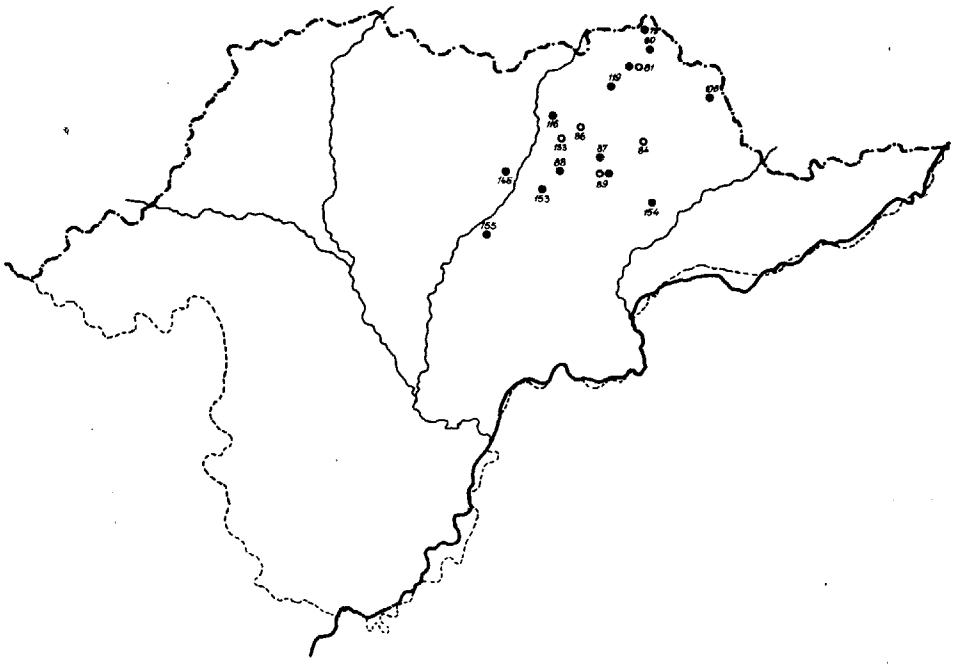

2. kép. Kendertörő malmok a Zempléni-hegyvidéken

lékenységű malomnak évszázadokkal korábban kialakult a vonzáskörzete. A hegyvidék falvaiból gyakorta eljártak Tolcsvára is. A tolcsvai malom a 15. századtól üzemelt, két tulajdonosa 1443-ban kapott engedélyt arra, hogy malmukhoz kendertörő kölyűt is felszerelhessenek.[12] A Hernád folyón a 17. század elején említenek feljegyzéseink kendertörőt és kásakölyűt.[13] A kendertörő malom lényege a mechanikailag felemelt, majd saját súlyánál visszaesni engedett nehéz fatönk. Ennek a fatönknek a népnyelv napjainkig megőrizte *bakó, nyíl* elnevezését, s ennek következményeként a *bakó-* vagy *bakós malom* terminust. Ilyen lezuhanó, lehulló fabunkókkal felszerelt kendertörő malmokkal, ill. azok emlékével (tehát a 19. század végén, 20. század elején még működő objektumokkal) a Zempléni-hegyvidéken, vagy a környező területeken (ahová elvileg és a récens gyűjtések adatai alapján is eljártak a hegyvidék településeinek lakói) az alábbi gyűjtőpontokon találkoztunk: Novaj, Encs, Méra, Gönc, Abaújkér (1960 körül szűnt meg), Pálháza, Telekes, Vilmány (1961 előtt szűnt meg), Vizsoly (1930 körül szűnt meg), Mikóháza, Füzér, Dobsza, Pusztafalu, Telkibánya és Debréte (2. kép).

A malmok kétféle elnevezésével találkozunk megyeszerte. Borsod nyugati részén a *bakó, bunkó,* ill. *bakós, bunkós malom,* valamint *bakolás,* mint munkafolyamat elnevezés használatos. Az abaúji, zempléni falvakban pedig a *kölyü, külyü,* ill. *kölyüs, külyüs ma-*

12. Vö. FLÓRIÁN Mária gyűjtése, 1963. Debreceni Egyetem Néprajzi Intézetének Adattára (továbbiakban: DENIA) 754. 29.
13. FÉNYES Elek 1851. 136.

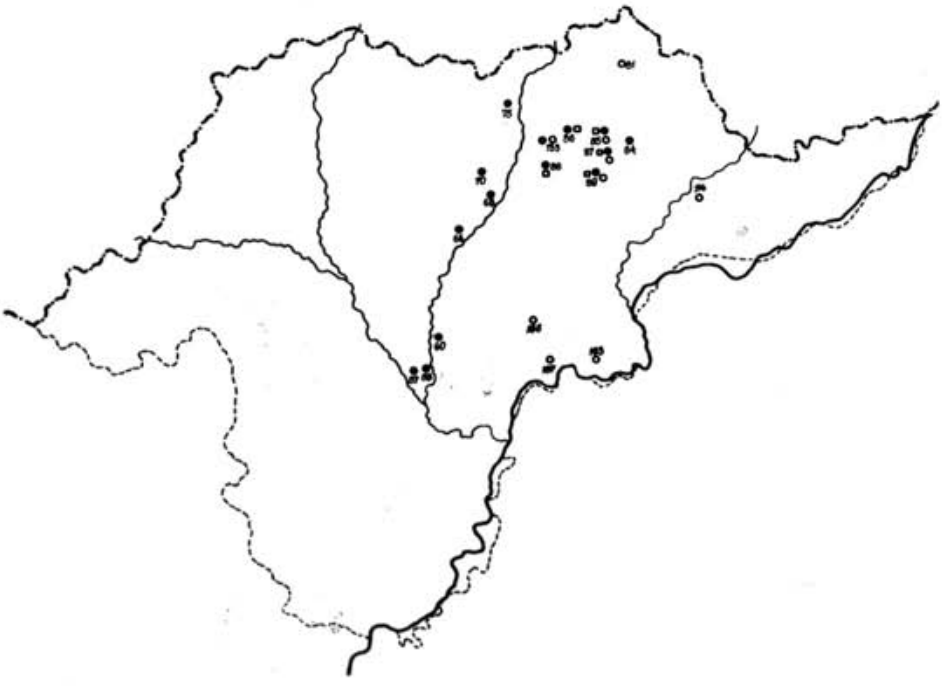

3. kép. A bakós szerkezetű kendertörő malmok terminusai • kölyü, ○ bakó

lom elnevezés ismeretes. A munkafolyamatot ez utóbbi esetben *puhítás*nak, *törés*nek mondják, tehát hasonló az elnevezés, mint a tiló esetében. *Bakós,* ill. *bunkós malom* terminusokkal találkozunk Nyíriben, Fonyban, Korláton és a Hutákban, míg a *kölyü, külyü* elnevezést a következő településeken ismerik: Mogyoróska, Vilmány, Tolcsva, Arka, Baskó, Füzér, Encs, Dobsza, Gönc, Abaújkér, Mikóháza, Nyíri, Pusztafalu és Telkibánya. Ez utóbbi terminus használata ugyan nem kizárólagos, de tájilag jól körülhatárolható egységet képez, amely túlmutat a Zempléni-hegyvidéken (3. kép).

A vízimalmok korszerűsödésével, korszerűsítésével egyre jobban háttérbe szorultak a bunkós szerkezetű törőmalmok. Azokban a falvakban, ahol a malmokat a kendertermesztés szülte igény miatt átépítették, ott a *bakós, nyil*as, *bunkós* szerkezet helyét a körbefutó, többnyire motormeghajtásos, vashengeres törőszerkezet vette át. Ilyen építményekről a Zempléni-hegyvidék falvaiban nincsenek ismereteink.

A malmok mellett egyéb puhító eljárások is ismeretesek, s ezeknek nagyobb szerepe volt a hegyvidék településein, mint a malmoknak. Archaikus eljárásnak tarthatjuk a rost *lábbal történő puhítás*át. Ennek lényege abban áll, hogy az egyszer megtört, vagy megtilolt kendert hosszabb-rövidebb ideig tapossák, *lábbal tipor*ják. A munkát egyszerre többen végzik, úgy, hogy az udvar közepére kitesznek egy asztalt, vagy létrát, amelybe a kaláka résztvevői belekapaszkodnak. A földre helyezett rostanyagot így taposták meg. E munkának érdekes és precíz leírását adta *Flórián M.,* aki a lényegét a következőkben látta: Baskó környékén ezt a törési eljárást a legrégibbnek tartják és még az 1960-as

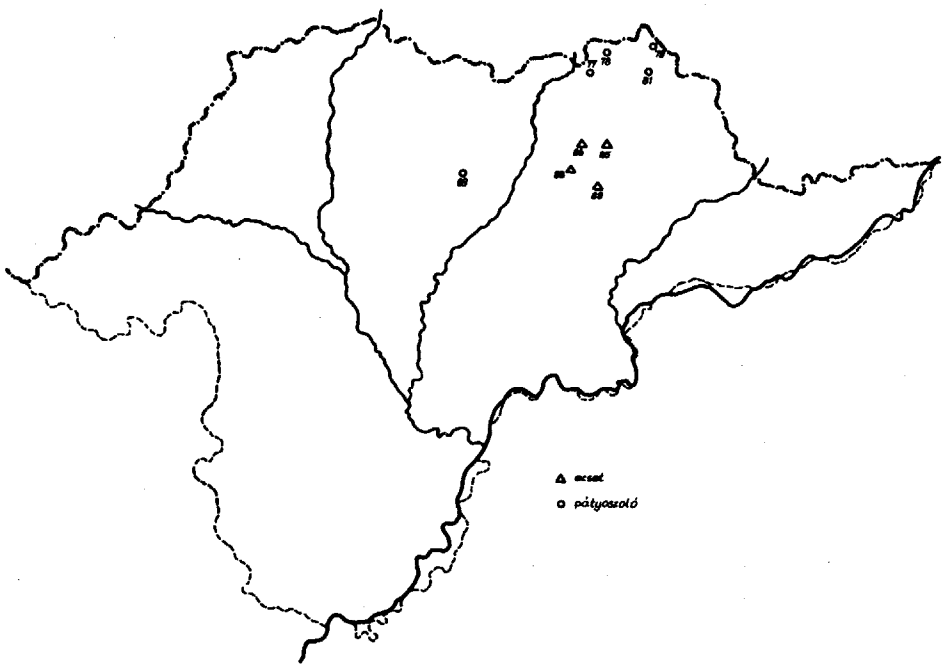
4. kép. Rostpuhító eljárások a Zempléni-hegyvidéken
○ dörzsölés lábbal, • puhítás ágyban, □ kalapáccsal való puhítás

években is alkalmazták. A lányok a küszöbre tették a kévét és sarkukkal dörzsölve forgatták azt, vagy körbeállták az asztalt, a kévét két talpuk alá vették és az asztalba kapaszkodva taposták, forgatták azt. Mindezt mezítláb tették és olyan ügyesen végezték, mint amikor a tésztát gyúrják. A dörzsölés során a kender felmelegedett, s amikor már a talpukat égette, akkor fejezték be a munkát. Úgy tartják ezen a vidéken, hogy a tiprás után a vászon élesebb, keményebb lett, mint más puhító eljárás eredményeként.[14]

A lábbal való dörzsölés a Zempléni-hegyvidék középső területének falvaiban és a Taktaköz településein ismert, viszonylag nagy és összefüggő elterjedési területet képezve (Baskó, Korlát, Regéc, Mogyoróska, Taktaszada, Taktakenéz, Taktabáj, a Bodrogközben pedig Sárospatak) (4. kép). Ezt az előfordulást azért tartjuk fontosnak, mert az eljárás szórványosan ugyan fellelhető Magyarország területén, de összefüggő foltot máshol nem képez. A lábbal történő kenderpuhításban olyan archaikus eljárást kell látnunk, amely *Szolnoky L.* bizonyítása szerint a bőrpuhítással van összefüggésben.[15]

Csaknem ugyanezeken a településeken fordul elő a puhításnak egy másik archaikus eljárása, a rostanyag *ágyban való megpuhítás*a. A megtilolt kendert ilyenkor beágyazzák, s egy-két hétig ezen fekszenek. Úgy tartják, hogy egyrészt a test súlya, másrészt a test

14. FLÓRIÁN Mária 1963. DENIA 754. 27.
15. SZOLNOKY Lajos 1972. 182–184.

5. kép. A rostminősítő eszközök elnevezése △ ecset, ○ pátyoszoló

melege következtében finomodik a rostanyag, jobb minőségű lesz a belőle készített vászon. Előfordulása azért is érdekes ezen a területen, mert a néprajzi leírások eddig Magyarország más vidékeiről nem tesznek említést hasonló eljárásról. Az ágyban történő rostpuhítás ismeretének, ill. előfordulásának települései: Arka, Baskó, Fony, Háromhuta, Mogyoróska, Korlát, Regéc, Nyíri, Kiskinizs, Bőcs, Sajólád, Hernádkak, Függöd, Abaújdevecser, Hernádvécse és Krasznokvajda (4. kép). A térképen kirajzolódó terület túlmutat a Zempléni-hegyvidéken, így azt vizsgált területünkre jellemző sajátosságnak nem tarthatjuk.

A rostpuhító eljárások következő változata az, amikor a kenderrostot nagyobb *fatönkön kalapáccsal,* vagy kalapácsszerű munkaeszközzel *puhítják.* Ennek egy sajátos változatát *Gönyei S.* figyelte meg és írta le az Abaúj megyei Nyíriből.[16] A kalapáccsal történő puhítás ismeretes Mogyoróskán, Fonyban, Regécen, Arkán és Baskón, de megtalálható a Hegyköz csaknem valamennyi településén is (4. kép). Arkán, Baskón és Mogyoróskán előfordul a rost *kézi hadaró*val történő verése, puhítása is. „Ha cséppel akarják feldolgozhatóvá tenni a megtilolt és *fej*ekbe font kendert, egy nagyméretű, földre terített ponyvára helyezik, hogy a nagy lendület szét ne vigye" a kórót, rostot, s a babhoz hasonlóan verik, puhítják.[17]

16. GÖNYEI Sándor 1939. 136.
17. FLÓRIÁN Mária 1963. DENIA 754. 28.

A kenderfeldolgozás egy-egy munkafázisának eszközkészletét és az előállított résztermékek elnevezéseit tekintve legnagyobb változatossággal a rostminősítés során találkozunk. A rostminősítő eszköz készítésének a Zempléni-hegyvidéken Mogyoróska volt az egyik központja. A díszesen faragott kendermegmunkáló eszközök innen jutottak el nagyon sok szomszédos településre, sőt a Bodrogköz falvaiba is. A minősítő eszköz legfontosabb részét, a szegrózsát is itt készítették, előállítói mogyoróskai cigánykovácsok voltak. A kovácsok ezt adták el, s az eszköz fa részét ki-ki magának alakította ki. Ezért a hegyvidék falvainak rostminősítő eszközformái nagy változatosságot mutatnak. Az általunk vizsgált falvakban általában egy minősítő eszközt használtak. Így egyszeri *megvonás* után két-, kétszeri *megvonás* után három- vagy négyféle terméket kaptak. (Ez szinte gazdaságonként változott.) Mindössze egy esetben, Mogyoróskán találkozunk kétféle eszköz használatával. A különbség a hasonló forma mellett csak a minősítést szolgáló fogak számában mutatható ki. Természetesen ilyenkor az eszköz is kétféle elnevezést kapott (Mogyoróskán: *ecset* és *pátyoszoló*).

A minősítő eszköz elnevezései a Zempléni-hegyvidék településein nagy változatosságot mutatnak. Így megtalálható és keveredik az *ecset*, a *pátyoszoló* és a *gereben* terminus. Az eszköz *ecset* megnevezésével Fony, Regéc, Arka, Baskó településeken találkozunk, s ezekben a falvakban a munkaeszköznek ez kizárólagos terminusa. Tekintettel arra, hogy az elnevezés főleg szlovák területen ismeretes, minden bizonnyal ilyen kultúrhatás érvényesülésére gondolhatunk. Ebbe a körbe tartozik – s mint érdekességet jegyezzük meg – a rostfésű Rudabányácskán ismeretes *vasgerebe'* elnevezését. Szatmár megyéből ide települtek hozták magukkal ezt a terminust, amit aztán a faluban néhányan átvettek, s az utóbbi időben is használták[18] (5. kép).

A rostfésű *pátyoszoló* elnevezése a Zempléni-hegyvidék településein túl, abaúji előfordulást is mutat. Így ismeretes Nyíriben, Pányokon, Abaújváron, Pusztafalun és Bereten (5. kép). Egyedüli, kizárólagos terminusként sehol sem fordul elő, csak ott és azokban a falvakban ismerik, ahol az *ecset* elnevezést használják. Mogyoróskán úgy emlékeznek erre vissza, hogy „a *pátyosz* elnevezés abból az időből származik, amikor csak egy, sűrű *vasecset*et használtak. Az *ecset*ben maradt rostnak *csepű*, a kézben maradt jó minőségű anyagnak pedig *pátyosz* a neve. Amikor aztán kétszer *ecsell*tek, a legjobb minőségű lett a *szál*, amit másodszor, vagy a másodikban *megecsell*tek, annak a neve lett a *pátyosz*. A finomabb fogú *ecset* aztán *pátyoszoló* nevet kapott, úgy, hogy ez ma is így van."

A *pátyosz* szó keleti szláv átvétel a magyarban, s a földrajzi elterjedését tekintve ukrán hatásra utal.[19] *Lebedeva N. I.* szerint az ukránban hasonló, tehát közepes rostminőséget jelöl.[20] *Szolnoky L.* a keleti szlávból átvett sörtés *ecset*et és a hozzá kapcsolódó *pátyosz*, valamint *pác* rostminőségeket összetartozónak tartja, s úgy véli, hogy a *pác* és a *pátyosz* rostminőségek előfordulása a sörtés rostminősítő eszköz, a sörtés ecset

18. Vö. SZOLNOKY Lajos 1966. 98. Említi, hogy Szatmár és Bereg megyében a szegrózsás rostfésű *vasecset* elnevezésével találkozunk.
19. Vö. KNIEZSA István 1974. I. 405.
20. Vö. LEBEDEVA, N. I. 1956. 479.

egykori előfordulására, elterjedésére mutat. Ahol a *pátyosz* terminus megtalálható, ott korábban a rostminősítés eszköze az *ecset* volt.[21] Ennek igazolását látjuk abban, hogy a zempléni előfordulás valamennyi helyén a pátyosz, mint a rostminőség összekapcsolódik a pátyoszolóval, mint a minősítés eszközével, s mindkettő összekapcsolódik a rostfésű *ecset, ecsellő, ecsetelő* elnevezésével.

A minősítő munka eredményeként nyert legjobb minőségű terméket a Zempléni-hegyvidék falvaiban általánosan *fej*-nek nevezik. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye településein ezentúl ismeretes még a *kender, szálkender, szál, fejszösz* és *szösz* elnevezés.) Azontúl, hogy ez a terminus viszonylag összefüggő területet alkot, más következtetést nemigen tehetünk, hiszen az elnevezés Borsod-Abaúj-Zemplén megye más településein is megtalálható.[22]

A közepes rostminőségre a *pátyosz* és a *makóca* elnevezés utal. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye településein a következő terminusok jelölik meg ezt a minőséget: *palánt, szösz, tincs.*) Mindkét elnevezés, azontúl hogy csakis a közepes rostminőséget jelöli, vonatkozhat a második, harmadik, vagy negyedik minőség megjelölésére. Ha a harmadik minőségre utal, általában *makóca* elnevezéssel együtt fordul elő. Ahol mindkét elnevezés egyidejű használatával találkozunk, ott biztos a két minősítő eszköz használata, s az, hogy a második minősítő eszköz neve *ecset.* Ahol egy minősítő eszközt használnak, ott a *pátyosz* a minősített termékek sorában a másodikat jelenti. Az elnevezéssel ilyen értelemben találkozunk Baskón, Mogyoróskán, Erdőhorvátin és Füzérkomlóson kívül Beret, Abaújvár, Pusztafalu, Onga, Pányok, Imola, Hegymeg, Felsőgagy, Fáj, Kovácsvágás és Megyaszó településeken.[23]

Hasonlóan érdekes előfordulást mutat a *makóca* terminus.[24] A Zempléni-hegyvidék települései közül csak Baskón ismerik, de elterjedésének jól körülhatárolható területe van Borsod megyében, valamint a történeti Zemplén megye déli részén. A szó eredetére vonatkozóan csak feltételezéseink lehetnek, hiszen sem *Kniezsa I.*, sem *Bárczi G.* nem mondanak semmit, de az elterjedés alapján szláv, északi szláv kultúrkapcsolat eredményére gondolhatunk.[25]

A legrosszabb minőségű, csomós, éles, vastagabb és gyakran a tisztítás ellenére is pozdorjás, törekes, visszamaradt rostanyag jelölésére a Zempléni-hegyvidék falvaiban kizárólag a *csepű* terminust használják. Ez az elnevezés nemcsak itt, hanem Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén általánosan elterjedt, s ebbe csak szórványosan ékelődik be a *kóc* elnevezés.[26]

A minősített, s a különböző mennyiségi formákban tárolt alapanyagot többféle munkaeszközön fonták, sodorták fonallá. A Zempléni-hegyvidék vizsgált településein ismeretes fonóeszközöket az eszköz története (fejlettségi foka), és a munka mechaniz-

21. SZOLNOKY Lajos 1972. 230.
22. Vö. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1977/a 281. 6. kép.
23. Vö. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1977/a 284. 7. kép.
24. Vö. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1977/a 284. 7. kép.
25. Vö. SZOLNOKY Lajos 1972. 230.
26. Vö. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1977/a 285–286.

musa alapján két nagy csoportba sorolhatjuk. Ennek megfelelően egyszerű, vagy kézi fonóeszközökről és kerekes rokkákról, vagy gépi fonószerkezetekről beszélhetünk. Az egyszerű, vagy kézi fonószerkezetek csoportjába tartozik a *talpnélküli övguzsaly*, a *féltalpú guzsaly* és a *kéttalpú*, vagy *szárnyas guzsaly*. A gépi fonószerkezeteknél, fejlettség és termelékenység alapján elkülöníthető az álló és a dőlt szerkezetű *rokka*.

Az *övguzsaly* a Zempléni-hegyvidéken jellemzően nem fordul elő, egykori használatáról mindössze két településen szerzett ismereteink szólnak (Regéc és Mogyoróska). Az adatközlők szerint idegenből idetelepült családok hoztak magukkal olyan fonóeszközt, amely egyszerű rúd volt s azt övükbe dugták, aztán így járkálás közben tudtak róla fonni.[27] Az egyszerűbbnek tűnő erdélyi betelepülés mellett a két falu lakosságának egykor kimutatható nemzetiségi összetételére is gondolhatunk. Így valószínűbbnek látszik, hogy az övguzsaly rutén közvetítéssel került a zempléni településekre.[28] Tekintve, hogy a fonóeszköz nem terjedt el a két jelzett falun belül sem, a szórványos emlékek csak egyedi használatra és nem az eszköz származására vonatkoznak, a kérdésre ezért már nem lehet egyértelmű magyarázatot találni.

Az *egytalpú* vagy *féltalpú* guzsaly a hegyvidéki falvakon túl a bodrogközi és taktaközi településeken is előfordul. Használata egyik településen sem kizárólagos. Használatában és elterjedésében valószínű nagy szerepük volt a felvidéki sonkolyosoknak, vándorárusoknak és kereskedőknek, az áruikat és állataikat vásárra vivő iparosoknak és földműveseknek, vagy a nyaranként nagy számmal Alföldre igyekvő felvidéki idénymunkásoknak, summásoknak.[29]

A kéttalpú guzsalyok legegyszerűbb változata a díszítés nélküli, egyetlen botból kialakított, lapos talpba rögzített *botguzsaly*. A visszaemlékezések szerint a századfordulótól általánosan elterjedt volt, használatát a hegyvidék településein összekapcsolják a gyermek munkára nevelésével, fonni tanulásával. Amikor a leány a 15. életévét betöltötte, és először elmehetett a fonóba, ilyen fonóeszközt már nem használt többé.

A Zempléni-hegyvidék településein a kéttalpú, esztergályozott guzsaly használata általános volt. Ez a munkaeszköz a kézi guzsalyok legegyszerűbb, tömegméretekben is készíthető, időben legfiatalabb formája. Elterjedésében és használatában nagy szerepet játszott a mogyoróskai paraszti faragóközpont.

A fonóeszközök másik nagy csoportját a gépi fonószerkezetek, vagy *kerekes guzsaly*ok képviselik. Ezzel a munkaeszközzel három-négyszer annyi fonalat lehet egységnyi idő alatt előállítani, mint a kézi guzsalyokkal. A fonal elkészítésének paraszti eszközkészletében ezek a szerkezetek a legfejlettebb fokot képviselik.[30] A vizsgált falvakba a Bodrogköz településeiről kerültek az első darabok, majd innen terjedtek tovább a Hegyköz felé. Itteni elterjedésük a század első harmadára tehető, s ebben lényeges szerepet játszottak a hegyközi, zempléni emberek, akik idénymunkára a Bodrogközbe és az Alföldre is eljártak. Egy-egy településen belüli elterjedésükben

27. FLÓRIÁN Mária 1963. DENIA 754. 43. Az erdélyi hatáshoz lásd GUNDA Béla 1943.
28. Vö. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973/a és PALÁDI-KOVÁCS Attila 1966.
29. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1977/b 95.
30. Vö. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta 1977/b 103.

lényeges szerepet kaptak a terület kiemelkedő faragó központjai, illetőleg a helyi mesteremberek.[31]

A Zempléni-hegyvidék településein – mint Magyarország bármely más területén és településein – a fonalat és a vászon alapanyagú termékeket a paraszti háztartásokban és gazdaságokban számos területen és sokfajta funkcióval használták. Ezeket számba véve, a vászon három nagy felhasználási területét elkülönítve mutatjuk be a récens anyagot. *A.* A vászon alapanyagú termékek szerepe a gazdálkodásban, *B.* A vászonféleségek jelentősége a háztartásban és a népszokásokban, *C.* A házi vászon jelentősége a Zempléni-hegyvidék településeinek viseletében, *D.* A vászonféleségek díszítése, *E.* Kapcsolat a Zempléni-hegyvidék települései között, a vászonkereskedelem.

A vászon alapanyagú termékek szerepe a gazdálkodásban. A vászon alapanyagú termékek felhasználása a paraszti gazdaságokban rendkívül sokoldalú, a Zempléni-hegyvidék falvaiban pedig napjainkig megőrizte jelentőségét. A gazdaságban felhasznált vászontermékek adták a Zempléni-hegyvidék jelentős, és mennyiségileg is kiemelkedő kenderfeldolgozásának fő felhasználási területét. A felhasználás széles köréből itt csak a legjellemzőbbeket emeltük ki és mutatjuk be.

Mint szállító- és tárolóeszközöknek, a *zsák*oknak napjainkig nagy jelentősége van a Zempléni-hegyvidéken, mely a hagyományos gazdálkodásmód megőrzésével is magyarázható. A lányok stafírungjába nagy mennyiségű zsák tartozott, számuk az anyagi helyzettől függően 12–50 között módosult. A soklányos családokban a fiatalabb lányoknak már általában kevesebb vászonnemű, így kevesebb zsák jutott. A zsákokat kétféle minőségű vászonból készítették. Finomabb szövésű vászonból varrták a lisztes zsákot, ezt csíkbeszövéssel vagy „merkelt" monogrammal díszítették. Ennek általában tulajdonjegy értéke is volt, mert a csíkról vagy a névbetűkről ki-ki felismerte a malomban a sajátját. A malomba mindig szép, tiszta zsákot vittek, nehogy mások megszólják őket. A termény tárolására használt zsákok csepűből szőtt durva vászonból készültek. Nagy a zsákszükséglete a faszénégetésnek is, amely a Zempléni-hegyvidéken napjainkig is jelentős foglalkozás és jövedelemforrás.

A vizsgált falvakban többféle, különböző méretű *ponyvát* is használtak a gazdaságokban. Ezek jelentős része is kötelező darabja volt a stafírungoknak, bizonyos darabokat pedig folyamatosan készítettek, pótoltak, illetve szükség szerint szereztek be. A legnagyobb ponyvát *szárítóponyvá*nak nevezték, általában 4 *szeles* volt, de előfordult 6–8 szeles is. Ezekből csak 1–1 darab volt egy gazdaságban. A *szekerező* és *terményhordó ponyva* pedig 3–4 szeles volt. Gyakran a kisebb méretű ponyvából, melyet rosta alá is használtak, többre volt szükség, ezekből 2–3 db-ot is készítettek szükség szerint.

A zempléni falvakban az asszonyoknak jellegzetes teherhordó eszköze a *batyuzó lepedő.*[32] Minden gazdaságban legalább 3–4 volt belőle, s a hozományba kapott vásznemüük között is mindig ott szerepelt. A batyuzó lepedő 2 szél vászonból készült, 4 sarkán 4 hosszabb kötőszalaggal ellátva. Szalma, fű, széna, rőzse hordásához használják, de a határba menve belekötik a gyereket is. Vásárra, piacra, lakodalomba is hátra kötött

31. Vö. UJVÁRY Zoltán 1958–59.
32. Vö. GUNDA Béla 1956. 123. és PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973.

6. kép. A teherrel megrakott ponyus, az ajda

7. kép. Üres ponyus felkötésmódja, kisgyereket, kosarat is íly módon kötöttek a hátukra

vászonlepedőben cipekednek. A batyuzó lepedőnek ez a sokféle használata is hozzájárult ahhoz, hogy vászonminőség, méret és a használat módja és alkalma szerint is több típusa alakult ki a Zempléni-hegyvidék falvaiban. A durvább vászonból készült lepedőnek *ponyóka, ponyus* a neve, sarkain 4 kötőszalag van, melyet *trak*nak, *tracská*nak neveznek. Teherrel megrakva és hátrakötve *ajda, zajda* a neve.[33] Ez az elnevezés a Néprajzi Atlasz 87. témája szerint Zemplénben szinte kizárólagos, míg másfelé csupán esetleges.[34] Ponyust többféle minőségű vászonból készítenek, attól függően, hogy mire használják. Csepűből szőtt durvátt vászonból varrt ponyust használtak az istállóban, takarmány, széna és szalma hordásához. A mezőre, fű, csalán stb. szállításához már tisztább ponyust vittek. Amikor az asszonyok a mezőre mentek, a ponyusba gyakran belekötötték a gyereket is, úgy vitték a hátukon. Kisebb gyereket a kosárba ültették, úgy kötötték bele a ponyusba. A ringőfát a hónuk alatt vitték, a határban felállították, rákötötték a ponyust 4 *trak*jánál fogva, s ebbe fektették a kicsi gyereket.

Jobb minőségű, sűrű szövésű ponyust használtak vetéshez. is. Ezt a vászonlepedőt általában másra nem használták, vetés után kimosták és eltették. Régebben, amíg minden évben szőttek vásznat, gyakori volt, hogy évente új vetőponyust készítettek, hogy tiszta

33. Részletesen lásd: PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973/b. 458–459.
34. Vö. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973/b. 434.

és sűrű legyen. Vetésnél a ponyust 2 kötőjével a nyakába akasztotta a vető ember, a másik 2 trakjával pedig a bal kezébe fogta.[35]

A ponyust a szőlőben trágyahordásra is használták. Szekérrel kiszállították a trágyát a szőlődombokhoz, onnan fel a hegyre a ponyusban hátalva hordták. A ponyussal való batyuzás hagyományos női tevékenység, az istállóba való takarmányhordásnál és a trágya szállításánál azonban a férfiak is felkötik.

A legjobb minőségű, szálból készült ponyust piacra, vásárra használták, vagyis ha elhagyták a falut, akkor kötötték fel. Ünnepi alkalmakra, búcsúba, lakodalomba, gyerekágyas asszony látogatására finomabb anyagból, általában pamutosvászonból készült, szélein szőttes csíkkal vagy merkeléssel díszített *abroszt* kötöttek fel a hátukra az asszonyok. Ennek azonban toldalékja, megkötője nem volt, csak a sarkait kötötték össze.[36]

A batyuzásnak tehát a zempléni falvakban nagy jelentősége volt és van. *Paládi-Kovács A.* kutatásai alapján megállapította,[37] hogy a batyuzás a magyar nyelvterület északi részén az emberi erővel történő teherhordás uralkodó módja. A ponyussal való batyuzást a vizsgált falvakban is mindenhol ismerik, a batyuzás hozzátartozik a női tevékenységekhez. Híres ajdások a vidéken a baskóiak. Úgy tartják, még akkor se veszik le a hátukról, amikor szekéren mennek. S ha a baskói asszonyok a piacról, vásárról hazafelé igyekeznek, s nincs mit hozniuk, leveszik a cipőjüket és bekötik a ponyusba, csakhogy ajda legyen a hátukon. E szokás nyomán terjedt el a mondás: „Tartik, mint a baskaiak a batyut!"[38]

Paládi-Kovács A. a Néprajzi Atlaszban a batyuzó lepedők elterjedtségét, használatát vizsgálva megállapítja,[39] hogy azokon a vidékeken, ahol a batyuzással való teherhordás jellemző volt, s a hozományba beletartoztak a szállító lepedők is, a megszőtt vászonmennyiség jelentős részét, általában a felénél többet használtak fel teherhordó lepedők, tarisznyák, zsákok stb. készítésére. Talán ezzel is összefügg, hogy a kender paraszti feldolgozása a batyuzó területen tovább fennmaradt, mint az ország más részein.

A vidék teherhordásában a ponyus mellett más jellegzetes vászonból készült eszközt is találunk. Baskón *tácsi*nak, Regécen *tácsipóká*nak nevezik azt a hosszú, keskeny vászontörülközőt, amellyel a kisgyermeket az anyja ötletes módon magához csavarja. A *tácsi* végén szőttes vagy merkelt díszt láthatunk, különösen ünnepi alkalomra kötötték fel díszeset. Baskón a nagyobb gyereket *tácsi*ba ültetve a hátukra kötve is cipelték az asszonyok. Gunda B. szerint a *tácsi* használata magyar területen főleg a palócoknál és Abaúj-Zemplénben ismeretes, egészen általános viszont a szlovákoknál.[40]

Zemplénben a férfiak köznapi öltözetének jellegzetes tartozéka a *vászontarisznya.* A mogyoróskaiak szerint a fehér vászon, félvállra vetett oldaltarisznya annyira hozzátartozik a férfiak viseletéhez, hogy ez a mondás járta közöttük: „kutya mén tarisznya

35. Vö. FLÓRIÁN Mária 1966. 176.
36. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973/b.
37. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973/b. 445.
38. GUNDA Béla 1956. 132.
39. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973/b. 445.
40. Vö. GUNDA Béla 1956. 133.

nélkül".[41] Ma már ritkábban veszik vállra, inkább korccal bekötik a száját, s a kapanyélre akasztják rá. Egy-egy háztartásban legalább 5–6 vászontarisznya volt, finomabb és durvább vászonból, különböző méretben. Régen iskolába is ezt hordták a gyerekek, a férfiak ezzel jártak a határba, az erdőre. Ha idegenbe, a falun kívülre mentek, akkor tisztább tarisznyát vittek magukkal. Újabban gyakran befestik a tarisznyát sötétre, hogy ne piszkolódjon olyan gyorsan.

Az asszonyoknak jellegzetes cipekedési eszköze a vizsgált falvakban a *kantár* is. Ez egy ritkaszemű háló, amelybe az ételes fazekat teszik, s a betegágyasnak, aratóknak, szőlőmunkásoknak cipelik. A hálót laposan szőtt, keskeny korcból állítják össze. A korc kereszteződéseihez *lecskének*, *csillagcsának* nevezett fillér nagyságú színes posztódarabkákat varrnak, ezzel díszítik. A lapos korcot általában cigányoktól veszik, akik gatyamadzagszövő szátyván, *cigányszátyván* szövik és kereskednek vele. De Baskón és Regécen is emlékeznek rá, hogy régebben maguknak is megszőtték a korcot a falusiak.[42] A kantár része a hozománynak is, néhány darabot kapott belőle a lány.

Madzag- és kötélfajtákra nagy mennyiségben szüksége volt minden paraszti gazdaságnak. A jószágtartáshoz köteleket, istrángokat, gyeplőket használtak, a zsákok, tarisznyák megkötésére is madzag kellett. Szőlőkötözéshez, paradicsomkötözéshez, egyes ruhadarabok felöltéséhez, rögzítéséhez is nagy mennyiségű madzag, korc szükséges.[43] A kötél- és madzagféleségek jelentős részét piacon, vásáron szerezték be, bár házi készítésére is vannak szórványos adatok. Kenderfonalból sodrott házicérnát használtak a vászonféleségek megvarrására, szegésére, összeerősítésére. A házicérna úgy készül, hogy két tele orsót egyre gombolyítanak fel, majd mossák, szárítják, és újra a kerekes guzsalyra tekerik, de az eredeti iránnyal ellentétesen, tehát visszafelé. Ez a mozgás egyenletesen összecsavarja a szálakat, így erősebb, tartósabb lesz.[44]

Vászon alapanyagú termékek a háztartásban. A paraszti háztartásokban használt vászonfélék többsége a jobb minőségű kenderből font finomabb fonálból készült. Ezek minősége önmagában is változatos volt, hiszen különböző vastagságú kenderszálak, ill. pamut keverésével többféle finomságú vásznat tudtak előállítani. Amikor a század elején Zemplénben is elterjedt a pamutos szövés, még rendkívül nehéz volt a pamut beszerzése. Visszaemlékezések szerint a férfiak Kassára jártak pamutért: dohányt csempésztek, ott eladták, és annak az árából vásárolták a pamutot.

A háztartásban, lakásban használt vászonfélék egy csoportja kizárólag praktikus, tehát köznapi használati funkciót töltött be, másik csoportjának pedig emellett, sőt olykor kizárólag a szokásokban, különböző ünnepi eseményekben volt konkrét szerepe. Ez utóbbiak általában pamutos vászonból készültek, és díszesebbek, értékesebbek voltak, hiszen tulajdonosukat, készítőjüket képviselték a közösség tagjai előtt.

A paraszti háztartásokban mindennapos használatú vászonfélék általában szerényebb díszítésűek voltak, elsősorban tartósnak és nem szépnek kellett lenniük.

41. GUNDA Béla 1956. 134.
42. GUNDA Béla 1956. 129.
43. Vö. GÁBORJÁN Alice 1955. 114.
44. FLÓRIÁN Mária 1963. DENIA 754. 46.

8. kép.
A kisgyermek hordását segítő tácsi felkötésmódja

9. kép.
Négynyüstös szövésű gyúrósurc

*Törlő*ből és *törülköző*ből is általában 6–12 db volt egy-egy háztartásban. A stafírungba mindig egyforma mennyiséget készítettek belőlük. Tiszta kendervászonból készültek, díszítésük többnyire egyszerű csíkozás volt. Úgy készültek, hogy egyszerre megszőttek 10–12 darabot, közben csíkozták, majd utólag vágták szét és szegték be. *Törülköző*nek nevezik ugyan a Zempléni-hegyvidék falvaiban a lakodalomban osztogatott díszes kendőt is, de ezeket általában külön e célra szőtték meg, díszítésük is igényesebb volt és másra nem is használták.

Az ágynemű emberemlékezet óta nem készült házivászonból, csak a *szalmalepedő.* Ebből is legalább 6 db készült a stafírungba. Újabban kétfélét szőttek és használtak. Alulra kendervászonból varrottat, rá pedig pamutosat terítenek. Napjainkig is általános, hogy külön elkészítve őrzik a *halálra való lepedő*t, amely díszítetlen finom pamutos vászonból készült.

Szerényebben díszített és nem általánosan használt vászonféle Zemplénben a *szakajtókendő.* Regécen például nem is szőttek ilyet, mert helybeli ezermesterek által készített faszakajtót használtak a kenyérsütésnél.

A család anyagi helyzetétől függően általában 6–12 *abroszt* kapott a lány stafírungba. Általános mérete 2 rőf, azaz kb. 150x150 cm. Jól fehéríthető és mosható szálból szőtték, a pamut térhódításával pedig egyre több pamutosat készítettek. Varrtak abroszt mindennapi használatra és díszesebbet ünnepre. Az ünnepi abroszokat körben gazdag szőttesminta díszítette, ezt azonban lassan kiszorította a *merkelés*nek nevezett

keresztszemes hímzés, illetve a „kalodás," szálhúzásos díszítés. A szövésből ismert motívumokat is inkább utólag húzgálták bele a kész vászonba, szálszámolásos laposöltéssel vagy szálbújtatással. A kisebb, 6 személyes abroszok mellett minden családnak volt egy nagy méretű, 12 személyes abrosza is, amelyet búcsúban, *gépelés*kor, karácsonykor, azaz nagyobb vendégségnél terítettek az asztalra. Szinte minden háznál őriznek egy temetésre való abroszt is, amely rojtos végű pamutosvászon, fekete színű, szőtt vagy merkelt egyszerű csíkmintával díszítve. Ezt csak akkor terítik az asztalra, ha halott van a háznál.

A legdíszesebb vászon használati darabok közé tartoznak a *„szervéták."* Legalább 6–8 szervéta már a stafírungba elkészült, de a változó igényeket, divatot követve később újabbakat is készítettek. Sajátos szokás ezen a vidéken, hogy szervétákat terítettek az abroszra, ha annak a közepén nem volt díszítés, *tabletta.* Általában az abroszokkal együtt készítették el a hozzávaló szervétákat is. Az idősebb generáció ma is a vászonabrosz közepére terítve használja a szervétát.

Szervétával letakart kosárban vitték a gyermekágyat fekvő asszonynak, kománénak is az ebédet. *Húsvéti ruhá*nak is használták. Szervétával letakart kosárban vitték húsvétkor szentelésre a sonkát, görög katolikus falvakban a pászkát. Itt (Mogyoróska, Baskó) *pászkaruha, pászkatakaró, zajzaruha* a neve. A szervéták mindig a legújabb divatúak, a legdíszesebbek voltak a vászonfélék között. Emberemlékezet óta finom pamutos vászonból készültek. Díszítésében a szőttesmintát hamar kiszorította a merkelés, később pedig a szabadrajzú hímzés, mely mutatósabb és divatosabb volt. (Néhány évtizede a kalocsai és a matyó hímzés is megjelent ezeken a textíliákon!) A szervétákat általában monogrammal is ellátták, a görög katolikusoknál pedig gyakran feliratot is hímeztek rá. Húsvétra igyekeztek minden évben új szervétát készíteni, mert az asszonyok mindig nagyon figyelemmel kísérték egymást, kinek milyen van.

A *gyúrósurc* is a legváltozatosabb díszítésű és napjainkig is használatban levő vászonfélék közé tartozik a Zempléni-hegyvidéken. Tésztagyúrásnál, kenyérdagasztásnál, vagyis a nagy tisztaságot igénylő házi munkáknál kötötték csak fel. A lakodalomban ilyet viseltek a főzőasszonyok. Egyes adatok szerint Regécen a menyasszony díszes gyúrósurcot ajándékozott minden szakácsnénak. A stafírungba több darabot is készítettek a gyúrósurcból, de a többi vászonféleségnél általában kevesebbet, csak 2–6 darabot. Finomabb kenderből, szálból szőtték, majd inkább pamutosvászonból készült, hogy minél fehérebb legyen. Gazdag díszítése nagyon változatos volt. Szőttes csíkok több sorban díszítették, majd merkelt virágokkal varrták ki, később pedig elsősorban kalodázással hímezték. Általános volt, hogy a tulajdonos nevét, de legalább a monogramját is belevarrták, gyakran a készítés ideje is rákerült. Alját pedig „kikötötték", vagyis kirojtozták. Négynyüstös, mintás szövésű gyúrósurcot is gyakran készítettek, melynek kockás, mintás szövése már önmagában is díszes volt.

Törülköző, törlőkendő, hosszúkendő, hosszú törülköző, nyoszolyókendő a neve ezen a vidéken annak a díszes vászonféleségnek, melyet a lakodalomban osztogatott a menyasszony. Nemcsak a vőfély és a funkcióviselők kaptak belőle, hanem hagyományosan az egész rokonság is. Regécen egy 1931-ben tartott lakodalomban pl. a menyasszony 78-at osztott szét a násznép között. Amikor gyülekezett a násznép, akkor

10. kép.
Az ajándékba kapott vőfélykendő, a hosszú törülköző felkötésmódja

osztogatták, felkötötték átlósan a vállukra. Visszaemlékezések szerint Baskón a módosabb lakodalomban kettőt is felkötöttek átlósan egymásra. Komlóska abban különbözött a többi falutól, hogy ott csak a derekukra kötötték. Aki ajándékba kapott ilyet, az eltette emlékbe, nem használta. Idősebb emberek birtokában ma is nagyobb mennyiségben található díszes hosszú törülköző, egy-egy lakodalom emlékeként. A vizsgált falvakban a II. világháborúig általános volt a *nyoszolyókendő* ajándékozása. Később már inkább csak szalagból kötött bokréta jelezte a vőfélyt, bár újabban ismét feleleventették a nyoszolyókendő használatát, ajándékozását.

A lakodalmi törülköző úgy készült, hogy a finom fonálból vagy pamutból szőtt egy szél vásznat hosszában kettévágták, így hosszú, keskeny törülközőt kaptak. Régebben szedettes csíkok, később merkelés, kalodás minták díszítették a két végét, alját pedig kirojtozták.

Vászonból készült viseletdarabok. A házivászon jelentősége legkorábban a viseletben szorult háttérbe. Amíg a vászonponyvákat, -zsákokat, -ponyusokat, -törlőket napjainkig is használják, sőt olykor újakat is készítenek a Zempléni-hegyvidék vizsgált falvaiban, addig a vászon alapanyagú viseletdarabokat már csak a visszaemlékezésekből rekonstruálhatjuk, így vázlatosabb képet kaphatunk ezek szabásáról, díszítéséről és használatának részleteiről. A ruhaneműnek készülő vásznat a legfinomabb rostminőségű fonalból, a szálból szőtték, de leggyakrabban félpamutos vagy pamutos vásznat használtak erre a célra már a századfordulótól.

A férfiviseletben emlékeznek még a bő, *ráncolt vászongatyára,* amely 4–6 szél vászonból készült. Ezt azonban a legidősebbek szerint már az ő gyermekkorukban is csak az öregek viselték, tehát a századfordulón a bőgatya viselete a zempléni falvakban már nem volt általános. Jellemzőbb és elterjedtebb viszont a *szűk szárú vászonnadrág,* melyet a II. világháborúig általánosan használtak Zemplénben. Nyáron csak ezt viselték, télen pedig alsóneműként hordták. A szárát rendszerint szabadon hagyták, a csizmába pedig „pricces nadrág"-ként betűrték. Eredeti színében is, de inkább sötétre festve viselték. Munkaruhaként még a szövetpantallók elterjedése után is sokáig viselték, egyébként pedig a szegények hordták a legtovább. Mogyoróskai adatok szerint, a nagy kereslethez igazodva Inánccs környékéről megvarrva hordták asszonyok a vászonnadrágokat a zempléni falvakba eladni.

A vászonnadrághoz sajátos vászon felsőrész tartozott ezen a vidéken, a *kitli* nevű, ingszabású, gallértalan, béléstelen felsőkabát.[45] A férfiak vászonruhája sokáig megmaradt használatban, elsősorban a nyári mezei munkákhoz.

A század elején a fiatal legény halottat még fehér vászon szűk nadrágba és kabátba öltöztetve temették el. A férfiak esküvői ruhája azonban már ez időtől fekete szövet volt.

A női viseletben a házivászon alapanyagú ruhaneműket elsősorban *alsóruhá*nak használták emberemlékezet óta. Csak szórványosan emlékeznek vászonból készült bő, ráncolt felsőszoknyára, de közelebbi leírását már nem sikerült rekonstruálni. Az *ing, pendel* ezen a vidéken ruhahosszúságú, szűk, egyenes szabású alsóruha volt, két oldalán csak kis *tódás,* eresztéket bővítette. Atlétaszabásúnak, azaz kivágott, kerek nyakú, ujjatlan ruhadarabnak írják le. Erre vették rá a felsőruhát, azaz a kartonszoknyát, blúzt. Viseltek rövid ujjú, elöl gombolós vászoninget is, melynek az ujja végét kimerkelték, vagyis kihímezték keresztszemmel. Az ingeket általában egy szállal szőtt, tehát puhább vászonból varrták.

A II. világháború alatt és után szükségből készítettek házivászonból ruhát. Ezeket gyakorta a finomabb szalmalepedőből szabták ki. Sokszor a szövetruha *formá*ja szerint szabták ki és varrták meg az általában sötét színűre festett vásznat. Az elavult vászonruhákból kapcát hasítottak a férfiaknak a csizmába.

A vászonféleségek díszítése ugyan nem kiemelkedő, de változatos a Zempléni-hegyvidéken. Leginkább a különböző ünnepi alkalomra használt textíliákat díszítették változatosan, elsősorban az abroszt, szervétákat, a gyúrósurcot és a lakodalomban osztogatott hosszú törülközőt.

A szőttesminták főleg stilizált, mértanias motívumokból álló egyszerű, keskeny csíkminták. Leggyakoribb a *szegfűs, csillagos, dióbeles, csörögés, halacskás, rozmaringágas, lóherelapus, hereleveles, hordócskás, ablakos, rózsás* nevű minta. Ritkán előfordulnak állatalakos szőttes minták, így nyulas, pávás, madárkás, hattyús, ezek kivitelezése azonban sokszor elnagyolt, torz. A nyoszolyókendőkön, gyúrósurcokon gyakori a többsoros díszítés, különböző, de egymással harmonizáló csíkmintával. A szőttesminták általában pirosak, ritka a kék szín alkalmazása, a halottas abroszok díszítése pedig fekete. Elsősorban gyúrósurcokra és szervétákra alkalmazták a négynyüstös mintás szövést,

45. Ugyanezt írta le GÖNYEI Sándor 1939. 138. Pusztafaluról.

gyakran színes pamuttal felvetve. Ennek legáltalánosabb mintái a *pálcás* (csíkos), *bossókás* (sakktáblaszerűen kockás), *lecskés* (kockás).

A *merkelés* (keresztöltés) a század elején jött divatba, színes pamuttal varrták, a mintákat könyvekből, de legtöbbször egymáséról vették. Elsősorban az abroszokon és szervétákon terjedt el, és szorította háttérbe a szőttes díszt. Motívumai naturálisabbak, olykor kuszábbak, de sokszor felismerhető a szőttes motívumok merkeléssel való levarrása is. Merkeléssel készítették a monogramot is. A gyúrósurcokon ez általános volt, sőt gyakran az évszámot is elhelyezték a minták között. Zsákra, lepedő sarkába, szervétába is varrtak monogramot, de szerényebb méretben. A Zempléni-hegyvidéken is szokás volt, hogy az abroszokat, szervétákat egyik szélén szőttes csíkkal díszítik, rá merőlegesen pedig merkelt mintát hímeznek.

A *kalodázás,* vagyis a szálhúzásos-vagdalásos díszítésmód elsősorban a nyoszolyókendőkön és gyúrósurcokon terjedt el, de divatja kihatott másra is. Leggyakrabban világoskék, rózsaszín, sárga pamuttal varrták, a mintája általában sima kockás, de találhatunk egyedi mintákat, így lepkéset is.

A szabadrajzú hímzés a változó divathoz legjobban alkalmazkodó vászonféleségeken, elsősorban szervétákon és a lakodalmi törülközőkön terjedt el. Abaújszántón kézimunka-előnyomó is működött, ahol a minták mellett monogramot, feliratot is drukkoltak.

Kendertermékek a cserekereskedelemben. Bár a kenderfeldolgozás elsődleges célja egy-egy gazdaságban a házi szükséglet kielégítése volt, a jelentős kenderfeldolgozással bíró falvakban – a saját szükséglet mellett – általában eladásra, cserére is jutott. Annál is inkább, mert az egyes családoknak nem minden évben volt egyforma a vászonigénye.

Ha valakinek az évben sok vászon kellett, elsősorban falun belül vett valakitől. Ha tudták előre, hogy lakodalom lesz, vagy más célra sok kenderre lesz szükség, eleve többet is vetettek, vagy előző évről eltettek, tehát a kendertermesztésben igyekeztek több évre előre tervezni. Amelyik háznál több lány volt, ott bizony évekig több kendert termeltek, és többet fontak, szőttek, mert a stafírungba szükséges vászonmennyiséget igyekeztek maguk előállítani.

Nem volt egyedi eset az sem, hogy eleve nem saját szükségletre, hanem eladásra termelték és dolgozták fel a kendert, hogy a család anyagi helyzetén javítsanak, vagy éppen adósságot törlesszenek. A század elején Zemplénből is sok férfi vándorolt ki Amerikába, jobb megélhetést keresni, ilyenkor az itthon maradt családnak a vászoneladás vagy bérbe szövés is jelentős jövedelem-kiegészítést jelentett.

A Zempléni hegyvidék középső területének falvaiban a kendermunkák területén, a mennyiségileg is jelentős vászontermelés következtében több nemzedékre visszanyúló cserekapcsolat, együttműködés alakult ki szomszédos területek más adottságú településeivel, elsősorban a környékbeli nemzetiségi lakossággal.

A huták famunkáiról híres szlovák lakossága látta el eszközökkel, így orsóval, talpas guzsallyal a vizsgált falvakat, ugyanakkor itt vásároltak kendert, vásznat is.[46] Hercegkút sváb lakosságának és Regécnek a kapcsolata hagyományos és kiemelkedő volt a kender-

46. BARTA János 1977. 84.

munkák, a vászonkereskedelem területén. A hercegkútiak – a zempléni megítélés szerint – nem tudtak szőni, ezért a fonalat minden évben rendszeresen Regécen szövették meg, és rőfre fizettek utána. Ez a több évtizedes kapcsolat csak a 30-as évektől lazult meg, amikor Hercegkúton szövőtanfolyamot indítottak. A regéci asszonyok általában nagy mennyiségben vállaltak bérbe fonást, szövést távolabbi falvaknak is.[47]

Szintén rendszeres volt Rudabányácska és Mogyoróska asszonyainak a kendermunkákban kialakult kapcsolata. A sokszoknyás rutén asszonyok Mogyoróskán vásárolták a vásznat, és cukrot, sót, petrót hoztak érte. A rátkai sváb asszonyok is rendszeresen feljártak a zempléni falvakba vászonért, elsősorban Arkával volt kapcsolatuk. A hollóháziak is jártak ide vászonért, díszes tányérokat, korsókat hoztak érte. Szinte minden zempléni faluban megfordultak a matyó vászonkofák is a két világháború közötti időszakban, hímzéseket, terítőket, függönyöket, csipkét hoztak eladni és vásznat vásároltak.

Ha egy-egy családnak nem volt szüksége nagy mennyiségű vászonra, kitilolva vagy megfonva adták el a kendert a piacon, Abaújszántón, Tolcsván. De a Zempléni-hegyvidék falvaiban inkább megfonták és megszőtték a vásznat, ha az évben nem is használták fel. A végekbe feltekert vásznat az ágyban, a szalmalepedő alá bevetve tárolták, ez a vászon jelentős tőkét biztosított a családnak. Eladni a tolcsvai, gönci, de leggyakrabban a szántói piacra hordták a vásznat. A füzérieknek és a hutaiaknak Sárospatak és Sátoraljaújhely volt a piacozó helyük, ide a bodrogköziek is könnyebben eljutottak híres, szép vásznaikkal.

A zempléni falvak egymás között is kiépítettek a kendermunkák terén kapcsolatokat. Mivel Baskón csúnya, fekete kender termett, viszont vászonigényük nagy volt, átjártak Arkára is kenderért, ahol finom szálú kender termett, és a hátukon 5–10 kg-ot is hazavittek. A baskiak Csatára és Hirdre is vittek szöszt, és finom fonalat kaptak érte. Nagy mennyiségben szállították a kendert a szegedi gyárba feldolgoztatni. Eleinte csak a fonalat készíttették gyárilag, később már ott is szövették meg. A gyári szál ugyanis nagyon enyves szagú, szövés közben fojtja az asszonyokat, ezért örültek annak, hogy a gyárban szövethettek.[48]

A vizsgált falvak lakossága körében, egymás között bizonyos értékrend is kialakult a kendermunkák megítélésében. Általános vélemény, hogy ezek a falvak jobban értenek a kendermunkákhoz, mint a hutaiak, vagy a környékbeli többi település. Baskót elsősorban a mennyiség szempontjából emelik ki, de szép kendermunkájáról általában Mogyoróskát tartják a vidéken híresnek. A mogyoróskaiak szerint viszont a legszebb munkákat Vilmányban és Vizsolyban készítették. Fonyt a helyiek és a szomszédos falvak magyarázata szerint is arról nevezték el, hogy ott az asszonyok nagyon szerettek fonni.

A kenderfeldolgozással és a vászon előállításával, felhasználásával kapcsolatos ismereteinket, adatainkat összegezve az alábbi megállapításokat tehetjük. A Zempléni-hegyvidék falvait a betakarítás, ill. áztatás *kévés* és *köteges* módja egyaránt jellemzi, ami bizonysága a len- és kendertermesztő kultúra egykori egymás mellett élésének. Ez elsősorban a földrajzi adottságok következménye, s csak ezen keresztül jellemzője az

47. Vö. FLÓRIÁN Mária 1963. DENIA 754. 64.
48. Vö. FLÓRIÁN Mária 1963. DENIA 754. 64.

adott területnek. A kender szárítására használt gyümölcsaszaló kemencék valamennyi településen megtalálhatók, de az építmény ilyen felhasználási köre túlmutat a Zempléni-hegyvidék településein. A deszkás szerkezetű tilók hasonlóan megtalálhatók valamennyi településen, de nemcsak itt, hanem a tágabb földrajzi egységben is. Ezen belül a több vágóélű tilók előfordulása, ill. ismerete az egykori telepítésekre, vagy napjaink nemzetiségeire, a nemzetiségek anyagi kultúrájának folyamatos továbbélésére utal. A kenderrost bunkós szerkezetű malmokban történő puhítása érdekes előfordulást mutat, s a malom nevének *kölyű, külyű* elnevezése viszonylag jól körülhatárolható egységet képez. Ennek az elnevezésnek az előfordulása hasonlóan nagyobb táji egységre utal, s csak ezen belül jellemzője az itteni településeknek. A rostpuhító eljárásoknak a Zempléni-hegység falvaiban számos archaikus eljárása őrződött meg. Amíg ezek Borsod-Abaúj-Zemplén magyében, vagy Magyarország más tájain (eddigi ismereteink szerint) csak szórványosan fordulnak elő, addig elterjedésük itt jól körülhatárolható területet alkot, jellemzője a Zempléni-hegyvidék kenderkultúrájának. Különösen érvényes ez a lábbal való dörzsölés és az ágyban történő puhítás esetében. A rostminősítő eszközök formailag megegyeznek Borsod-Abaúj-Zemplén megye más településein előforduló és ismeretes eszközökkel, a munkaeszköz *ecset* elnevezése viszont itt egy tömbben fordul elő. Ez a megállapításunk vonatkozik a *pátyoszoló* elnevezésre is, úgy, hogy további északi, északkeleti előfordulást mutathatunk ki, s ennek a területi elterjedésnek a déli határát képezi a Zempléni-hegyvidék. Hasonló megállapításokat tehetünk a közepes rostminőség *pátyosz* és *makóca* elnevezéseivel kapcsolatban is. A fonás eszközeit és azok időbeli elterjedését illetően ezen a területen sajátos vonásokkal nem találkozunk. A vászon alapanyagú termékeket az egyszerűség jellemzi, a felhasználás arányait tekintve elsősorban a gazdálkodás területei azok, ahol a nagy mennyiségek voltak jellemzőek, s ezek szerepüket napjainkig megőrizték.

A térképen szereplő települések

(Borsod-Abaúj-Zemplén megye kendermunkáit és vászonfelhasználását bemutató tanulmánysorozatunkhoz alaptérképet készítettünk, ahol a településeket, gyűjtőpontjainkat folyamatos sorszámmal láttuk el.)

57. Sajólád
58. Bőcs
60. Hernádkak
66. Kiskinizs
68. Fügöd
69. Beret
70. Abaújdevecser
72. Krasznokvajda
75. Hernádvécse
79. Pusztafalu
80. Füzér
81. Nyíri
83. Kovácsvágás
84. Háromhuta
85. Regéc
86. Fony
87. Mogyoróska
88. Arka
89. Baskó
106. Mikóháza
114. Sárospatak
115. Komlóska
116. Vilmány
119. Telkibánya
129. Alsótelekes
133. Korlát
136. Debréte
140. Pálháza
145. Encs
146. Méra
150. Novaj
152. Gönc
153. Abaújkér
154. Tolcsva
155. Dobsza
162. Vizsoly
163. Taktabáj
174. Rudabányácska
184. Szőlled
185. Hejce
186. Taktaszada
187. Taktakenéz

DIE HANFBEARBEITUNG UND DIE LEINENVERWENDUNG IN DEN DÖRFERN IM ZEMPLÉN-GEBIRGE

(Auszug)

Die Hanfbearbeitung wurde im Zemplén-Gebiet mehrmals geforscht und publiziert. Die Anwendungsgebiete des Leinens und seine Bedeutung wurde aber noch nicht beschrieben. Die Verfasser analysieren in der vorliegenden Studie vor allem die Angaben, aus denen bezüglich der Volkskultur verallgemeinernde Konsequenten gezogen werden können. Die Verfasser versuchen es, die Fragen beantworten, ob in der Praxis der Hanfbearbeitung solche charakteristische Merkmale zu finden sind, die nur in dieser geographischen Einheit, auf dem mittleren Terrain im Zemplén-Gebirge leben. Andererseits, ob sich dieses Gebiet von der Umgebung abgesondert hat, oder in eine weitere Kulturregion, als Teil einer Gebiets- oder ethnographischen Einheit hineinpasst.

Der Hanf wird hier in Garben und auch in Bündeln geröstet. Den Angaben von L. Szolnoky nach ist diese Erscheinung ein Weiterleben und gleich Nachfolge einer früheren gleichzeitigen Leinen- und Hanfkultur. Die Trocknung nach der Röstung hat speziale Bauobjekte, ein in den Boden versenkter Dörrofen am Gartenende diente dazu. Unter den Brechgeräten kommen die spezialen dort vor, wo sich Nationalitäten angesiedelt haben.

Die Hanfbrechmühlen, zum Fasererweichen gebraucht, haben sich seit Jahrhunderten einen traditionellen Anziehungsumkreis geschaffen, der die Bewegungsrichtungen und Verbindungen auf dem genannten Gebiet bedeutend beeinflusst hat. Einige archaische Verfahren zum Faserweichen wurden hier bewahren und haben eine grössere Bedeutung in der Hanfbearbeitung, als in den anderen Gebieten. So zB. das Faserweichen mit Fuss ist anderswo in Ungarn nur vereinzelt bekannt, im Zemplén aber überall. Das Faserweichen im Bett, weiterhin das Weichen mit Hammer hat man in denselben Siedlungen angewendet. Im Gegensatz zu den vorigen Arbeitsvorgängen sind in den Methoden der Faserqualifikation und im Spinnen keine hiesigen Eigentümlichkeiten festzustellen.

Die Produkte aus Hanf haben ihre Bedeutung im Zemplén-Gebirge sowohl in der Landwirtschaft, als auch in dem Haushalt und in der Volkstracht lange bewahren. Die Anwendungsgebiete sind auch heutzutage sehr weitreichend. Erwähnenswert ist zB. das charakteristische Tragmittel der Frauen, das sog. Bündeltuch, weiterhin die Blacken, die Sacke und die Ranzen sind bis heute gebraucht. Obwohl die Leinenprodukte nicht so reich verziert sind, haben sie aber in den Feiertagen, in den Volksbräuchen bis heute eine wichtige Funktion.

Die Zusammenstellung der Mitgift und des Leinenbestandes zeigt, dass der grösste Teil der gewebten Leinenmenge in den landwirtschaftlichen Arbeiten verbraucht war. Es scheint mit dieser Tatsache in Zusammenhang zu sein, dass die Hanfbearbeitung ihre Bedeutung in einem solchen Gebiet länger erhalten konnte, und in dem Umtauschhandel eine wichtige Rolle gespielt hat.

István Dobrossy–Márta Fügedi

NÖVÉNYI ALAPANYAGÚ TÁPLÁLÉKOK

BŐDI ERZSÉBET

A népi[1] táplálkozási kultúra egyik alapvető sajátossága, hogy fogyasztási arányban túlsúlyban vannak a növényi nyersanyagokból[2] készült ételek.[3] Ennek okait csak bonyolult összefüggések történeti vizsgálatával lehet feltárni, a kutatók általában a paraszti gazdálkodás önellátó jellegével magyarázzák. A Zempléni-hegység földművelését napjainkban is önellátó jellegű növénytermesztés jellemzi.[4] Különösen a hegyi erdőtelkes falvakban (Mogyoróska, Baskó) megtermelt gabonafélékből, kapásnövényekből csak elvétve jutott eladásra, és még jelenleg is a megfogyatkozott létszámú család egész évi ellátására termelnek. Azokban a falvakban, melyeknek határaiban termelőszövetkezeti gazdálkodás folyik, az évente járó háztáji szántóterületek hasznosításánál továbbra is a saját táplálkozási szükségleteket tartják szem előtt. Abaújalpáron pl. a háztáji földeket szívesebben ültetik be burgonyával, babbal és káposztával, mint kukoricával, bár az utóbbi takarmánynövény megmunkálását a termelőszövetkezet jobban tudná vállalni.

Az önellátó növénytermesztésre, a betakarított termés piaci értékesítésének kezdetleges voltára, a paraszti gazdálkodás termelési szerkezetére azonban nem lehet redukálni a növényi nyersanyagú ételek elsődleges szerepét a fogyasztásban. A természetes környezet adta lehetőségek kihasználásánál szintén egyértelműen a növényi tárgyú gyűjtögetés[5] domborodik ki még olyan falvakban is, ahol a vadászat lehetőségei viszonylag kedvezően alakultak és csak nemrégiben történtek hivatalos intézkedések erre vonatkozóan (Mogyoróska, Regéc, Baskó). A táplálkozást szabályozó szokások sem közvetlenül, sem közvetve nem érintik a növényi eredetű ételek fogyasztását.

1. Adataink Mogyoróska, Korlát, Arka, Boldogkőváralja, Boldogkőújfalu, Abaújalpár és Baskó lakóinak táplálkozására vonatkoznak.
2. Jeles szlovákiai táplálkozáskutató Markuš, Michal növényi és állati eredetű nyersanyagokra történő felosztást véli a legalkalmasabbnak: MARKUŠ, Michal 1969. 503. A népi táplálkozási anyag osztályozásának lehetősége nagyon tág. Mind a kutatási tárgykör gazdagságából, sajátosságából, mind az eddigi kutatások eredményeiből következik, hogy a rendszerezés nehézségeket okoz ezen a területen. Kisebb tájegységekkel kapcsolatban is a legkülönbözőbb vizsgálattal találkozunk.
3. DLUŹNIEWSKA, Krystyna 1973. 79.; KOWALSKA-LEWICKA, Anna–SZROMBA-RYSOWA, Zofia 1976. 358–361.
4. IKVAI Nándor 1967. 69.
5. A vadontermő növények gyűjtögetésével Ujvári Zoltán részletesen foglalkozik. UJVÁRY Zoltán 1957. 231–245.

A népi táplálkozás legrégibb és legalapvetőbb ételeit ebben az alcsoportban találjuk meg. Liszt és dara keverékéből készült *kásás ételek* közül a legutóbbi évtizedekben meghonosodott kukoricából[6] főzött *kukoricadara* a legáltalánosabb. Említik *puliszká*nak[7] (Abaújalpár, Boldogkőváralja, Boldogkőújfalu), *zsámiská*nak,[8] *zsámicská*nak (Mogyoróska), *kukoricakáscá*nak (Fony) és legújabban *kukoricagríz*nek. Az odahaza megfosztott, koszorúba font és általában a lakóház padlásán, *kakasülőn* tárolt, sertéshizlalásra szánt kukoricából főzik. Morzsolás után a kukoricát *malmocská*n, kézimalmon megdarálják, sűrű szitán átszitálják, miközben a kukoricaszem pelyváját, haját, *lihájá*t kézzel leszedegetik. A szitán visszamaradt nagyobb *darát* kissé sós vízben puhára megfőzik és kukoricaliszttel állandó keverés közben – fakanállal vagy *kotolóval* – feltörik, pépessé teszik. Kukoricaliszt helyett búzalisztet adhatnak hozzá (Arka). Leggyakrabban aludtejjel, édestejjel és íróval fogyasztják. A tányérokra kiszedett kásás ételt frissen kisütött vékony szalonnatepertőkkel tehetik ízletesebbé. Ilyenkor előbb melegen megeszik a zsírosabb részt magában és csak a már kihűlt, szárazabb réteghez isznak tejet. A megfőtt kukoricakását újabban *gombócok*ra szaggatják ki, melyet zsírral vagy vajjal összeráznak és tehéntúróval meghintik.[9] Az így készült *zsámiska* nagyon finom ételnek számít. Többféle elkészítési mód ellenére jelenleg egyre ritkább a *kukoricadara* fogyasztása. A lakosság szemléletében megőrződött az az időszak, amikor (kb. a két világháború közötti évek) a *kukoricadara* a szegények fő étele volt és kenyérpótló, *galuska*pótló szerepet töltött be az állati takarmánynak való kukoricából készült étel. Mogyoróskán az adatközlők úgy emlegetik ezt az időszakot, hogy amikor „zsámiskán arattak le".

A kukoricából készített, pépszerű kásás ételeket korábban más gabonafélékből főzték, de a kukoricával egyidejűleg is előfordult vidékünkön a *búzadara* és az *árpadara*. Aratás után a tarlón *mezgerélt*, összeszedett elszóródott gabonakalászokat az asszonyok *kikopolták* mosósulyok élével, vagy éppen kézzel dörzsölték ki a szemet. Az így nyert néhány maroknyi gabonaszemet vízzel egy kicsit meglocsolták, *megfajtolták*, hogy a szem héja könnyebben kiváljon a *kőmalmocská*n történő őrlés alatt. Búzából és árpából a *dara*étel pépesebb volt, mint a kukoricából készült. Búzából csak közvetlenül aratás után, vagy előtt főztek, míg árpából a szegényebb, földnélküli és zsellér lakosok elé gyakran került: „árpadarát sokat ettem, nem szerettem, mert ragadós volt, de mi azt is úgy hívtuk, hogy *zsámiska*" (Mogyoróska). Ha szűkében volt már az élelem aratás előtt, akkor

6. A kukorica új növény a hegység falvaiban. Az idősebbek még emlékeznek arra az időre, amikor még senki sem termesztette, csak a Hernád menti községek határában látták. IKVAI Nándor 1967. 78–79.
7. A szó eredetére, elterjedésére és jelentésére vonatkozóan: BALASSA Iván 1960. 410–411.
8. A za-mesati = megkever, belekever ige származéka. BALASSA Iván 1960. 413. Kukoricakását jelentő *zsámiska* terminológia ma már csak a ruszin településű Mogyoróskán fordul elő, a többi falvakban burgonya alapanyagú pépes ételt jelölnek vele. A Hegyköz falvaiban szintén ismert étel a *kukoricazsámiska*. Vö.: PETERCSÁK Tivadar 1978. 39.
9. A Bodrogközben az így készült ételt nevezik *puliszká*nak.

lesallóztak és fenti módon kicsépeltek egy kevés búzát vagy árpát és ebből szintén *zsámiskát* főztek.[10]

Természetes történelmi folyamat, hogy ha egy új növény más növények helyét foglalta el, a belőlük készült ételeket is kiszorította és a terminológia nemegyszer tovább megmaradt. Jelen esetben „a múlt században nagymértékben termesztett hajdinát vagy pohánkát" és „hántolt magjából aránylag élvezhető kásaszerű ételeket"[11] és azok helyét foglalták el az újabb gabonafajták (legfőképp az *élet*nek nevezett búza). Hajdinából készült ételekre vonatkozó adatokat már néprajzi terepmunkával nem lehet megismerni. Hasonló az eset az egyik legrégibb termesztésű növénnyel, a kölessel kapcsolatban. Bár hűvösebb, hegyi éghajlatú falvakban (Baskó, Mogyoróska) nem termett meg, a lakosság vásárlással vagy csere útján beszerezte az étkezéshez szükséges mennyiséget. A kölesből, az ismert módon készült pépes ételt *kásá*nak nevezték. *Ikvai Nándor* – a regéci uradalom gazdálkodásának írásos adatai alapján – főleg a kölesből főzött kásafajtákat teszi első helyre az elmúlt két században. „Még az első világháború alatt is kenyér helyett szinte mindennap köleskását ettek" – írja.[12] A *kását* jelenleg cukrozott tejben főzik meg és nem sós vízben, de ugyanúgy pirítanak rá vajat, mint régebben. Édesen azonban már nem főételként fogyasztják. Vasárnapokon, gyermekek és betegek részére szokás készíteni. A sütemények elterjedése előtt lakodalmakkor, mint édesség szolgálták fel a *tejbekását*. Ennek példáján előfordul, hogy a *kukoricadarát* szintén tejben főzték meg,[13] de ilyenkor kukoricaliszttel nem sűrítették be. Adataink vannak, hogy *rozskását* is főztek azonos módon a hegyi falvakban.

Sült kásás ételek közül területünkön a *málé* és *görhe* fogyasztása fordul elő. A főtt kásás ételekkel szemben a *málé* és a *görhe* ma már kizárólag kukoricából készül. Feltételezhető, hogy a kukorica megjelenése előtt kölesből sütötték, és az is előfordulhatott, hogy a kukoricadarához más gabonaféle lisztjét keverték. Mogyoróska és Baskó lakóinak kivételével a lakosság tudatában mindkét sült tésztaféle ínséges esztendőket idéz fel, azokat, amikor nem volt elegendő kenyérnekvaló *gabona* (rozs) még a Hernád menti falvakban sem. Elsősorban kenyér helyett sütötték, Mogyoróskán és Baskón édes tésztaként ették, és amikor kenyeret sütöttek, akkor egy nagy tepsi *málé*t vagy *görhé*t szintén betettek a kemencébe. Téli időszak kedvenc ételei voltak. Nyáron nagyon ritkán fordult elő, hogy ezzel a céllal daráljanak kukoricát. A *malmocská*n való őrléskor nyert és szitáláskor elkülönített kukoricalisztből *málé*t, kukoricadarából *görhé*t sütnek. A *málé* készítésének fennmaradt egy archaikus módja. A kukoricalisztet vízzel leforrázták, egy időre állni hagyták, majd kézzel csomókba összenyomkodták és hamuban, a *kabula* alatt sütötték meg. Később forró tejjel öntötték le és kevés cukorral tették ízletesebbé. Cukor helyett nyers cukorrépát is reszeltek bele. Ma már tepsibe kiöntve sütik meg. Az így kisütött *málé*t nem szeletelik fel, hanem „mindenki tör magának belőle egy darabot". A *görhe* hasonló módon készült, csak kukoricadarából, melyet általában tejjel forráztak

10. IKVAI Nándor 1967. 73.
11. IKVAI Nándor 1967. 75.; PETERCSÁK Tivadar 1978. 34.
12. IKVAI Nándor 1967. 70., 75.
13. Bodrogközből is vannak azonos adataink: NAGY Éva 1971/a. 80.

le, cukorral, sóval és olajjal sűrű péppé kavartak, megzsírozott evőkanállal zsíros tepsibe kirakták és jól felfűtött kemencében kisütötték. A *görhe* tésztáját megpróbálták élesztővel vagy *gyúrószódával* ritkábbá tenni.

A fentiekben felsorolt ételek szerepét általában fontos kenyérpótlóként jelölik meg. Vizsgálatainkból kiderül, hogy kenyérpótló, tésztapótló jelentőségük történeti folyamatuk bizonyos szakaszára érvényes, arra, amikor már nyersanyaguk általánosan kukorica volt. Azt megelőzően fontos és gyakori ételeknek számítottak, mint ahogyan erre a szlovák és a lengyel népi kultúra kutatásánál egyértelműen rámutattak a szakemberek.[14] Akkor még az erjesztetlen kenyérfélék kialakulásának egyik lehetséges útját is meghatározták. Későbbi átalakulásuk során elvesztették darajellegüket, pl. a burgonyából készült *zsámiska* esetén. A kásaételek kenyérpótló szerepe teljesen megszűnt. Különleges, csemegeételek sorában kapnak újabb értelmet és itt is addig, amíg nyersanyaguk előkészítéséhez adottak a feltételek.

A gabonalisztből készült alapvető étel, a *kenyér* vizsgálata előtt megemlítjük még az erjesztetlen tésztából nyert, a kásás ételektől nemcsak nyersanyaguk minőségében, hanem elkészítési mód szerint is eltérő *lepényféléket*. A finomabb liszt alapanyagot nem főzték meg, nem forrázták le, hanem kemencében vagy tűzhelyen megsütötték. Terminológiájuk nagyon gazdag, egy faluban több néven is ismerik. Jelölik *lepénykének* (Mogyoróska), *laksának*, *laskának* (Baskó, Mogyoróska, Regéc), *vakarónak* (Abaújalpár, Boldogkőújfalu, Boldogkőváralja), néha *pogácsának* (Abaújalpár, Baskó) és *lángosnak* (Fony). Az elmúlt században hegyi falvakban *malmocskán* vagy a környék vízimalmain *parasztul* őrölt lisztből gyakran *sütötték.*[15] Visszaemlékezés szerint a kenyér csak a nagygazdák eledele volt valamikor (Baskó). *Pezsgővel* (szódabikarbóna) és langyos vízzel, vagy aludttejjel, ill. édestejjel meggyúrt *parasztlisztet elsikálták* (ujjnyi vastagságra elnyújtották) és hamuban vagy a *masina* (tűzhely) tetején megsütötték. Az odahaza elkészített tésztáját mezőn, szétkapart parázson is sütötték. A sült tésztát tejjel felhígított lekvárral, ún. *kakastejjel* tették ízletesebbé. Ha lepénynek nem volt elegendő gabonaliszt, akkor kőmalmon megőrölt fehérbabbal, makkal[16] pótolták.

Az ismertetett módon készült lepényeknek a közelmúltban kizárólag kenyérpótló szerepük volt. Burgonyával kialakult változata azonban ma is kedvelt és gyakori. A *krompérlángost* kiadósabb ebédkor, *krompérleves, lecskebab* után szokás fogyasztani. A meghámozott burgonyát gyengén sós vízben puhára főzik, majd azzal összetörik, kevés liszttel formálják tésztává. *Masina* tetején megsülve, olajjal, hagymás zsírral, vajjal, tejfellel melegen megkenve, sósan eszik. Búzalisztből a *soroslaksa,* – nyers tésztáját többszöri

14. MARKUŠ Michal 1969. 510.; KOWALSKA-LEWICKA, Anna–SZROMBA RYSOWA, Zofia 1976. 358.
15. Gúnyversben is megnyilvánul a kenyérhiány:
„Mogyoróska, Regécke,
nincsen benne kenyérke,
csak egy kicsi lepényke,
az is olyan keményke."
16. UJVÁRY Zoltán 1957. 240.

nyújtással-hajtogatással meleg zsírral vagy olajjal kenik –, lepényféle alakult ki és fordul elő még ma is.

Ma már elvétve sütnek háznál kenyeret. A hatvanas években még a boltban vásároltak lisztet és a házikenyér fogyasztása általános volt. A lakosság szerint ekkor még szégyen lett volna kenyeret vásárolni. A tulajdon- és munkaviszonyok megváltozásával, a tűzifa korlátozott helyi beszerzési lehetőségével, a nők munkába állásával, a hagyományos lakáskultúra egyensúlyának megtörésével egy évtized alatt lényeges fordulat következett be. Jelenleg mindenki boltban vásárol kenyeret. A nyári konyhába, a tornácra, vagy a lakóház végére kikerült kemencében ma már csak nagy ritkán sütnek krumplis kenyeret. A szemlélet is megváltozott. A búzalisztből készített bolti kenyér minőségileg meghaladja az azelőtt fogyasztottakat.

A terület növényföldrajzi sajátosságai közvetlenül visszatükröződnek a kenyér készítésénél használt nyersanyagok minőségében és arányaiban. Tisztán egyfajta gabonából *kenyérké*t elvétve sütöttek. A kenyérnekvalót általában *gabonáb*ól (rozs) és búza, árpa, kukorica, bab, *krompér* valamelyikének hozzáadásával állították elő. Kézimalmon legalább kétszeri darálással elért liszt, a *parasztul* őrölt vízimalmokban a *láng*liszt,[17] gőzmalmokban a *fehérliszt*en vagy nullás liszten és korpán kívül kapott *gyúróliszt* jelentette a kenyérlisztet. A lisztet kétféleképp tárolták: három részre osztott fedeles lisztes faládában, ún. *ferslóg*ban és *dongá*ra rakott háziszőttes zsákban. Ahány féle gabonát őröltettek, annyi *ferslóg*ot készítettek elő. A *ferslóg* tisztaságára mindig ügyeltek. Őrletés előtt forró vízzel és *vászoncsutak*kal súrolták ki és gondosan megszárították, égő *szalmacsutak*kal kiégették a moly ellen. Ősszel megőrletik a télire való kenyérlisztet. Nyáron a moly miatt csak egy hónapra valót tároltak. A kukoricát és babot házilag darálták meg a kenyérsütést megelőző napon. Kenyérsütéskor kellett megőzni a burgonyát.

Legutoljára a házikenyér alapanyaga *gabona*liszt és *főttkrompér* volt. Az utóbbival *szaporították* a kenyeret. Minden sütéskor a tésztának egyharmad részét (6–7 kg) tette ki a burgonya. Az ilyen kenyér hosszabb ideig puhább marad, mint a csak *gabona*- vagy esetleg csak búzalisztből dagasztott kenyér. Késő tavasszal kicsírázott burgonyát már nem használtak fel kenyérsütésre. *Feleskenyér*nek a fele *gabona* és fele *életliszt* alapanyagú kenyeret nevezték, melyet szívesen sütöttek ünnepnapokra. A *feleskenyér* teteje nem repedezett meg, bele fehér volt, nem morzsolódott annyira, mint a tiszta búzakenyérnek, puha maradt és az íze miatt többet is fogyasztottak belőle. Lakodalmakra szokás volt egy *sütet*[18] *feleskenyer*et vinni. Árpa-, kukorica- és bablisztet vagy korpát csak szükség esetén kevertek a rozsliszthez. Kizárólag árpalisztből nem tudtak jó kenyeret sütni. Tésztáját nehezen lehetett formálni, *szétfolyt, nem volt ereje,* sütéskor *repedezett,* már másnap *kemény* volt, nem lehetett szeletelni, *töredezett, krompért* sem lehetett beledagasztani a tésztájába. A két világháború között előfordult, hogy *parasztul* őrlő malomból kapott korpából kellett kenyeret sütni, mely ízletes volt főtt vagy nyers *burgundiá*val (répa).

17. *Parasztul* őrléskor korpát és egyfajta lisztet kaptak, melyet utána odahaza sűrű szőrszitával tovább választottak, a legfinomabbat nevezték *láng*lisztnek. *Parasztul* őrlésre mondják, hogy *pitléltek* a malomban.

18. Annyi kenyeret, amennyi egy alkalommal a kemencében kisült.

Kukoricaliszttel vegyített rozskenyérhez sem lehetett burgonyát adni, mert a kukorica miatt *töredezett*, hasadozott a tésztája. Előbb megszárított, majd *kőmalmocskán* megőrölt fehérbabot és makkot burgonyával együtt használtak *szaporítónak*.

A kenyértészta fontos eleme az erjesztőanyag. Általánosan *kovásznak* ismerik. Emlékezetben megmaradt változatai fejlődési sort alkotnak. A századfordulón még használták a korpából készültet. Kenyérsütéskor két marék korpát egy kis langyos vízben erjesztették, majd a dagasztóteknőben visszamaradt, *összevakart* kenyértésztával és egy kis száraz korpával összemorzsolták. A következő kenyérsütésig lapos kerek szalmakosárban, ún. *kovásztál*ban a szoba gerendájára tették száradni. Naponta egy alkalommal kézzel meg kellett keverni, nehogy összeálljon. *Komlópár, komlóspár, cök* a neve a komlóból készített erjesztőnek. Patakpartokon, vizes területeken előforduló komlót virágzáskor megszedték, virágját megszárították, famozsárban megtörték *kendőbe* összekötve, vagy *szélké*ben száraz helyen tárolták. Kenyérsütésre egy marék tört komlót meleg, egyesek szerint forró vízzel leöntöttek és állni hagyták, *poshasztották*. Levét két marék liszttel elkeverték és ismét hagyták erjedni. Erjedés után *cök*nek nevezik. *Cök* használatakor a kenyérnek való tésztát lágyabbra, *puhább*ra dagasztották, mert a *cök* nehezebben *hajtotta*, keleszteti a tésztát, mint a legutoljára élesztőből csinált kovász. A *komlópár*ral egyidejűleg még előfordulhatott a – kenyér *kiszakítása* után a teknőben megmaradt tésztából és lisztből készült – erjesztő, melyet elmorzsoltak és meleg, száraz helyen tároltak. Egy *összmarék kovászt* kellett biztosítani a következő kenyérsütéshez. Egyedül Arkán találkoztam az ilyen módon készített erjesztő *morzsolka* terminológiájával, máshol *kovász*nak ismerik. Legutoljára élesztővel csinálták az erjesztőt. Liszttel összegyúrt maradék tésztát egy kis edényben meleg helyen kelesztettek, majd tejben, meleg vízben megáztatott 5–6 dkg élesztővel gondosan *felgyúrták*, elmorzsolták és megszárították. Az élesztővel készült kovászból savanyúbb kenyeret kaptak, mint a *komlópár*ral erjesztettből.

Általában minden héten sütöttek kenyeret. A kenyérsütés napja szombat volt. Ünnepnapokon, vasárnap és pénteken – böjti nap lévén – tilos kenyeret sütni. A munka másfél napot vett igénybe. Fontos, hogy meleg legyen a liszt. Este a teknő egyik végében *bekovászoltak*. A lisztmennyiség egynegyedét *kovásztévő fá*val, *lapátká*val, *kovászkanál*lal a teknő egyik sarkában vízben feloldott erjesztővel és sóval összedolgozták. Csírás liszt esetében timsót használtak és forró vízzel öntötték le a lisztet. A gondosan kidolgozott kovászt behintették liszttel és természetes növésű *kétágúfá*ra, *ágasfá*ra, *keresztfá*ra, *racskafá*ra, *kovászfá*ra, *tekenőfá*ra[19] terített abrosszal letakarták, kelesztették. Másnap hajnalban dagasztottak, előtte a kovászba bedolgozták a *főtt krompért*.[20] A nehéz munka, a dagasztás után a *kiszakítás, kisulykolás, palolás*[21] újbóli *kelesztés*, és a *bevetés* következett. Itt eltekintek az egyes munkafolyamatok részletes leírásától, csupán az eddig

19. Háromhutában megtelepült szlovák lakosság *roskí*nak, Komlóskán az ukrán származású lakosság *rosicke*nek nevezi.
20. Ritkán előfordul, hogy nyers burgonyát reszelnek bele.
21. Vö.: SCHWALM Edit 1975. 221–243.; IZSÓF Tihamér 1966. 261–264.; TAR Emília 1971. 70–77.; NAGY Éva 1971/b. 130–139.

nem említett tárgyakra hívnám fel a figyelmet. A *dagasztóláb* a két világháború között még általános volt, a szalmából font és fából kivájt *szakajtók, szakasztók* egyaránt előfordulnak még ma is. A lapos formájú kenyértésztát káposztalevélen sütötték ki a kemencében. Kétféle kenyérsütő lapát volt: kör alakú, amellyel a kenyeret *bevetették* és hosszúkás, amellyel *kivették. Taluseprűvel* seperték meg a kisült kenyér alját, a kemencefűtésnél *szivonót* és *kutacsot* használtak.[23]

Kenyérsütéskor – kenyereken kívül – a kenyértésztából mindig sütöttek valamilyen lepényfélét. Elnevezésük, formájuk változatossága is azt mutatja, hogy fontos kísérő mozzanatai voltak a kenyérsütésnek. Alakjuk és terminológiájuk lényegében azonos a már bemutatott erjesztetlen lepényfélékkel. A *láng előtti lángost,* jelentésének megfelelően, kemencében hátratolt parázs előtt sütötték ki. Ugyanezt *angyallángos*nak ismerik Baskón. Zsírral megkenve fogyasztják. A kenyértésztából készült *lángos*[24] lekvárral, túróval, főtt darával, rizsával, káposztával sütött, négyzet alakú süteményt jelent, melyet káposztaleveleken, vagy tepsiben – kenyerek után – tettek be a kemencébe. Ünnepnapokon nélkülözhetetlen sütemény volt. A karácsonyi kántálókat (pásztorokat) ezzel kínálták. Hasonló tölteléket tartalmaz a *kenyér dragus,* melynek a négy végét felhajtogatják. A kenyerekkel egyidőben egy kisebb kenyeret is szokás sütni. Ezt nevezik *lepény*nek. Melegen eszik, és nem szeletelik, hanem törik.[25] A teknőben visszamaradt tésztából néhol *vakarót* sütnek, melyhez a hozzávalók azonosak az erjesztetlen *vakaró* készítésénél használtakéval.[26] Baskón *pipiskét* formálnak.[27] Ez madár alakú tészta, szemét két babszem jelzi. Gyermekeknek kedveskednek vele.

A kenyérsütésnél előforduló tésztaféléket nemcsak kenyérpótlóknak sütötték. Lényegében az aznapi táplálkozást tették ezekkel változatossá, különlegessé, a többi napoktól eltérővé. De lehetnek egy másfél napos nehéz munka eredményének jelzői, hangsúlyozói is, az által, hogy a gazdasszony ezekkel kedveskedik családjának, néha szűkebb rokonságának.

A kenyér a mindennapi táplálékok közül a legfontosabb. „Galuskán kívül mindenhez szoktunk enni" – mondják. Szoros és mély összefüggésben – „ha kenyér van, minden van" – van a kultúra számos jelenségével. Ezek bemutatására jelenleg nem vállalkozhatunk.[28]

23. Néhol használnak *vakarólapát*ot, *vakarcs*ot, a teknő falára ragadt tészta lekaparására, a hutaiak ugyanezt az eszközt *skrabacka*nak nevezik. Ugyanitt a szénvonó *pocisk,* a szó alakjához hasonlóan Mogyoróskán néhányan *poceszk*nek nevezik.
24. *Lángos* szócsoporthoz tartozik a *cigánylángos:* karikákra vágott hámozatlan krumplit *masinán* megsütik. Kenyér helyett is fogyasztják.
25. Amíg a kenyér sül a kemencében, tilos késsel lepényt vágni.
26. Újabban tetejét késsel bevagdossák, hogy *cifra* legyen. A lakosság szerint *vakaró* készítésén próbálták meg utánozni a boltokban kapható pogácsa formálását.
27. Baskótól nyugatabbra fekvő falvak lakossága nem készíti. Háromhutában szintén előfordul, ahol kenyérsütéskor 4–5 kenyéren kívül egy lángost, egy kiscipót (*posuscek, krucenik*) és *pipisket* sütnek a kemencében.
28. A népi kultúrában a tárgyak és emberek közötti viszonyok terén jól megfigyelhető, hogy az ember azokat a tárgyakat becsüli nagyra, melyeket saját maga készített el, így ismeri történetüket és ezáltal értékítéletükben első helyen találhatók. Ugyanezt a viszonyt találjuk meg a kenyérrel

A gabonalisztből készült ételek következő jelentős csoportját alkotják a *tésztafélék*, melyek közül a főtt tészta gyakoribb, de itt említjük meg az eddig még be nem mutatott sült tésztákat is.

A legjellegzetesebb felvidéki étel a galuska néven közismert *sztrapacska, trapacska*. Önállóan vasárnapi és köznapi ebédre, reggelire egyaránt fogyasztották és hétköznap még ma is gyakori. Kedden, csütörtökön és pénteken *trapacskát* főztek, az idősebbek szerint gyakori volt az olyan ház, ahol mindennap ették dologidőben. Nehéz munkanapokon jelentős főételnek számított. Alapanyaga burgonya és liszt. A burgonyát nyersen reszelik a vízzel és sóval összegyúrt liszthez. Forró vízben kifőzik. Leggyakrabban pirított vajjal és káposztával kerül az asztalra. Túróval, lekvárral, hagymás zsírral együtt is előfordult. Készítésének eszköze a fából, majd öntöttvasból és zománcozott lemezből készült, lyukazott *trapacskavető*. *Galuskának* nevezik a liszt és víz összetételű főtt tésztát, melyet jelenleg mákkal, dióval, pirított grízzel fogyasztanak. A *felvert galuskához* tojást is ütöttek. A *cukorrépa-galuska* a szegény ember gyakori ebédje volt. A megfőzött cukorrépát lereszelve és zsírban megdinsztelve hintették rá a galuskatésztára. *Rázalék*nak ismerik azt az ételt, amikor a galuskatésztára zsírban megdinsztelt, apró kockára vágott burgonyát tettek. A főtt krumpli hozzáadásával készített galuskatésztát *kokoska* szóval jelölik. Az előzőektől külsőleg annyiban tér el, hogy nem *galuskahányó*ról formázzák, hanem a nyújtódeszkán 2 cm-es hosszúságú, henger alakú darabokra vágják fel. Sósan túróval és káposztával, édesen mákkal, dióval, grízzel eszik. Önálló ételen kívül levesfélék sűrítéséhez, húsételek mellé szintén fogyasztanak *galuskát*.

A galuskafélék a lakosság legkedveltebb ételei. A közelmúltban még fő szerepet töltöttek be a táplálkozásban. Feltehetően a burgonyatermesztéssel együtt szélesedett ki a skálája.

Itt kell még megemlíteni a *lekvárosderelyét*, mely szintén gyakori ételnek számít. Elkészítése nem tér el a a közismert derelyétől. A *gombóc* formájában különbözik az előzőtől. A kifőtt tésztát pirított darával szórják meg, hogy össze ne álljon. Kenyérmorzsát, prézlit nem használnak.

A levesek sűrítésére *lecske, lečki, gombóta, metélke, felcsebbgelt, csipetke* és az említett *galuska* tésztaféléket használják. Újabban terjedt el a *csiga, tarhonya* és *nokedli*. Száraztésztát nem készítenek. A falutól távol dolgozó családtag részére szükségből egy vagy két hétre való *lecskét* vagy *metélkét* nyújtottak el, *síkáltak* el. A rozsliszt alapanyagú tészták nehezen száradtak, hamar megsavanyodtak. Ezért sem készítettek száraz leves-

kapcsolatban is. A boltban vásároltho̊z már valamivel közömbösebben viszonyulnak. Megfigyelésünk természetesen nem zárja ki a gazdasági, kultúrtörténeti, vallási tényezők, hagyomány stb. alakító szerepét sem. Az egyik adatközlő szerint a következő imát csak házi kenyérrel kapcsolatban illik elmondani;

„Asztalunkon új kenyér
Foszlós bélű, hófehér,
Megszegem az Úr nevében,
Ki megtartott kegyelmében.
Asztalunkon új kenyér
Foszlós bélű, hófehér
Legyen áldott aki adta,
Ki a kalászt elringatta,
Érlelte a nap hevével
S óvta mind a két kezével.
Jóvoltodból Istenünk
Legyen mindég kenyerünk.
Amen."

tésztát. A *ciberék* kivételével szinte mindenféle levest valamilyen tésztával sűrítenek. A levestésztákat kialakult nézet szerint párosították a levesekkel. Így pl. *patyolatzsámiska* levében *csebbgelt*, a bab-, *krompér*-, káposzta-, borsó-, karalábélevesbe *lecske* illik.

Túróval, lekvárral, mákkal, dióval és pirított búzadarával a főtt tészták önálló ételként is szerepelnek a táplálkozásban. A gömbölyű élű, nyeles konyhai vágóeszközzel, az ún. *vagdalóval* apróra vágott, szabálytalan alakú tésztát ma már nem teszik levesbe, egytálételként szokás fogyasztani. Leggyakrabban mákkal eszik.[29]

A távoli múlttal összefüggő sült kőttes tészták napjainkig megtartották elsődleges helyüket a vidék ünnepi táplálkozásában. Mivel a kenyérrel kapcsolatban már részben említettük ezeket, az alábbiakban csak az édes ízűeket vesszük figyelembe. Hosszú időn keresztül csak kőttes tésztából sütött édes süteményeket ismertek. Alig pár évvel ezelőtt kezdték el az élesztő nélküli készítmények sütését. A *sütemény* terminológiát nem használják. A töltelékes, édes omlós linzereket *tortá*nak, apró zsíros süteményeket *tészta*nak nevezik.

Az előforduló édes kőttesek tésztájának készítése megegyezik a kenyérével. Kovászkészítés, felvetés, dagasztás, kelesztés, formálás, újra kelesztés, és sütés a menete. A készítmények egyik csoportjába azokat sorolhatjuk, melyek kenyértésztából valók. Töltelékük adja meg az édes ízüket. Ezek a *lángos*ok. (Megfigyelhető, hogy újabban *béles*eknek kezdik nevezni.) Mint már említettük, kenyérsütéskor gyakran sütnek *lángos*t. Vasárnapi és alkalmi (aratás, cséplés, névnap, szüret és búcsú) ételként gyakori. Tetejére tejbekását, lekvárt, túrót, dinsztelt savanyú- és édes káposztát tettek. Kimondottan ünnepi sült kőttes a *kalács* és a *bobajka.*

A két világháború között kalácsot még nem sütöttek gyakran. A lángosokat váltották fel bizonyos ünnepi étrendben (húsvéti, pünkösdi, karácsonyi és búcsúkor). Lakodalmak és halotti torok nélkülözhetetlen eledelei lehettek azonban már nagyon régóta. A kaláccsal kapcsolatos lakodalmi szertartás még az emlékezetben sem maradt meg teljesen. A kalácsok alakjuk és funkciójuk szerinti részletes vizsgálata ennek ellenére figyelmet érdemlő eredményekhez vezethet. Vidékünkön hosszú, kerek és fonott kalácsokat sütnek. Készítésmódjuk és terminológiájuk (*kalács, kolács*) egységes. Megkülönböztetett szerepük a kerek alakúaknak volt. Ilyeneket vittek szentelni a templomba, ilyeneket sütöttek lakodalmakra a fiatal pár részére. Az utóbbi méretével is kitűnt: *nagykalács*nak nevezték. Felszeletelt hosszúkás kaláccsal a vendégeket kínálgatták: lakodalomkor a lakodalmas ház köré gyűlt nézőket, vacsora után a résztvevőket, és hazavinni szintén adtak belőle; a halotti tort kalács és bor mellett ülték meg. Az utóbbi alkalomra a hosszúkás kalácsot a szomszédban kellett megsütni, mert a halottas házban tilos volt tüzet gyújtani. Az előző alakúaktól újabbak a fonott kalácsok, melyeknek leggyakoribb változata a *háromágú* kalács.

Az ünnepi táplálkozás egyik sajátossága, hogy az étrendben szereplő, az étkezés ünnepi jellegét meghatározó étel hosszú időn át hagyományozódik, legmakacsabbul ellenáll mindenfajta külső és belső átalakító vagy esetleg megszüntető hatásnak. Ezt a

29. *Vagdalóeszköz* általánosan elterjedt konyhai eszköz a zempléni hegyvidéken. Káposzta, nyers tészta, hús, szárított gomba aprítását szolgálja. ZSOVA Ilona 1971. 99.; NAGY Éva 1971. 82.

jelenséget tapasztaljuk a *bobájka* karácsonyi tészta esetében. Minden faluban *bobájkának* vagy *bobajkanak*[30] ismerik. Egységes az elkészítés módja, a karácsony esti vacsorai étrendben elfoglalt helye. Édes kelt tésztáját vékony rudakká *sunkálják,* felszeletelik, megsütik (tepsikben vagy káposztaleveleken), majd forró vízzel leöntik. A megpuhult *bobájkát* édesen mákkal és dióval, sósan túróval és *hordós káposztával* meghintve fogyasztották és ma is fogyasztják a karácsonyi savanyú gombaleves után. Szlovák és ruszin falvakban a *bobajkából* karácsony estéjén adnak a szarvasmarháknak, hogy „azok is ünnepeljenek". A *bobájka* ízletesebb, ha forró tejjel öntik le. Néha aratóknak is készítettek, de elsősorban megmaradt karácsonyi ételnek.

Az említetteken kívül a kőttes sült tészták sorába tartozik még a gyakran előforduló *pite* és *hókifli.*

A kőttes sütemények közt külön kategóriát alkotnak a zsírban, olajban vagy esetleg vajban sült tészták. Két változatát említhetjük meg, mint hagyományos ételt: a *kröplit* és a *krumplisperecet.* A *kröpli* fánkot jelent. Farsangkor sütik, de gyermekágyas asszonynak vitt ebédnél is helyet kap. *Farsang farki* mulatságban éjfélkor kínálják meg egymást a résztvevők *kröplivel.* Héjában megfőtt burgonyából, kevéske lisztből gyúrt kőttes tésztát, melyet *krumplisperecnek* neveznek, karikákra formázzák, majd forró zsírban, olajban sütik ki. Szintén gyakori hétköznapi vagy vasárnapi étel.

Végezetül meg kell jegyeznem, hogy a fentiekben felsorolt, gabonafélékből készült ételek csoportjának megszakítása nem jelenti azt, hogy ezennel lezártnak tekinthetjük az ide tartozó növényi nyersanyagok szerepét a táplálkozásban. Ellenkezőleg. Számtalan további ételféleség összetételénél, készítésénél nélkülözhetetlenek. Sőt egyedüli alapanyagot jelentenek pl. a csemegének számító *pattinak* nevezett pattogatott kukorica, vagy a rozspálinka stb. esetében. Az itt felmerülő rendszerezési nehézség is jelzi, hogy a táplálkozás a kultúra sokoldalú és az összefüggések viszonyában nagyon mély jelenségeit foglalja magába. Ezért még tárgyszerű megismerése is gondos, sok szempontú vizsgálatot igényel, a táplálkozás jelenségeinek valamilyen rendszerbe foglalása mindig nehézségeket okoz. Mivel tanulmányunk céljának legjobban a nyersanyag szerinti felosztás alkalmas, így ennek jegyében el kell fogadni a következő csoportokat is.

BURGONYA ÉS ZÖLDSÉGFÉLÉK

A burgonya a magántulajdonban levő szántóterület művelésében központi helyen áll.[31] Elsőségét a táplálkozásban jelentkező fogyasztási igény határozza meg. Megnyilvánul ez abban is, hogy vizsgált területünkön csak étkezési burgonyafajtákat termelnek. Jelentős szerepének kialakulását nagymértékben elősegítették és meggyorsították a gyakori rossz gabonatermő esztendők, valamint az emberi táplálkozásra kedvező tulaj-

30. PETERCSÁK Tivadar 1978. 98.
31. IKVAI Nándor 1967. 77.

donságai. Ezen a tájon *krumpli*nak, *krompér*nak, *krompéra*nak ismerik. A burgonyát valamilyen formában lényegében mindennap főzik. Lisztpótló és szaporító szerepe a már említett tésztaféléknél nyilvánult meg. Önálló ételként leves, főzelék, és pépes étel formájában szintén gyakran előfordul. A pépes burgonyafőztet Boldogkőváraljától délebbre *zsámiská*nak nevezik, ami nem más, mint saját vizében összetört főtt burgonya. Az egyik leggyakoribb étel. Nem idő- és munkaigényes, ezért szorgos dologidőben kedvelt ebéd vagy vacsora. A lábasból a fogyasztás előtt tányérokra kiszedik, forró pirított hagymás zsírral leöntik. Amikor ezt a tányér *zsámiská*t megették, újból szednek, melyre már aludttejet vagy édestejet öntenek. Másik változatban, *patyolka, patyolatzsámiska* vagy újabban *cinke* néven szintén általános eledel.[32] Az összetört krumplit feleresztik forró vízzel, miközben lisztet adnak hozzá. Hasonló módon fogyasztják, csak aludttejet nem öntenek rá, mert a lakosság szerint azzal nem jó. Vajköpülés kísérő jelensége volt a *zsámiska* vagy a *patyolka* főzés, mivel ilyenkor az ételt íróval ették és alkalom adódott arra, hogy pirított vajat tegyenek rá.

A *lapcsák, lepcsák, lepcsánka* vagdalthús utánzat, mint ahogyan *hamisfasírt* neve is utal rá. A megreszelt nyers krumpliba bő vereshagymát, fokhagymát, borsot, sót tesznek, liszttel meghintik, hogy összeálljon, gömbölyűre vagy laposra formázzák és kisütik. Kemencében is gyakran sütötték.. Petrezselyem zöldjével ízesítve finom tavaszi ételnek számított és ma is gyakori.

A háromféle burgonyaétel jó példa arra, hogy egy újabban megismert növény milyen úton és miként illeszkedhet be a lakosság táplálkozásába. Egyrészt régebben ismert főzési és sütési eljárásokhoz alkalmazták a burgonyát, másrészt a terminológia is öröklődött.

A burgonya levesnek elkészítve nemcsak hétköznapi étel, hanem böjti napok egyik megengedett tápláléka is lett. Nagyon gyakran *rántottlé* helyett reggelire főzik és nem ebédre. Krumplileves alatt általában valamilyen tésztával sűrített zöldséges, sós ízű burgonyalevest értenek. Hasonlóképpen gyakori a tejfeles habart burgonyaleves. Tejfeles krumplileves édesen ma még ritkán fordul elő és ezt a változatot *zsidósan* készített krumplilevesnek nevezik.

Héjában sült burgonya szintén gyakran előfordul. Sütik szabad tűznél, kemencében és újabban tűzhely sütőjében. Burgonyaszedéskor fő táplálék a *sült krompér* szalonnazsírral lecsepegtetve, hogy „fényes legyen". Téli napokon fogyasztották magában és aszalt gyümölcsök levesével. Újabban ügyesebb háziasszonyok a vékony szeletekre karikázott burgonyát húshoz hasonlóan kirántják.

A zöldségfélék közül legfontosabb és a táplálkozásban már nagyon régóta jelentős szerepet tölt be a fejes káposzta. A vidék vizenyős területein jól megterem. Különösen téli időszakban nélkülözhetetlen a hordóban savanyított káposzta. Jelenleg is minden háznál *tapos*nak ősszel káposztát. Amikor már befejeződtek a nagyobb mezőgazdasági munkák, hozzáfogtak a káposzta gyalulásához. Régebben a már említett *vagdaló*val aprították fel, ma már ezt a munkát káposztagyaluval egy nap alatt elvégzik. A hordó aljára ízesítőnek csöves kukoricát, *bizsalmát*, vadalmát, vadkörtét, meggyfalevelet, kaprot, az aprókáposzta közé borsfüvet, babérlevelet és – kívánság szerint – erős zöldpaprikát helyeznek. Minden tál legyalult káposztát egy marék sóval meghintettek, majd a hordóban megtaposták és

32. *Cinke* terminológiát Abaújalpár, Boldogkőújfalu fiatal lakosai használják, akik Sárospatakon, Sátoraljaújhelyen hallották. Vö.: NAGY Éva 1971/a. 85.

közé egész káposztafejet, *lup*okat tettek. Amikor már taposás által levet eresztett a káposzta, *lapuk*kal, majd deszkákkal lefedték és súlyos terméskővel tovább nyomatták. A meleg helyen hamar erjedésnek indult káposzta levét már három nap múlva fogyasztották, maga a káposzta két hét alatt savanyodott meg. A hordós káposztát gondosan ápolni kellett. Minden család igyekezett annyi káposztát savanyítani, hogy késő tavaszig elég legyen.

Karácsony esti étrend nélkülözhetetlen fogása a száraz gombával sűrített káposztaleves. Disznótort sem képzelik el *disznótoros káposzta* nélkül. Ilyenkor nem főzik egybe a hússal, hanem a megdinsztelt, *fojtott* káposztát fogyasztják együtt a sült hússal. Hétköznapokon rántással sűrített káposztaleves galuskafélékhez, *törvebab*hoz, lencséhez, *krumplizsámiská*hoz hozzáadott dinsztelt káposzta formában volt gyakori. Nyersen is szívesen ették és levét vízzel felengedve itták. A savanyított *lup*okat megtöltötték: vagdalt füstölt sertéshúsból és kása, gersli valamelyikéből készült töltelékkel. Gyakori vasárnapi ebéd lehetett a töltött káposzta télen, mert amikor már tavasszal kifogyott a hordóból a *lup*, akkor tormalevelekbe csavarták bele a töltelékeket. Újabban kezd elterjedni a *soros* vagy *székely* jelzővel megjelölt káposzta. Elkészítése egy réteg apró káposzta, egy réteg apróra vágott hús megfőzésén alapul, melyhez végül tejfelt adnak hozzá.

Téli időszakban a savanyú káposzta fogyasztása biológiai szempontból is nagyon lényeges szerepet töltött be. Megakadályozta, hogy a lakosság táplálkozása egyöntetűvé váljon, csökkentette a kizárólag burgonya és gabonafélékből készült ételek fogyasztásának arányát.

A lakosság táplálkozásában a mai napig jelentős helyen van a babfogyasztás. Jelenleg is szívesen termelik és sokfajta babot (*fehérbab, erzsibab, annabab, szegényasszonybab, kakasfarkúbab, barnabab, büdöskőbab, gerslibab* stb.) ismernek. A termésből eladásra is szánnak amellett, hogy mindenhol nélkülözhetetlen tápláló eledelnek tartják, és minden évszakban főzik. A viszonylag jelentős babtermesztés és babfogyasztás nagyban hozzájárult ahhoz, hogy kimondottan burgonyafogyasztó körzetté ne alakuljon át ez a vidék. Sokféle elkészítési módja is jelzi, hogy nem szakadt meg régebben kialakult szerepe. A bab hétköznapi étel, de böjti napokon is lehetett enni. Általában minden héten megfőzik valamilyen változatban: levesen *habart, tésztás, krumplis* és *paprikás* variánsban, pépesen valamilyen darával, jelenleg már búzaliszttel *feltörve törvebab*ot készítenek belőle, de liszt helyett főzik krumplival is. Az utóbbi ételfajta – hagymás zsírral leöntve – önálló fogásként ma is elég gyakori és szívesen fogyasztják. Régebben böjti napokon csak savanyú káposzta levével behabart bablevest lehetett enni, ha már valaki nagyon megéhezett. Tavasszal, nyáron habart zöldbableves tette változatossá az étkezést.

A hüvelyesek közül a lencse ma már jelentéktelen szerepet tölt be a táplálkozásban. A borsó termesztésével napjainkban próbálkoznak a ház körüli veteményeskertben.

A lakosság táplálkozásának egyik érdekes problémája a gombafogyasztás. A gomba jelentős helyet foglal el a gyűjtögető gazdálkodásban éppúgy, mint a táplálkozás területén. Mogyoróskán, Regécen és Baskón egész éven át gyűjtik és még ma is nagyon jól ismerik a vidék különböző ehető és nem ehető gombafajtáit. Minden évszakban tudják, hogy milyen ehető gombák jelennek meg és hol: tavasszal a *susulykagomba* nyárfás erdőrészeken, majd a *szilvagomba* vagy másképp *galagonyagomba* gyümölcsfák alatt,

harmatgomba a szarvasmarha járta legelőkön; nyáron *tinórugomba* vagy másképp *vargánya* a „gombák királya". *Vajgomba, kozárka vereshátú* és *sápadthátú* változatban, a törékeny sokszínű *galambgomba, keserűgomba* melyekkel nyáron tele van a hegy, a kétágú *szarvasgomba,* annak kisebb változata a *báránygomba; szerepgomba, csirkegomba, rókagomba, pecérke* vagy másképp *sampion, úri-* vagy *császárgomba, fenyőgomba, rizike, őrlábgomba, potypinka* vagy *pityponka,* mely bokorban nő; ősszel az *őszi-pottyinka, narancsgomba;* majd télen a *fagygomba* és *bikkfagomba* zárja a sort. A természeti környezet egész éven át biztosít gombát, melyet a hegyek közt élő lakosság ki is használ. A gombafogyasztás jóval kisebb Boldogkőváralján, Boldogkőújfaluban, Abaújalpáron.

A gombát nyers vagy szárított formájában készítik el. Nem minden gombafajtát szárítanak meg, csak a *tinórugombát, potypinkát* és a *császárgombát.* Szárítással biztosítják, hogy téli időszakban is mindig van kéznél levesnek való gomba. A karácsony esti vacsoránál a savanyú káposzta levében főtt gombaleves elmaradhatatlan étel. Ilyenkor *vagdalóval* összeaprították és úgy tették a levesbe, melyet *berösteltek* fogyasztás előtt. A *röstelés* azt jelenti, hogy rántást készítenek rá és valamennyi tejfelt tesznek még a levesbe.

Hétköznapokon a gombalevest zöldségekkel ízesítve, valamilyen levestésztával *(lecske, csipetke, gombóta, tojásos galuska)* sűrítve fogyasztják. A gombát ezenkívül gyakran megsütik zsírban. A gomba-ételféleségekről részletes vizsgálatot *Ujváry Zoltán* végzett. A 70-es években folytatott néprajzi terepmunka során újból meggyőződtünk arról, hogy a gomba továbbra is fontos nyersanyagot jelent a különböző ételkészítéseknél. Újabban pörköltnek és kirántva is fogyasztják, egyes ételekhez pedig ízesítőnek használják.

Végezetül meg kell említeni a tökfogyasztást, mely a lakosság táplálkozásában régóta szerepet játszik. *Gyalogtök* és *sütőtök* fajtát használnak fel étkezésre. A *gyalogtök*öt *hobleknek* nevezett tökgyalun felszeletelték és habart tökkáposztalevest vagy főzeléket főztek belőle. A sütőtököt nemcsak sütik, hanem főzik is. A kis vízben megpárolt sütőtököt télen gyakran reggelire fogyasztják el.

FOOD FROM VEGETABLE MATTER

(Abstract)

Consumption of food from vegetable is ruling over that of animal stuff among the population of the Zemplén Mountains. Plough-lands used by the peasantry meet the requirements of nourishment, while animal keeping yields material for marketing.

Boiled pappy food made of groats and corn-grits can be found in the nourishment of the population even now. The fried pappy foods called *málé* and *görhe,* different in their way of preparation, are made exclusively from corn-grits. During time of scarcity grits-food had dominating role substituting bread and pastry. Now they are special deli-

cacies. The use of the querns is in connection with the preparation of the raw material for grits-food.

Bread-consumption and the frequency of girdle-cake made of unfermented paste are closely related on the observed territory. The rich terminological vocabulary of different girdle-cakes hint at their importance in the nourishment of the population. In our days *lángos* (fried dough) has become widespread from among girdle-cakes made of potatoe. Bread is rarely home-made on the territory. Its basic material used to be rye-flour and potatoe, but sometimes barley-flour, corn-flour, bean-flour, acorn-flour or whole-meal was also added to the rye-flour. The ferment was made of whole-meal, hop and dough, nowadays leaven is usually added. Together with bread baking, girdle-cake from dough was also made. Pastry imitating bird's shape is made only in Baskó.

The most characteristic representative of boiled noodles is the one called on the territory *sztrapacska, trapacska.* It used to be the most frequent meal of the peasantry. The basic material is grated raw potatoe and flour.

The *kőttes pastry* (cake made of raised dough) (different kinds of *milk-loaves* and *bobajka*) are still occupying the first place among the meals of the holidays. *Kröpli* and *potatoe-pretzel* are important from among the pastry fried in oil or in butter.

Potatoe, due to the needs of cosumption, is in the centre of the sowing culture of privately owned plough-lands. The use of sauerkraut is reducing the importance of food made of patatoe and corn. Cabbage soup thickened with dried mushroom forms an integral part of meals at Christmas Eve. The most common food of the everydays is some variety of bean-meal. Mushroom is also important factor in the nourishment of the population. On the observed territory ebidle mushroom, that can be found in all seasons, is applied in raw or in dried form.

Erzsébet Bődi

CSALÁD ÉS ROKONSÁG A ZEMPLÉNI-HEGYVIDÉK KÖZÉPSŐ RÉSZÉN

SZABÓ LÁSZLÓ

A Zempléni-hegyvidék középső részének falvairól már korábban megállapítottuk, hogy családszervezetüket a kiscsaládos forma jellemzi, s a nagycsaládoknak még halvány emléke sem lelhető fel.[1] Azóta a Hegyközben és Sárospatak környékén is hasonló eredményre jutottunk. Megjegyezzük azonban, hogy *Morvay Judit* a Hegyköz peremén talált nagycsaládokra vonatkozó emlékanyagot.[2] *Veress Éva* viszont a Rákócziak sárospataki uradalmának területén vizsgálódván már a XVII. században a nagycsaládi rendszer erős bomlását feltételezi. E jelenség okát abban látja, hogy a szőlőtermelés, bortermelés, a vele összefüggő ipar a kiscsaládi formáknak kedvezett a hegyaljai mezővárosokban, s a majorsági gazdálkodás robotigénye is az osztott, minél több háztartást robotoltatható kiscsaládi forma szaporodását segítette elő. Igaz, ez a folyamat élesen csupán a hegyaljai mezővárosokban jelentkezik, de kisebb mértékben *Veress Éva* jellemzőnek tartja a peremterületekre is, azaz a Hegyaljával érintkező részekre.[3] E terület Hegyaljához való viszonyát, az itt kibontakozó majorsági gazdálkodást, ennek igényeit, s a sárospataki és regéci uradalmak robotoltatásának módját, formáját jól ismerjük a XVIII–XIX. századból.[4] Ezek alapján bízvást mondhatjuk, hogy mindazok a tendenciák, amelyek a sárospataki uradalom nem klasszikus szőlőtermelő településeit jellemzik, vonatkoznak vizsgált területünkre is, s számolnunk kell a nagycsaládi forma XVII. századi, viszonylag korai bomlásával.

Faragó Tamás vizsgálataiból azonban tudjuk azt, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján a népesség növekedése és a zselléresedés következményeként az összetett háztartások (nagycsaládok?) száma országosan emelkedik.[5] Az 1828-as adatok szerint a lakosság száma vizsgált falvainkban magasra szökik. A népesség számát elosztva az összeírt házak számával a XX. századit jóval meghaladó átlagot kapunk (I. táblázat). Jóllelet e mutatók (házanként 6,59–8,17 fő) nem érik el pl. a Nógrád megyei, köztudottan nagycsaládos települések egykorú mutatóit (házanként 8,00–11,39 fő), mégis a nagycsaládok újbóli megjelenésére, szerepüknek megnövekedésére következtethetünk belőle.

1. SZABÓ László 1965.; SZABÓ László 1968. 88–104.; SZABÓ László 1977/78. 47–48., 57.
2. MORVAY Judit 1966. 492. Az Abaúj megyei Szaláncról közli.
3. VERESS Éva 1958. 426–427.
4. VISKI Károly 1938. 18. „. . . *Hegyalja* . . . népét sok tekintetben sajátos egységgé formálta szőlő- és borgazdálkodása s közvetlen környékét e gazdálkodás némely (például faedény, hordóféle) szükséglete"; JÁRMAI Edit 1930.; BAKÁCS István 1930.; OLÁH József 1960.
5. FARAGÓ Tamás 1977.

I. táblázat

Az abaúji települések lakosságának és lakóházainak arányszáma 1828-ban és 1910-ben

Község	1828			1910		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.
Alsócéce	317	45	7,04	279	60	4,65
Arka	459	62	7,40	293	63	4,65
Baskó	483	65	7,43	563	105	5,36
Boldogkőváralja	1387	184	7,53	1029	205	5,01
Felsőcéce	340	49	6,93	249	42	5,92
Fony	1338	182	7,35	820	194	6,89
Hejce	1124	140	8,02	751	184	4,08
Korlát	1136	139	8,17	608	128	4,75
Mogyoróska	310	47	6,59	291	59	4,93
Regéc	453	56	8,08	297	68	4,36

I. A lakosság összlétszáma; II. A házak száma; III. Az egy házra jutó népesség átlaga.

II. táblázat

A népesség számának alakulása 1828–1949 között

Község	1828	1851	1869	1880	1910	1941	1949
Alsócéce*	317		326	336	279	250	–
Arka	459	433	398	364	293	319	315
Baskó	483	698	606	611	563	653	698
Boldogkőváralja	1387	1525	1366	1334	1029	1145	1177
Felsőcéce*	340		238	226	249	265	–
Fony	1338	1306	1136	1101	820	982	956
Hejce	1124	1164	969	993	751	702	725
Korlát	1136	1006	682	722	608	629	620
Mogyoróska	310	310	294	271	291	342	350
Regéc	453	304	363	237	297	353	354

*Alsó- és Felsőcécét 1949-ben összevonták, s a két községrész adatai nem különülnek el. 1828-ban a két falurész együttesen 657, 1949-ben pedig 554 lelket számlál.

Területünkön 1828-tól a népesség fokozatosan csökkenni kezd (II. táblázat). 1828–1941 között a községek lélekszáma együttesen 2167 fővel apadt s ez az 1828. évi lélekszámhoz viszonyítva 38,69%-os csökkenés. Ezt a tendenciát már *Ikvai Nándor* is hangsúlyozta, s az elvándorlással és kivándorlással magyarázta meg.[6] Ez azonban csak az egyik összetevője a népesség apadásának. A gazdasági lehetőségek csökkenésével együtt járó életszínvonal-esés ellen a vidék lakói a születésszabályozással is védekeztek, s – szemben a XIX. század eleji nagyobb gyermekáldással – a XIX. század második felétől az

6. IKVAI Nándor 1967. 18–19.

élve születettek száma rohamosan esik; századunkban a kétgyermekes család válik ideállá.[7] Ez a népességcsökkenés, amely Baskót kivéve minden települést jellemez, egyúttal a nagycsaládok végleges felbomlását is eredményezte. Ezeknek ma már emlékük sem deríthető fel.[8] A fiatalok esküvő utáni mielőbbi külön költözése általános törekvés emberemlékezet óta, s néhány korláti, hernádcécei, boldogkőváraljai szegény sorsú, jobbára cseléd családon kívül sokgyermekes családról alig-alig értesülünk.

A vidék társadalmának vizsgálatakor tehát az emlékanyagban mindenütt kiscsaládokkal kell számolnunk, s az egyes falvak munkaszervezetét, szokásait, társadalmi rétegzettségét, jogviszonyait, gazdálkodását ezek figyelembevételével kell mindenkor tárgyalnunk. Az alábbiakban arra vállalkozunk, hogy felvázoljuk a család szerepét vizsgált községeink faluközösségének életében; megvilágítsuk viszonyát más családokhoz, s a faluközösség egészéhez; s egyúttal bemutassuk a kiscsalád belső szerkezetét, életét is. Mindezt úgy tesszük, hogy néhol a részletes bemutatást elhagyjuk, s korábbi publikációinkra utalunk.[9] Végül megkíséreljük megmagyarázni, hogy milyen tényezők alakították ki és tették általánossá ezt a formát, családtípust vidékünkön.

I. A ROKONSÁGI TERMINOLÓGIA RENDSZERE

A rokonsági terminológiai rendszer alkalmas arra, hogy megvilágítsa a család belső szerkezetét és egyben felvázolja egy-egy család külső kapcsolatait is. Vizsgálatunkat ezért az említett kilenc faluban (lásd I. táblázat) összegyűjtött rokonsági terminológiai rendszer bemutatásával kezdjük. Előrebocsátva, hogy községenként talán lehetnek bizonyos hangsúlyeltolódások, mégis a bemutatott anyag valamennyi községre jellemző, nagyjából azonos arányok szerint. Sőt az azóta gyűjtött hegyközi anyagom szinte megegyezik az itt közölttel, tehát ennek érvényességi területe földrajzilag kitágítható. A rokonsági terminológiai rendszert az általam kidolgozott, az egyes terminusok gyakoriságát is feltüntető és használati módot is érzékeltető szisztéma szerint közlöm.[10]

7. *A népmozgalom főbb adatai*... 1969. 68–93.
8. Anyagomat a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének tervmunkája keretében gyűjtöttem. Itt közölt anyagom javát 1960–1963 között jegyeztem le. A jelen idő így mindig erre az időszakra vonatkozik. 1976-ban ugyancsak a KLTE Néprajzi Intézetével együttműködve kiegészítettem anyagomat, s kívüle még a Hegyközben és Sárospatak környékén is hasonló szempontú gyűjtőmunkát végeztem.
9. SZABÓ László 1965.; SZABÓ László 1968.; SZABÓ László 1977/78.; SZABÓ László 1980.
10. SZABÓ László 1973. A rokonsági terminológiák közléséhez alkalmazott jelöléseket így kell feloldani: Az A. jelzésű terminusok *hivatkozó*, a B. jelzésűek *megszólító*, a C. jelzésűek *összefoglaló* terminusok. Az egyes rokoni csoportokat különválasztó címek mögött a köznyelvi terminusok állanak zárójelben. A helyi terminusokat példamondatokba foglalva is közöljük, hogy használatuk módját megvilágítsuk. A példamondhatokban hangtani sajátosságokat nem jelöltünk; s a példamondatok nem nyelvészeti célokat szolgálnak. A különböző ragozott alakoktól, szótőváltozatoktól eltekintünk. Az egyes terminusok előtt álló arab számok a gyakoriságot jelzik. 1. általánosan használt; 2. ritkábban, de rendszeresen használt; 3. alkalmi vagy néhány ember szóhasználatában él; 4. passzíve ismeretes.

+4. A nagyszülők nagyszülei (ükapa, ükanya)

A. *1. Körülírással jelölik*

„A nagyapám nagyapja." „A nagyanyám nagyanyjára ki emlékezne? "

4. Ükapa, ükanya, üknagyapa, üknagyanya

B. *Hiányzik.*

„Lehet hogy élt valakinek olyan, de én nem tudok róla."

C. *Hiányzik.*

„Csak úgy mondjuk, hogy a régi öregek. De azok nem mind voltak vérszerinti rokonok."

+3. A nagyszülők szülei (dédapa, dédanya)

A. *1. Dédnagyapám, dédnagyanyám, dédnagypapám, dédnagymamám,*

„Dédnagyapám nagy derék ember volt." „Dédnagyanyámat már nem ismertem." „Dédnagyapám Korláton lakott." „Dédnagymamámmal sokat jártunk az erdőbe gombázni."

1. Körülírással jelölik

„Mondják azt is hogy dédnagyapám vagy dédnagyanyám. De jobban csak úgy beszélnek róla, hogy a nagyapám apja vagy a nagyapám anyja, mert ugye nem mindenki ismerte."

B. *1. Atyus, nagyapám, nagyanyám*

„Átmegyek atyusékhoz." „Nagyapám vagy atyus. Így szólítjuk meg." „Atyus segitsen már, mert nem birom tovább!" „Nagyapám kimegyünk a Csonkásra? " „Nagyanyám megjöttem."

3. Anyus, papó.

„Papó! Édesanyám küldött." „Anyus de szép ez a kis fekete csirke!"

3. Nagypapa, nagymama

„Nagypapa hová megy? " „Kavarjam még a tojást nagymama? "

C. *4. Dédszülők*

„A dédszülők a nagyapám apja és a nagyanyám anyja. Tudjuk, de nem használjuk ezt a kifejezést."

+2. A szülők szülei (nagyapa, nagyanya)

A. *1. Nagyapám, nagyanyám, nagypapám, nagyanyám, atyus*

„Nagyapám mindig alvégesi volt. Mi költöztünk ide négy éve." „Nagyanyám főzött mindig hordáskor." „Én nagypapámmal többet voltam mint az apámmal." „Nagymamám a rókagombát szerette a legjobban." „Atyus volt itt az elébb."

B. *1. Atyus, nagyapám, nagyanyám*

„Atyus maga ezt jobban tudja, én csak hallottam róla." „Nagyapám szedhetek-e szilvát? " „Nagyanyám mán sikálja is a tésztát? "

3. Anyus, papó, mamám

„Papó, kieresszem a malacokat? " „Anyus ezt nem ismeri? " „Kire ütött ez a gyerek mamám? "

3. Nagypapám, nagymamám

„Nagypapám! Erre fele jöjjön!" „Nagymamám, nagymamám Katika ki akar menni!"

C. *4. Nagyszülők*

„A nagyszülők azok a szüleink szülei."

+1. A szülők (apa, anya)

A. *1. Apám, anyám, édesapám, édesanyám*

„Apám hol van? " „Anyám mindig ennyit dolgozott." „Édesapám vagy tíz évig volt kerülő." „Édesanyám mindig rendesen járatott bennünket, ha nem is volt sok pénzünk."

B. *1. Apám, anyám, édesapám, édesanyám*

„Apám! Itt van Jóska bácsi!" „Anyám két tojás elég lesz? " „Édesapám Laci bácsiék azt mondják, hogy holnap elmennek." „Ne is egye vele magát édesanyám!"

C. *2. Szüleim*

„A szüleink ilyenkor mindig eljönnek."

0. A testvérek (báty, néne, öcs, húg)

A. I. *1. Bátyám, néném*

„A bátyám négy évvel idősebb." „A néném öt évvel idősebb, és ezért nem tegezem."

2. Bátyám + név, néném + név

„István bátyám elment szénát kaszálni." „Kati néném a templomnál lakik."

II. *1. Öcsém, húgom*

„Az öcsém egy fél fejjel nagyobb nálam." „A húgom esküvője tavasszal lesz."

1. Keresztnevén nevezik

„Jóska is látta, amikor leesett a fáról." „Mari már elment."

B. I. *1. név + magázás, név + bátyám, név + néném*

„Feri adja már ide a lapátot!" „Erzsi nem látta anyánkat?" „Miklós bátyám készen van-e már?" „Mari néném. Így szoktam neki mondani. Ha fiatalabb volna vagy három évvel, akkor nem magáznám, de így hat év van köztünk."

3. Bátyám, néném

„Na bátyám ezt jól el . . . tuk." „Nem hiszem én azt néném."

II. *1. név + tegezés*

„Katika, Józsi, Pista. Csak így szólítom őket."

3. Öcsém, húgom

„Öcsém, öcsém mit csináltál?" „Hát te húgom mikor jöttél?"

C. *1. Testvéreim,* vérszerinti testvéreim

„Hát ha bár mi kell, a testvéreim mindig segítenek." „Az embernek a vérszerinti testvérei a legközelebbi rokonai."

–1. A gyermekek (fiam, lányom)

A. *1. Fiam, lányom*

„Két fiam van Jóska és Ferenc, meg egy lányom Mária."

B. *1. Név, becenév*

„Jóska hová szaladsz az istenedet!" „Mari gyere csak be a kapuból!"

C. *2. Gyermekeim*

„A gyermekeim nem Baskón laknak. Egyik Miskolcon vasutas, a másik Szerencsen boltos."

–2. A gyermekek gyermekei (unokák)

B. *1. Névről, becenévről*

„Józsika vagy Böbike. Csak így szólítom az unokáimat."

C. *1. Unokáim*

„Az unokáim nagyon ügyesek."

–3. A gyermekek unokái (dédunokák)

B. *1. Névről, becenévről*

„Ferkó az nagyon ügyes kisinas. Már úgy veri bele a szeget mindenbe. Marika meg már áll, de még olyan idétlen."

C. *4. Dédunokáim*

„Dédunokáim is vannak, de csak a nevükről szólítjuk őket. Ezt a dédunoka szót nem szoktuk mondani, de azért értjük."

–4. Az unokák unokái (ükunokák)

C. *4. Ükunokáim*

„Az ükunokáim azok az unokáim unokái. Ezt nem szoktuk mondani, mert hát nem is nagyon ismerhetjük őket. Ki él el addig. Tán a régi öregek."

KONSZANGVINIKUS ROKONSÁG – OLDALÁG

+2. A nagyszülők testvérei és azok gyermekei (nagybátyám, nagynéném)

A. *1. Körülírással*

„Jóska bácsi a nagyapám testvére." „Kati néni a nagyapám vérszerinti testvére. Így vagyunk rokonok."

B. *1. Név + bácsi, név + néni, név + bátyám, név + néném*

„Elmegyek már Feri bácsiékhoz a fűrészért." „Mari néni nagyon jól főzött. Még lakodalmakban is szokott néha szakácsnő lenni." „Feri bácsi itt vagyok, megjöttem." „Klári néni estére jöjjön át azt üzeni édesanyám." „István bátyám csak nem a kocsmába fele? " „Kati néném én most már elmegyek."

+1. A szülők testvérei (nagybátyám, nagynéném)

A. *1. Nagybátyám, nagynéném*

„Vereb József, aki most meghalt a nagybátyám volt." „A nagynéném derék asszony."

2. Körülírással

„Az apám testvérei."

2. Név + bátyád, név + néned

„Ereggy csak el a kötélért Jóska bátyádhoz!" „Kati néned azt üzeni, hogy megigazíthatnád a kerítését!"

B. *1. Név + bátyja, név + nénje*

„Feri bátyja ezt nézze meg, ez aztán a süldő!" „Jól van Mari nénje a jövő héten majd hozok Szerencsről magának is belőle."

0. A szülők testvéreinek gyermekei (unokatestvérek)

A. *1. Unokatestvérem, unokabátyám, unokanéném, unokaöcsém, unokahúgom*

„Az unokatestvéreimmel mindennap találkozok." „Az unokabátyámat tegezem, mert csak két év van köztünk." „Az unokanéném szokott velem aludni, ha nincsen itthon senki." „Unokaöcsém kettő van. Béla meg Jani." „Az unokahúgom csak olyan mint a testvérem, nagyon szeretjük egymást."

B. *1. Névről, becenévről*

„András gyere csak ide!" „Böbike eljössz-e nálunk? "

2. Név + bátyám, név + néném

„Jani bátyám elég lesz-e mán? " „Erzsi néném én elmegyek a boltba Ferivel."

–1. A testvérek gyermekei (unokaöcsém, unokahúgom)

A. *1. Körülírással*

„Ez meg az öcsémnek a kisfia. Ugye derék inas? " „Az édes bátyám lánya ez. Már lassan eladó lesz."

4. Unokaöcsém, unokahúgom

Rákérdezéssel meghatározható, de nem használják.

B. *1. Nevén, becenevén*

„Jánoskám! Tedd le mert megvágod vele a kezedet!" „Katika állj meg nyugodtan, amig a bácsi lefényképez!"

AFFINIÁLIS ROKONSÁG

+2. A nagyszülők testvéreinek házastársai (mindkét nemben)

A. *1. Körülírással*

„A nagyapám testvérének a felesége, vagy férje. Csak így mondjuk."

B. *1. Név + bácsi, név + néni*

„Pista bácsi. Igy szólítom, ugyanugy mint más öreg embert." „Kati néni! Szántóra megyek, kell-e valamit hozni? "

+1. A szülők testvéreinek házastársai (nagybátyám, nagynéném)

A. *1. Körülírással*

„Édesapám testvérje szokott a böllér lenni." „Az apám nénje olyan haluskát csinált . . .!"

2. Nagybátyám, nagynéném

„A nagybátyámtól hallottam, hogy régen csak mindég egy ember szórt, mert olyan kevés termett, hogy maga is elvégezhette." „A nagynénám, Kati nénje egy ponyus gombát is szedett egyszerre."

2. Név + néni, név + bácsi, név + bátyja, név + nénje

„András bácsitól láttam hogy kell a bakiszekeret csinálni." „Mari néni Regéckére való, az

anyám is ott lakott 12 éves koráig, azután jöttek Korlátra." „Feri bátyja most ment el." „Jolán nénje már meghalt, pedig az ismert minden kis zugot az erdőben. Ő a nagynéném volt."

B. *1. Név + bácsi, név + néni, név + bátyja, név + nénje*

„Úgy hallottam, hogy a kézfogó nemsokára meglesz János bácsi." „Kati néni mondja csak el hogy járt a pap, mikor először kapott kóstolót!" „Józsi bátyja! ezt én is megcsinálom." „Mari nénje, Mari nénje! csak egész nap ezt hallgatom."

2. Bátyja, nénje

„Bátyja, nekem is kellene egy kis ostor!" „Nénje adjon még egy kis potyót!"

0. A testvérek házastársai (sógor, sógornő)

A. *1. Sógor, ángyo, név + sógor, név + ángyo, sógorasszony*

„A sógor ezt jobban tudja." „Ángyo most ment el." „Feri sógornak volt egy vágott csövű puskája." „Julis ángyo nevelt minket, mert árvák voltunk." „A sógorasszony nagyon hirtelen asszony, az mindját kimondja ami a szívét nyomja."

B. *1. Sógor, sógorasszony, ángyo*

„Sógor ide tartsa csak azt a tálat mert a vér melléfolyik." „Sógorasszony én ezt nem tudom elhinni!" „Adja már ide a kavarót ángyo, maguknak még csak holnap kell."

–1. A gyermekek házastársai (menyem, vejem)

A. *1. Vejem, menyem*

„A vejem nagyon jó ember, úgy szereti ezeket a gyerekeket, hogy senki jobban." „Én a menyemmel nagyon jól megvagyok."

2. Körülírással

„A lányom férje vagy a fiam felesége. Így szoktuk mondani."

B. *1. Csak nevén*

„Józsi pénteken bemegyek Miskolcra." „Kati jó lenne ha megkérdeznéd Hegedüséket tudnak e még egy liter tejet adni!"

2. Fiam, lányom

„Én nem bánom fiam, de aztán jól gondold meg, mert sokba van az." „Olyan mintha az én lányom volna. Úgy is mondom neki: lányom! hozd ide ezt vagy azt!"

C. *2. Gyermekeim*

„Gyermekeim én ennek nagyon örülök!"

HÁZASTÁRSI ROKONSÁG

+1. A házastárs szülei (anyós, após)

A. *1. Após, anyós, apjokom, anyjokom*

„Az apósommal laktunk hat évig, akkor építettük ezt a házat." „Az anyósom szokott kenyeret sütni." „Az apjokom szokta Göncre vinni a kendert a kölyübe." „Az anyjokomtól hallottam, hogy ezelőtt nem tudták mi az a befőtt."

B. *1. Apám, anyám*

„Én ugy szólítom az apjokomat, mint a férjem. Azt mondom neki, hogy apám." „Anyám mikor is gépeltek nálunk utoljára?"

+1. A házastársak szülei (nász, nászasszony)

A. *1. Nászom, nászasszonyom*

„A nászommal együtt legénykedtünk." „A nászasszony Korláton van, de kóstolót mindig küld."

B. *1. Névről*

„Adja isten Pista, hogy szerencsénk legyen!" „Mari én már nem tudok tovább várni."

2. Nász, nászasszony

„Na Pista nászom ezt még megisszuk." „Bizony nászasszony az nem volna nagy baj."

0. A házastársak (férjem, feleségem)

A. *1. Férjem, feleségem, uram*

„A férjem mikor kint volt az első háborúban, akkor már megvolt az első gyerek." „A feleségem is emlegette." „Az uram nem szereti a rántottát!"

2. *Asszony*
„Az asszony nem szereti, ha pálinkát iszom."

B. 1. *Névről (tegezve vagy magázva)*
„Józsi azok a gyerekek meg ne szakítsák magukat!" „Bözsi ha ez leszakad, akkor elviszi a víz a szénát!"

2. *Asszony*
„Asszony! nézz már ki ki a fene jön? "

MŰROKONSÁG (keresztkomaság)

+1. A keresztkomák (koma, komaasszony)

A. 1. *Koma, kománé, komaasszony*
„Nem gondolkodunk azon kit hívjunk komának. Koseczki már komám, én is őt hívom." „A kománé itt volt, hozott egy kis túrót." „A komaasszony hozta három napig a levest, sült-húst, meg mindent mikor Katikával feküdtem."

B. 1. *Névről, koma, kománé, komaasszony*
„Ha megvennénk azt a süldőt Józsi, akkor jól járnánk vele." „Hát Bözsi így is mennek valamire!" „Ezt nézd meg koma. Ez a kompéra!" „Kománé ha megy a boltba, hozzon három deka élesztőt!" „Nem, komaasszony. Kint láttam őket az utcán."

0 – +1. Keresztszülők és keresztgyermekek (keresztfiam, keresztlányom, keresztapám, keresztanyám)

A. 1. *Keresztfiam, keresztlányom, keresztapám, keresztanyám*
„Két keresztfiam van." „Na nézze csak meg. Ez a keresztlányom!" „Keresztapámnál voltam." „Majd elszaladok keresztanyámhoz. Neki biztosan van."

B. 1. *Névről*
„Pisti itt van egy kis béles!" „Böbike várj csak egy kicsit!"

1. *Keresztapám, keresztanyám*
„Keresztapám én is arra megyek." „Keresztanyám estére fosztunk jöjjön át, azt üzeni anyám!"

C. 1. *Keresztgyermekek*
„Ha összeszámolom , akkor nekem négy keresztgyermekem van."

+1. A keresztelőn részt vett vendégek (lógókoma)

A. 1. *Lógókoma*
„Aki a keresztelőn ott volt vendég az mind koma, de csak egy igazi van köztük, aki a keresztvíz alá tartja, a többit úgy hívjuk, hogy lógókoma."

B 1. *Névről*
„Józsi, András, ahogy szólítjuk. Nem tartjuk a lógókomát komának. Csak a nevén szólítjuk, ahogy különben."

C. 1. *Lógókoma*
„Mi majdnem mindenkivel lógókomák vagyunk, mert annyi keresztelőben voltunk, meg ide is jöttek."

A közölt rokonsági terminológiai rendszer egyik legfeltűnőbb sajátossága, hogy a terminusok forma és hangalak szempontjából igen közel állnak a városi kiscsaládi terminológiai rendszerhez, illetve a köznyelvben használatos rokonsági terminusokhoz.[11] Néhány terminust leszámítva (*bátyja, nénje, ángyo, apjokom, anyjokom, atyus, anyus, papó*) úgynevezett alaki- és tulajdonképpeni tájszavak nincsenek e vidék rokonsági fokokat jelölő szavai között. Szembeötlő olyan viszonylag nagy területen elterjedt rokonsági terminusok hiánya, mint az *ipam, napam, szülém, öregapám, öreganyám, tatám, papám*, s

11. BODROGI Tibor 1961. 137–138.

más Alföldön, Felvidéken s Dunántúlon közkeletű terminusok ismeretlen volta.[12] Ki kell emelnünk a *nagyapám, nagyanyám, sógor, sógorné* általánosan használt voltát, köznyelvivel való egyezését, illetve a *gyermek~gyerek* szó és a *család* köznyelvi és irodalmi nyelvvel való azonosságát. Míg másutt a *gyermek* csak fiút jelöl, a *család* szó pedig országosan ‚gyermek' értelemben használatos, addig itt mindekettő köznyelvi értelmű.[13] A szavak hangalakjának, s az úgynevezett tájszavaknak a hiánya, a terminusok köznyelvihez való közelállása egyszerűen magyarázható. Kazinczy Ferenc szülőföldjén, a magyar irodalmi nyelv és köznyelv megteremtőjének honában vagyunk. E vidék tájnyelve emelkedett szinte köznyelvvé, irodalmi nyelvvé, s tűnik ma is olyannak – legalábbis a rokonsági terminusokat tekintve –, mint amely nem tartalmaz köznyelvitől eltérő, tájszóként felfogható alakokat. Hogy ez mennyire így van arra bizonyíték az abaúji és zempléni rokonsági terminológiai rendszer szamoshátival való rokonsága is.[14] A két nyelvjárás amúgy sem áll egymástól messze, de a nyelvújításban részt vevő Kölcsey révén a szatmári tájnyelv is az abaúji-zempléni tájnyelvvel együtt emelkedett köznyelvvé, irodalmi nyelvvé.[15] Éppen ezért, ha a terminusok, s a terminológiai rendszer a városi kiscsaládos rokonsági terminológiai rendszerrel kísérteties egyezést mutat, a mögötte levő társadalmi viszonyok feltárásakor nem szabad hogy megzavarjon bennünket az alaki hasonlóság. Ettől elvonatkoztatva a következőkben a rokonsági terminológiai rendszer szerkezeti, társadalmi tartalmú felépítésével fogunk foglalkozni.

Összehasonlítva más vidékek kiscsaládi rendszerű rokonsági terminusaival az abaúji községekét, azt tapasztaljuk, hogy ez utóbbi a rokonok sokkal szűkebb körét fogja össze, mint pl. a hajdúnánási, tiszazugi, szabadszállási.[16] A konszangvinikus egyeneságon a +4. fok, azaz az ükapa, ükanya másutt ismeretes, míg itt csak passzív jelenlétét mutathatjuk ki. De a +3. fokon rögzített terminusok megszólítás esetén egyezést mutatnak a +2. fokkal. Másutt a dédszülőket és nagyszülőket a megszólításban is szétválasztják, élesebben elkülönítik, mint vizsgált falvainkban. Ugyanígy a konszangvinikus egyeneságon sokkal inkább összefolyik az egotól fiatalabb nemzedékek megnevezése is, mint egyebütt. A *dédunoka, ükunoka* terminusok csak passzíve ismeretesek. A konszangvinikus oldalág elemzése is hasonló eredményre vezet. A +2. fokon a nagyszülők testvéreit, s azok rokonságát lényegében nem különböztetik meg rokonsági terminussal, ugyanúgy szólítják őket, mint bármely más öreget a faluban. A +1. fokon ugyanakkor már jelentkezik a családhoz való szorosabb tartozás, sőt a *bátyja, nénje* alak használata élesebbé teszi a különbséget a testvérek és a nagybácsik, nagynénik között. Ez a sógorok, sógornők családhoz való szoros kötődését is jelenti. Nyilvánvaló, hogy a családi eseményeken, közös munkákon gyakran megjelenő sógorok, sógornők megkülönböztetése ez a gyermek nézőpontjából. A gyermek, hogy egyértelműbbé tegye kiről is van szó, nagynénjét *nénjé*nek, testvér-

12. JUHÁSZ Antal 1971. 230–231.; SZABÓ László 1973. 200–216.; HAJDU Mihály–KOVÁCS Ferenc 1965. 472–473.; SZILÁGYI László 1942.
13. A *család* szó ilyen jelentése vizsgált területünkről az UMTSz I. kötetéből is igazolható.
14. Szatmár megye fehérgyarmati járásában gyűjtött rokonsági terminológiai anyagom igazolja ezt.
15. A SzamSz. rokonsági terminusait kigyűjtve a Szamoshátról a fehérgyarmatihoz hasonló terminológiai rendszer állítható össze. Feltűnő itt is az *öregapám, öreganyám, ipam, napam* hiánya.
16. E helyeken magam gyűjtöttem. Vö. még a 12. sz. jegyzettel.

nénjét pedig *néném*nek nevezi eléggé nagy gyakorisággal. Ez a sajátosság a hajdúsági, tiszazugi, szabadszállási kiscsaládi rokonsági terminológiai rendszert nem jellemzi, s az eddig közölt egyéb publikációkban sem figyelhetjük meg.[17] Az affiniális rokonság +1. fokának egyezése a konszangvinikus oldalág +1. fokával csak megerősíti azt a feltevésünket, hogy itt a családot segítő sógorok fokozott szerepéről, s ennek gyermeki nyelvben való lecsapódásáról van szó. Különben az affiniális rokonság ugyanúgy szűk körre korlátozódik, a +2. fokon már nincs is rokoni szempontú számontartás. Ugyenez jellemzi a házastársi rokonságot is, ahol a +2. fok teljesen hiányzik, a házastárs nagyszüleit már nem vonják be a szűkebb, kiscsaládi rokonsági körbe, legalábbis a terminusok szintjén.

Az abaúji községek rokonsági terminológiai rendszerének fontos részét alkotják a műrokonságra vonatkozó terminusok. A műrokonokat (komákat) ugyanis a családhoz tartozónak veszik, s a testvérekhez, sógorokhoz hasonló szerep hárul rájuk a család egész életében. Ez nem mindenütt jelenik meg így, s Jászdózsán szándékosan nem vettük fel annak idején a rokonsági terminológiai rendszerbe a műrokonokat. Ugyanakkor az Alsó-Garam mentén fekvő magyar településeknél már közöltük, mert a kapcsolat a műrokonok és a család között az abaújihoz hasonlóan szoros volt.[18]

A rokonsági terminológiai rendszerből tehát egy olyan kiscsalád képe rajzolódik ki előttünk, amely elsősorban szülőkkel, nagyszülőkkel, testvérekkel, a szülők testvéreinek családjával, illetve a műrokonokkal tart fenn szorosabb kapcsolatot, érintkezik naponta vagy kissé ritkábban. A dédszülők, illetve azok rokonsága már nem kap szerepet a család életében, ezen túl pedig mindenki beleolvad a faluközösségbe, szinte idegennek számít. S tudjuk, hogy emberemlékezet óta, de legalábbis a múlt század első harmadát követően az egyes családok egymástól elkülönülten éltek, a szülők és gyermekek igyekeztek külön költözni. A nagyszülőkkel, dédszülőkkel való életközösségük pedig éppenséggel ritka volt, inkább alacsonyabb anyagi szinten fordult elő, s ezért nem a nagycsaládi rendszer maradványaként kezelhető, hanem a szociális körülmények okozta kényszerű állapotként.

A család idősebb generációinak, harmadik, negyedik ízének kizárása a közvetlen rokoni körből nem sajátja az eddig közölt rokonsági rendszereknek, családszervezeti formáknak. Egyedül a városi rokonsági terminológiai rendszert jellemzi, ahol az egyes kiscsaládok meglehetősen izoláltan helyezkednek el egy-egy város hatalmas területén szétszórtan, egymástól távol, a napi érintkezési lehetőségektől megfosztottan.[19] Mi okozhatja azt, hogy ilyen viszonylag kis településeken is a városi rendszerhez hasonló jelenség figyelhető meg? Miért lelhető fel szorosabb kapcsolat más kiscsaládos falusi közösségekben a távolabbi rokonsági fokok között?

A kiscsaládokat a magyar népterületen általában egy nagyobb vérségi alapú intézmény fogja nagyobb egységbe s szabályozza kapcsolatukat, tevékenységüket, jogaikat. Ez a nagyobb egység lehet a *nemzetség,* a *had* vagy a *szer,* attól függően, hogy az ország melyik vidékén, milyen jogállású vagy történeti sorsú közösséget vizsgálunk. *Morvay Judit*

17. Ua.
18. SZABÓ László 1974.
19. BODROGI Tibor 1961. 137–138.; SZABÓ László 1980.

kutatásai szerint ezek a kis- vagy nagycsaládokat összefogó rokonsági intézmények úgyszólván az egész országot jellemzik. Vidékünkről azonban ő sem tud adatot felhozni ezek meglétére.[20] Hosszas vizsgálódás során mi sem bukkantunk ezeknek az intézményeknek a nyomára. A zempléni Nyíriben és Vágáshután sikerült egyedül nemzetségre vonatkozóan adatokat szereznünk, ám ezek is jóformán negatívak. „Rágalmazási szó ez: rossz nemzetség vagy." „Csak káromkodásban ismerjük: a fene a nemzetségedet!" Pontos jelentését azonban nem tudták meghatározni, minduntalan keverték a nemzetiség szóval („Milyen nemzetségből való? Hát magyar vagyok vagy tót vagyok."). Az intézmény meglétére, funkciójára pedig adatokat egyáltalán nem találtunk. A nemzetség intézménye kimutathatóan a nemesi közösségekhez vagy a feudalizmus századaiban különleges jogokat élvezett kiváltságos területekhez (jász, kun, székely, hajdú) köthető, mint aktív, az öröklésjogot, nemesi jogot, családi kapcsolatokat szabályozó intézmény. S csak később, a jobbágyfelszabadítás után kezd szélesebb körben e név és intézmény korlátozott funkcióban elterjedni a parasztság (a volt jobbágyok) közösségeiben.[21] Érthető, hogy vizsgált területünk jobbágyi falvaiban ennek az intézménynek nyomát sem lelhetjük, s jobbágyfelszabadítás utáni elterjedésével sem számolhatunk, minthogy a közelben kisnemesi falvak vagy kiváltságolt területek nem voltak.

A *had* szó, s a had intézménye is hiányzik vizsgált közösségeinkben. Az intézménynek sem nagycsaládi értelmű fogalma, sem pedig kis- vagy nagycsaládokat összefogó rokonsági intézmény értelme nem deríthető fel. *Morvay Judit* gyűjtése alapján ennek az intézménynek s szónak az ismerete el sem képzelhető vidékünkön.[22] Úgy tűnik, hogy egyik formája a palóc vidéket s az azzal érintkező alföldi területeket, a másik formája a Nagykunságot, a Hajdúságot, Szabolcs megyét s a vele közvetlenül összefüggő területeket jellemzi. Abaújban a *had* szónak kizárólag a hadsereggel, hadjárattal, hadrakeléssel összefüggő értelme deríthető csupán fel.

A *szer* mint térhez kötött rokonsági intézmény jellegzetes települési formát is teremtett (Nyugat-Dunántúl), s a székelyek *tizesei* is hasonló jellegűek.[23] Vizsgált településeinken ilyen faluszerkezet nem mutatható ki, s e kis- vagy nagycsaládokat összefogó térhez kötött rokonsági intézmény, s települési forma ismeretével, hajdani meglétével sem számolhatunk. Sőt itt az általánosan jellemző soros, egyutcás települések éppenséggel a családi széttagolódás irányába hatottak. A keskeny, nagyjából azonos jobbágyi fundusok, éppen mert a csűrök az egész fundust a telek szélességében lezárták, elfoglalták, nem voltak feloszthatók, kisebb darabokra tagolhatók. A külön költöző fiatalok ezért nem hasíthattak ki a maguk számára az apai telekből egy darabot, hanem a falu *alvégesi* vagy *felvégesi* részén, gyakran irtással, terület elegyengetéssel új fundust fogtak fel. Ezzel a falu hosszan elnyúlt, házsora egyre szaporodott, s az ősi háztól mind messzebbre kerültek a később külön költöző utódok. Ez pedig a családok önmagába záródásához, izoláltságuk fokozódásához vezetett.

20. MORVAY Judit 1966. Területünkhöz legközelebb eső gyűjtőpontjai bodrogköziek. Ott megvan a nemzetség intézménye.
21. SZABÓ László 1973. 232-234.; SZABÓ László 1974.; SZABÓ László 1980.
22. MORVAY Judit 1966. 492.
23. SZABÓ László 1980.

A nemzetség, a had, illetve a szer, mint nagyobb rokonsági intézmény tehát hiányzik. A kiscsaládokat így a legközvetlenebb rokoni szálak (szülői-gyermeki, testvéri-sógori) tartották csupán össze, s az összefogó intézmények hiánya miatt a távolabbi rokonsági szálak mind horizontális, mind vertikális irányban gyengékké váltak, olykor elszakadtak.

A kiscsalád így építőkövévé válik a közösségnek, s hozzá csupán néhány család kapcsolódik még a közvetlen rokonok első *íze*, s kívülük nagyon erősen a szinte rokonokkal azonosnak számító *keresztkomák* és *szomszédok*. Minthogy a keresztkomák is leggyakrabban a szomszédok közül kerülnek ki, a vérségi alapú együttműködés, a különböző akcióközösségek *szomszédságivá*, *területi meghatározottságúvá* válnak. Előbb fordulnak a szomszédhoz, a közelben lakó komához bármiért, mint a rokonhoz, hacsak nem lakik az is a közelben. A vélemény az, hogy „a jó szomszéd, koma még a testvérnél is előrébb való". Valamennyi társasmunkára a lokalitás nyomta rá a bélyegét az abaúji falvakban, olyannyira, hogy még a differenciáltabb társadalmú Boldogkőváralján, Hernádcécén és Fonyban is csak a két világháború között kezdte keresztezni ezt az elvet a vagyoni rétegzettségből fakadó társadalmi elv és gyakorlat.[24] A munkaszervezetre még hatott a társadalmi differenciáltság a XX. században, ám a társas összejövetelek, szórakozási alkalmak, a különböző családi ünnepek megőrizték korábbi jellegüket. Lakodalmakban, keresztelőkön, temetésen, húsvéti és karácsonyi ünnepeken, disznóöléseken a szomszédoknak, műrokonoknak előkelő szerep jutott, s a távolabbi rokonoknál (második-harmadik íz) fontosabb feladat hárult rájuk. Jóllehet a disznóölés és disznótor országosan a család közös munka- és összejöveteli alkalma, s itt is elsősorban a közvetlen családot fogja egybe – a szomszédnak, komának mégis része van benne. Mindebből következik, hogy az egy végen lakókat, *egyvégesieket* szoros szálak kötik össze, forrasztják egybe, s az együttműködő családoknak úgyszólván nincsenek egymás előtt titkaik. Ezt a kapcsolatot csak ritkán zavarhatja meg valami. Úgy tartják szomszéddal, nem rokonnal még tartósabb a barátság: egy életre szól. A rokonok között ellentétet szülhet az örökség, az osztozkodás és aláássa egy idő után a jó viszonyt. Az idegenek nem keverednek emiatt perbe és tartósabb, jobb a kapcsolatuk.

Az így kialakított rokoni-baráti-műrokoni együtteseket mindenki fel tudja sorolni a faluban, tudja ki-kivel tart kapcsolatot, s már bizonyos munkáknál (építkezés, hordás, kaszálás) eszerint történik a felkérés, munkaszervezés is. Arkán 1960-ban mintegy 20 ilyen családegyüttest írtam össze az akkor 298 főt számláló faluban. Ezeknek az együtteseknek nincsen neve, határozott formája, csupán a napi tevékenység köti őket össze, s erősíti minduntalan jó kapcsolataikat, csiszolja össze érdekeiket és tevékenységüket. A többszörös keresztkomává válás, családi alkalmakban való részvétel pedig annyira egységbe fogja őket, hogy a fiatalabb generációk szinte testvérként élnek, étkeznek egymásnál, gondoskodnak róluk a szülők, mikor ki ér rá jobban, kinek a munkája engedi. A hazahozott málnából, mogyoróból, gombából, az orvul elejtett vadból, a vasárnapra sütött süteményből vagy kelt tésztából a szomszéd gyermekek ugyanúgy kapnak, a komák és szomszédok ugyanúgy részesülnek, mint a testvérek, szülők. Szinte olyan erős kapcsolatok ezek, mintha egy hadnak vagy nemzetségnek a tagjai lennének. Mégis egy-

24. SZABÓ László 1965. 136., 139., 155–166.

mástól függetlenebbek, határozatlanabbul kirajzolódók, s szemben a nemzetséggel, haddal számos életterületet érintetlenül hagynak. Míg a nemzetség vagy had tagjai örökölnek egymástól, a családi döntéseket közösen hozzák, addig az abaúji kiscsaládok körül kialakuló akcióközösségeket ilyen szálak nem kötik össze, a nem rokonoknak családi döntéseknél legfeljebb tanácsadói szerepük van. A lakodalmi, templomi, virrasztási, temetési ülésrend, a különböző ilyen alkalmakkor összeálló menetek, s a temetkezés rendje szempontjából ezek az akcióközösségek nem meghatározóak, ugyanakkor a nemzetség, had belső szerkezete mindezekre rányomja a bélyegét. Igaz a komák, szomszédok ilyen alkalmakkor tisztségviselővé válnak (násznagy, koporsóvivő, sírásó, beteggondozó, halottöltöztető), s ez már helyüket is kijelöli a menetben, asztalnál, szertartáson, mégsem azonosítható meghatározó erejük a nemzetséggel és haddal.[25] E csoportnak nincsen határozott belső szerkezete, amely azonos struktúrát hozhatna létre az efféle szokásoknál is. Nem tarthatjuk tehát ezeket a rokoni-műrokoni-szomszédi, jobbára lokális alapon, kiscsaládok körül szerveződő akcióközösségeket az átfogó rokonsági intézményekkel egyenrangúnak. Mégis kialakulásuk, létrejöttük azt mutatja, hogy az egyes családoknak szüksége van valamely közvetítő közegre, amelyen át a közösség egészéhez hozzákapcsolódhatnak, a közösségbe illeszkedhetnek. Az egyes családok közvetlenül nem lehetnek a közösség részei, szükséges valamely híd, amely átíveli a kiscsalád és a tágabb faluközösség közötti űrt, amely a napi apró tevékenységet, mindennapi életet kiépíti a család körül, s mintegy mikroklímát teremt az elviselhető élethez. Minthogy itt a nagycsaládok korábban felbomlottak, a településrendszer nem tette lehetővé a szétköltöző rokonok együttmaradását, szükségszerűen jött létre ez a forma, ez a családot körülvevő félig rokoni, félig területi alapon szerveződő, elsősorban a napi tevékenységet szabályozó kisközösség. Amikor a Zempléni-hegyvidék középső részének társadalmát jellemezni kívájuk, akkor a kiscsaládok mellett ezeket a lokális alapú akcióközösségeket is figyelembe kell vennünk.

II. A FALVAK TÁRSADALMI-GAZDASÁGI VÁZLATA

Vizsgált falvaink gazdálkodásának jellegét a földrajzi fekvés, a hegyvidékhez vagy a Hernád-völgyhöz való viszonyuk nagymértékben meghatározza. A falvak egyik csoportja (Baskó, Mogyoróska, Regéc) a hegyek között fekszik. Kevés szántója, s nagy kiterjedésű erdőségei vannak. A hegyvidék nyugati lejtőjén és a Hernád-völgyben levő falvak némelyikének erdőségei jelentéktelenek, s ugyanakkor jó minőségű szántói vannak (Hejce, Hernádcéce, Korlát, Boldogkőváralja). A két falucsoport között átmenetet jelent Fony és Arka nagyobb erdőségeivel, földművelésre is alkalmas határával. Fony inkább a Hernád-völgyi falvakhoz, Arka a hegyvidékiekhez áll közelebb. (III. táblázat)

25. SZABÓ László 1965. 134–135.

III. táblázat

A határ művelési ágak szerinti megoszlása 1895-ben és 1935-ben

Község		I.	II.	III.	IV.	V.	V/a.	VI.	VII.	VIII.
Alsocéce	1.	583	338	30	180	–	–	20	–	15
	2.	578	444	32	39	–	–	18	–	45
Arka	1.	1604	601	18	21	1	34	63	827	39
	2.	1558	434	25	35	25	–	71	931	67
Baskó	1.	5160	563	47	286	–	–	276	3938	50
	2.	5110	583	54	336	–	–	253	3871	13
Boldogkőváralja	1.	3851	1657	42	229	24	92	406	1216	185
	2.	4005	1929	50	104	85	–	371	1216	250
Felsőcéce	1.	563	334	11	120	–	–	58	–	40
	2.	556	417	14	29	–	–	45	–	51
Fony	1.	7327	1182	57	292	–	–	363	5152	281
	2.	7337	1302	65	322	55	–	735	4616	242
Hejce	1.	1612	1095	31	1	12	65	239	–	169
	2.	1648	1254	34	–	90	–	137	–	133
Korlát	1.	1448	831	43	53	1	48	335	34	103
	2.	1441	1027	48	9	11	–	245	34	67
Mogyoróska	1.	2835	269	32	166	–	–	91	2154	123
	2.	2828	319	34	184	1	–	94	2150	46
Regéc	1.	4704	297	18	334	–	–	123	3898	34
	2.	4856	364	25	407	–	–	128	3897	35

I. Határterület; II. Szántóföld; III. Kert; IV. Rét; V. Beültetett szőlő; V/a. Parlag vagy kiirtott szőlő; VI. Legelő; VII. Erdő; VIII. Nem termő, földadó alá nem eső terület. 1. = 1895. évi. 2. = 1935. évi adat.

A gazdálkodás jellege meghatározza nagyjából a társadalom képét is. A szántóföld birtoklása a hegyvidéki falvakban – éppen mert kicsik és terméketlenek – nem jelent társadalmi differenciáló erőt. E községekben a földművelés sohasem vált árutermelő jellegűvé. A föld terménye még a vagyonosabb, nagyobb birtokkal rendelkezőknek is legfeljebb saját szükségletét biztosította, s mindig nagy szerepe volt a kiegészítő tevékenységnek az élet fenntartásában (gyűjtögetés, erdőmunkák, szőlőbeli részes- és bérmunkák, állattenyésztés).[26] E falvak társadalma ezért homogénnak mondható; a mégis kirajzolódó rétegek között árnyalatnyi különbségek vannak. A közösen birtokolt úrbéres és községi erdők saját vagy más községek határában olyan keveset jövedelmeztek, hogy differenciáló erejük alig lehetett.[27] A Hernád-völgyi falvak egy részének még erdeje sem volt, az értéket a szántó jelentette. Néhány hold különbség a szántóföldben már mutatja a társadalmi különbségeket, s a társadalom rétegekre bomlása kézzelfogható. Fony és Arka

26. IKVAI Nándor 1967. 175.

27. Néhány gazdatársulásnak sikerült nagyobb erdőterületet venni a XX. században. Így Fonyban a Hegedűs család 200 kat. h. erdőt, az Ivancsó család 270 kat. h.-at Mogyoróskán, a Szűcs család ugyanitt 105 kat. h.-at vásárolt össze társaival együtt. *Gazdacímtár* . . . 1937.

IV. táblázat

A földbirtokok száma, területe és átlagos nagysága földbirtok-csoportonként 1935-ben

A földbirtokok száma

Község	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
Alsócéce	110	26	51	32	1	–	–	–
Arka	141	67	39	33	–	1	1	–
Baskó	148	15	49	80	1	2	–	–
Boldogkőváralja	334	131	155	44	1	2	–	1
Felsőcéce	51	26	6	15	3	1	–	–
Fony	306	93	83	116	5	8	–	1
Hejce	289	122	92	71	1	3	–	–
Korlát	147	57	53	34	–	3	–	–
Mogyoróska	126	23	19	74	2	8	–	–
Regéc	85	12	15	53	1	2	1	1
A földbirtokok területe								
Alsócéce	578	9	132	384	53	–	–	–
Arka	1588	30	104	427	–	212	815	–
Baskó	5110	5	155	763	73	537	–	–
Boldogkőváralja	4005	67	381	541	80	481	–	2455
Felsőcéce	556	7	18	228	199	104	–	–
Fony	7337	47	227	1647	290	2186	–	2940
Hejce	1648	53	217	878	78	422	–	–
Korlát	1441	23	148	299	–	971	–	–
Mogyoróska	2828	8	54	965	166	1635	–	–
Regéc	4856	7	41	769	75	333	840	2791
A földbirtokok átlagos nagysága								
Alsócéce	5.25	0.34	2.58	12.00	53.00	–	–	–
Arka	11.26	0.44	2.66	12.93	–	212.00	815.00	–
Baskó	34.52	0.33	3.16	9.53	73.00	268.00	–	–
Boldogkőváralja	11.99	0.51	2.45	12.29	80.00	240.50	–	2455
Felsőcéce	10.90	0.26	3.00	15.20	66.33	104.00	–	–
Fony	23.97	0.50	2.73	14.19	58.00	273.25	–	2940
Hejce	5.70	0.43	2.35	12.36	78.00	140.66	–	–
Korlát	9.80	0.40	2.79	8.79	–	323.66	–	–
Mogyoróska	22.44	0.34	2.84	13.04	83.00	204.37	–	–
Regéc	57.12	0.58	2.73	14.50	75.00	166.50	840.00	2791

I. Az összes földbirtok; II. 1 kat. h.-nál kisebb; III. 1–5 kat. h.; IV. 5–50 kat. h.; V. 50–100 kat. h.; VI. 100–500 kat. h.; VII. 500–1000 kat. h.; VIII. 1000–3000 kat. h. Egyetlen 3000 kat. h.-nál nagyobb birtok van, ezt táblázatunk nem tünteti fel. Adatai: Boldogkőváralja Baskó: 3577 kat. h.

társadalma differenciáltság szempontjából a két pólus között van. A nagyobb szántók, s jobb földek társadalmi különbségek kialakulásához vezettek, de részben a kis határ, részben a jelenlevő nagybirtok miatt a falu paraszti lakossága csak kis hányadát birtokolhatta az értékesebb szántóknak (IV. táblázat).

A vidék falvai közötti társadalmi különbség, az eltérő differenciáltsági fok érzékelhető. Mégsem gondolhatunk éles különbségekre. Ha a Hernád-völgyi falvak társadalmát a szomszédos Hegyalja településeinek társadalmához viszonyítjuk, a különbség szinte eltűnik, eggyé olvad a hegyvidéki és Hernád-völgyi falvak népe erről a nézőpontról. Amikor azonban e területet önmagában vizsgáljuk, figyelemmel kell lennünk ezekre az árnyalatnyi különbségekre is.[28]

V. táblázat

Községi és volt úrbéres birtok, illetve a 100 kat. h. feletti birtokok részesedése a határterületből művelési áganként 1935-ben

Község		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
Arka	1.	212	–	–	1	–	70	141	–
	2.	819	19	–	1	–	–	791	–
	3.	527	415	25	33	25	1	–	67
Baskó	1.	537	–	1	14	–	108	414	–
	2.	3577	36	9	2	–	107	3420	3
	3.	996	547	44	310	–	38	37	10
B.-kőváralja	1.	392	3	–	–	–	200	169	20
	2.	2456	1092	24	82	18	169	1048	23
	3.	1157	834	26	22	67	2	–	207
Felsőcéce	1.	28	–	–	4	–	–	–	24
	2.	166	131	2	11	–	13	–	5
	3.	362	286	12	18	–	32	–	46
Fony	1.	1414	–	–	10	–	323	1034	47
	2.	4571	81	1	93	29	404	3955	8
	3.	1352	1221	64	219	26	8	–	234
Hejce	1.	22	–	–	–	–	22	–	–
	2.	309	281	8	–	1	–	–	2
	3.	1317	973	26	–	89	115	–	131
Korlát	1.	111	1	–	5	–	65	–	40
	2.	861	603	22	2	3	179	34	16
	3.	469	423	26	4	8	66	–	51
Mogyoróska	1.	429	–	–	4	–	19	404	2
	2.	1624	32	2	13	–	1	1360	4
	3.	775	287	32	167	1	74	790	40
Regéc	1.	408	–	–	15	–	87	305	1
	2.	3632	3	–	28	–	3	2754	4
	3.	816	361	25	364	–	38	838	30

I. Összes terület; II. Szántóföld; III. Kert; IV. Rét; V. Szőlő; VI. Legelő; VII. Erdő; VIII. Nem termő, földadó alá nem eső terület. 1. = Községi és úrbéres birtok; 2. 100 kat. h. feletti birtokos tulajdona; 3. A község összterületéből művelési áganként megmaradt földmennyiség az előző két kategória levonása után.

28. A Hegyalján pár holdas szőlőbirtok már komoly érték volt, s mezővárosi szerkezetű társadalmi struktúra kialakulásához vezetett.

A különböző adottságú falvak társadalma azért nem mérhető hegyaljai mértékkel, mert a paraszti birtok határait mindenütt a nagybirtok írja körül, s ez a földművelő falvakban szinte a hegyvidékihez hasonló állapotokat teremt. A hegyvidéki falvakban a szántó szinte teljes egészében a falué, de rossz minősége és teljes ki nem használtsága miatt (nyomásrendszerben, ugar hagyásával művelték szinte a legutóbbi időkig) értéke jelentéktelen.[29] Az erdő ugyanitt zömében uradalmi, s az úrbéresség és a község csak kis részét mondhatta magáénak. Éppen ezért jelentősebb jövedelemre ebből nem számíthattak, inkább erdei legelőként volt némely része értékes. A Hernád-völgyben az uradalmak szántói foglalják el a határt, kis teret engedve a paraszti birtoklásnak. Bármilyen jók is itt a földek, 5–10 kat. h.-as különbségek nem okozhatnak nagy társadalmi különbségeket, mert a földművelés nem eléggé intenzív. A múlt században kipusztult a nyugati lejtők szőlője, amely ha nem is hegyaljai minőségű, de mégis forgalmazásra alkalmas bort is termett.[30] A gabonatermesztés, paraszti állattartás pedig nem tudja a felszabadult földeket megfelelő szinten kihasználni.[31] Az átmeneti területen fekvő két falu határában a nagybirtok mind az erdőből, mind a szántóból kiszorította a falu paraszti lakosságát (V. táblázat).

A paraszti kézen levő szántók és erdők a hegyvidéki falvakban tehát nem vezettek a társadalom differenciálódásához. A lakosság meglehetősen szerény életkörülmények között él. A Hernád-völgyben a falvak mintegy negyedét kitevő nincstelenek, s 1–3 kat. h.-dal rendelkezők, cselédek azonban még ezt az életszintet sem érik el. Cselédként, napszámosként, kepésként dolgozva jövedelmük nem éri el a hegyvidéki átlagot, mert ők ki vannak zárva olyan lehetőségekből, amely az erdős határú falvak népének természetes adottsága, s hozzájárul életfenntartásához, napi táplálásához (gyűjtögetés, olcsó tüzelő, orvvadászat, téli erdei munkák az uradalomban). Ez a réteg Korláton 13,85%-ot, Hejcén 1941-ben 19,22%-ot, Alsócécén 25,42%-ot, Felsőcécén 25,76%-ot, Boldogkőváralján pedig 28%-ot tett ki. A fonyi arány 23,80%, az arkai pedig 22,19%. E két utóbbi községben, főként Arkán azonban e rétegek helyzete a hegyvidékiekhez közelít az erdőbirtok miatt (VI. táblázat).[32]

A hegyvidéki falvak szántói különben is csak a XX. században válhattak jelentőssé. Mogyoróskán, Regécen százas nagyságrenddel emelkedett a holdak száma, s egyben változott a művelési rendszer is, a két világháború között a földek javát már teljesen bevetették vagy szántották és legeltették az ugart (III. táblázat).[33] Egyes falvak volt földesuraiktól a XX. században jelentős birtokokat vásárolnak, vagy más falvak határában ragadják meg a kínálkozó lehetőséget. Baskó telkesgazdáinak – saját határukban és Mogyoróskán – közel 600 kat. h. új erdőbirtokuk van már 1935-ben. Regéc gazdái is a mogyoróskai erdőkből

29. IKVAI Nándor 1967. 40–44.
30. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1967. 3–5.
31. IKVAI Nándor 1967. 175–177., IKVAI Nándor 1962. 4–5.
32. UJVÁRY Zoltán 1958.; SZABÓ László 1965.; Az eddig közölt táblázatok forrásai: NAGY, Ludovico 1828.; FÉNYES Elek 1851.; *A Magyar Korona országainak* . ., 1897.; *Gazdacímtár* . . . 1897.; *Magyarország földbirtokviszonyai* . . ., 1936.; *Gazdacímtár* . . ., 1937. *Népszámlálások:* 1869.; 1880.; 1910.; 1941.; 1949. évről
33. IKVAI Nándor 1967. 40–48.

VI. táblázat

A vizsgált abaúji falvak mezőgazdasági népességének megoszlása 1941-ben

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Alsócéce	250	223	131	41	9	40	19	21	54	30	–
Arka	319	298	139	61	7	30	31	46	59	27	–
Baskó	653	611	306	131	46	161	32	118	66	10	4
Boldogkőváralja	1145	887	36	106	124	134	70	45	57	31	3
Felsőcéce	265	244	117	70	1	22	16	7	20	10	17
Fony	982	844	332	147	51	82	29	135	115	55	8
Hejce	702	618	260	72	44	57	29	82	101	19	–
Korlát	629	506	158	30	48	14	32	31	41	9	4
Mogyoróska	342	327	191	8	13	83	45	69	50	15	–
Regéc	353	315	166	54	2	9	23	111	75	–	–

I. Község. II. Népesség száma. III. Mezőgazdasági keresők. IV. Az önállók száma. V. A segítő családtagok száma. VI. Az önállók és segítők száma a 0–1 kat. h.-on; VII. az 1–3. VIII. a 3–5. IX. az 5–10. X. 10–20. XI. a 20–50. XII. az 50 kat. h. fölötti kategóriában.

vásárolnak 133 kat. h.-at. Korlát több mint 50 kat. h. legelőt szerzett. A Hernád-völgyi falvakban az uradalmak miatt nincsen jelentős birtokforgalom. Hejcén azonban a kassai püspöki birtokokat kishaszonbérbe adják, s így a nincstelenek is földhöz jutnak, kiegyenlítődik a társadalmi ellentét, illetve nem fokozódik tovább. Másutt éppen a megmerevedett birtokhatárok konzerválják a helyzetet. A vidékről történő nagyarányú amerikai kivándorlás mutatja ugyan a társadalmi bajokat, de az elvándorlás éppen megakadályozza, hogy a helyben maradottak teljesen elszegényedjenek, s a társadalmi különbségek fokozódjanak.[34]

A viszonylag homogén közösségek, a kevéssé tagolt társadalom egységét azonban végső soron a közös használatú földek és a földművelés rendszere konzerválta leginkább. A hegyvidéki falvak úrbéres és később szerzett községi erdő-, legelő- és rétbirtokai a parasztság kezén levő föld nagyobbik hányadát tették ki. De Boldogkőváralján is 392 kat. h. legelő és erdő volt közös használatban, Korláton pedig a közös legelő tette lehetővé a paraszti állattartást (V. táblázat). Az Erdőbirtokosság és a Legeltetési Bizottság e földeket a közösség javára kamatoztatta, a közösség bevonásával kezelte. Ez oda vezetett, hogy a község életében jelentős helyet foglaltak el az úgynevezett *külső organizációs erők hatására létrejött társasmunkák*, amelyek a közösség tagjait alkalomról alkalomra egybefogták, erősítették a közösségi tudatot.[35] Az erdők fáinak elosztása a jogok alapján, az erdők védelme, gondozása, telepítése, az erdei legeltetés megszervezése, a legelők tavaszi és őszi tisztítása (*tövisortás, hondzsikolás*), az itatóhelyek rendben tartása, pásztor- és csőszfogadás, ezek soros kosztjának biztosítása a közösségi összetartó erőt növelte. Hasonlóan közös kezelésben, osztatlan állapotban voltak a rétek is, bár ezek utóbb egyéni birtokba

34. *Gazdacímtár* . . . 1937.
35. SZABÓ László 1965. 146.

kerültek, megszűnt közös használatuk. Ám a körülkerített, vadkároktól óvott réteket mégis több család vigyázta, pásztorolta, javítgatta kerítését.[36] A szántók nagyobb részét három nyomásban művelték, s e században a felszántott ugart legeltették, ráhajtották a közös nyájakat.[37] Az érvényesülő vetéskényszer a községi elöljáróság szerepét növelte meg, s egyben a falu lakosainak egymásrautaltságát, a közösségi összetartó erőt fokozta. Attól függően, hogy melyik hegyoldalban érett először a gabona, árpa, zab, mozdult meg a falvak egy-egy tekintélyes része, s végezte el az aratást, majd hordást. Azok a családok, akiknek a széttagolt és más helyen fekvő földjein még nem érett a gabona, segítettek a már aratni tudóknak, velük közösen hordtak be, hogy a segítséget majd visszakapják néhány nap múlva. Ez segítette összekovácsolni a közösséget, s az összefogással felgyorsíthatták a munkát, elkerülhették a Zempléni-hegyvidék gyorsan változó időjárásából következő károkat.[38]

A közös erdő, legelő, rét, illetve a még e században is sok helyt meglevő nyomáskényszer egységesítő és közösséget összeforrasztó erején kívül számolnunk kell a községnek és az egyházaknak végzett közmunkákkal is. A község élén álló *bíró* az utak javítását, a hegyvidéken különösen gyakran jelentkező téli hóeltakarításokat, a Hernád-völgyben a jégvágást, a tűzőrséget közösen végeztette az egész faluval, házanként (családonként) rendelve ki egy-egy személyt. Ugyanő gondoskodott arról is, hogy az egyház erdejében, rétjén, a templom javításán hasonló rend szerint elvégezzék a munkát a falu lakói.[39] A múlt században az egyház szántóit is közmunkában művelték. Református falvakban a presbitérium intézte e munkák szervezését.[40]

A munka megszervezése egyszerű volt, különösebb számontartást sem igényelt, mert minden ház mindenkor küldött embert. Ha valaki nem tudott menni, akkor azt a szomszédok, rokonok ugyanúgy kisegítették, mintha saját munkáról lenne szó. „A községnek a mellékutak csinálására, töltésére kavicsot hordtunk, elegyengettük. Kidobolták, hogy kinek kell menni (melyik falurésznek). Aki tehette ment maga. Számon tartották ezt a munkát, mert jó előre kidobolták, hívogattak és tudtak róla, hogy mikor lesz. Ahonnan mehetett az ember az ment, ha nem: az asszony vagy nagyobb inas. Ahonnan mégsem tudott valaki menni, azt a szomszédok, rokonok kisegítették. De az sem volt baj, ha nem ment. Tudták, hogy nem ér rá. Majd máskor megy. A lapátot, kapát, ásót mindenki maga vitte. A fogatot is ők adták, sajátjukkal kellett menni." (Baskó). A közösségi munkában való részvételt tehát a közösség maga szavatolta. A menni nem tudók egymást segítették ki, csakúgy, mint az egyes családok munkáinál. Ez jól mutatja az összeforrottságot, a közösség egységét.

A mogyoróskai görög katolikus egyház jegyzőkönyve szerint az úrbéri egyesség a községben 1873-ban jött létre. Nagyjából hasonló időben rendeződtek a többi falvakban is a volt földesurakkal az elhúzódó úrbéri ügyek. Addig – mint erre visszaemlékeznek – a régi rend szerint használták a földeket. Az erdőben faizási joguk volt a lakosoknak, bizo-

36. IKVAI Nándor 1962. 7.
37. IKVAI Nándor 1962. 4–5.; IKVAI Nándor 1967. 40–44.
38. SZABÓ László 1965. 139–146.
39. SZABÓ László 1965. 146.
40. A mogyoróskai gör. kat. egyház jk. 3. lap (erősen rongálódott).

nyos munkaszolgáltatásokkal (*ledolgozás*) tartoztak a volt birtokosoknak. Ez azonban csak a Hernád-völgyben öltött aránytalan formát, ott ahol uradalmi központok voltak, s a majorságok földjeit korábban robotmunkával művelték.[41] A hegyvidéki falvakban (sőt Arkán is), az uradalomnak nem volt üzemi központja, s ezért mentesültek az itteniek a lényegében robotnak minősíthető ledolgozástól. Különösen éles és terhes formát öltött Korláton, Hernádcécén és Fonyban a ledolgozás a Téglássy és Meczner birtokokon. Nyilvánvalóan ez az oka, hogy a társasmunkáknál paraszti szinten is e községekben sokkal magasabb az aránya az igás és gyalognapoknak, mint a hegyvidéki részeken. A volt jobbágyi munkaszolgáltatások itt tovább élnek, a differenciált társadalom átörökli a múltból a megszokott, s egy ideig még érvényben levő arányokat.[42]

Az 1870-es évektől, amidőn a volt földesurakkal rendeződik a község viszonya, létrejönnek az úrbéres szerződések, növekszik a távolság a jobbágyi állapot és a szabad paraszti lét között. A nagybirtok jelenléte, a parasztság terjeszkedni nem tudása, a földek terméketlen volta azonban túl nagyra nem engedi növekedni e távolságot. S ekkor következik be a nagyarányú kivándorlás. Az 1828-tól fokozatosan apadó, születésszabályozással csökkentett népességet megtizedeli az amerikai kivándorlás, illetve a más vidékekre való elköltözés. Ez a lakosság szinten tartását eredményezi, de egyúttal kikapcsolja azt a feszítő erőt is, amely a fennálló viszonyok tágításához, módosításához vezethetne. Nem korszerűsödnek a művelési rendszerek, nem alakulnak át a társadalmi viszonyok. Megmaradnak azok a jellegzetes formák, amelyek a jobbágyi korban jellemezték a vidéket. Ezért maradhat meg a közösség homogénnek, vagy viszonylag homogénnek; ezért kaphatnak továbbra is nagy szerepet az úrbéres testületek vagy ezek mintájára létrejött társulatok. Az abaúji települések társadalmának konzerválódását, összefüggését a kivándorlás népességcsökkentő voltával akkor érthetjük meg igazán, ha összevetjük egy másik nagyjából hasonló táji adottságú, azonos birtokszerkezetű részével az országnak. Az Ipolyvölgy falvaiban végzett vizsgálataink a volt Hont megyei községekben ugyanis egészen más eredményre vezettek. Kétségtelenül sok itt is a megőrzött feudális vonás, a társadalom egyes rétegeinek elnevezései a jobbágykori viszonyokból eredeztethetők. Az erdő és termékeny talajú völgyi szántók, jól füvelő rétek kezelésében itt is szerepet kapott az úrbé-

41. BOROVSZKY Samu 1896. 415. Ekkor csak a korláti Téglássy és Meczner uradalmakat említi, mint korszerűbben gazdálkodókat. Ezek az uradalmak Korlát, Felső- és Alsócéce, illetve Fony határában voltak. Boldogkőváralja és Arka nagyobbrészt a Péchy családé és örököseié volt. A birtok központja Boldogkőváralja. Ez az uradalom a XX. században felbomlott és jelentősebb árutermelést nem folytatott. A birtok egy részén bérlők gazdálkodtak. Hejce a kassai püspökség birtoka volt, s ezt 1920 után Sátoraljaújhelyről igazgatták, majd megszüntették a majorságot és bérbe adták. Regéc, Baskó, Mogyoróska és Fony az egykori Bretzenheim uradalom része. Az uradalom központja Abaújszántó. Az egykori uradalom értékes része Tállya és Abaújszántó volt, s a területünkön fekvő községek csak kiegészítették jövedelmét. A birtok egy részét a XIX. század közepe táján Vilmányból is igazgatták. Fonyban az említett birtokosokon kívül meg kell említenünk néhány kisebb úri birtokost is (Szepessy, Kertész, Patay, a kassai püspökség). A föld jó részét a nagyobb birtokosokkal együtt ezek foglalták le, s tették egyik legszegényebb településsé Fonyt. Regécen és Mogyoróskán, részben Fonyban is a Károlyi család erdőbirtokai és vadaskertjei az erdőből vettek el jelentős részt. Vö.: OLÁH József 1960. 273–280.; FÉNYES Elek 1837. III.; FÉNYES Elek 1851.; *Gazdacímtár* . . . 1897.; *Gazdacímtár* . . . 1937.

42. SZABÓ László 1965. 139.

resség, s az újonnan létrejött, de hasonló szerkezetű társulatok. Mellette azonban jelentős volt a szabad paraszti fejlődés, mozgás volt a társadalomban, ha nem is az alföldi közösségekhez hasonló mértékben, de az abaúji társadalmat meghaladó módon.[43] S ennek egyik oka, hogy a falvak lélekszáma nem apadt, sőt emelkedett; a társadalom nehéz, az egyházi nagybirtok által beszorított feltételek között is változtatott a helyzetén, vállalta a küzdelmet, s nem a kivándorlással kísérelte meg megoldani szociális problémáját.[44] Az abaúji részeken éppen a kivándorlás miatt változatlanul maradtak a társadalmi viszonyok, sőt némi anyagi emelkedés is megfigyelhető az ottmaradottak körében. Egyes közösségek újabb birtokokat is vásároltak, de mindez nem elegendő arra, hogy a középkori típusú, jobbágyi eredetű faluközösséget felbontsák, kapitalizálják, egymással szemben álló rétegekre bontsák. A közösség homogenitása, a falvak életének átfogó, közösségi megszervezése a korábbi feudális viszonyokat konzerválták a XX. századra is. E múltból a hegyvidéki falvaknak talán több jutott, s a Hernád-völgyieknek látszólag kevesebb, ám nem feledkezhetünk meg arról, hogy ezek a társadalmi viszonyok már a jobbágyfelszabadulás előtt kialakultak a Hernád-völgyben. Eltérő társadalmi szerkezetük csakúgy feudális eredetű, mint a hegyvidéki, s hasonló gazdasági-társadalmi folyamat terméke.

III. A CSALÁD ÉS ROKONSÁGI RENDSZER ÖSSZEFÜGGÉSE

A vidékre jellemző kiscsalád mindig lineáris, s legfeljebb három generációra terjed ki. Az ettől eltérő családszerkezet esetleges előfordulású, nem jellemző, s nem tekinthető típusnak. Az együtt élők vagy *szülők–gyermekek* vagy *nagyszülők–szülők–gyermekek.* Ha három generáció él együtt, akkor családfőnek azok számítanak, akik még valamennyi munkát rendesen el tudnak végezni, s akiknek a vállán a gazdaság és a háztartás nyugszik. Ha az idősebb generáció (nagyszülők) már nem képes – fizikailag vagy szellemileg – valamennyi munkában részt venni, amely a család fenntartását szolgálja, akkor a középgeneráció (szülők) számít családfenntartónak, s a *gazda* címet is az viseli. A szomszédok, ismerősök őrá hivatkozva tájékozódnak, a házat róluk nevezik el, a családi birtokot hozzájuk kötik: „Itt laknak Lengyel Nándorék, csak menjen be bátran!" (Fony). „Ez a Hegedüs Géza földje." (Mogyoróska). S teszik ezt akkor is, amikor még nem az ő nevükön van a birtok, hanem az öregekén.[45]

A családi munkák, közmunkák súlya a *gazda* és felesége vállán nyugszik. A férfi végzi a szántóföld, rét és erdő munkáit, erdei bérmunkát vállal, többnyire – hacsak nem éppen női munkát igényelnek – ő megy közmunkákra is, s képviseli a közösség felé a családot. A felesége a háztartást irányítja, a feldolgozó és tartósító munkák zöme a vállán

43. SZABÓ Sándor 1977.; SZABÓ István–SZABÓ László 1977a.; SZABÓ István–SZABÓ László 1977b.; IKVAI Nándor 1977.

44. SZABÓ Sándor 1977. 49–68.

45. Az ország nagycsaládos területein ennek az ellenkezőjét figyelhetjük meg: FÉL Edit 1944. 16–17.; MORVAY Judit 1956. 17–30.; SZABÓ László 1973. 229–238. De a kiscsaládos vidéken is hasonló állapot volt egyebütt: SZABÓ István–SZABÓ László 1978. 389–422. Az abaúji felfogás, a családfő személye és helyzete a nyírlugosihoz áll közel: JÁVOR Katalin 1966. 4–5.

nyugszik (kendermunkák, gyűjtött növények feldolgozása, tartósítása), s ugyancsak ő szervezi meg a szerteágazó kiegészítő tevékenységet is (gyűjtögetés, napszámos munka; kapálás, szőlőmunkák, répaegyelés). Mindketten – a munkaalkalomtól függően – képviselik a családot közös munkákon (házépítés, szüret, aratás, hordás, gépelés stb.), társas összejöveteleken, ha nem kifejezetten fiatalok szórakozási alkalmáról van szó, s a lakodalmakban, keresztelőkön, temetéseken az ő jelenlétük azonos a család kivonulásával.

Az öregek kezében gyakran van ugyan az irányítás, de sohasem hatalmi, hanem tanácsadói jelleggel. Amint már kiöregszenek a munkából, nem képesek fizikailag helytállni, nagy tapasztalatukkal még sokáig szolgálják a család boldogulását. Ez azonban nem jelent hatalmat, a család életének irányítását. Az öregek tudása, tekintélye azonban érték, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a vidék gazdálkodásának jellege egy évszázad alatt mily keveset változott, mennyire a régi módszereken, ismereteken, s a felhalmozott tapasztalatokon nyugszik. Az öregek már a ház körül tevékenykednek csupán, fizikai erejüket meghaladja a kitartó és megerőltető munka. Az állatok (lábasjószág, baromfi egyaránt) gondozása azonban az ő feladatuk, s – éppen mert a házat ritkán hagyják el – a gyermekek nevelése, a nő házi munkájának egy része is rájuk hárul. Tudásukat a közösség is tiszteli, részesei a társasmunkáknak, ha azt fizikai erejük bírja (tollfosztó, lekvárfőző, kukoricafosztó, mákeresztgető), sűrűn elmennek a templomba, részt vesznek a lakodalmakban, főként temetéseken, de új kapcsolatok létrehozásában nincs szerepük, a családot nem képviselik, ha csak ők vannak ott valahol.

A gyermekek közül az *inas*ok, *legény*ek, a *süldő*- és *eladólány*ok munkái szétválnak. Az előbbi 12–16 éves korosztály még inkább a családon belül végez nemének megfelelő munkát, s egyúttal tanulja is a munkák technikáját, míg a 16–18 éves korosztály már néha helyettesítheti szüleit közmunkákon, részes- vagy bérmunkát vállalhat, ritkán képviselheti a családot házépítéskor, kukoricafosztáskor, szénagyűjtéskor, kaszáláskor stb. A fiatalok társas összejövetelein vagy olyan szórakozás miatt létrejött társasmunkákon, ahol csak a fiatalok vannak jelen, felelős magatartásával a család jó híréért is. Ez utóbbi korosztály már komoly gazdasági erő. Ám az, hogy a leány stafírungjára gyűjt, azt fonja-szövi, napszámja egy részét félreteszi, s a házasuló legény szerte vállal építkezésnél s más kölcsönmunkáknál minél több feladatot, annak a jele, hogy önállósodni kíván. A családi pénztáron belül különálló pénzük van, munkájuk eredményének egy részét elkülönítik a majdani házasságra gondolva, s a felvállalt segítség- és kölcsönmunkák visszasegítési ellenértékére már ők tartanak majd számot, ha maguknak esküvő után külön házat építenek.[46]

A családfő a gazda, de felesége is vele egyenrangú, azonos tekintéllyel rendelkezik, a maga munkaterületén ő a meghatározó, ő szervezi az öregek és az inasok, süldőlányok, illetve a gyermekek munkáját is. A családban megbecsülik tudásuk miatt az öregeket, kikérik tanácsukat, meghallgatják az eladó lányok, legények véleményét is. Patriarchális viszonyok uralkodnak, s mindenkinek része van a családéletben, meghatározott szerepe alapján pedig megbecsülése. Az a fajta uralommal párosodó tekintélyelv, amely a Mátra vidékén a nagycsaládokban ismeretes, vagy a Komárom megyei Martoson feljegyzésre

46. A fiatalok munkában való részvételéhez: SZABÓ László 1965.

került, itt ismeretlen.[47] Nyilvánvalóan a kisebb családlétszám, a családi birtok körülírtabb volta is közrejátszik benne más hagyományokon kívül.

E családtípus nincs vagyoni állapothoz kötve. Hasonló a felépítése egy *elsőgazdá*nak tekinthető kb. 20–25 kat. h.-as hernádcécei családnak, s egy nincstelen cseléd- vagy egy-két erdő- és legelőjogot birtokoló baskói családnak. A gazdaságok közötti különbség más-más belső munkamegosztást követelhet meg, alapvető vonásaiban mégis megegyezik a két család tevékenységének rendszere, felépítése.

A vidék eszményképének vizsgált korszakunkban a kétgyermekes családok tekinthetők. „Az a jó, ha két gyermeke van valakinek. Lehetőleg egy fiú és egy lány. Ezt még tisztességgel fel tudjuk nevelni." (Mogyoróska). „Nekem két lányom van. Jobb lett volna ha ez a kisebbik fiu lesz, de már többet nem akartunk." (Regéc). „Mi is ketten voltunk, nekem is két gyermekem van. Magunk helyett állítunk egyet-egyet." (Fony). „Itt vannak ni Butyináék. Ott hat gyerek van, azért nem boldogulnak. Sok szájnak kell ott kenyeret adni, de hát miből. Van egy pár vékás krumpliföldjük? " (Boldogkőváralja). A magyarázat rendszerint az, hogy többet nem is lehet tisztességesen felnevelni, szétmenne a vagyon közöttük, s a jelenlegi életszínvonal alá esnének. Sokan éppen a múlt századi több gyermek (átlagosan három) meglétével magyarázták a kivándorlást is.

A két gyermek – függetlenül nemétől – emberemlékezet óta egyenlően örököl. A ház azonban a fiúra marad. Ő vagy együtt él egy ideig az öregekkel, vagy ha még elköltözött életükben, akkor eladja a házat, esetleg az ősi portára költözik, ha az nagyobb, mint amit magának építhetett. A vagyon pontos és többnyire kétfelé való elosztása miatt perekre, ellenségeskedésre ritkán kerül sor. A rokonok között fennáll a jó viszony.

Az abaúji községek viszonylag homogén társadalmába ez a kiscsalád illeszkedik bele közvetlenül. Az elöljáróság, úrbéresség, egyház vagy a közösség egyes csoportjai által szervezett társas- és közmunkákon egy-egy ilyen család egy fővel képviselve vesz részt, csakúgy, mint a XIX. század első felében a földesúri robotmunkán.[48] Számontartása így leegyszerűsödik, a résztvevők jelenléte pontosan megállapítható. A bajba jutott családot segíti nemcsak a közvetlen szomszédság, de ha szükség van rá, az egész község (pl. tűzvész után házépítésben, bizonyos használati tárgyak odaajándékozásával; elhullott vagy kényszervágott állat pótlását a kimért húsból való vásárlással). Nem szükséges csupán a rokonokra támaszkodni, megmozdul az egész közösség. 1962-ben Regécen egy szerencsétlen (nem normális) család számára patics falú házat font a közösség, s mindenki hozzájárult az építkezéshez. A közösségi élet erős volta, aktivitása feleslegessé teszi azt a családokat összefogó, nagyobb egységbe tömörítő rokonsági intézményt, amely másutt *nemzetség*ként, *had*ként, *szer*ként ismeretes. Nem alakulnak külön csoportok a falun belül, hogy vagyonszerzésre, öröklésjog szabályozásra, házasság határainak korlátozására rendezkedjenek be. A közösség egymásrautaltsága lehetetlenné teszi az ilyen érdekcsoportok létrejöttét. Megállapíthatóan a XX. században létrejött egyéni gazdasági csoportosulások (cséplőgép, vetőgép közösségek; közösen vásárolt nagyobb területű erdők) nem

47. FÉL Edit 1944. 16–17.; MORVAY Judit 1956. 17–30.
48. OLÁH József 1960.

bontották meg a közösség hagyományos munkarendjét, társadalmát, hanem a megszokott munkaszervezeti rendbe illeszkedtek bele.[49] Átvették a korábbi munkaszervezeti formákat a cséplőgép-tulajdonosok, a gépeket úgy kölcsönözték, mint ahogyan a községben korábban kialakult a lovasfogattal és gyalogmunkával végzett kölcsönmunkák aránya. Az erdőbirtokot szerzett néhány család társulásának alapja pedig az a kiscsaládi lokális és vérségi alapon nyugvó közösség volt, amely különben is segítette egymást a napi munkában.

A kiscsaládokat körülvevő, napi munkában segítő lokális-vérségi csoportosulások a különböző társadalmi differenciáltságú helyeken másképpen alakultak, más volt az összetételük. A hegyvidéki községekben ezeknek a csoportosulásoknak a tagjai a közvetlen *szomszédok*, a *testvérek*, *szülők* és *komák* voltak (esetleg gyakran földszomszédok). Közöttük egyenrangú, kölcsönös volt a viszony, függetlenül attól, hogy esetleg más-más vagyoni kategóriába tartoztak. A Hernád-völgyben a *testvérek*, *szülők*, *szomszédok*, *komák* hasonló együttesébe a nagyobb gazdáknál bekapcsolódott még a *kepés* is, azaz a nagyobb gazdánál rendszeresen arató, s az aratás mellett még egyéb munkára is kötelezett személy, sőt ennek családja is. Ez már nem egyenrangú felek társulása, s éppen ezért a kepés működési köre, jogai némileg korlátozottak is voltak. Ő ezeken a közös munkákon ugyanúgy megjelent, mint mások, akik a kis közösségnek tagjai voltak. Ám gyakran bérért végezte a munkát. De volt példa arra is, hogy – megtudván, hogy gazdája segítségbe hív másokat – önként jelentkezett, sőt a szükséghez képest vitte magával családtagjait is. Máskor pedig ledolgozás kötötte kötelességszerűen a csoporthoz (harmados föld, igás munka, lakbér letudása). Az ilyen *gazda–kepés* kapcsolat állandó volt, 10–20 éven át is ugyanaz a család aratott egy-egy gazdánál, végezte az egyéb munkát is.[50] A kepések a lakodalmakba, temetésekre, társas összejövetelekre is el-elmentek, bár néha éreztették velük, hogy nem egyenrangú felek. Különösen éles volt ez a különbségtétel Boldogkőváralján és Hernádcécén. Itt már ez a viszony közelített az alföldi vagy hegyaljai mezővárosokban kialakult gyakorlathoz. Ám az a tény, hogy az ilyen munkát, amely nem egyenlő alapon és kölcsönösségen nyugodott, ugyanúgy *segítség*nek, *kisegítés*nek tekintették a kepések is, elárul valamit a társadalmi öntudatukról, szemléletükről, s a közösségben uralkodó viszonyokról. A hegyvidéki falvak és a Hernád menti települések kiscsaládjai körül szerveződő, napi munkát és tevékenységet folyamatosan biztosító lokális-vérségi csoportjainak eltérése, az alá-fölé rendeltség megjelenése az osztottabb társadalmú települések ilyen csoportjaiban mutatja, hogy eleven intézményről, a társadalmi változásokhoz mindenkor igazodó akcióközösségről van szó. Mindkét helyen csak e külön-külön sajátosság megteremtésével tölthették be e csoportok nemzetséget, hadat vagy szert helyettesítő funkciójukat a kiscsaládok és a közösség között.

E csoportoknak, minthogy sem a birtoklással, sem pedig a vérségi kapcsolatokkal közvetlen összefüggésük nem volt, nem is lehetett más funkciója, mint a család közvetlen napi segítése. Az öröklésjog körül a család egyszerű képlete miatt szinte nem lehettek viták. Ha véletlenül utódok nem voltak, a közvetlen rokonok, akik ebbe az együttesbe

49. SZABÓ László 1965. 142–144.
50. SZABÓ László 1965. 146–148.; SZABÓ László 1968. 102–104.

beletagozódtak, számon tartották örökrészüket, s erre való joguk a tágabb közösség előtt is tisztának mutatkozott. A házasság szabályozása – amely másutt a nemzetség egyik feladata – e közösségekben nem intézményesült. A közösség kis létszáma, a falvak meglehetősen változatos vallási képe lehetővé tette már a harmadik unokatestvérek házasságát is. Éppen azért, mert ez lehetséges volt, ezeket már nem is tekintették rokonoknak, s részben ezzel magyarázható a rokonsági terminológiai rendszer körének leszűkülése. Az a vélemény, hogy egy ilyen kis faluban mint Arka vagy Mogyoróska, mindenki mindenkivel rokon, ha jól megvizsgáljuk. Arka különben is szokatlanul kis létszámú, gyakori a belső házasodás. A XX. században ezen úgy igyekeztek oldani, elkerülni az akár második ízen is jelentkezhető házasságot, hogy más falvakban (Korlát, Boldogkőváralja) kerestek a legények feleséget. Regécen különösen nagy volt a belső házasodás, s gyakori az unokatestvéri házasság is. A faluban ezért eléggé sok a degenerált család vagy utód.

A had másutt aktív gazdasági egység, amely a nagycsaládhoz hasonlóan gazdálkodik, vagy csak a vérrokonokat segíti aktív gazdasági tevékenységgel, s ezáltal a vagyon gyarapításának eszközévé, intézményévé válik. A nagycsalád és had gazdasági eszménye az, hogy szétválakozás esetén ki-ki akkora birtokot, vagyont kapjon, amellyel egy új, életképes (esetleg majdan egy nagycsaládot, hadat megalapozó) gazdaságot örököljön. A szétválakozás olyankor következik be, amikor létre is jön egy ilyen, az utódok életét megfelelő szinten biztosító birtok.[51] Ebben az intézményben társadalmi dinamizmus és feszítőerő van, amely a társadalom egészét is előre viszi. Az abaúji kiscsaládok körül kialakuló lokális-vérségi csoportok nem vagyonközösségek, csupán a munkában segítséget nyújtó társadalmi képződmények, amelyeknek határozott funkciója, szerkezete sincsen. Nemhogy a társadalmi dinamizmust testesítenék meg, hanem éppenséggel a társadalom ellentéteinek kiegyenlítésén munkálkodnak, beleértve még a Hernád-völgyi közösségeket is. A kapitalizmus viszonyai között ez a középkori eszményeket és ideákat megtestesítő, segítséget nyújtó kisközösség életképtelen, s tünetek orvoslását szolgálhatja csupán. Nem válhat a vagyon gyarapításának eszközévé, kapitalisztikus érdekek képviselőjévé. Harmóniában van ugyanakkor a viszonylag homogén közösségek szerkezetével, a kiscsaládok lefokozott életigényével. Ezért maradhatott fenn tartósan s jellegzetesen. E közösségben csak visszafogott életigények, születéskorlátozás és kivándorlással való önkönnyítés valósulhatott csupán meg. A társadalom konzerválta a jobbágyi állapotokat, s vele együtt a gazdálkodás régi, kevésbé dinamikus módszereit is. A Zempléni-hegyvidék középső része, de a szomszédos Hegyköz is így maradhatott a Hegyalja és Kassa között olyan vidék, amely tárháza a néprajzi archaikumoknak, egy régi kultúra szinte konzerválódott állapotának.

51. SZABÓ István 1973.; SZABÓ István 1974. 139–143.

FAMILY AND KINSHIP IN THE CENTRAL PART OF ZEMPLÉN MOUNTAINS

(Abstract)

The author examined nine settlements in the central part of the Zemplén mountains, containing montainous and river-valley territories as well. This territory could be caracterised by the small families as early as the middle of the 17th c. contrary to other parts of Hungary, where the joint families determined the social setting of communities even at later times. The proportion of family types is changing from age to age. A development leading towards the appearance of the joint families and the complex households at the turn of the 18th–19th cc. can be supposed here too. The population, however, has been decreasing gradually since 1820, falling back to the 40% of the original population in 1941. This caused the universal spreading of the small family system, becoming to our days the only form in the villages examined. It is devergent from the other parts of the country, and it becomes especially striking when considering that communities with similar geographical setting and estate circumstances show different tendencies in the other parts of the country. The author will uncover the peculiarities of this development, and tries to find the reason for the exclusive character of the small family system.

The kinship terminology system is linear, characteristic of the small family, similar to the kinship terminology of the Hungarian towns. The number of the actually accepted relatives is much smaller than among the peasants. The kinship is kept in mind till two generations on the ascending line and to the second grade on the side line. On the other hand, the pseudo relatives, i.e. the godparents are also considered. According to the kinship terminologies a rather restricted small family contact can be depicted with grandparents, and first cousins, together with pseudo relatives.

Kinship institutions, connecting the small or joint families and determining the place of the families in the whole community of the village are missing here. Usually in Hungary either *nemzetség* (clan), *had* (joint family with servants) or *szer* (settlement of a clan) can be found, but all these forms are missing here. The small families attach to the community of the village indirectly, through the mediatory role of a set action community containing the parents, grandparents, brothers and sisters, pseudo relatives and neighbours of 4–6 families. This little community is local, based on kindred tes, more variable than the clan, *had* or *szer*, its structure is weaker and its social function is rather limited. Its main task is to make the daily life of the family sooth.

The author, based on historical-statistical data and on the collected material, gives a sketch of the characteristics of the nine communities throughout the last one and a half centuries. He observes that communities living in the Hernád-valley, though they are more differentiated than the ones in the mountains, are not really proportioned owing to the forcing impact of the large estates and the infavourable natural setting. If compared to other parts of the country (Hegyalja, Alföld), we find homogenious communities here. This homogenious character is underlined by the collective use of the undivided forests, fields, pastures, up till the recent past. The rotation system of agriculture and the sowing

coertion strengthened the homogenity and the coherence of the community. The cohesion of the community was increased by the public labour of the village and of the church, making no difference between the members of the community. The ownership and the work organisation forms, inherited from the feudal era, forged the undifferentiated society together, cut short all tendencies of individualistic, capitalistic upswings and break outs. There were no strictly determined layers even in the villages of the Hernád-valley.

The different small families with their local, kindred tied communities could make up an active part of this homogenious community. The clan, *had, szer* and joint families in the same time used to be the representatives of the material interests of a larger family, sometimes they were communities of goods, making dinamic steps to increase their wealth and to overdo other clans, *had, szer* or joint families. On this territory the small families and the action groups of kindred ties around them show no such characteristics, since they are not mutual ownership forms or institutions. Their only role is to smooth the daily life, one can say, to make the low level of their way of life bearable. They cure the symptoms and lack any kind of dinamism. These people thus live a closed up life, and the social problems, for lack of dinamism, were solved by emmigration to America.

László Szabó

A HIEDELMEK ALAKJAI A ZEMPLÉNI-HEGYSÉG FALVAIBAN

BARNA GÁBOR

E rövid tanulmány keretében nincs mód arra, hogy a hiedelmek mitikus alakjait teljes egészében és kimerítő részletességgel ismertessük. Tanulságos volna a hiedelemtörténetek közlése és elemzése is, ám ehelyütt csupán csak a hiedelemoldalra, a hiedelem-tartalomra térhetünk ki. Még további megszorításokat is kell tennünk, amennyiben jelenleg csupán a természetfeletti erejű személyek körét elemezzük részletesebben, a természetfeletti lények hiedelmei közül csupán csak a jellemzőbbeket vázoljuk fel röviden. Ez utóbbiak részletes vizsgálata egy újabb tanulmány feladata lehet.

TERMÉSZETFELETTI EREJŰ SZEMÉLYEK

Boszorkány. A hiedelmek alakjai közül vidékünkön is legismertebb a *boszorkány.*[1] Elnevezései közül az említett az általános, de egyes településeken, ahol az idősebb korosztályok még szlovákul (*tótul*) beszélnek, vagy a megmagyarosodás nemrég játszódott le, találkozunk a *boszorka,* hímnemű boszorkány esetén pedig a *boszor* névvel is. Ez elsősorban vizsgált területünktől keletre fekvő településekre vonatkozik.[2]

Az elmúlt évek gyűjtései során megállapítható volt, hogy a boszorkányban való hit az idősebb (60 éven felüli) korosztálynál még erősen tartja magát, s a középkorúaknál figyelhető meg a hit megkopása, egyszerű tudássá válása. Mindez természetesen az általános benyomás, amelynek hitelét nem az adatközlők saját nyilatkozatai alapján mértük le, hanem elsősorban a boszorkányképzetkör hiedelmei inspirálta mágikus cselekmények előfordulásán, meglétén. Ezeknek az alább röviden ismertetett típusai és változatai az idősebb korosztályok gyakorlatában még megvoltak, vagy még megvannak, eltűnésük, fokozatos kikopásuk napjainkban játszódik le.[3]

A boszorkányok tudását területünkön gonosztól származó, elítélendő, megvetendő tudásnak tartják. Gyakran szembe állítják más tudós alakok – halottlátó, gyógyító – tudásának eredetével, amelyet Istentől származónak tartanak, bár ennek megítélése sem

1. Ez nemcsak a zempléni, s nem is csak a magyar anyag sajátossága. Ez jellemzi a szlovák hitvilágot is. Vö.: HORVÁTHOVÁ, Emília 1972. 236. skk.; BARNA Gábor 1972–1974. 273–298.
2. *Mogyoróska, Boldogkőváralja, Vágáshuta, Óhuta, Középhuta* és *Nyíri* községekben is megtaláljuk ezt az elnevezést. Vö.: PETERCSÁK Tivadar 1973. 394.
3. Az elmúlt évtizedeket, napjainkkal bezárólag értjük alatta.

egységes. A tudás konkrét eredetéről, tanulásáról nem szólnak adataink.[4] Általános viszont kutatópontjainkon az a képzet, hogy a boszorkány addig nem tud meghalni, amíg tudományát kézfogással át nem adja valakinek, elsősorban közeli családtag asszonynak (*Boldogkőváralja*), vagy akár halottaságya körül levő idegen asszonynak.[5] A tudományátadás megtörténhet „erőszakkal" is, az átvevő akarata ellenére, tudtán kívül (*Fony*). Figyelemre méltó eleme e képzeteknek – összefüggésben a vidékünket is nagymértékben érintő amerikai kivándorlással –, hogy a boszorkány csak „ugy mehetett ki, ha a tudományát itten valakire ráhagyta" (*Mogyoróska*), mert „addig nem tudott átkelni a tengeren" (*Fony*). A boszorkány halálát megkönnyítő kézfogás „rossz nekik (t.i. az átvevőnek), mert ha átvették a tudományt, akkor csinálni is kell nekik" (*Abaújalpár*).

A fentiektől részben függetlenül településeinken olyanokat tartottak és tartanak ma is boszorkánynak, akik vagy az állati és – kisebb részt – emberi betegségek gyógyításához értettek, értenek, vagy pedig különlegesen alapos ismeretekre tettek szert az állattenyésztésben, a tehéntartásban (*pásztorok*). Mindez azt mutatja, hogy a képzetkör szerint a boszorkányok tevékenysége elsősorban a *rontásban*, itt is különösen a *tehén megrontásában* nyilvánul meg.[6] Figyelemre méltó, hogy emberek megrontásáról viszonylag keveset hallunk.

A boszorkányhiedelmek másutt már kevésbé gyűjthető elemére, a rontás módjára vonatkozóan majdnem mindegyik településről van adatunk. Ez is mutatja a képzetek intenzitását. Különösen figyelemreméltó ez a jelenség, hiszen ezek az elemek általában a hiedelem-tudás „titkos" rétegéhez tartoznak, amelyeket főleg a „specialisták" (= boszorkányok) ismerhetnek, gyakorolhatnak, és titkosságuk kapcsolatban van az eljárás sikerével.[7]

A megrontás egyik módja az, hogy amikor a kutya szoptat, egy kevés tejet kifejnek tőle. Ezzel bedörzsölik a tehén tőgyét, keresztet vetnek rá és „mire a tehén este a legelőről hazament, arra már nem adott rendes tejet".[8] Hasonló céllal csalánból, ritkábban kakukkfűből vagy tölgyfalevélből főzött lével kenik be a tehén tőgyét, s keresztet vetnek rá (*Mogyoróska*). A tejesköcsög kifőzéséhez használt lé készítéséhez a csalánt más portáján kellett szedni. A tejhaszon elvitelének legáltalánosabb módja azonban a harmatszedés (*nagypénteken* vagy *Úrnapján*) kora hajnalban fehér lepedővel, miközben az alábbi mondókákat kell mondani: *Szedem a hasznot, de csak a felét!, Szedem a hasznot, de mind!* A tehén megrontásának újabb módja, hogy idegen tárgyakat, valamilyen csontot ásnak el a tehén lába alá (*Mogyoróska*), vagy pedig az istálló küszöbje alá (*Fony*). Ló nyo-

4. Erre vonatkozóan a területünktől kissé távolabb eső *Komlóskáról* és *Pácinból* van adatunk. „Aki a boszorkányságot akarja megtanulni, azt a boszorkányok a kéményen keresztül engedik lefele. Ott alatta van egy kígyó", amelytől a jelöltnek nem szabad megijedni. (saját gyűjtés, a továbbiakban sgy.) L. m.: MÉSZÁROS Erzsébet 1966. 287–288.
5. Vö.: KOVÁCS Dániel 1971. 359.; PETERCSÁK Tivadar 1973. 394.
6. Ezt támasztják alá általában a boszorkányperek, így a vidékünkön lefolytatott perek is. Vö.: KOMÁROMY Andor 1910. 1., 24–25.; SCHRAM Ferenc 1970. II. kötet 696., 697–698., 698–702.
7. Vö.: BARNA Gábor 1974. 189–210.
8. *Mogyoróska*, NÉMETH Ibolya gy.

mának felszedésével történő megrontásról tudósít egy 1751-es *sátoraljaújhelyi* boszorkányper.[9]

Ezeknek a mágikus cselekményeknek tulajdonították, hogy a boszorkányoknak igen bőséges tejhozamuk volt. „Volt, aki az ágast is meg tudta fejni", vagy a kapufélfát. A tracskás ponyvát „ráhajitotta a keritésoszlopra, megfogta a négy tracskát . . . és csak úgy zuhogott neki a teje a zsolytárba" (*Fony, Mogyoróska*).[10] Ám ha a boszorkánytól származó vajat „odatették pirulni, akkor alig maradt egy meszelyből egy gyűszűnyi" (*Abaújalpár*). Különleges tudásuk révén úgy sütöttek kalácsot, hogy ráköptek a lapátra és ezt tették be a kemencébe és ebből lett a kalács (*Mogyoróska*).[11]

A hiedelem szerint megronthatták még a tehenet alomjának, takarmányának elvitelével, ellés idején valaminek a háztól való kölcsönkérésével, a kisbornyú megnézésével. E sokféle rontás ellen a megelőzésnek, a védekezésnek és a rontás gyógyításának számtalan módja ismert. Főleg ezek azok a cselekmények, amelyek mind a mai napig intenzíven élnek.

A tehén ellésekor *Mogyoróskán* ma sem szeretik, ha valaki idegen megy a házhoz, kölcsön pedig semmiképpen nem adnak semmit. *Óhután* ilyenkor szenteltvízzel hintik meg a tehenet és borját. Általánosan ismert képzet, hogy napnyugta után tejet nem adnak ki a háztól, bele pedig a rontás megelőzése érdekében egy csipet sót tesznek. A boszorkány távol tartását, a rontás megelőzését szolgálja az istállóajtóba éjjelre – hegyével felfelé – állított vasvilla is.

A tavaszi első kihajtáskor a tehenet szenteltvízzel meghintették, s a kapu elé fektetett kerékkötő láncon át eresztették ki az utcára, hogy ne tudják megrontani (*Mogyoróska*). Általános rontást megelőző cselekmény, hogy bármilyen jószág – de főleg tehén – vásárlása esetén az állatot farral tolják be az istállóba. Különösen a görög katolikus lakosságú településeken gyakori, hogy bizonyos szentelményeket használnak fel a rontás megelőzése érdekében. Vízkeresztkor a pap megszenteli a lakóházat, a háziak pedig a hozott szenteltvízzel az istállót.[12] Az ólajtóra *Mogyoróskán* keresztet festenek ilyenkor. A Szent János-napkor (június 24.), amit Szent György-nap és hónapja mellett a boszorkányok jeles napjának mondanak (*Mogyoróska*), a szentelt dudvát a templomból hazavitték, parázstűzre tették és kifüstölték vele az ólat. Ezt használták ellés idején is (*Boldogkőváralja*).[13] A többi étel mellett húsvétkor foghagymát is szenteltettek, amellyel az istállóajtóra keresztet rajzoltak a boszorkány távol tartása érdekében (*Boldogkőváralja*).[14] *Abaújváron* ezt Luca-napkor csinálták.[15] Lucakor, amely a boszorkányoknak egyik jeles napja, az összes takarmányt, íziket kiviszik a marha elől a jászolból, nehogy a boszorkány

9. SCHRAM Ferenc 1970. II. kötet 698–702.
10. Az utóbbi adat SINKÓ Róza gy.
11. SINKÓ Róza gy.
12. Vö.: PETERCSÁK Tivadar 1973. 395.; SZENDREY Zsigmond–SZENDREY Ákos 1940. 205.
13. KOVÁTS Dániel 1971. 336.; PETERCSÁK Tivadar 1973. 395. Keresztet meszelnek Szent György-napkor az istálló ajtajára *Semjénben* védekezésül a boszorkányok ellen. BOROVSZKY Samu é. n. 159.
14. PETERCSÁK Tivadar 1973. 395.; KOVÁTS Dániel 1971. 336.
15. CSULÁK Mihály 1966. 362.

elvigye, s vele együtt a hasznot is (*Mogyoróska*). Másutt (*Abaújvár*) egy egész sor védekezési eljárást alkalmaztak: a háztól Luca-napján semmit sem volt szabad kiadni; az istállót tömjénnel kifüstölték; a macskára keresztet vetettek; az istállóajtóra fokhagymával keresztet rajzoltak.[16] Figyelemre méltó történet szól egy *boldogkőváraljai* csordásról, aki – a tehénrontás megelőzése érdekében – az áldozáskor szájába vett szentostyát nem nyelte le, hanem a tehén szarvába fúrt lyukba tette, hogy „a boszorkánynak ne legyen hatalma a tehenet megrontani". *Mogyoróskán* e célra egyéb szentelt tárgy is megfelel.

A megrontott tehenet különféle módon igyekeztek meggyógyítani. Ha rúgott a tehén és nem adott tejet, tüzes félpatkóra (*Arka, Abaújalpár*), késre fejtek (*Boldogkőváralja*), vagy egy kevés lefejt tejet egy edényben a kéménybe akasztották (*Boldogkőváralja*). *Mogyoróskán* talált fél lópatkóra kell fejni, s a patkót verni. Akkor megjelenik a rontó személy, akihez nem szabad szólni, s akkor visszaadja az elvitt tejet. Főzni kell az udvaron az istállóküszöb alatt talált rontást, tárgyat, a megjelenő boszorkány ekkor is visszaadja a hasznot (*Fony*).[17]

Emberek megrontásáról meglepően kevés történet szól. Ilyen történeteket legfeljebb a szoptatós anyáról és kisgyermekéről mondanak. A rontás megelőzése érdekében a kisgyerek bölcsőjébe egy ruhába csavartan három darab szentelt *proszforát* (áldozati kenyér) tesznek, vagy pedig egyenesen a gyerek nyakába kötik azt (*Mogyoróska*). A kereszteléssel pedig lehetőleg sietnek, nehogy a boszorkányok a gyermeket kicseréljék (*Boldogkőváralja*). Az emberek megrontásának leggyakoribb módjaként azt emlegetik, hogy a boszorkányok „zacskókba varrtak rontást, füveket, dudvákat" és a keresztútra dobták (*Mogyoróska*), vagy pedig babot, zabot, árpát öntöttek a keresztútra. Aki ezeken átment vagy felvette, *rontásba lett.* Azt mondják, *átment a rontáson* (*Nyíri*). Emberek megrontásával vádolták a *Kassán* és környékén tényked boszorkányt, olvashatjuk peranyagában.[18] A másutt közismert lóvá változtatásról és emberek meglovagolásáról – bár egy 1731-es zempléni boszorkányper is tudósít – ma nem szól történet.[19]

Különböző erdei szellemek és a boszorkány képzetkörének keveredését mutatja, hogy az úton járó, éjjel úton levő emberek *elvezetését,* tévútra vezetését hol a szellemeknek, hol pedig a boszorkánynak tulajdondítják. *Elvod'ilták* a boszorkányok, vagy *elvodzilták* a boszorkányok, mondják (általános). Erre a kísértetnél még visszatérünk, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az elvezetés többnyire láthatatlan alakok által történik.

Vizsgált területünk, de nagyobb zempléni környékének is jellemzője, hogy a *békát* tartja a boszorkány leggyakoribb alakváltozatának. A béka mellett csupán szórványosan

16. CSULÁK Mihály 1966. 362.
17. KOVÁTS Dániel 1971. 359. A tehénrontás gyógyításának több módját ismerhetjük meg *Kishutárról,* vö.: VOHRADNYIK Géza 1966. 322.
18. KOMÁROMY Andor 1910. 24–25.
19. SCHRAM Ferenc 1970. II. kötet 696. Ebben szerepe lehet a gyűjtések esetlegességének is.
20. Vö.: KOVÁTS Dániel 1971. 359. *Macska* alakban szopja a boszorkány a tehenet egy 1736-os abaúji per vádja szerint. SCHRAM Ferenc 1970. I. kötet 15–26. *Macskává* változik a boszorkány *Kistoronyán* (BOROVSZKY Samu é. n. 159.) és *Pácinban,* ez utóbbi helyen *kutyává* változott boszorkányt is emlegetnek (MÉSZÁROS Erzsébet 1966. 298.). A boszorkány alakváltozatairól a szlovák néphitben összefoglalóan l.: HORVÁTHOVÁ, Emília 1972. 237.

hallunk más alakot is emlegetni. Ezek közül viszonylag nagyobb számban a *macska,*[20] a *ló*[21] és a *fehér* vagy *fekete kutya* fordul elő. A boszorkány kutya képében az éjjel úton járókat szokta kísérgetni (*Boldogkőújfalu, Boldogkőváralja*). Egy *regéci* történet szól a *bárannyá* változott boszorkányról. Egy ember haza akarta vinni, de túl nehéznek találta és ledobta, mire a bárány emberi hangon megszólalt, majd eltűnt. Az esetről fenn is maradt egy mondás: *Nehéz, mint Demkó János báránya.* Egy-egy adat szól a *kígyóvá* (*Regéc, Mogyoróska, Fony*) és *szarvastehénné* változott boszorkányról, bár elképzelhető, hogy ez utóbbi alakváltozatra a boszorkányok Luca-székről történő felismerésének képzete hatott (*Regéc*). Az általánosan ismert, *béka* alakba átváltozott boszorkányt vasvillával kell átszúrni, vagy megverni. Az eljárás a rontó megbetegedését, lesántulását hozza maga után. Az öklömnyinél nagyobb békát helyenként *boszorkánybékának* nevezik (*Regéc, Újhuta*).[22]

A boszorkányok időközönként bizonyos helyen gyülekezni szoktak. Csoportosulásuk helye vagy egy *hegy,* olykor emlegetik az abaújszántói (*Boldogkőújfalu, Boldogkőváralja*) *Sátorhegyet,* és a *Tokaji hegyet* (*Mogyoróska*)[23] vagy pedig a *keresztút.* Ezekre a gyűlésekre az általánosan ismert képzet szerint *seprűnyélen* lovagolva mentek el, de ritkábban a *macskát* is meglovagolták. Ennek megelőzése érdekében a macskák nyakába piros szalagot kötöttek (*Nyíri*). Gyülekezésük időpontja *éjfél,* s ez általában is tevékenységük ideje. Vándoriparosok, vándorárusok tapasztalatára hivatkozva szórványosan hallhatunk történeteket a *boszorkányok mulatozásáról* éjnek idején, valamely keresztútnál rakott tűz körül, vagy valahol a réten. *Arkán* ennek helyét pontosan tudni vélik, mert ott kör alakban fekete a fű.[24] A boszorkányok tánchelyeként említik még a *forgószelet* is.

A boszorkányokat különböző úton-módon igyekeztek felismerni. Ennek vidékünkön legismertebb módja a Luca-naptól karácsonyig készített *lucaszék* segítségével történik. Fából, *Mogyoróskán bükkfából* készítettek egy kis méretű, fúrott lábú gyalogszéket, amely 13 nap alatt lett készen. Ezt készítője elvitte az éjféli misére. A templomban a bejárati ajtó körül, hátul állította fel és ült rá, maga köré pedig szentelt krétával kört rajzolt (általános), vagy a magával vitt mákból szórt egy kört (*Mogyoróska*). Úrfelmutáskor, amikor a pap a szentséggel kifordult, a lucaszéken ülő meglátta a boszorkányokat. De ekkor már igyekezett is kifelé, miközben elszórta a magával vitt mákot, vagy *szentelt dudvát* (*Fony*), nehogy a boszorkányok elfogják és „széttépjék". Útközben a lucaszéket is szét kellett rázni és eldobálni (*Abaújalpár, Fony*). A boszorkányokat nagy, ágas-bogas szarvukról, valamint lólábukról (*Boldogkőváralja*) lehet felismerni. A lucaszék készítőjét addig nem tudták a boszorkányok elfogni, amíg a harangozás tartott „félmisekor". Ezért a hosszabb harangozásra mindig megkérték a harangozót. A boszorkányok lucaszékről történő felismerése tágabb vidékünkön is általános.[25]

21. *Nyíri, Vágáshuta* sgy.
22. NÉMETH Ibolya gy.
23. A *tokaji hegyre* járást említi az 1731-es boszorkányper is. SCHRAM Ferenc 1970. II. kötet 696.
24. BARTA János gy.
25. Vö.: CSULÁK Mihály 1966. 360–361. (*Abaújvár*); BOROVSZKY Samu é. n. 159. (*Királyhelmec*); DAKOS Irén–NAGY PÁL Éva 1971. 152–153. (*Karcsa*).

A hiedelem szerint úrfelmutatáskor a pap is felismeri a templomban levő boszorkányokat (*Mogyoróska*). Lucaszéket vidékünkön utoljára az 1950-es években csináltak. A fiatalember tettét azonban mind a mai napig elítélik, mert megzavarta vele az éjféli mise rendjét (*Abaújalpár, Boldogkőújfalu*).[26]

A boszorkányok felismerésének emellett más módjai is ismeretesek szórványosan. *Fonyban* pl. a *keresztútra* kellett kivinni a lucaszéket karácsony éjjelén.[27] Jeles naptól, alkalomtól függetlenül felismerhetőnek vélték a boszorkányt úgy is, hogy a boszorkánynak tartott illető nyomán keresztülléptek. Ha az asszony valóban boszorkány, akkor hátrafordult, ha nem, nyugodtan ment tovább (*Mogyoróska, Erdőbénye*). Felismerhető volt a boszorkány úgy is, hogy az ajtókilincset belülről kaparták. Ekkor megjelent, s látszott, az orra meg volt kaparva (*Mogyoróska*).[28] Ezenkívül pedig úgy tudják, hogy valamilyen *jelzést* (jegyet) visel mindegyik boszorkány: sebet a kezén, vagy más testrészen, szemölcsöt vagy kiütést az arcán, „ami neki illik". (*Mogyoróska*)[29]

Az előzőekben megismert *boszorkány* sokszínű, változatos alakja mellett a többi hiedelemalak képzetköre egysíkúbb, hiedelem-tartalmuk jórészt eltűnt, csupán az emlékezet őrizte meg számunkra népi tudás formájában. A *garboncás diák*, a *tudósok, jósok, állatgyógyítók*, a *tudós kocsis, tudós pásztorok* képzetköre ma egyre inkább valóban a mesék, mondák világába kerül át, mégha olykor egy-egy „aktív tudós ember" révén a képzetkör felelevenedik is. Mindenképpen intenzívnek mondható viszont a túlvilági lelkekkel kapcsolatot tartó *halottlátó* képzetköre, alakja.

Garboncás diák. Vizsgált területünk településein mindenütt ismert a *garboncás diák* hiedelemalakja. Földi embernek (*Mogyoróska*) ismerik, azt tartják, hogy a foggal született gyerekből válik ilyen. De csak akkor, ha a foggal születés tényét nem árulják el. Ebben az esetben 5–6 éves korában (*Fony*), vagy 7 éves korában (*Mogyoróska, Boldogkőváralja*) elmegy a *szélviharral* (*Fony*) vagy a *sárkányfarokkal* (*Boldogkőváralja*) hosszabb időre, 2–3 hétre is. Ám ha a foggal születés tényét kivallják, nem tud elmenni. *Mogyoróskán* azt mondják, hogy a többi *garboncás diák* jön érte és viszi el.[30] *Regécen* úgy mondják, hogy a *garboncások elragadik.*

Regécen úgy tudják, hogy a garboncás járta a falvakat és a hegyeket. Mindent tudott, minden megjósolt előre. Tudományát tanulta. Hosszú köpeny volt rajta. „Volt

26. Vö.: PETERCSÁK Tivadar 1973. 395.; KOVÁTS Dániel 1971. 339., 362.
27. Vö.: KOVÁTS Dániel 1971. 335.
28. Ugyanez a felismerési mód *Fülkeházán* is. Vö.: PETERCSÁK Tivadar 1973. 395. A magyar szakirodalomból ide vonatkozóan további példákat nem tudunk említeni. Vö.: RÓHEIM Géza 1920. 29–277. A szlovák hagyományban azonban az ott is általánosan ismert lucaszék mellett az ajtókilincs Luca-naptól karácsonyig való naponkénti megreszelése, rovátkolása széles körben elterjedt boszorkány-felismerési mód. A hiedelem szerint a boszorkányok ennek következtében szétreszelt orral jelennek meg az éjféli misén. Vö.: HORVÁTHOVÁ, Emília 1972. 209.
29. Az ismertetett módok mellett más zempléni településeken újabbakat is találunk. *Nyíriben* pl. Lucától karácsonyig ostort fonnak. Karácsony este kihajtják itatni a teheneket, közben pedig állandóan pattogtatnak az ostorral. A boszorkányok erre megjelennek. L. m.: KOVÁTS Dániel 1971. 359.
30. SINKÓ Róza gy.

nála könyv is, régen így látták abbul a könyvbül ha kiolvas valamit, a sárkányra felszáll, akkor jön a jégeső" (*Mogyoróska*).[31] Az említett településeken ugyanis általános az a képzet, hogy a *garboncás* vagy *garbonciás diák* (*Arka, Fony, Boldogkőváralja*) a levegőben tud járni, felhőben lovagol a sárkányon. Ők irányítják a nagy viharokat, jeget hozó sötét felhőket. „Mikor jött egy csunya felhő, farka volt (= lelógó esőzsák), abba volt a garboncás és az volt a sárkány farka." *Arkán* azt mondják, hogy a garboncás diák sárkányának be van kötve a szeme. Mindig kérdezi, *mi közeledik, falu vagy rét?* A garbonciás mindig az ellenkezőjét mondja, így a sárkány a farkával nem a falut, hanem a fákat dönti le.[32] Legtöbb helyen történeteket mesélnek a garboncás és sárkány pusztításairól. *Fonyban* pl. egy alkalommal elvitte a katolikus templomról a keresztet gombbal együtt. A sárkányon ülő garboncás egy kereket, ezüst kereket gurít, ez vezeti a felhőt (Mogyoróska).[33] A *mogyoróskaiak* és *arkaiak* szerint a garbonciás tejet szokott inni. Oda ment, ahol tudta, hogy van tej a háznál. Ha nem adtak neki, azt megbosszulta, esőt zúdított a házra. Ha egy-egy faluban nem jól fogadták, akkor elverte a jég a falu határát.

A falu felé közeledő sötét, jeget hozó felleg elébe éppen ezért harangoztak. Azt tartják ugyanis, hogy a megszentelt harang szava tudja egyedül szétoszlatni a sötét borulatú felhőket.[34] Ilyenkor kötelessége harangozni a mindenkori harangozónak. *Fonyban* a harangozáskor még azt is kiabálják:

Ereggy elibe, ne bocsásd,
ugatnak már a kutyák![35]

A harangozáson kívül használt az is, hogy jégesőkor a baltát éllel felfelé az ereszcsurgásba állították (*Arka*). Nagy vihar esetén pedig „szentelt sódart, csontot égetnek, a garabonciásnak ilyenkor elmegy az ereje, elmúlik a vihar" (*Mogyoróska*). A *baskóiak* szerint a szentelt sonkacsont mellett a *szentelt birke* (barka) is megfelel e célra.

A garboncás szó hiedelem-tartalma nélkül területünkön bizonyos szólásokban is él, valamint emberi tulajdonságok megjelölésére is használják. Mindez azonban nem teljesen független az egykori, részben vagy teljes egészében eltűnt hiedelem-háttértől. A garbonciás diák „olyan pajkos, fürge gyerek" (*Abaújalpár*). A garboncás az „huncut, gazember" (*Boldogkőújfalu*). „Mindenkivel összeveszik, kikezdett mindenkivel, erre mondják azt ma is, hogy garboncás. A gyerek is *garboncáskodik,* aki rosszalkodik" (*Erdőbénye*).

31. SINKÓ Róza gy.
32. A *garbonciás diák* és a *sárkány* kapcsolatáról l.: ERDÉSZ Sándor 1971. 85–128. (A garbonciás és a sárkány kapcsolata a magyarságnál 92. skk., a szomszéd népeknél 101. skk., a sárkányfarok 31. skk.)
33. A tudomány tanulásakor a garbonciás diákok – a délszláv néphit szerint – egy 13 küllős kerékre ülnek. Azt forgatják, s aki először lerepül, az az igazi garbonciás. HOLLÓ Domokos 1934. 24.
34. *Mogyoróska, Regéc, Arka* településekre vonatkozóan vö: IKVAI Nándor 1967. 101–102. L. m.: BOROVSZKY Samu 1896. 393–394.
35. A kutya és a kutyaugatás a *harangnak* és a *harangzúgásnak* felel meg. Vö.: HOLLÓ Domokos 1934. 21.

A durva, szófogadatlan gyerekre mondják, vagy ha két ember összevész, rájuk is azt mondják, *garboncáskodnak* (*Erdőbénye*).[36]

Tudós. A foggal született gyerekekből válik *tudós, jós,* ha a foggal születés tényét titokban tartják. Ez a körülmény nagymértékben elősegíti, hogy a *tudós* és a *garboncás* alakja esetenként összefonódjék. Külön említésüket az indokolja, hogy maga a zempléni nép is különválasztja őket.

A foggal született gyerekekből ugyanis azt mondják, hogy felnőve nagy tudásúak lesznek. Meg tudják mondani előre az időjárás alakulását, a körülmények, események várható kimenetelét (*Vágáshuta*). Mindenhez értenek, mindent tudnak (*Hercegkút*).[37]

Tudós kocsis. Nem magyarázzák ilyen előjelekkel pl. a *tudós kocsis* tudományának eredetét. Szórványosan ismert alakról van szó csupán, akiket olykor boszorkánynak tartanak (*Nyíri*). *Boldogkőújfalun* mondják, hogy a grófnál szolgált egy olyan kocsis, aki a Tiszán nem a hídon, hanem a vízen, toronyiránt ment keresztül. Ugyanitt a grófnál emlegetnek egy *tudós szakácsot* is, aki nagyon gyorsan megfőzött: „11-kor még semmi se volt kész étel, délre meg minden kész lett". Egyiket sem merték – a történet szerint – a szolgálatból elbocsátani.

A tudománnyal rendelkező emberek, a boszorkányok meg tudták állítani az úton haladó kocsit, meg tudták kötni a jószágot. „*Mogyoróskán* Kis Jánost hívták segíteni, ha megálltak a lovak. Kis patkány májával kente meg a rúd elejét, aztán a *faragó* (balta) visszájával ráütött, és megindultak a lovak".[38] Nem általánosan ismert történetről van szó *Mogyoróskán.* A kissé távolabbi *Nyíriben* is volt egy tudós ember, aki megállította a határban haladó kétlovas kocsit. „A kocsis leszállt kicsapta az ostort, s kiütötte a szemit annak az embernek, aki megállította." Egy *arkai* történet szerint arkaiak dolgoztak Erdőbényén, szőlőmunkán. Egyikőjük megállította az arra haladó hintót. A parádés kocsis háromszor kérte, hogy engedje útjukra őket, majd leszállt és baltával a rúdra ütött háromszor. Az arkai embernek minden foga kiesett, a hintó pedig elindult.[39]

Tudós pásztor, gyógyítók. Nemcsak a vizsgált zempléni településekre jellemző az a hiedelem, hogy a pásztorok a szokásostól eltérő, nagyobb tudással rendelkeznek, mint a falvak lakói általában. Falu közösségétől távol zajló életük valóban egy kicsit misztikus színnel vonta be tevékenységüket. Ugyanezt eredményezte kétségkívül nagyobb állatismeretük, szinte elvárt állatgyógyító tevékenységük is. Eljárásaikban azonban a racionális az irracionálissal jócskán keveredett. Ezt mutatja, hogy a boszorkány alakjánál leírt rontási, valamint rontásgyógyítási módok nagy része pásztor adatközlőktől származik.

36. Figyelemre méltó, hogy a vizsgált területünkről keletre fekvő településeken nem ismerik a *garboncás* szót, még ha a hiedelem megtalálható is. (Pl. *Nyíri, Vágáshuta, Hercegkút, Komlóska* sgy.) L. m.: SZŰCS Havaska 1966. 307–309.; RÓHEIM Géz 1925. 32. skk.; HOLLÓ Domokos 1934. 22., 29. (a matyókra és a Putnok környékiekre vonatkozóan). Ugyanakkor egyedi adatnak kell tekintenünk FERENCZI Imre *baskói* garabonciás diákról szóló történetét, amelyben bika alakba történő átváltozásra és viaskodásra utaló elemek is vannak. Vö.: FERENCZI Imre 1960. 11–12.
37. Vö: KRUPA András 1974. 279.
38. FERENCZI Imre 1957. 66.
39. BARTA János gy.

Maguk a pásztorok is igyekeztek fenntartani ilyen hírüket, hiszen gyógyító tevékenységüket titokban, mások szeme elől elrejtve, egyedül végezték (*Regéc, Nyíri, Mogyoróska*).[40]

Minden településen éltek ezelőtt olyan asszonyok, akik különféle emberi betegségeket tudtak meggyógyítani. Gyakorlatukban szintén a tapasztalati tudás és a hagyomány követelte mágikus gyakorlat keveredését figyelhetjük meg. Gyógyításukra legmegfelelőbb időpont a napfelkelte és a napnyugta volt.

Szórványadatok szólnak a patkány és más férgeket elűzni tudó emberektől. Az elűzés úgy történt, hogy a tudós ember kolomppal körbejárta a házat és akkor elmentek a patkányok (*Boldogkőváralja*).

Táltos. Figyelemre méltó vonása a vizsgált települések néphitének, hogy benne a táltoshit nem található meg. Bizonyos, ide sorolható jelenségeket az említett *tudósoknál*, részben a *garabonciásnál* és a *halottlátónál* fedezhetünk fel. Ugyanígy alig ismert maga a *táltos* terminus is.[41]

*Fonyban táltos*nak vagy *tátos*nak a nagyszájú, másokkal könnyen összeveszők embereket nevezik, aki emellett még pletykás is. *Erdőbényén* elsősorban a gyorsan haladó, szépen húzó lóra mondják, hogy táltos, de emberre is, ha hasonló módon megy. *Hercegkúton* nem nagyon ismert és használt szó. A bámész természetű, száját mindig nyitva hagyó gyerekre szokták mondani, hogy *úgy nézel ki, mint egy tátos. Nyíriben* is főleg lóra mondták, valamint a hirtelen természetű, ideges és nagyon beszédes emberre. A bámészkodó, nézelődő, semmit sem csináló gyerekre azt mondják, hogy *olyan vagy, mint egy tátos! Boldogkőújfaluban* a *tátos* az gazdag, büszke ember. *Regécen* és *Abaújalpáron* a szót csak a szépen kifejlett, jól abrakolt lóra mondják.[42] Néhány esetben sikerült megfigyelni, hogy a táltos szó mesei olvasmányélmények hatása alatt honosodott meg (*Mogyoróska, Komlóska*). Legtöbb településen és informátornál viszont teljességgel ismeretlen.

Halottlátó. A hit intenzitását, a zempléni nép életében betöltött szerepét tekintve, kétségtelenül a *halottlátót* tarthatjuk a zempléni hitvilág egyik legfontosabb alakjának. A halottlátó képzetköre szoros szálakkal kapcsolódik általában a halottkultuszhoz, s érintkezési pontjai vannak pl. a szakrális hagyományokkal, a népi gyógyítással.

Manapság a *putnoki asszony*hoz járnak, régebben pedig *Bekecsen, Miskolcon, Hejőcsabán*, valamint *Erdőbényén* működött halottlátó. A felsoroltak közül a legtöbb történet vidékünkön a bekecsi és – természetesen újabban – a putnoki halottlátóhoz kapcsolódik.[43]

40. MÉSZÁROS Erzsébet 1966. 289–295. (*Pácin*); BOROVSZKY Samu é. n. 160. (*Golop*)

41. Ennek hiánya ugyan nem jelenti feltétlenül a hiedelem hiányát is egyúttal Vö.: DIÓSZEGI Vilmos 1973. 189–204.; KRUPA András 1974. 279–280. (*Nyíregyházára* és *Békéscsabára* vonatkozóan).

42. Ugyanez a helyzet a Békés megyei és a nyíregyházi szlovákoknál, ahol a *táltos* a gyors és pompás paripa jelzőjévé vált. Vö.: KRUPA András 1974. 278. skk. L. m.: FERENCZI Imre 1960. 11–12., ill. 36. jegyzet.

43. A halottlátóknak egy-egy vidék életében betöltött szerepére, kapcsolatteremtő erejére és migrációt elindító szerepére l.: BARNA Gábor 1973. 109–113.; BARTA János 1977. 83–93.

A halottlátók asszonyok. *Tudós*nak, *halottlátó*nak, *jós*nak, *jósnő*nek nevezik őket. Tudományukat Istentől való tudománynak tartják, amelyet betegség, tetszhalál révén szereztek meg. A *bekecsi jósnőről* azt is mondják, hogy foggal született (*Regéc*), de a többihez hasonlóan „kínnal szerezte meg a tudományát". A putnokiról úgy tudják, hogy „amikor jobban lett, akkor ezzel a tudománnyal lett jobban" (*Abaújalpár*).

Mind katolikusok, mind pedig reformátusok felkeresték és felkeresik a halottlátókat (pl. *Abaújalpárról, Nyíriből, Fonyból* is). A látogatás kiváltó oka valamilyen szokatlan vagy váratlan mozzanat a halálesetnél (hirtelen halál, öngyilkosság), temetésnél, vagy pedig a hazajáró lélekbe vetett hit. A hazajáró lelkek ugyanis megjelenésüket zörgéssel, papírzörgéssel, falon levő tárgyak elmozdulásával, edények csörgetésével jelzik. Jelentkezésük pedig az élő hozzátartozókat arra indítja, hogy megtudakolják, *nyugszik-e,* ill. *miért nem nyugszik a halott.*

A hiedelem szerint azonban csak 9 héttel a haláleset után lehet halottlátóhoz fordulni, a lelkek ennyi idő múltán jelentkeznek (*Mogyoróska*). A putnoki asszonyról úgy tudják, hogy szombaton és vasárnap senkit sem fogad (*Abaújalpár*).

A beszélgetésre visszaemlékezők nagyjából hasonló jegyeket emelnek ki. (A halottlátók tevékenységét körülírják, azt mondják *beszél.*) A *putnoki asszony* köszönés után azt kérdezi, hogy férfiről vagy nőről akarnak-e tudni. Rövid várakozás után, míg a halottlátó rózsafűzérrel a kezében imádkozik, megjelenik a lélek. A *putnoki asszony* a visszaemlékezések szerint csupán egy halottról beszél, míg a korábban működő hejőcsabai külön kérés nélkül felsorolta a család összes halottját (*Abaújalpár*). A *putnoki asszony* szerint a halottak „szép virágoskertben vannak" (*Abaújalpár*). Elmondja a halott öltözetét, leírja külsejét, s tolmácsolja a halott esetleges kívánságait. A halottlátó megmondja, hiányzik-e valamije az elhunytnak, vagy pedig köszöni az utána küldött tárgyat (*Mogyoróska*). S kért mindenkit, imádkozzanak a halottért, esetleg misét mondassanak értük. Általában rövid ideig, félóráig beszél. Tevékenységéért nem kér semmit, mindenki annyit ad neki, amennyit szán.

A fizetséggel kapcsolatban vidékünkön is ismert az a vándortörténet, amely szerint a halottlátóhoz igyekvő asszonyok egyike nagyot szellentett, s azt mondta, ezt szánja a tudósasszonynak. A történet szerint ezeknek és a hitetlenkedőknek a halottlátók nem beszéltek (*Boldogkőváralja, Abaújalpár*).

Függetlenül attól, hogy a halottlátók tudományát Istentől származó adománynak tekintették, minden helyen kiemelték, hogy a papság, az egyház tiltotta a hozzájuk való járást, elítélte tevékenységüket, meglátogatásukat pedig bünnek tartotta (*Mogyoróska, Boldogkőváralja, Boldogkőújfalu*).[44]

44. SZABÓ Lajos 1975. 244. skk., 408. skk.; KUNT Ernő 1976. 285–286.

TERMÉSZETFELETTI LÉNYEK

Kísértetek, szellemek. Sok összetevőből álló csoportja a néphitnek, benne különböző eredetű hiedelmek, hiedelemlények vannak. Nehezen körülhatárolható éppen ezért, és sok szállal kapcsolódik a boszorkánytól a lidérc alakjáig. Legjobban körülhatárolható, viszonylag egységes és ma is intenzíven élő része a *hazajáró lelkek*be vetett hit, s az ezen alapuló tevékenységek. Ez pedig szoros szálakkal kapcsolódik a már ismertetett halottlátó alakjához, s általában is a halottkultuszhoz.

Azt tartják, hogy „a lélek mindjárt kiszáll a halottbul", de addig amíg a *terítőn* (ravatal) van, addig mindent tud, mindent hall. Utána megy el a másvilágra a *lélek* (*Boldogkőváralja*). Más hiedelem szerint a halott ember lelke halála után még 8 napig a földön, az élők között jár (*Mogyoróska*). A temetést követő halotti torban éppen ezért egy terítéket készítenek a halott számára is, de azt üresen hagyják (*Boldogkőváralja*).

Az általános hit szerint a halott harmadnapra hazajön. Ilyenkor bort, húst és kenyeret (*Boldogkőváralja*) készítenek ki az asztalra, a szoba földjét pedig hamuval szórják be, hogy abban meglássák a lába nyomát. A lelkek általában azért járnak vissza, mert „valami hijja van nekik" (*Boldogkőújfalu*), „nem volt rendben a szénájuk" (*Mogyoróska*), „rosszul végrendelkezett" (*Boldogkőváralja*). Visszajöttüket ajtónyílás, zörgés, csörömpölés jelezte. Ilyenkor még ma is imádkoznak, hogy „nyugtasd meg Uram elhunyt szolgádnak a lelkét" (*Mogyoróska*), misét mondatnak az elhunytért, és ilyen előzmények után keresik fel általában a halottlátókat.

Számos történet szól minden vizsgált településen a családjának, közeli hozzátartozójának, vagy éppen ismerősének megjelent lélekről. Gyakorta visszatérő elem, hogy az éppen elhunyt emberek lelkei valakiknek megjelennek, felismerhetőek, azonosíthatóak.

A történetek egy csoportja a temetőhöz kapcsolódik, s azon a hiedelmen alapszik, hogy a halottak lelkei bizonyos alkalmakkor kijárnak a sírból. Akik ilyenkor a temető körül találkoznak velük, vagy zörgést hallanak, azt mondják: *Minden jó lélek dicséri az Urat, hát te mért nem dicséred?* (*Arka, Boldogkőváralja*), vagy: *Távozz tőlem sátán!*, esetleg. *Adjon az Isten örök nyugodalmat!* (Boldogkőváralja).

A hazajáró lelkek hiedelemkörén belül számos történet szól az elhalt kisgyermekekről. Több helyen beszélték, hogy az elhalt édesanya napokig visszajárt még a picinyeit szoptatni (*Mogyoróska, Boldogkőváralja*). Nagyon elterjedt területünkön az az anyákra vonatkozó tilalom, hogy Szent János (június 24.) napig nem szabad nekik szamócát enni, ha gyermek halottjuk van. „Mert járnak szamócázni az angyalok és akkor annak a bádogcsája üresen marad" (*Mogyoróska*), vagy „akkor a halottnak nem jut és sírnak" (*Boldogkőváralja*). A keresztség szentségében részesült és elhalt gyermekek lelkéből tehát *angyal* lesz a *mogyoróskaiak* szerint. Visszajáró lelkeik miatt nem szabad a szemetet alkonyat után kidobni, mert akkor „angyalkáját seprüzi", sem a vizet kiönteni, mert akkor leöntik a lelkeket (*Arka*).[45]

A kereszteletlenül elhalt kisgyerekek lelke nem tud nyugodni. Éjjelente ezért lehetett a keresztutakon (*Nyíri*), vagy az ablak alatt gyereksírást hallani. „Azért sírt, mert nem

45. FLÓRIÁN Mária gy.

volt megkeresztelve, nem volt *neki keresztingje*" (*Mogyoróska*), *keresztruhája* (*Fony*). Ilyenkor ezt kellett beszerezni és eljuttatni neki. *Fonyban* a kisruhát beásták a gyerek sírjába, *Mogyoróskán* pedig az asztalt beszitálták liszttel, odakészítették a gyereknek szánt keresztinget. Ha a gyermek eljött, nyomát a lisztben meglátták. A lélek ezután megnyugodott.[46]

A visszajáró lelkek között vannak olyanok, akik az életükben elkövetett bűnük miatt járnak vissza addig, amíg valaki meg nem váltja őket. *Mogyoróskán* egy asszony nagyon fösvény volt, sosem adott sem a szegényeknek, sem a koldusoknak. Emiatt visszajárt. Egy alkalommal katona toppant be a családhoz, ahol a halott (visszajáró lélek) túrósgaluskával kínálta meg. Vacsora után a katona azt mondta, hogy az *Isten áldja meg,* az *Isten fizesse meg.* Ettől a perctől nem járt vissza, mert ez a köszönet hiányzott neki egész életében. *Regécen* egy megölt szénatolvaj járt vissza minden hetedik éjszaka. Ha valaki megszólította volna, elmondta volna a visszajárás okát, s ezután nyugodni tudott volna.[47] Van, amikor az elhunyt visszajár, s a koponyája van az úton. Egy ember belebotlott és azt mondta: *Az Isten áldjon meg, megbotlottam, de nem estem el!* A koponya erre megszólalt: *Na, ezért jártam vissza már hány éven keresztül, hogy azt mondják, az Isten áldja meg!* (*Mogyoróska.*) Az egyik *mogyoróskai* asszony egész életén keresztül nem adott a szegényeknek semmit. Mindig merített ugyan a lisztből, de nem a koldusnak adta, hanem egy hordóban összegyűjtve a disznóval etette meg. Holta után mindig visszajárt, hogy a disznóvályúból kinyalja a lisztet, amit a disznó otthagyott.

A témakörön belül külön csoportot jelentenek az ún. *ijesztők*. A magyar név mellett helyenként *tótul* is megnevezik, *straša*-nak hívják őket (*Boldogkőváralja, Komlóska*). Az ijesztő többféle alakot is ölthet. Figyelemre méltóak a *ló* alakú kísértetről szóló történetek (*Boldogkőváralja, Fony, Komlóska*). Megjelenhetnek ember alakban is, katonának, pásztornak subába öltözötten (*Mogyoróska*), vagy fehér köpönyegben.[48] Számtalan variánsban gyűjthető *Mogyoróskán* az a történet, amely szerint a falut a szellemek ki akarták irtani. Már a falu macskáit és a kutyákat megfojtották, amikor a visszajáró csordás és felesége sírját felbontották. A holttesteket kiszedték és az Alsó pataknál, a Zugban elégették. A tüzet körülállták, mert abból kígyók, békák másztak elő. Egy fehér egérnek azonban sikerült megszökni, azóta is ijeszti a népet a Zugban.

Számtalan történet szól vidékünkön az úton járó, vagy a határban dolgozó emberek szellemek által történő *elvezetéséről.* Mondják ezt magyarul, de szívesebben említik az *elvogyilták, elvodzilták* szóval, megemlítve, hogy a *vod'il oroszos,* a *vodzil tótos* kifejezés (*Mogyoróska*). Az ilyen elvezetett ember esetleg napokig is bolyonghat az erdőben anélkül, hogy a helyes útra találna. Ugyanakkor nemcsak a szellemek, hanem a boszorkányok, a *veressipkások* is elvezethetik az úton járókat (*Regéc, Mogyoróska, Boldogkőváralja*).[49]

46. Vö.: GYÖRGY Károly 1966. 367–368.
47. FERENCZINÉ, VALÁDI Erzsébet gy.
48. A szellemekről, kísértetekről összefoglalóan l.: FERENCZI Imre 1960.
49. Az elvezetésről területünkre vonatkozóan is ír FERENCZI Imre. (FERENCZI Imre 1960. 14. skk.) – E fejezetrészben nem érintjük külön a ma már töredékeiben is nehezen gyűjthető *erdei szellemek, lények* hiedelmeit. Az elvezetésről szóló történetek ide sorolhatók. Vö.: FERENCZI Imre 1960. 13. skk. – Az elvezetést *Kistoronyán* az *ördög* tették tulajdonították (BOROVSZKY Samu é. n. 160.).

Nora. Minden vizsgált településen ismert, egyike a csupán vidékünkre jellemző hiedelemlényeknek.

Az emberek, általában a fiúgyermekek mellét szívó *nora* a halva született gyerek lelkéből (*Erdőbénye*), szopás nélkül meghalt gyerek lelkéből (*Boldogkőváralja, Abaújalpár, Boldogkőújfalu*), kereszteletlen és nem szopott gyerek lelkéből (*Abaújalpár*) keletkezik. Mondják azt is, hogy a *nora* rossz lélek, amely olyan ember lelkéből lesz, aki ölt vagy nagy bűne volt (*Középhuta*). *Nyíriben* azt mondják, a *nora* gonosz lélek, amely nem tud a sírjában nyugodni, visszajár és a gyerekeket bántja.

A *nora* a hiedelem szerint többnyire láthatatlan, még a zárt ajtón keresztül, a kulcslyukon is bebújik (*Mogyoróska*). Ugyanakkor egyesek szerint állat alakot is ölthet (ismeretlen állat) (*Mogyoróska*), és megjelenhet ember alakban is (*Óhuta, Középhuta*).

Tevékenysége a mellszívás, mellnyomás, mellszopás. A mell ilyenkor megduzzad, megpirosodik, megkeményedik. A *nora* elűzésére, a mell gyógyítására elsősorban fokhagymát használnak, amellyel a fájós mellet megkeresztelik (*Boldogkőváralja, Abaújalpár, Fony*). Ez az általánosan ismert eljárás. Emellett alkalmaznak kakukkfű-tea borogatást (*Középhuta*), szentelt proszforát (*Boldogkőváralja*). Másutt pénzdarabot nyomtak a mellre (*Nyíri*), langyos sós vízzel borogatták, hintőporral beszórták (*Vágáshuta*). A *nora* nem tudott hozzáférni az emberhez, ha seprűt állítottak fel az ajtóban (*Nyíri*)

A *nora* által okozott mellbetegséget vizsgált településeinken körülírják: *szopja a nora, nora szívja, nora szopi* és *nora cica* (*Vágáshuta*), valamint a *nora megnyomta* (*Mogyoróska, Középhuta*) kifejezésekkel.

A *Háromhutában,* bár megtaláljuk a képzetkör teljesnek tekinthető változatát, a *nora* gyermekijesztőkben is szerepel: *vigyázz, elvisz a nora,* mondják. A késő este kint járó gyerekre is használhatják olykor: *olyan vagy, mint a nora!* Szerepelhet a nora átkozódási formulákban is: *egyen meg a nora,* mondják *Erdőbényén.*

A *nora* alakjáról szóló történetek, a hiedelem intenzitásbeli fokozata arra engednek következtetni, hogy a változatosság a képzetkör peremterületi voltának is tulajdonítható. Vizsgált területünk jelenti ugyanis a *nora* vámpirisztikus alakja ismeretének déli határvonalát. Napjainkban nemzetiségi különbség nélkül minden Zempléni-hegyvidéki településen megtalálható.[50]

Lidérc. Szintén közismert hiedelemalak, amely azonban egyre inkább már a passzív tudás tartományába csúszik át, a benne való hit csökken, eltűnik.

A sokágú magyar lidérchitnek[51] vizsgált területünkön három típusát figyelhetjük meg: 1. a lidérccsirkét, 2. a bolygó tüzet (tüzes ember, tüzes mérnök), valamint 3. a lidérc = sátán képzetet. E harmadik típusra vonatkozóan csupán néhány adatunk van (*Komlóska, Mogyoróska*), ezért ezzel részletesen nem foglalkozunk.

Az általánosan megtalálható képzet szerint fekete tyúk első tojását kell az embernek a hóna alatt kikölteni. A tojásból kikelő tyúkkal vagy kakassal a kiköltő embernek

50. Vö.: DOBOS Ilona 1971. 36–37.; SZABÓ Lajos 1975. 278–280. A mai szlovákiai Észak-Zemplénre vonatkozóan l.: MJARTAN, Jan 1953. 107–134. L. m.: KRUPA András 1974. 279–280.; HORVÁTHOVÁ Emília 1972. 194–195., 200., 237–238. *Középhutára* vonatkozóan felhasználtuk VIGA Gyula gyűjtését is.

együtt kellett élni (*Boldogkőváralja, Végardó*[52]), intenzív nemi életet folytatni. *Erdőbényén* a tojást hamuba tették, mindig rávizeltek, s így is kikölthették a *lidérc*et.

A *lidérc* apró termetű, mint a galamb, mint egy csirke. A gazdáját mindenhova kísérgeti, még a mezőre is elmegy vele. Mindenütt megemlítik pénzhordó tevékenységét, amelyet gazdája kívánságára folytat. Ám vihar, dörgés-villámlás esetén „bújt az emberhez, mert akkor odacsapkodott a villám, ahol a *lidérc* volt" (*Erdőbénye*). Más tevékenységét nem említik a történetek a *lidérc*nek. Ezzel kapcsolatban is megjegyzik azonban, hogy olyanokra mondták rá: *lidércük van,* akik ügyesebbek voltak, jobban boldogultak, mint a többiek. A *lidérctől* megszabadulni úgy lehet, ha valami lehetetlent kívánnak meg tőle (*Végardó*[53]).

A *lidérc* szó jelzőként is él területünkön. A fejlődésben elmaradt kiscsirkére mondják ma is, hogy *olyan kis lidérc* (*Nyíri, Boldogkőváralja, Erdőbénye*). „A *lidércmadár* mindig fut és ha valaki futva ment, azt mondták rá, hogy *fut, mint a lidérc!*" (*Mogyoróska*).

Számtalan történet szól a határban fellobbanó tűz kapcsán a *tüzes ember*ről, *tüzes mérnök*ről. E történetek egy része most nem tartozik vizsgálódási körünkbe, kincsmonda. Megjegyezzük csupán, hogy az elásott kincs láng alakban történő tisztulását *lidércfény*nek nevezik (*Mogyoróska*)[54].

A *tüzes ember* a hiedelem szerint rossz lélek. Meghalt, de halála után nem tudott nyugodni, pihenni, ijeszteni, *pokutoválni* járt (*Regéc*).[55] A *tüzes ember* tűz formájú láng alakjában jár a mezőn, főleg őszi időben (*Boldogkőújfalu*). Mondják, hogy felkapaszkodott olykor a szekér hátuljára is, de ha a kocsis elkáromkodta magát, akkor eltűnt (*Boldogkőújfalu*). *Arkán* is elkárhozott léleknek tartják a *tüzes embert,* aki az imádság hatására közel jön az emberhez, csak a káromkodás űzi el.[56] A határban felbukkanó mozgó lángot *tüzes mérnök*nek is mondják. Szintén elkárhozott lélek, aki életében „nem ugy mért, ahogy kellett volna, azért nincs nyugalma". Szerszámait is vitte magával, helyenként megállt, letette asztalát, lámpáját és írt, mért (*Erdőbénye*). A *tüzes ember,* a *tüzes mérnök* alakjával a legutóbbi időkig a gyerekeket is ijesztgették, hogy esténként ne mászkáljanak (*Regéc, Erdőbénye, Boldogkőújfalu, Mogyoróska*).[57]

A *tüzes ember, tüzes mérnök* megnevezés mellett hallható a *dzsim* (*Fony, Mogyoróska*) és *dzsindzsimér* (*Kovácsvágás*)[58] elnevezés is.

51. Ukrán és szlovák párhuzamokhoz l.: RÓHEIM Géza 1925. 96. skk.; HOPPÁL Mihály 1969. 402–414.
52. HOPPÁL Mihály 1969. 404–405.
53. HOPPÁL Mihály 1969. 404–405.
54. SINKÓ Róza gy.
55. SINKÓ Róza gy.
56. FLÓRIÁN Mária gy.
57. A Zemplén megyei *Kisdobozon* is a *lidércfényt tüzes mérnöknek* tartották, aki lámpással a kezében jár (BOROVSZKY Samu é. n. 160.), *Karcsán tüzes mérnök, indzsellér* a neve (BAJUSZ Katalin–KUDERNA Klára 1971. 165–169.).
58. Vö.: FERENCZI Imre 1960. 16.

EGYÉB HIEDELEMALAKOK

Luca. A vizsgált településeken a Luca nevű mitikus lény alakja a boszorkányéval fonódott teljesen össze. Elválasztani a kettőt nem lehet. Az összeolvadást elősegítette, hogy Lucát ugyanolyan ártalmas lénynek tartják, mint a borszorkányokat. Inkább az embereknek ártanak. Tilalmak és megelőző eljárások formájában nyilvánult a Lucában való hit. Luca-napkor nem volt szabad fonni, „mert a Luca elviszi a fonalat, amit fonnak, meg az orsót is elviszi" (*Vágáshuta*). Ugyancsak *Vágáshután* Luca-nap este fokhagymát ettek, hogy a Luca kerülje el a házat és ne vigye el a gyerekeket. Ritkábban pedig az is előfordult, hogy Luca-napkor ijesztőnek öltöztek fel, rongyokba, fejükre kalapot tettek. A maszkos alakoskodót ugyan nem nevezik Lucának, de a megjelenése kétségkívül erre az eredetre enged következtetni (*Vágáshuta*).[59]

Hetedik gyerek. Minden vizsgált településen megtalálható hit, hogy a hetedik gyerek a derékfájást tudta meggyógyítani. A fájós derekat megtaposta. Szólásként is él mind a mai napig: *Fáj a derekad, tapostasd meg a hetedik gyerekkel!* (*Boldogkőváralja*).

Veressipkások (törpék). A bennük való hit mára teljesen eltűnt, a mesék világába sorolják őket. Emlékük viszont élénken él, hiszen alakjukat a *regéci* és a *boldogkőváraljai* várhoz kapcsolják. Azt mondják, hogy a *veressipkások* kuruc katonák lelkei (*Mogyoróska*), elátkozott várurak (*Boldogkőváralja*) voltak, akik holtuk után nem tudtak nyugodni. Kincseiket elásták, de ezeket nem sikerült senkinek sem megtalálni. Legfőbb ténykedésük az útonjárók *ijesztése* és *elvezetése, elvodzilása* (*Boldogkőváralja*) volt. *Boldogkőváralján tótul* is emlegetik őket, *cservenyi sipka,* mondják. *Regécen* az úton haladó szekeret is megállították. Elindítani csak hosszas imádkozás után lehetett.[60] Azt is mondják, hogy a lidérc mellett a veressipkások is hordják a pénzt egyes családoknak, s azok ezért boldogulnak (*Mogyoróska*). A boszorkányhiedelmekkel, szellemhittel való keveredést mutatja az a *fonyi* történet, amely tűz körül táncoló, láncot csörgető, cifra ruhában, piros-zöld süvegben táncoló törpékről szól.[61]

A *veressipkások* utóbb inkább csak a gyerekijesztőkben fordultak elő. A rossz gyerekeket velük ijesztgették, mondván, hogy beviszik őket a vár pincéjébe (*Boldogkőváralja*).

ÖSSZEGZÉS

A hiedelemalakok területünkre vonatkozó összefoglaló ismertetésén túl mindössze néhány tanulság levonására szorítkozhatunk. Újból ki kell emelnünk az idegen etnikum (szlovák, ruszin) egykori, részben pedig ma is meglevő és lemérhető hatását. Ez legszemléletesebben a *nora* nevű mitikus lény meglétén, a *szellemhit* intenzitásán (ezen belül bizonyos erdei szellemek még fellelhető nyomain), valamint néhány más, bár kisebb jelentőségű, de ugyancsak szláv eredetű hiedelemlény (*Luca*) jelentkezésén mérhető le. Az idegen etnikum hatásának tulajdoníthatjuk azt a feltűnő negatívumot, hogy ti. a *táltos* alakja és

59. Vö.: RÓHEIM Géza 1920. 190. skk.; UJVÁRY Zoltán 1964. 451–453.
60. FERENCZI Imre 1957. 67.
61. FERENCZI Imre 1960. 25. a 80. jegyzetben.

hiedelemköre területünkön teljesen ismeretlen, s nem mondható sokszínűnek a *tudós emberek* hagyományanyaga sem.

Ugyancsak az idegen etnikum meglétére, és a megmagyarosodás után továbbélő hatására mutatnak a hiedelemalakok nem magyar (*tót*) megnevezései (*nora, bosorka*= nőnemű boszorkány, *bosor=hímnemű boszorkány, straško, straška*=ijesztő, *červeni šapka*=veressipkás), valamint tevékenységük ismertetésénél használt szláv eredetű kifejezések (*vod'il, vodzil*=elvezet, *nora cica*=nora szopja, *pokutoval*=ijeszt).

A boszorkányhit erőssége, domináns volta, s ezzel összefüggésben más hiedelemalakokat is magába olvasztó hatása, valamint a garabonciás diák hiedelemalakja jellemzője általában a magyar hitvilágnak is. Helyi, de nem csak zempléni, hanem tágabb északmagyarországi jelentőségű viszont a még működő halottlátó miatt az ide sorolható képzetkör gazdagsága, a hiedelmek erőssége.

Mivel tanulmányunknak elsődleges célja a vizsgált terület átfogó ismertetése volt, így csupán megjegyezzük, hogy a hiedelemalakok itt ismertetett rendszere vidékünket egy nagyobb észak-magyarországi, szlovákiai egységbe sorolja, még ha vannak csak e régióra jellemző elemei is (nora). Nagymértékben eltér viszont ez a rendszer a tiszántúli, tágabb értelemben az alföldi magyarság hiedelemrendszerétől. Ez utóbbinál hiányoznak a zempléni anyag kiemelt jellegzetességei, illetőleg más összetevői vannak. A vizsgált középső zempléni táj éppen ennek az északi övezet déli peremterületének tartható, amelyet az Alföldtől, az alföldi magyarságtól egy szélesebb átmeneti övezet választ el.

FIGURES OF BELIEFS IN THE ZEMPLÉN MOUNTAINS

(Abstract)

I carried out my research in some settlements in the central part of the mountains, in Mogyoróska, Fóny, Regéc, Boldogkőváralja, Boldogkőújfalu, Abaújalpár, Arka, Újhuta, Nyíri, Óhuta, Középhuta, Végardó, Erdőbénye, Kovácsvágás, Komlóska.

The best known and the most frequently occuring figure of the beliefs is the *witch.* There are many stories about its bewitching and its curing. The middle aged people still believe in the existence of witches. There are many stories about changing forms and identification of the witches. The best known method is to make a *Luca-stool,* a small stool with four legs, and sitting on it during the midnight ceremony at Christmas one can identify the witches.

The other figures of the beliefs are less known. They often contain elements of the witch-belief. The *garabonciás diák* (wizard, disguised as a student) is born with teeth and learns a lot. He can tell future. He can walk in the clouds and make a dracon or a dracon's tail spoil the fields. The *tudós* (learned man) is somewhat similar to the former one. The learned coachman could stop or start the coach tied with magical means. The learned healers show rational experimental and irrational images, methods. The term *táltos* (Wizard) is unknown on the examined territory. The belief circle of the dead-viewer on

the other hand is rich. The known dead-viervers of the surroundings in Bekecs, Miskolc, Hejőcsaba, Putnok, Erdőbénye strengthened its popularity.

The circle of the supernatural figures is rather large. One of the most lively part of it is attached to the belief in the *ghost* and the magical acts in coordance with it. Some of the ghosts *frighten* people in the forest, some others lead away those going on the roads. *Nora,* another wellknown creature of the beliefs, shows similarities to the vampires. It is one of the most often mentioned belief figures of the examined territory. The *lidérc* (hobgoblin) carries money, food, and many other things to its master. It is in close link with the *fire man,* the *fire engineer.*

Luca, the *seventh child* and the *red caps* (dwarfs) are less important figures.

We can show the one time influence of foreign ethnic groups (Slovakian, Ruthenian). Its best example is the intensity of the *nora-* and the *ghost*-beliefs. as well as the knowledge of Luca. On the other hand the *táltos* figure of the Hungarian territories is unknown, and the learned man occures rarely too. The Slovakian names of some figures also underline the outer influences.

Gábor Barna

KALENDÁRIS SZOKÁSOK A ZEMPLÉNI-HEGYVIDÉK FALVAIBAN

NIEDERMÜLLER PÉTER

Az utóbbi években több tanulmány, hosszabb-rövidebb közlés jelent meg, amely munkák a Zempléni-hegyvidék falvainak kalendáris szokásait mutatták be.[1] Hiányzik azonban egy olyan összegző tanulmány, amely nemcsak bemutatja, hanem megkísérli tágabb összefüggéseiben ábrázolni ezeket a szokáseseményeket. Munkámban arra törekszem, hogy a Zempléni-hegyvidék falvaiban megfigyelhető kalendáris szokások közelebbi-távolabbi párhuzamait felvillantva, vázoljam e terület szokásrendszerének sajátosságait, a magyar szokásrendszer egészével való kapcsolatát.

A rendelkezésünkre álló anyagot a szokásesemények előfordulásának alkalmai szerint csoportosítottuk, mivel ez a mód régóta kialakult, bevált és elfogadott metódusát jelenti a leíró jellegű szokástanulmányoknak. Az egyes szokásesemények előfordulási alkalmait az egyházi év menetének megfelelően írjuk le.

ANDRÁS-NAP (NOV. 30.)

E naphoz elsősorban a szerelmi varázslás különböző formái kötődtek országszerte, s így vidékünkön is, természetesen nem kizárólagos jelleggel. Ezek a szokások számos más alkalommal is (pl. Luca-nap, karácsony, újév, húsvét stb.) előfordultak.

András-nap estéjén (Boldogkőváralján már előző este is) a fonóban vagy valamelyik háznál összejöttek a leányok gombócot, vagy derelyét főzni. Minden leány készített magának egy gombócot, amibe beletett egy cédulát, rajta egy legény nevével. A gombócokat egy fazékba tették, majd főzni kezdték. Amelyik gombóc legelőbb feljött a forró víz tetejére, azt a legügyesebb leány kikapta, s amilyen név volt a cédulán, olyan nevű legény lett a férje. Általánosan ismert volt a szokás egy másik formája is. Ilyenkor nem tettek cédulát a gombócokba, hanem minden leány megjelölte valamilyen módon a maga készítette gombócot. Azt tartották, hogy az a leány megy elsőnek férjhez, akinek a gombóca legelőbb a víz tetejére kerül. Ezeket a cselekményeket a derelyekészítéshez fűződően is gyakorolták. A derelye készítéséhez emellett egyéb varázslóeljárások is kapcsolódtak. A leányok megjelölték a maguk készítette tésztát és meghívták vacsorára a legényeket.

1. Elég itt utalni az olyan adatokban gazdag gyűjteményekre, mint KOVÁTS Dániel (szerk.) 1971. – ÚJVÁRY Zoltán 1975. – JUHÁSZ Ágnes 1976. – NIEDERMÜLLER Péter 1977a. – NIEDERMÜLLER Péter 1978–1979.

Amelyik legény megette a leány által megjelölt derelyét, az lett a férje. (Ez utóbbi szokást elsősorban Regécen és Óhután ismerték.) Arkán és Hejcén az is előfordult, hogy a derelyébe gyűrűt raktak. Ha a gyűrűs derelyét vetette fel elsőnek a víz, a leány biztos lehetett benne, hogy a következő év során férjhez fog menni. Mogyoróskán és Makkoshotykán[2] a leányok a szájukban vittek vizet a derelye elkészítéséhez, mert csak ebben az esetben vált be a jóslat.

Az eddig említett cselekményekhez hasonlóan általánosan ismert szokás volt vidékünkön az ólomöntés. A leányok felmelegítették az ólmot, majd forró állapotban hideg vízbe öntötték. Az ólom a vízben hirtelen megmerevedett, valamilyen alakot vett fel. A leányok ebből a formából próbáltak következtetni jövendőbelijük foglalkozására. (A ló forma pl. katonát vagy huszárt, a pénz gazdag embert, az üveg vagy pohár forma részeges férjet jelentett stb.)

Abaújalpár és Boldogkőújfalu kivételével az egész területen ismert eljárás szerint András-nap előtti éjszaka az eladó lánynak egy lapátra kellett seperni a szemetet, majd rá kellett állnia és a tükörbe nézni. Éjfélkor a tükör egy pillanatra megvilágosodott, s ekkor a leány megláthatta jövendőbelije arcát. Egy másik, általánosan ismert cselekmény szerint a leányok kendermagot vetettek arra a tőkére, amelyen a fát szokták vágni, s azt valami rossz nadrággal, vagy valami más férfi ruhadarabbal „elboronálták". Közben mondogatták: *„András, András kendert vetek rád, adja az Isten tudtomul, hogy ki leszen a férjem!"* Este már sötétedés után a leányok kimentek a disznóólhoz és néhányat belerúgtak. Ahányat röffent a disznó, annyi év múlva mentek férjhez. Ennek a cselekménynek egy másik formája, amikor a leány belerúgott a disznóólba, s ahányadik rúgásra felröffent a disznó, annyi évet kellett még várnia a házassággal. Fonyban e napon lángost sütöttek a leányok. Az első lángossal kiszaladtak az útkereszteződéshez, s ott beleharaptak. Amelyik irányból ekkor kutyaugatást hallottak, abból az irányból várhatták a jövendőbelijüket.

Több faluban is a leányok csapatosan járták a falut, megveregették a zsúptetős házak ereszét és alátartották a kötényüket. Ha valamilyen szem esett a kötényükbe, akkor gazdag ember lett a férjük. Ha pedig semmi sem esett bele, akkor még várni kellett a férjhezmenetellel. A köténybe hullott ocsúszem viszont szegény embert jelzett. Regécen, Mogyoróskán, Baskón, Fonyban azt tartották, bármi is esett a köténybe, a leány a következő évben férjhez fog menni. Ellenben, ha üresen maradt a köténye, akkor még pártában marad. Óhután és Újhután a leány kötényébe hullott szem azt jelentette, hogy a leány a következő évben teherbe esik. Máshol a leányok sötétedés után az ablakok alá osontak, s kukoricaszemeket, vagy egyéb magvakat dobtak az üvegre. Mogyoróskán, Regécen, Baskón és a Hutákban csak olyan házak ablakait dobálták meg, ahol András nevű férfi lakott. Ha a szobában ülök azt kiáltották ki, *„eredj férhez"* vagy *„elmégy mán"*, az jót jelentett, mert akkor a leány a következő évben férjhez fog menni. Ellenben, ha azt kiabálták, *„ülj már el"* vagy *„nyughass már"* esetleg semmit sem szóltak, az rosszat jelentett, mert akkor még várni kellett a házassággal. Néhol azt kiáltották ki az ablakon, *„kurvulj meg"*. Ilyenkor visszaszóltak, *„kurvuljon meg maga"*, vagy a leánya! Ezekből az

2. ZUPKÓ Béla gyűjtése. Debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Adattára (DENIA) 234. – Ugyanezt az adatot közli UJVÁRY Zoltán 1975. 67.

esetekből azonban rendszerint harag lett. Óhután, illetve a bodrogközi Vajdácskán[3] hasonló szokást gyakoroltak. E nap estéjén az emberek hallgatózni jártak más házak ablaka alá. Ha az illető azt hallotta bentről, *„menj már aludni"* az igen rosszat jelentett, mert a hallgatózó a következő évben meg fog halni.

A leányok az említettekhez hasonló András-napi szerelmi jóslásai, varázslóeljárásai Európa-szerte ismeretesek.[4] Ezek a szokásesemények annyira általános jellegűek, formailag, tartalmilag egymáshoz annyira hasonlóak, hogy elterjedésükből semmiféle következtetést nem vonhatunk le. Úgy tűnik azonban, hogy az András-napi szerelmi jóslásoknak van egy olyan formája is, amelyik elsősorban előfordulásának *intenzitásában* jellemzőnek tűnik. A leányok Andráskor (néhány adatközlő Katalin napját is megemlítette) valamilyen ágat (gyertyán, bükk, őszibarack, alma, orgona, vagy cseresznyefagally) vittek a szobába és ott vízbe állították. Amennyiben az ág karácsony viliájáig kivirágzott, a leány a következő évben egészen biztosan férjhez ment. Ezt a szokáseseményt a magyar nyelvterület számos pontján feljegyezték, mégis úgy tűnik, hogy a Zempléni-hegyvidéken, különös intenzitással élt a kivirágzó ágnak, mint a szerelmi jóslás eszközének a hagyománya.[5]

MIKLÓS-NAP (DEC. 6.)

Miklós napja, mint mindenütt, vidékünkön is a gyermekek ünnepe. Ezen a napon egy legény, vagy egy fiatalabb férfi felöltözött Mikulásnak. (A nagyobb falvakban, mint pl. Boldogkőváralján, Boldogkőújfaluban, Fonyban több Mikulás is járta a falut.) A Mikulás kifordított bundát, vagy gubát, bundasapkát, papírból készült álarcot viselt, kenderszakállal. Kezében nagy görbe bot, csengő, hátán puttony volt. Néha valamelyik kisebb fiú – testvér vagy rokon –, aki alkalmas volt erre a szerepre, felöltözött krampusznak. A krampusznak fekete ruhája volt, fejére pedig sötét harisnyaszárat húzott, hogy senki se ismerje fel. Régebben délután indult útjára a Mikulás. Végigment az egész falun, közben meg-megállt a gyermekekkel tréfálkozni, ijesztgette őket. Végül az iskolába ment, ahol ilyenkorra már összegyűltek a gyermekek. Ma már, ahol még gyakorolják, vagy a közelmúltban még gyakorolták a szokást (Mogyoróska, Háromhuta) a Mikulás egyenesen az iskolába megy. Régebben a Mikulás soha nem vitt magával ajándékot, hanem csak egy nyírvesszőkből kötözött „csokrot", amivel a gyermekeket fenyegette. *„Megcsípi a seggedet"* – mondták a nyugtalanul várakozó gyermekeknek. Utóbb azonban már mindig vitt magával valami ajándékot, csokoládét, cukrot a Mikulás. A szülők előre megvásárolták az ajándékot, odaadták neki, s meghagyták, hogy melyik gyermeknek adja, mit mondjon hozzá. Mogyoróskán az utóbbi időben a felnőttek is küldtek egymásnak „ajándékot".

3. NAGY József gyűjtése. DENIA 246.
4. Csupán néhány, területünk vonatkozásában különös érdeklődésre számot tartó párhuzamot említünk meg: FEHRLE, Eugen 1955. 22. – SCHNEEWEIS, Edmund 1953. 85. Československa Vlastiveda, III. 573. – Handwörterbuch des deutsches Aberglaubens (HDA), I. 398–405. ZIBRT, Čenek 1950. 447–449. – KATONA Lajos 1912. 309–316. – GUGITZ, Gustav 1950. 208–216.
5. A Katalin-ághoz fűződő vidékünkön megtalálható szokásokról külön is írhattam. NIEDERMÜLLER Péter 1976.

Összeszedtek mindenféle lomot, szemetet, giz-gazt, azt összekötötték, becsomagolták, s elküldték komának, rokonnak, barátnak.

Első látásra is nyilvánvaló, hogy a Mikulás, és a hozzá fűződő szokások újabb eredetű rétegét jelentik vidékünk szokásrendszerének. *Dömötör T.* a Miklós-napi alakoskodás domináns elterjedési területének a nyelvterület nyugati, illetve északi határvidékét, az osztrákokkal és szlovákokkal érintkező területeket tartja.[6] Ezt a feltételezést látszik igazolni *Bálint S.* is, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy maga a Mikulás szó cseh, a szokás azonban osztrák kapcsolatokra utal.[7] A szakirodalom újabb adatai szintén a magyar–szlovák határterületről származnak.[8] Ez a szokáscsoport a katolikus egyház által sugallt Miklós-kultuszhoz kapcsolódik. Mivel azonban a magyar nyelvterületről elég kevés pontos adattal rendelkezünk, aligha tehetünk érvényes megállapításokat a szokás elterjedési területével kapcsolatban. Így vidékünk vonatkozásában is csak feltételezhetjük a katolikus egyház hatását, a szlovák és német telepesek jelenlétét, akik valamilyen módon mindannyian hozzájárulhattak ezeknek a szokáseseményeknek a kialakulásához, elterjedéséhez.[9]

LUCA-NAP (DEC. 13.)

A téli ünnepkör egyik legjelentősebb időpontja – karácsony mellett – Luca napja. E naphoz vidékünkön is számos szokásesemény fűződik. Az emlékezetben legintenzívebb formában a lucaszékhez kapcsolódó cselekmények élnek. Lucaszéket csak a katolikusok készítettek, s így adataink is elsősorban a katolikus lakosságtól származnak. A széket Lucától viliáig kellett csinálni úgy, hogy mindennap csak „egy vágást tettek rajta". A szék csak fából készülhetett, szögelés, vasalás nélkül. Éppen ezért mindig puha, könnyen faragható fából készítették, a lehető legkevesebb munkával. (Ezzel magyarázható a székek rendkívül egyszerű, primitív formája.) A szék egyes részeit nem erősítették szorosan össze, mert úgy kellett megcsinálni, hogy ha földhöz vágják, „ezer darabra törjön" (Fony), illetve futás közben szét lehessen szedni és hátra lehessen hajítani (Baskó). A széket csak férfi vagy legényember készíthette el. Mindenkinek, aki ilyen széket csinált, nagy titokban kellett dolgoznia, nehogy a boszorkányok idő előtt megtudják, mire készül. A falubeliek, ha esetleg tudomást szereztek arról, hogy valaki lucaszéket csinál, igyekeztek lebeszélni róla. A széket elkészülte után, viliakor az éjféli misére vitték el. Előtte azonban a szék készítője a pappal krétát és mákot, Baskón sót szenteltetett. Egy a templomhoz közeli, ismerős háznál megbeszélték, hogy vilia éjfélkor erősen égjen a tűz, valaki vigyázza, ki ne aludjon. A szék készítője egyedül, Baskón néhány barátjával, rokonával az elsők között érkezett a templomba. Egészen hátul, közel a a kijárathoz a szentelt krétával egy kört

6. DÖMÖTÖR Tekla 1964. 199.
7. BÁLINT Sándor 1938. 104.
8. UJVÁRY Zoltán 1975. 14–36. Nagycétényből, Kolonból, Eperjesről, Pogrányból és Csákányból közöl párhuzamokat.
9. A további fontosabb párhuzamokhoz vö. FEHRLE, Eugen 1955. 23. – GUGITZ, Gustav 1950. 223–224. – Szlovák és cseh adatok: SULITKA, Andrej 1973. 82–83. – ZIBRT, Čenek 1950. 459–477. Vö. még BRUCKNER Győző 1924. – KATONA Lajos 1912. 316–324.

rajzolt a templom kövére, és abba állította a széket. Mogyoróskán a kör közepébe még egy keresztet is rajzoltak és pontosan a keresztre állították a széket. Baskón, ahol többen kísérték a szék készítőjét, az középre ült, a többiek pedig körben álltak körülötte. A boszorkányokat többféle módon lehetett felismerni. Amikor beléptek a templomba, félrefordították a fejüket, hogy a nagy szarvaik is beférjenek az ajtón. Abaújalpáron, Boldogkőújfaluban, Boldogkőváralján akkor is meg lehetett látni a boszorkányokat, amikor „félmisére", imádságra harangoztak. Aki a lucaszéken ült, ilyenkor megláthatta a szarvaikat. Mogyoróskán, Regécen és Háromhután azt tartják, hogy akkor is meglátni a boszorkányt, amikor az Oltáriszentséget felmutatják, mert a boszorkányok ilyenkor hátat fordítanak az oltárnak. A pap az ostyán keresztül szintén látta, hogy ki fordít hátat, ki a boszorkány, de soha nem vallotta ki. A boszorkányok közben szeretnék elkapni, megnyomorgatni a széken ülő embert, de a szentelt krétával húzott kört nem tudják áttörni.

Eltérő volta miatt, külön meg kell említeni a hejcei adatot. Hejcén a széket a templom előtti lépcsőre tették, s onnan figyelték a boszorkányokat, akik a szentelt krétával húzott kört itt sem tudták átlépni. Hejcén arra is figyeltek, hogy nem jönnek-e az ördögök, mert amikor azok jöttek, be kellett szaladni a templomba, nehogy megfogják a szék készítőjét.

A mise vége előtt a szék készítője elszaladt a legközelebbi házig, ahol a megbeszélés szerint már égett a tűz, s elégette a széket. A mise végét soha nem várta meg, mert akkor széttépték volna a boszorkányok. Még így is futás közben mákot, Baskón szentelt sót vagy a szék egyes részeit, egyetlen fonyi adat szerint pedig szentelt dudvát szórtak a hátuk mögé. Erre azért volt szükség, mert a boszorkányoknak ezeket a kellékeket össze kellett szedni, s így nem érték utol a menekülőt. Annak, aki meglátta a boszorkányokat, nem volt szabad kivallania, kit és mit látott, mert akkor megfogták a boszorkányok és nagyon megverték, esetleg meg is ölték. Ugyanígy járt az is, aki a szék készítése, vagy egyéb alkalomkor valami hibát követett el. Ha valakit elfogtak a boszorkányok és megverték, megforgatták, az illető utána sokáig komoly beteg volt.

A leírásokból kiderült, hogy a lucaszékhez fűződő szokások vidékünkön igen elterjedtek, általánosan ismertek voltak. Ez a megállapítás igaz a környező területekre is. *Róheim G.* jóvoltából rendelkezünk egy rendkívül részletes, az egész magyar nyelvterületre, sőt Európára kiterjedő adattárral, amelyben bőségesen találunk Északkelet-Magyarországra vonatkozó leírásokat is. Emellett az említettekkel teljesen megegyező adatokat ismerünk a Bodrogközből, a Hegyközből és a Cserehátról.[10] Ezeket az adatokat külön nem soroljuk fel, csak azokra utalunk, amelyek valamilyen formában eltérnek az általunk gyűjtött szokásoktól.

Mádon nem csináltak lucaszéket, de este kiültek a keresztútra, szentelt krétával kört húztak, s így megláttak a tüzes lovakat és egyéb gonosz lelkeket. Ha az ember nem ijedt meg ezektől az állatoktól, azok minden kérését teljesítették. Sárospatakon az készített lucaszéket, aki ördöngős akart lenni. Lucától viliáig készítették a széket a már ismert módon. Mikor az emberek az éjféli misére mentek, kivitték a széket a keresztútra és

10. RÓHEIM Géza 1920. 35–64. – ROZGONYI Klára 1971. 339. – DAKOS Irén – NAGY Éva 1971. 152. – PETERCSÁK Tivadar 1973. 395.

ráültek. Ha a tüzes állatok átmentek rajta és az ember ezt kibírta, akkor megtanulta az ördöngősséget. Hasonló hiedelemmel találkozunk Sátoraljaújhelyen is. A pásztor vilia éjfélkor a lucaszéken ülve nagyot csattintott a karikással, erre a boszorkányok tehenekké váltak, s maga előtt hajthatta őket. Királyhelmecen (Královsky Chlumec, Csehszlovákia), aki karácsony estéjén lucaszékre ült, minden gonoszságot megismert. Sárospatakon azt tartották, ha valaki az éjféli misén rááll a lucaszékre, az mindenhová elviszi. Tállyán a lucaszéket a készítője az első csengetéskor felkapta és kiszaladt vele a templomból. Aki a jelenlevők közül utána szaladt, az volt a boszorkány. Parnón (Parchoviany, Csehszlovákia) az a leány, amelyik az éjféli misén ráállt a saját maga készítette székre, meglátta a jövendőbelijét.[11] Folytathatnánk a sort és további adatokat is említhetnénk, azonban a lucaszékhez kapcsolódó szokáseseményekről főbb típusait már így is sikerült bemutatni.

A szokáscsoport európai elterjedésére vonatkozó adatokat most nem soroljuk fel, elsősorban azok rendkívül nagy száma miatt. A lucaszék valamilyen formában Kelet-Európa minden népénél ismert. A hazai adatok is általánosak, azaz a nyelvterület minden pontján ismertek. Emiatt az elterjedés, az eredet kérdését sem vethetjük fel. Egy ilyen feladatot csak külön monográfia oldhatna meg. Csupán annyit állapíthatunk meg, hogy vidékünk e szokáscsoport vonatkozásában nagyfokú hasonlóságot mutat a nyelvterület más pontjaival.[12]

A lucaszékhez fűződő hagyományok után áttérünk a többi szokás bemutatására. A boszorkányokat a lucaszéken kívül egyéb módon is meg lehetett ismerni, sőt védekezni is lehetett ellenük. Luca napjára virradóan, valamint Luca éjszakáján bezárták az istálló ajtaját, nehogy a boszorkányok a jószághoz férjenek. Ugyanekkor szentelt krétával, vagy fokhagymával keresztet rajzoltak az istállóajtóra, ami távol tartotta a boszorkányokat. Mogyoróskán, Óhután, Regécen, Fonyban fokhagymával vagy „tisztesfűvel" megfüstölték a teheneket, hogy senki ne tudja megrontani azokat. A jószág előtt e napon, illetve e nap estéjén nem hagytak íziket, mert a boszorkány elvitte volna, s akkor a saját jószága jól fog enni, a másik pedig megdöglik. Este, sötétedés után az ajtó kilincsét reszelővel vagy késsel megdörzsölték, s aki másnap azon az ajtón összekarmolt arccal bejött, az volt a boszorkány. Hasonló szokásokat néhány hegyközi és bodrogközi faluban is lejegyeztek.[13]

Az általunk vizsgált falvakban ezen a napon a gazdaasszony megpiszkálta, megszurkálta, megtruszkálta, megkotorta (Fonyban ráütött) a szénvonóval, piszkafával a tyúkokat, hogy azok jobban tojjanak. Közben falvanként más-más mondókát mondtak: *„Sokasodjatok, sokat tojjatok!"* (Abaújalpár, Boldogkőújfalu, Boldogkőváralja, Fony, Mogyoróska, Hejce); *„Tojjatok tyukocskák, a másé is tojjon!"* (Abaújalpár); *„Tyukom, tyukom tojácskát, a másé meg szarocskát!"* (Regéc, Háromhuta, Mogyoróska, Baskó, Fony); *„Az enyém tojjon, üljön, a másé meg csak kotkodáljon!"* (Abaújalpár és Boldogkőújfalu kivételével általános). A mondókákat általában háromszor ismételték, s közben háromszor

11. RÓHEIM Géza 1920. 51.
12. Az eddig említett adatok mellett ld. még KÁNTOR Mihály 1955. – KHIN Antal 1941. WEBER-KELLERMANN, Ingeborg 1958–1959. GUGITZ, Gustav 1950. 235–241.
13. PETERCSÁK Tivadar 1973. 395. ROZGONYI Klára 1971. 335–338. A távolabbi területekről származó adatokat most nem is említjük.

megbökdösték a tyúkokat. Vidékünkön ezek a szokásesemények Abaújvártól a Bodrogközig mindenütt ismertek, általánosan elterjedtek.[14]

Mogyoróskán, Regécen, Baskón és Háromhután e napon a tyúkokat abroncsból etették, hogy egész évben együtt legyenek, ne szaladjanak szét. A palócok ugyanezt a szokást termékenységvarázsló célzattal gyakorolták.[15] Ez a cselekmény – több más szokáseseményhez hasonlóan – az év legkülönbözőbb időpontjaihoz kapcsolódhatott, s így karácsonykor, szilveszterkor és újévkor is felbukkant.

Az előzőekben említett szerelmi varázslások és jóslások legnagyobb részét ezen a napon is gyakorolták. A leányok derelyét főztek, megrázták a szalmás házak ereszét, megrúgták a disznóólat, kukoricaszemeket dobáltak az ablakokra stb.[16] Emellett természetesen olyan cselekmények is kötődtek Luca napjához, amelyeket eddig még nem említettünk. Fonyban a leányok kanálban szurkot főztek. A forró szurkot hirtelen egy vödör hideg vízbe öntötték. A szurok megdermedt és valamilyen formát vett fel. Ebből az alakból próbáltak a leányok jövendőbelijük foglalkozására, jellemére következtetni. Nyilvánvalóan az ólomöntés analógiájára keletkezett cselekményről van szó, ahol az ólmot a szurok helyettesíti, a szokás lényege egyébként ugyanaz. Ugyancsak Fonyban azt tartották, ha valaki Luca éjszakáján százszor megforgatta a párnáját és utána nem szólt senkihez, reggelre megálmodta ki lesz a férje.[17] Mogyoróskán azok a leányok, akik meg akarták tudni férjhezmenetelük időpontját, levágták nemi szervükről a szőrt, s Luca éjszakáján az eresz alatt elásták. Amikorra az „kinőtt" a földből, addigra a leányok is férjhez mentek.

Néhány faluban (Mogyoróskán, Regécen, Óhután) töredékes formában lejegyezhető a Luca-napi alakoskodásnak bizonyos formája. Ezek a szokásesemények szervesen kapcsolódnak a Keleti-Kárpátok vidékén ismeretes nőnemű szellemek hagyományához.[18]

Luca napja, noha zömmel a boszorkányok elleni védekezést célzó szokások gyűjtőpontja, egyéb cselekményeket is magához vonzott. Abaújalpáron a legények éjszaka leszedték a kapukat és összecserélték őket. Az alsó faluvégről származó kapukat elvitték a felső részre és fordítva. A tréfa durvább változata az volt, amikor leszedték a kaput, hazavitték és felvágták tűzifának. Az ilyen esetből azonban, ha kitudódott, komoly harag lett. A gazdák végül lánccal erősítették a kapukat az oszlopokhoz, mert nem tudtak másképpen védekezni. Így ez a szokás lassan feledésbe merült. Erről a cselekményről más falvakban is hallottak, de már igen régen nem gyakorolták azt. Mogyoróskán, Regécen és Fonyban hallottak ugyan a szokásról, de mindig megemlítették, hogy a faluban ezt nem csinálták. A hegyközi Abaújváron annál élőbb volt a szokás.[19] A Bodrog-

14. Vö. BODNÁR Julianna–FARKAS Gyula 1971. 363. – DAKOS Irén–NAGY Éva 1971. 151. – ZSOVA Ilona 1971. 55. – A hegyközi párhuzamokhoz ROZGONYI Klára 1971. 337.
15. ISTVÁNFFY Gyula 1911. 296.
16. Vö. ISTVÁNFFY Gyula 1911. 292. – KÁNTOR Mihály 1955. 76. – CSULÁK Mihály 1966. 354. ROZGONYI Klára 1971. 337. – DAKOS Irén–NAGY Éva 1971. 153.
17. Ugyanezt a szokást már korábban leírta Fonyból BODNÁR Julianna–FARKAS Gyula 1971. 362.
18. E kérdéskörről részletesebben írtam NIEDERMÜLLER Péter 1977a. 227–228.
19. CSULÁK Mihály 1966. 357. – ROZGONYI Klára 1971. 339.

közben pedig még a szekereket is szétszedték és darabonként felvitték a padlásra.[20] Hasonló példákat a közeli szlovák területről is említhetünk.[21]

Hejcén néhány idősebb adatközlőtől sikerült lejegyezni a búzacsíráztatás szokását, amely cselekmény ezen a vidéken egyedinek számít. A szokás elsősorban azokban a családokban élt, amelyeknek elődei Dél-Magyarországról kerültek a faluba.[22]

Luca napjához az említett szokásokon kívül számos tilalom és előírás is fűződött. Mosni, varrni, kenyeret sütni tilos volt, mert egyébként Luca rontást küldött a házra. Ettől a naptól kezdve tilos volt fonni, mert aki ezután font, annak Luca összebogozta az orsóját. E nap estéjén azonban még fontak, sőt Regécen mulatságot is rendeztek ebből az alkalomból. A fonóházakban összejöttek a leányok és a legények, bor mellett hajnalig mulattak, „átfonták az éjszakát". Fonyban a szapulás is tilos volt, mert ellenkező esetben hatalmas szél kerekedett volna. Sötétedés után általában soha semmit nem adtak ki a házból, mert az rosszat, szerencsétlenséget, óhután a gazda halálát jelentette volna. Luca napján még fokozottabb érvényű ez a tilalom. Ilyenkor egész napra vonatkozott a tiltás, mert egyébként megronthatták volna az állatokat, különösen a marhát. Mindezek az előírások a hegyközi és bodrogközi[23] falvakban is általánosan ismertek, akárcsak a magyar nyelvterület egyéb vidékein.

Befejezésül itt említjük meg a Luca és karácsony közé eső időszakot, amit általában állatra, jószágra, egészségre veszélyes periódusnak tartanak. Ennek ellenére szokások, tilalmak nem fűződtek ezekhez a napokhoz, annál több hiedelem. A hiedelmek leírása, bemutatása azonban már túlmutat ennek a dolgozatnak a határain.

KARÁCSONY (DEC. 24–26.)

Az egész év legnagyobb ünnepe karácsony, az a két nap, amely a legkülönfélébb cselekményeket, szokásokat maga köré tömörítve egy rendkívül gazdag, sokrétű szokáskomplexumot hozott létre. Vidékünkön december 24-ét egyöntetűen *vilia* esténck, vagy egyszerűen viliának nevezik. Ezt követik a tulajdonképpeni ünnepek: első nap, István-nap, illetve esetenként János-nap. Egyéb terminológiát a karácsonyi ünnepnevekkel kapcsolatban nem ismernek. A görög katolikus lakosság, elsősorban Mogyoróskán még emlékszik arra, hogy nekik régebben „vizkeresztkor volt a karácsony, a mostani karácsonyt csak a rómaiak tartották."

Karácsonyfát ma már minden házban állítanak, de régebben nem volt ennyire általános ez a szokás. Abaújalpáron a szegényebbek az első világháborúig nem állítottak karácsonyfát. A jobb módú emberek emlékezete szerint viszont, itt mindig volt karácsonyfa. Adataim alapján úgy tűnik, hogy vidékünkön csak az első világháború után, tehát viszonylag későn vált általánossá a karácsonyfa állításának szokása. A karácsonyfát még ma is a

20. DAKOS Irén–NAGY Éva 1971. 149.
21. SULITKA, Andrej 1973. többször utal ezekre a cselekményekre.
22. A hejcei búzacsíráztatásról részletesebben NIEDERMÜLLER Péter 1977a. 228–229.
23. ROZGONYI Klára 1971. – DAKOS Irén–NAGY Éva 1971. 145–152.

„második házban" állítják fel. A fát a kisebb gyermekek és a leányok díszítették fel, cukorral, dióval, almával. Régebben alig adtak egymásnak ajándékot, legfeljebb a legkisebbek kaptak csokoládét, cukrot, valamilyen egyszerűbb játékot, amit az édesapjuk, esetleg az idősebb testvérük készített. A karácsonyfa újévig, esetleg vízkeresztig állt a szobában, utána kidobták, eltüzelték. Fonyban, amikor ebédeltek a karácsonyfát még a közelmúltban is a gerendából kiálló szögre akasztották fel. Vidékünkön mindenütt emlékeztek arra az idősebb emberek, hogy régebben (60–90 évvel ezelőtt) soha nem állították a karácsonyfát, hanem mindig a sarokba, a gerendába vert szögre akasztották. Meg kell még említenünk egy érdekes szokást Boldogkőváraljáról. Karácsony első napján a hozzátartozók egy kis karácsonyfát vittek magukkal a temetőbe és valamelyik közeli rokon sírjára állították. Emellett néhány szem cukrot és bobájkát is tettek a sírra.

Aligha szükséges külön kitérnünk a karácsonyfa történetére, hiszen az ma már alighanem ismertnek tekinthető. Ezzel a magyar hagyományban német eredetű és polgári közvetítéssel meghonosodott kultúrelemmel kapcsolatban azonban valamire mégis érdemes felhívni a figyelmet. A karácsonyfa eredetével kapcsolatban két fontosabb elméletet ismerünk. *Geiger P.* és *Ludwig O.* szerint a karácsonyfa állításának családi szokása a céhszokásokból fejlődött ki, míg a kutatók egy másik csoportja *Schneeweis E.*-vel az élen, a karácsonyfának a zöld ággal, az életvesszővel való kapcsolatát hangsúlyozza.[24] Azért kellett ezekre a gondolatokra utalnunk, mert a magyar adatok mindenképpen az utóbbi feltételezést látszanak igazolni. A különböző leírások általában egyértelműen bizonyítják, hogy szinte minden esetben a *zöld* gallyon volt a hangsúly. Tanulságos ebből a szempontból áttekinteni *Bálint S.* összeállítását, amelynek alapján egyértelmű következtetések vonhatók le.[25] Ebbe az irányba mutat *Schmidt L.* egy megállapítása is, aki azt hangsúlyozta, hogy a gerendára akasztott karácsonyfa szoros kapcsolatban áll azokkal a zöld gallyakkal, amelyeket korábban szintén a gerendára tűztek fel.[26] Korábban említett adataink ezt a megállapítást vidékünk vonatkozásában is megerősítik.

Karácsony viliáján alkonyatkor indultak a gyermekek kántálni. Minden házhoz elmentek, s megálltak az ablak alatt. Abaújalpáron, Fonyban, Hejcén azt kérdezték: *„Szabad az Istent dicsérni?"*, Regécen csak annyit: *„Szabad énekelni?"*. Az engedély megadása után egyházi énekeket énekeltek, amelyeket zsoltároskönyvekből, imakönyvekből tanultak. Leggyakrabban a következő éneket énekelték: Mennyből az angyal, Krisztus Urunknak áldott születése, Fel nagy örömre, Mily ragyogó fény, Ó, szentséges fény; Csordapásztorok; Pásztorok, pásztorok; stb. A gyermekek két-három éneket énekeltek egy-egy háznál. Néhol, így pl. Regécen egy harmonikás is volt velük, aki kísérte az éneket. Miután befejezték az éneklést, a gazda vagy a gazdaasszony behívta őket. Regécen a kántálás menete némileg eltért az eddig leírt formától. A gyerekek csapatosan járták a

24. Vö. KROGMANN, Willy 1963. – FEHRLE, Eugen 1955. 37–41. – HDA, IV. 903–920. – SCHNEEWEIS, Edmund 1953. 105.
25. BÁLINT Sándor 1973. 34–38. – Ld. még RÉSŐ ENSEL Sándor 1867. 239–241.
26. SCHMIDT, Leopold 1963. 240. A karácsonyfa történetéhez, problematikájához vö. BOGATÜREV, Petr Grigorevics 1932–1933. és 1971. 387–392. – BÁLINT Sándor 1943. 230. – Katolikus Lexikon, II. 493–494. PÓCS Éva 1965. 125–126.

falut, de csak a rokonokhoz mentek el énekelni. Útközben puskával lövöldöztek, lyukas kulcsokkal csattogtattak stb. (Erről az adatról nehéz eldönteni, hogy a kántálás valamilyen formája – a falubeliek kántálásnak nevezik a szokást –, vagy pedig a vilia esti zajcsapásnak egy régebbi, a kántálással összeolvadt maradványa.) A regéci gyermekek nem várták meg, hogy behívják őket, hanem miután befejezték az éneklést, megkérdezték: *„Szabad bemenni?"* A háziak süteménnyel, borral kínálták őket, majd mielőtt elmentek volna, megajándékozták a kántálókat dióval, almával, süteménnyel, susinkával (aszalt gyümölcs), a későbbiekben pénzzel. A gyerekek az ajándékot a vállukon lógó tarisznyába tették, s a kántálás végén elosztották egymás között. A gyermekek este 8–9 óráig járták a falut, s őket a fiatalok követték. Az ismerős leányok, legények egy csapatba verődtek, s elsősorban egymáshoz, rokonokhoz, közelebbi ismerősökhöz mentek el kántálni. A felnőttek szintén kántáltak. A rokonság, sógor, koma összeálltak, s elmentek „megtisztelni" a legközelebbi rokonságot. A fiatalok és a felnőttek ugyanazokat az énekeket énekelték, mint a gyermekek. Ők azonban nem mentek be éneklés után a házakba, hanem egy-két ének után továbbmentek. A rokonok ugyan néha behívták a kántálókat és megkínálták őket valamivel, de azok nem maradtak sokáig. A kántálást igen komolyan vették, és veszik még ma is, főleg a gyermekek esetében. Ha a koma nem ment el a komájához, vagy a gyermek a keresztszüleihez kántálni, abból mindig harag volt. A fiatalok, felnőttek kántálása általában éjfélig tartott, s akkor a különböző csoportok együtt mentek az éjféli misére. A felnőttek és a fiatalok ma már nem járnak kántálni, viszont Abaújalpáron, Regécen, Mogyoróskán, Háromhután stb. még a legutóbbi években is kántáltak a gyermekek.

A kántálás európai kapcsolataira utalva elég azt megemlítenünk, hogy a karácsonyi énekek, énekesek, kolendálások a galíciai területektől Erdélyig a Keteli-Kárpátok területén mindenütt ismertek.[27] Ez a tény azonban nem azt jelenti, hogy a kántálás szokása valamely szomszédos népcsoporttól került át vidékünkre. *Bálint S.* mutatott rá, hogy a kántálás bizonyos formái szoros kapcsolatban állnak a barokk vallásossággal és hitélettel.[28] Valószínűnek tűnik, hogy a szokás nem népi, hanem egyházi eredetű és csak az utóbbi évszázadokban vált a paraszti közösségek ünnepi megnyilvánulásává. Adatainkból egyértelműen kitűnik, hogy vidékünkön a kántálásnak elsősorban az énekes formái dominálnak, s csak esetleges, töredékes nyomait találni a zajos, profán jellegű, dramatikus mozzanatokban bővelkedő kántálásnak, amely forma fokozottabb mértékben jellemző a szlovák, lengyel, ukrán területekre.

A kántálással rokon cselekmény az ünnepkör egyik legintenzívebben élő szokása, a betlehemezés. Az utóbbi néhány évben ugyan már egyetlen faluban sem játszották a játékot, korábban azonban minden faluban volt betlehemes játék. Mivel mennyiségileg elég nagy anyagot kell bemutatnunk, ezért csak a szereplőket és öltözéküket írjuk le részletesen, a szövegek közlésére – elsősorban terjedelmi okokból – nem vállalkozhatunk.[29]

27. BOGATÜREV, Petr Grigorevics 1929. 45. – KISIELEWSKA, Anna 1972.
28. BÁLINT Sándor 1938. 127.
29. A betlehemes játékok szövegeinek közzététele nagyjából megduplázná a tanulmány terjedelmét.

A játékot általában 13–16 éves fiúk játszották, akik a szövegeket, a szerepeket egy-egy idősebb embertől tanulták. A tanulást, attól függően, hogy hány új szereplő volt a játékban, egy hónappal, két héttel karácsony előtt kezdték. Délutánonként annál az öregembernél gyülekeztek, akitől a játékot tanulták. A „próbákat" csak úgy hétköznapi ruhában tartották. Egy-egy alkalommal egy-két órát töltöttek együtt. A szerepeket az adottságok határozták meg. A leggyakorlottabb, legidősebb legény játszotta az Öreget, mivel ez az alak kívánta a legtöbb spontaneitást, rögtönzési készséget, ennek a szereplőnek kellett „a legtöbbet kitalálnia". Az angyal és a pásztor szintén gyakorlott szereplő volt. Az új játékosok, attól függően, hogy hány pásztor szerepelt a játékban, a második vagy a harmadik pásztort alakították. A jelmezeket, a betlehemes templom kivételével a legények maguk készítették. Régebben még a templomot is maguk csinálták meg, de újabban már – ahol szükséges volt – az asztalos készítette el. A jelmezeket nem kellett minden évben újra csinálni, csak legfeljebb azokat, amelyek megrongálódtak, elszakadtak, esetleg elvesztek. A jelmezeket év közben valamelyik szereplő őrizte, általában olyan, akivel a következő évi játéknál is számoltak. A 17–18 éves legények ugyanis nem szívesen jártak betlehemezni. Itt kell megemlítenem, hogy Abaújalpáron, Fonyban és Hejcén a felnőttek is jártak betlehemezni. A felnőttek betlehemezése azonban már legalább húsz éve megszűnt.

Abaújalpáron heten járták a betlehemet: a két angyal, a két pásztor, a két öreg és egy hajdú. Fonyban ketten vitték a betlehemet – ezeknek semmi szerepük sem volt a játékban –, ment velük két angyal, két pásztor és az öreg. Regécen öt vagy hat játékos játszotta a betlehemes játékot: az öreg, az angyal és a három vagy négy pásztor. Mogyoróskán is egy angyal, három pásztor és (régebben két) öreg szerepelt a játékban. Két öreg főleg akkor volt, ha másik faluba is elmentek a betlehemesek. (Ennek az volt a nagyon egyszerű oka, hogy ha összetalálkoznának egy másik betlehemes csoporttal, számbeli fölényben legyenek, ilyenkor ugyanis mindig kirobbant a verekedés.) Baskón is nagyon hasonló volt a szereposztás: két angyal, két öreg és három pásztor. A csoport előtt ment a futár, aki bejelentette a játékosok érkezését, és kérte az engedélyt a játék bemutatásához. Látható tehát, hogy vidékünkön mindenütt szinte azonos szereposztásban játszották a játékot. Ugyanezt bizonyítják a hegyközi gyűjtések is, ahol a szereplők száma megegyezik az általunk gyűjtött adatokkal.[30]

A szereplőkhöz hasonlóan az öltözék, a jelmezek is nagy hasonlóságot mutatnak a vizsgált területen belül. Az angyalok és a pásztorok fehér szoknyában (Mogyoróskán régebben fehér patyolat gatyában) és fehér bő ujjú ingben szerepeltek. A vállaikon és derekukon keresztben színes, zöld és piros szalagok voltak. Az angyalok fejét henger alakú süveg díszítette, amit színes papírral vontak be, a tetejéről pedig több különböző színű szalag lógott le. A süvegre arany- és ezüstpapírból csillagokat ragasztottak. Abaújalpáron ráncos gyolcsgatyát és csúcsos süveget viseltek. A pásztorok öltözete csak annyiban tért el az előbbiektől, hogy a fejükön nem henger alakú, hanem csúcsos süveg volt. A kezükben csörgős botot fogtak. Az öreg egy rossz, régi kifordított gubát viselt, Mogyoróskán régebben egy rongyból készített süvege is volt. Arcát bőrből (leginkább nyúlbőrből) készí-

30. PETERCSÁK Tivadar 1971. 302.

tett álarc fedte, ami csak a szemeinek, illetve a szájának hagyott egy kis nyílást. Abaújalpáron még egy nagy piros, papírból készült nyelve is volt. Az álarcot hátul a tarkón kötötték meg. Testén kukoricafonást, szalmakötelet tekert körül, amire baltát, kulacsot, Regécen tollseprűt akasztott. Lábára Regécen és Óhután kolompot kötöttek. Az öreg kellékei elsősorban a játékosságot, a vidámságot szolgálták. A baltával csapkodott, ijesztgette a gyermekeket, a leányokat, a kulacsát mindenütt igyekezett megtölteni, a kolbászokat megpróbálta ellopni, s ha sikerült, akkor az övére kötötte stb.

A betlehemes templomot fából és papírból készítették. A lehetőségek szerint a falu templomát igyekeztek megformálni, utánozni. Kívül-belül be volt vonva színes (piros és kék) papírral. Belül szobrocskák, a Szent Család, bárányok, szamarak voltak elhelyezve, imakönyvből kivágott szentképek voltak felragasztva. A templom belsejében egy kis gyertya égett, amit rendszerint játék közben gyújtottak meg.

A betlehemesek alkonyattájt indultak el és végigjárták az egész falut, sőt más községekbe is elmentek. Amennyiben az éjféli mise kezdetéig nem végeztek, akkor még karácsony első napján is jártak. Regécről Háromhutára, és viszont, Mogyoróskáról Fonyba és Regécre (az egyik évben még Baskóra is átmentek), Abaújalpárról Boldogkőújfaluba és Aranyosra, Hejcére Vilmányból és Fonyból jártak betlehemezni. A játék végén a résztvevők közösen elmentek az éjféli misére. Egészen előrementek a templomban és ott álltak az egész mise alatt. Fonyban a betlehemes játék szereplői voltak az éjféli mise ministránsai.

Noha a szövegek közlésére nem volt mód, néhány sajátosságra így is érdemes felhívni a figyelmet. Elsősorban a játékok rendkívül nagy mértékű hasonlóságára kell utalni. Nemcsak a szereplők számáról, öltözetéről van szó, hanem a szöveg egyezéseiről is. A játékok menetét követve több olyan motívumra lehet utalni, amelyek néhol szó szerinti egyezésben fordulnak elő az egyes játékokban. Példaként elég utalni a „Rázd meg Öreg a bundád" kezdetű dalra, az offerálási jelenetre, vagy a nyája mellett egyedül virrasztó pásztor motívumára stb. A tartalmi egyezések a játékok szerkezeti felépítésében is tükröződnek (noha ezek a megállapítások már túlmutatnak az adott lokális vonatkozásokon). A beköszöntő után a játékok első részére az egyházi jelleg, illetve a pásztorokkal kapcsolatos motívumok a jellemzőek. A játék hangulata ekkor még ünnepélyes, komoly, helyenként kifejezetten szép. A játékok gerincét, középső részét a profán, komikus, nevettető, elsősorban az Öreg személyéhez kapcsolódó motívumok sora jelenti. A zárórészt pedig újra az egyházi hatás befolyásolja.[31]

Vilia este, sötétedés után nemcsak a betlehemesek járták a falvakat, hanem a pásztorok is jártak a házakhoz köszönteni. Azokban a falvakban, ahol több pásztor is volt, a gulyás meg a csordás járt együtt, a kondás külön, ez utóbbi azonban gyakran el is maradt,

31. Az említett játékokhoz fontos összehasonlító anyagot közöl ŽATKO, Rudolf 1956., ahol megtalálható a hollóházi és a rudabányácskai játék szövege is. A további hazai párhuzamokhoz vö. ISTVÁNFFY Gyula 1891. 398. – MANGA János 1940. 409–417. – Magyar Népzene Tára, II. 366–369., 357., 372., 381–382. és 593. számú játékok. SEEMANN Gábor 1881. 281. – N. BARTHA Károly 1931. – MAKKAI Endre–NAGY Ödön 1939. 150. és 159. – BODGÁL Ferenc 1957. A szlovák kapcsolatok tisztázásához segítséget nyújthat SULITKA Andrej 1973. – SVOBODOVÁ Júlia–LANGER Juraj 1971.

nem járt köszönteni. A pásztorok megálltak a házak előtt, az ablakok alatt, kürtöltek és karácsonyi énekeket énekeltek. Néhol, így Abaújalpáron, Fonyban és Hejcén kürtölés után nem énekeltek, hanem csak bekiáltották: *„Boldog karácsonyi ünnepeket kívánunk az egész háznépnek!"* A gazda ezután behívta őket, megkínálta süteménnyel, borral, pálinkával, s mielőtt elmentek volna, a gazdasszony lángossal ajándékozta meg őket. Baskón kalácsot adtak a pásztornak, Tokajban pedig sonkát és zsírozót (szalonnát) is kapott.[32]

A pásztoroknak – a karácsonyi köszöntéstől függetlenül – a szerződésükben is benn foglaltatott, hogy karácsonykor borral és kaláccsal kellett őket megajándékozni. Abaújalpáron karácsony első napján minden olyan család, amely disznót vagy tehenet tartott, a pásztorokat káposztás, túrós vagy lekváros lángossal ajándékozta meg. Legutóbb már csak egy községi pásztor volt a faluban, ő azonban még most is minden évben megkapta ezt a járandóságát. Itt csak megemlítem, hogy a pásztorokat számos egyéb alkalomkor is meg kellett ajándékozni, így az állatok első kihajtásakor, folyatáskor, elléskor stb. Az év ünnepei során húsvétkor és pünkösdkor kapott ennivalót a pásztor ajándékba.[33]

Visszatérve a pásztorok vilia esti köszöntésére, ez megint olyan szokásnak tűnik, amely különböző megjelenési formáiban elsősorban a Felvidékhez, Észak-Magyarországhoz kötődött. Az ide kapcsolódó rendkívül összetett szokáseseményeken belül három motívum világosan elkülöníthető. A pásztorok megajándékozásának, a köszöntésnek és a vesszőzésnek a motívumai azok, amelyek hol magukban, hol pedig egyéb elemekkel kombinálódva jelentkeznek. Ezen elemek közül a pásztorok megajándékozása, és kisebb mértékben a köszöntés is általánosan ismertnek tűnik a magyar nyelvterületen. A vesszőzés és főleg a vesszőzésnek a pásztorok megajándékozásával való összekapcsolódása azonban csak a Felvidék középső és nyugati részeire jellemző.[34] Vidékünkön szintén nincs nyoma az állatok és a pásztorok vilia esti megvesszőzésének. Annál fontosabb azonban a pásztorok köszöntése, amely szokás más elemekkel gazdagodva újévkor is felbukkan. Ez a szokásesemény pedig elsősorban keleti irányú kapcsolatokat mutat. Vagyis a Zempléni-hegyvidék jelen esetben a vilia esti vesszőzés és a szilveszter-újévi pásztorköszöntés két nagy területe közötti átmeneti zónának tekinthető. Azonban ezekre a megállapításokra a későbbiekben még visszatérünk, most csak jeleztük a problémát.

Az ünnepkör egyik legdominánsabb, legsokrétűbb cselekménysora a karácsonyi, a vilia esti vacsorához fűződik. A karácsonyi asztal hiedelemköre, a vacsora előkészítésének és elköltésének szokásai igen változatosak, gazdagok. Mivel azonban erről a témáról már volt alkalmam részletesebben szólni, nincs szükség az egyszer már leírtak ismétlésére.[35] Elégedjünk meg most annak hangsúlyozásával, hogy a karácsonyi vacsora vidékünkre jellemző szokáskomplexuma beleillik a Felvidék egészére jellemző képbe. Azonban számos motívum esetében éppen a Zempléni-hegyvidék falvai jelentik a határvonalat. Ki tudunk mutatni néhány olyan elemet (pl. a karácsonyi szalmának és szénának a gyü-

32. A tokaji adatot Gunda Bélának köszönöm.
33. A pásztorok megajándékozásának szokáskörét számos abaúji, zempléni adattal ld. UJVÁRY Zoltán 1975. 112–122. Területünk vonatkozásában vö. NIEDERMÜLLER Péter 1977a. 232.
34. Vö. MANGA János 1968. 52–66. – NIEDERMÜLLER Péter 1977b.
35. A karácsonyi asztal és vacsora szokáskörét részletesen tárgyalom NIEDERMÜLLER Péter 1977a. 229–232.

mölcsfák termékenységével való kapcsolata), amelyek a vizsgált területtől nyugatra már nem fordulnak elő (legalábbis eddigi ismereteink szerint). Ennek a ténynek valószínűleg településtörténeti okai vannak, s elképzelhető, hogy ezek a kultúrelemek csak addig terjedtek, ameddig az ukrán népcsoportok előrenyomultak. Természetesen ez csak feltételezés, ilyen jóval több anyagra és alaposabb elemzésekre lenne szükség a pontosabb megállapításokhoz.

Utalnunk kell a vilia délutánjához kötődő különböző varázsló- és jóslóeljárásokra, tiltásokra is. Baskón ekkor „truszkálták meg" a tyúkokat, hogy jól tojjanak. Mogyoróskán vilia estéjén a gazdaasszonynak le kellett ülnie, és akkor hamar lett kiscsirkéje. Ugyancsak Mogyoróskán a tyúkoknak abroncsból adtak enni, hogy szét ne menjenek, mindig összetartsanak. Vacsora után pedig a tojó liba fejét bekenték mézzel, hogy a gúnár „jobban szeresse, hogy sok kisliba legyen". Arkán[36], Nagyrozvágyon[37], Cigándon[38] és a Cserehát egyes falvaiban[39] szintén karácsonykor piszkálták meg a tyúkokat. A tyúkok abroncsból való etetése pedig általánosan ismert szokás a magyar nyelvterületen, viliához kapcsolódva azonban csak néhány adatot ismerünk.[40]

A szerelmi varázslásnak és jóslásnak is számos formája kötődött vilia napjához. Abaújalpáron, Boldogkőújfaluban, Boldogkőváralján, Regécen és Újhután, amikor az első tepsi bobájka kisült, a leányok kikaptak egy szemet és kiszaladtak vele a kapuba. Amilyen nevű férfival találkoztak elsőnek, olyan nevű legény vette őket feleségül. Fonyban ugyanez a szokás a lángossütéshez kapcsolódott. A faluban karácsonyra mindig sütöttek lángost, s így a leányok nem bobájkával, hanem lángossal gyakorolták ezt a cselekményt. Mogyoróskán, Regécen, Óhután és Baskón vilia este a leányok az ajtótól a szoba közepe felé összeseperték a szemetet, majd kivitték a trágya-, vagy szemétdombra. Ezután ráálltak és amelyik irányból először hallottak kutyaugatást, abból az irányból jött a jövendőbelijük. Emellett a szerelmi jóslásnak több, a korábbiakban már leírt formáját is gyakorolták.[41]

Az általunk bejárt falvakban mindenütt ismert szokás, hogy mielőtt az éjféli misére mentek volna, egy hagymafejet 12 részre felvágtak. A hagymagerezdekbe sót raktak, s egy-egy papírdarabkára állítva az asztalra tették. A papírszeletekre ráírták a hónapok nevét. Amikor visszajöttek az éjféli miséről, megnézték a hagymaszeleteket, s amelyiken megolvadt a só, az az általa jelölt hónapra esőt jósolt.[42]

36. BARTA János gyűjtése. DENIA 617.
37. ZSOVA Ilona 1971. 45.
38. NÉMETH Ibolya–OLSAVSZKY Jolán–SMAJDA Ilona 1971. 351.
39. ZUPKÓ Béla gyűjtése. DENIA 311.
40. Vö. DÖRFLER Fanni 1895. 212. – ISTVÁNFFY Gyula 1896. 371. – MANGA János 1968. 76. – MANGA János 1974. 41.
41. A karácsonyi szerelmi jóslás párhuzamaihoz vö. CS. PÓCS Éva 1965. 17–21. és 182–184. – BENKÓCZY Emil 1907. 101. – TOLNAI Vilmos 1899. 395. – VALENTÉNYI Gyula 1909. 43. – NOVÁK József Lajos 1914. 76. – NÉMETH Ibolya–OLSAVSZKY Jolán–SMAJDA Ilona 1971. 347. – BODNÁR Julianna–FARKAS Gyula 1971. 362. – SZTANCSEK József 1909. 300. – BÁLINT Sándor 1938. 125. – MANGA János 1942. 21. – MANGA János 1968. 85.
42. Vö. CS. PÓCS Éva 1965. 258. – SZENDREY Zsigmond–SZENDREY Ákos 1941. 62.

A tiltások közül azt a fonyi adatot említem meg, amely szerint viliakor nem volt szabad a házat kiseperni, mert kiseperték volna a jövő évi szerencsét is. Általánosan ismert tiltás, hogy karácsonytól vízkeresztig nem szabad a patakon mosni, mert ilyenkor mindenütt szenteltvíz folyik. Még ma is azt tartják a falvakban, hogy szerencsétlenséget, bajt jelent, ha karácsony első napján asszony vagy leány a ház első látogatója. Mogyoróskai hiedelem szerint, ha karácsony első napján az alsó szomszéd ment először a felsőhöz, akkor a gazdasága felfelé fog menni a következő évben, fordított esetben viszont lefelé.

Karácsony második és harmadik napján a gyermekek és a felnőttek járnak Istvánt, illetve Jánost köszönteni. A gyermekek általában csak a rokonokhoz mennek el, de a felnőtt férfiak és a legények jó ismerőseiket és barátaikat is felköszöntik. A névnapi köszöntő szövege mindkét alkalommal ugyanaz, csak a neveket helyettesítik be. Régebben nem jártak névnapot köszönteni az emberek, hanem akinek névnapja volt, vasárnap mise után elhívta a rokonait, barátait a kocsmába és vendégül látta őket. Ma már mindenki otthon tartja a névnapi mulatságot, de csak a férfiak részére. Az asszonyok is elmehetnek, de az ünnepi asztalhoz nem ülnek le. A gyerekek jobbára korán reggel járnak köszönteni. Valamilyen köszöntőt mondanak és már mennek is tovább. A rokonok a köszöntésért pénzt adnak nekik. A következőkben az egyik legáltalánosabban ismert köszöntő szövegét közlöm:

„Szent érzelem szállt e mai nap engem
István téged tisztelni eljöttem,
tudom tiszteléseim kedves fog lenni,
mert István estéje ma fog megjelenni.
Élte virágozzék, a búbánat tőle messzire távozzék!
Mint ahogy száll az égből a harmat a földre,
úgy szálljon az áldás az István fejére!
A háza népének legyen hű vezére,
tartsa meg az Isten annak védelmére,
Isten éltesse az Istvánokat sokáig!" (Abaújalpár)

SZILVESZTER, ÚJÉV

A karácsonyi ünnepeket szorosan követi a szilveszteri-újévi ünnepkör. Szilveszter napjának délutánján, estéjén a gyermekek kolompolni jártak, pattogtattak, ostort csattogtattak. Így hajtották ki a faluból az óesztendőt Abaújalpáron, Boldogkőújfaluban, Fonyban, Hejcén, Mogyoróskán, Baskón. A legények, a felnőttek és a pásztorok hasonló cselekményt, a gulyafordítás, szűzgulyahajtás szokását gyakorolták.[43]

Szilveszter délutánján és estéjén a leányok a szerelmi jóslásnak számos módját próbálták ki. A leányok ólmot öntöttek, vagy megrugdosták a disznóól oldalát, hogy ilyen módon tudjanak meg valamit jövendőbelijükről, férjhezmenetelük időpontjáról. Este minden faluban bált rendeztek. A mulatságot vagy az egész falu közösen rendezte az iskolá-

43. Összefoglalóan vö. NIEDERMÜLLER Péter 1977a. 232–233.

ban, vagy pedig az egy fonóba járók tartottak maguknak vidám összejövetelt a fonóházban. Az egy fonóba járók a közös bálba is együtt mentek. A fonóházban tartott szilveszteri mulatságra a legények vitték a bort, a leányok a levest, emellett töltött káposztát készítettek. A mulatságok általában hajnalig tartottak, akkor a résztvevők szétszéledtek, és elmentek a rokonokhoz, ismerősökhöz, barátokhoz újévet köszönteni. A gyermekek szintén jártak köszönteni. Elsősorban a rokonokat keresték fel újév napjának reggelén, néha egészen hajnalban. A falvakban sokféle köszöntőt ismernek és mondanak még ma is. Ezek közül most csak hármat közlök:

„Székre állok, nagyot kiáltok, hogy meghalljátok,
Boldog új évet kívánok!" (Abaújalpár)

„Ez új év reggelén szépen virradjatok,
az Isten áldása rajtatok maradjon.
Boldog új évet kívánok!" (Fony)

„Adjon Isten bort, bő búzát, békességet,
holtunk után léleküdvösséget!
Engedje az Isten, hogy több új esztendőt is
megérhessünk erőben, egészségben!
Dicsértessék a Jézus Krisztus!" (Mogyoróska)

A gyermekek a köszöntésért pénzt, a felnőttek bort, süteményt kaptak. A gyermekek egész délelőtt járták a falut, míg a felnőttek csak hajnalban, s korán reggel már hazamentek.

Bizonyos tiltások is kapcsolódtak szilveszterhez és újévhez, ezek azonban elég jellegtelenek, s nem is tartották ezeket olyan komolyan, mint pl. a Luca-napi tiltásokat. Általánosan ismert hiedelem szerint, ha újév napján nő, asszony, vagy leány ment elsőnek a házhoz, az bajt, szerencsétlenséget jelentett. Újév napján ebédre tyúkot vagy egyéb szárnyast nem volt szabad főzni, mert akkor elrepül a szerencse. A leggyakrabban disznósültet készítettek, mert a disznó a házba túrja a gazdagságot.

A leírásokból is kiderült, hogy a szilveszter-újévi ünnepkör vidékünkön nem volt jelentős időpontja az évnek. A kapcsolódó szokások legnagyobb része – a gulyafordítást, szűzgulyahajtást kivéve – jellegtelen, az egész nyelvterületen ismert cselekmények.

VÍZKERESZT (JAN. 6.)

A nap a görög katolikusok számára régebben karácsony ünnepének felelt meg, amire a mogyoróskaiak még emlékeznek is. Ma már az ünnep domináns motívuma a vízszentelés, amely szokás főként a keleti egyházban ősidők óta ismert. A vizet a templomban szenteli meg a pap, és az emberek egy kis üvegben visznek belőle haza, otthon az ablakban, vagy a konyhában tartják. Abban az esetben, ha a pap nem szentelte meg az istállót, a jószágot, akkor a gazda meghinti őket a szenteltvízzel. Abaújalpáron és Baskón a hazavitt szenteltvizet akkor is széthintették a ház sarkaira, ha később a pap megszentelte

a házat. A szokást azért gyakorolták, hogy a gonosz szellem ne férjen a ház lakóihoz. Mogyoróskán, Regécen, Háromhután, Baskón és Fonyban még emlékeznek arra, hogy régebben a kútnál szentelte a pap a vizet, s innen indult megszentelni a házakat. A házszentelést a pap, a harangozó és a ministránsok végzik. Azelőtt minden házat, az istállókat, sőt a jószágokat is megszentelte a pap. Ma már csak a házakat, sőt néhol (pl. Fonyban, Abaújalpáron, Boldogkőváralján) csak az új vagy az újonnan beköltözött házakat szenteli meg. Ezekben a falvakban egyéb alkalmakkor a gazda hinti szét a szenteltvizet a házban és az istállóban. A szentelést mindig a paplaknál kezdik, majd az iskolát s a harangozó házát szentelik meg, és csak ezután került sor a többi házra. A papot, de gyakran a harangozót és a ministránsokat is megkínálták borral, pálinkával, süteménnyel. Az utóbbi időben azonban egyre inkább csak pénzt adnak, egy-egy háznál 10–20 forintot. Ezt a jövedelmet vagy eltette magának a pap, vagy pedig a templom, a templomi zászlók gondozására fordította. A harangozó és a ministránsok, ami pénzt kaptak, eltették, majd szétosztották maguk között.[44]

Magát a szenteltvizet rendkívül sokféle célra használták. Az állatokat és az istállót azért hintik be vele, hogy a boszorkány ne férhessen a jószághoz. A betegek mindig ittak egy korty szenteltvizet, hogy hamarabb meggyógyuljanak. Mogyoróskán a súlyos beteggel, a haldoklóval is itattak egy kortyot, hogy könnyebb legyen az útja a másvilágra. Szerencsen pedig azért ittak a szenteltvízből a család tagjai, hogy a betegség elkerülje őket.[45]

A víz megszentelése és a vízkereszti házszentelés a magyar nyelvterületen mindenütt ismert.[46] Ezek a cselekmények azonban nem etnikumhoz, nemzetiséghez, hanem valláshoz kötődnek. A vízszentelés a görög katolikus vallás hatását mutatja, s erre utal az a tény is, hogy a vízszentelést először említő 11. századi forrás is hangsúlyozza, a cselekményt „görög módra" hajtották végre.[47]

A szenteltvízzel kapcsolatos cselekmények mellett, két faluban, Abaújalpáron és Mogyoróskán megtaláltam a csillagos játék nyomait is. Baskón és Óhután szintén hallottak a játékról, azonban ezentúl semmit sem tudtak mondani róla. Mogyoróskán viszont még a játék töredékes szövegét is sikerült lejegyezni. Abaújalpáron tízen jártak a csillaggal: a Szolgabaka, Heródes király, a két Keleti Bölcs, Szent József, a négy pásztor és a zsidó. Mogyoróskán – némi különbséggel ugyan – de ugyanezek a szereplők játszottak. Az itteni játékban két pásztor szerepelt, a két bölcs helyett a Napnyugati és a Napkeleti király lépett a színre, a csillagot pedig egy külön játékos, a csillaghordozó vitte. A játékot, a szöveget szintén az idősebbektől tanulták, de ma már Mogyoróskán is csak néhány öregember emlékszik a töredékekre. Az abaújalpári játék szövege le is volt írva, a szövegkönyv azonban elveszett, s a játékra ma már alig emlékeznek. A próbákat kb. egy hónappal előbb kezdték. A tanulás némileg nehezebben ment, mint a betlehemes játékok esetében,

44. Katolikus Lexikon, IV. 483. – BÁLINT Sándor 1973. 153.
45. BÁLINT Sándor 1938. 158.
46. BÁLINT Sándor 1938. 157–159. – BÁLINT Sándor 1973. 152–157. – ISTVÁNFFY Gyula 1896. 365. – DÖRFLER Fanni 1895. 40–41. – KISS Áron 1891. 251. – PETERCSÁK Tivadar 1973. 395–396.
47. DÖMÖTÖR Tekla 1964. 162.

itt ugyanis bonyolultabb előadásbeli helyzetek adódtak. A szerepeket az adottság határozta meg. A királynak határozott, jó fellépésű embernek kellett lenni, olyannak, aki ismerte a „traktust". A pásztoroknak ezzel szemben igen jól kellett énekelni. A csillagosok két időpontban, vízkeresztkor, illetve régebben viliakor jártak. Mogyoróskán karácsonyi játéknak is nevezték, amit január 6-án adtak elő. Ennek nyilvánvaló oka, hogy a görög katolikus lakosság január 6-án tartotta karácsony ünnepét, ahogyan erre már többször utaltam.

A szereplők öltözete, jelmezei, akár az egész játék számos hasonlóságot mutat a betlehemes játékok szereplőinek viseletével. A csillaghordozó fehér inget és süveget viselt, amely utóbbira csillagokat, félholdat ragasztottak. A süveg tetejéről színes szalagok lógtak le. A pásztorok szintén fehér öltözetben voltak, fejüket világoskék, vagy rózsaszín süveg koronázta. A süvegre csillagokat ragasztottak, tetejére színes, lelógó szalagokat erősítettek. Mellükön és hátukon keresztben színes szalagok, kezükben csörgős bot volt. Heródes és a két király öltözete megegyezett. Színes papírokkal díszített koronát, oldalukon fakardot, fehér inget, fekete nadrágot és csizmát viseltek. Szent Józsefen fehér ing és szoknya volt, hátán világoskék palást. A süvegre és a palást hátára nagy keresztet varrtak. A zsidó bőrből készült álarcot viselt, olyat, mint a betlehemes játékok öregje. Öltözete ugyanolyan nevetséges és rongyos volt, mint az öregé. Hátán rossz fazekak, derekán kolompok voltak stb. Abaújalpáron már kevésbé volt gazdag a szereplők jelmeztára. A játékosok rendes utcai ruhában voltak, csupán néhány ruhadarab jelezte szerepüket. Szent József jelentette az egyedüli kivételt, mert rajta fehér ruha és égszínkék palást volt. A zsidót arról lehetett megismerni, hogy – bár utcai ruhában volt ő is – öltözéke rendkívül rongyos volt. A király és a keleti bölcsek koronát, a pásztorok pedig csúcsos süveget viseltek. A csillag rostakéregből készült, Mogyoróskán négy, Abaújalpáron hat sugara volt. A csillagot elöl vékonyabb, hátul vastagabb papírral vonták be. Hátul azonban hagytak egy kis rést. A csillag ugyanis belül üreges, s ide egy gyertyát állítottak, amit később meggyújtottak. Az egészet egy kis állványra erősítették úgy, hogy körbe lehessen forgatni.

A játék töredékes szövegét, mint már jeleztem, csak Mogyoróskán sikerült felgyűjtenem, azonban ennek közlésétől – ugyancsak terjedelmi okokból – el kell tekintenünk. A játék első részében a két pásztor hírét veszi Jézus születésének. Ezt követi a zsidó és Heródes jelenete, amelyben Heródes közli a zsidóval, hogy minden három éven aluli gyermeket, így az ő gyermekeit is, meg fognak ölni, nehogy Jézus életben maradjon. A zsidó állandóan ugrál, bohóckodik, összevissza beszél, egyáltalán nem a helyzetnek megfelelően viselkedik. E komikus jelenet végén a játékosok egyházi ihletésű énekeket énekelve távoztak.

Ez a vízkereszti játék már az első pillantásra is számos hasonlóságot mutat a betlehemes játékokkal. Az öltözet, a viselet hasonlóságára már utaltunk, ugyanez megfigyelhető a szereplők esetében is. A csillaghordozó ugyanazokkal a tulajdonságokkal, funkciókkal bír, ugyanazokat a feladatokat látja el, mint a betlehemes játékokban az angyal. A betlehemes játékok öregje és a zsidó alakja között még kézenfekvőbb a párhuzam. Lényegében a pásztorok is mindkét játékban hasonló funkciókat töltenek be. A két játéktípus szerkezetét is könnyen párhuzamba lehet állítani. A vízkereszti játék elejét és végét, ugyanúgy, mint a betlehemes játékok esetében, a komoly, ünnepélyes, vallásos hangulat

jellemzi, amely megmutatkozik a szövegekben, de a szereplők viselkedésében is. Ezekben a szövegrészekben egészen kis motívumok egyezését is ki tudjuk mutatni. Így pl. a betlehemes játékok mindegyikében ismert motívum – legalábbis vidékünkön – amikor Szűz Mária ringatja, altatja Jézust. Ugyanezt a motívumot a vízkereszti játékban is megtaláljuk. A regéci betlehemes játékban így énekeltek: *„Csak aludj fiacskám, aludj virágocskám, aludj, aludj kis Jézuskám"*. Ugyanez a motívum a vízkereszti játékban így hangzott: *„Feküdj, feküdj virágom, feküdj édes Jézusom"*. Az ilyen és hasonló jellegű párhuzamok felsorolását hosszasan folytathatnánk.

A vízkereszti játékban, noha itt is a cselekmény központi része a zsidó bolondozása, mégis kisebb jelentősége van a vidám, komikus mozzanatoknak, mint a betlehemes játékok esetében. Azonban nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a vízkereszti játék szövege töredékes, nem tudjuk mely részek estek már ki az emlékezetből. Ugyanakkor éppen az a középső párbeszédes rész az, ami élesen elkülöníti egymástól a betlehemes és a vízkereszti játékot. A betlehemes játékok párbeszédes részei egy minden valóságalapot nélkülöző, fiktív történetet elevenítenek meg. A vízkereszti játék gerincét attól a pillanattól kezdve, hogy a két király Heródeshez fordul, az ismert bibliai történet, helyenként szó szerinti felelevenítése jelenti. Ez az a pont, amelynek alapján két külön, önálló játékról beszélhetünk. A másik ilyen, a két játéktípust egymástól megkülönböztető tényező, Heródes király szereplése. Heródes csak a vízkereszti játékokban bukkan fel, a betlehemes játékokból minden esetben hiányzik.

A továbblépéshez, a távolabbi és közelebbi kapcsolatok kimutatásához első lépésként le kell szögeznünk, hogy csak a dramatikus jellegű, párbeszédes játékokra fordítjuk a figyelmünket. A csillaggal való járást, a csillaggal való kolendálást most kizárjuk a vizsgálat köréből. *Bálint S.* és *Dömötör T.* 16. és 17. századi adatokat említenek a játékkal kapcsolatban, ezek azonban minden bizonnyal azokra a szokáseseményekre vonatkoznak, amelyeket éppen az előbb zártunk ki kutatásaink köréből.[48] Számunkra most az a lényeges, hogy Kelet-Európa népeinél, az ukránoknál, a lengyeleknél, a szlovákoknál, a cseheknél, a morváknál és a magyaroknál mindenütt ismeretes a pásztorjáték valamilyen formája.[49] Természetesen a különféle játéktípusok között számos átmeneti forma létezhetett, *Dömötör T.* mégis úgy látja, hogy a Heródest középpontba állító játékok domináns elterjedési területe az orosz, lengyel és román nyelvterület.[50] Noha az általunk leírt játékot is ebbe a csoportba sorolhatjuk, mégis egész sor problémával találjuk magunkat szembe. Először is az adatok hiánya, összevisszasága és használhatatlansága miatt aligha lehet megállapítani a dramatikus vízkereszti játékok hazai elterjedését, s így a további kérdések felvetése szinte felesleges. Azt azért hangsúlyozni kell, hogy a csillagozás – illetve jobbára annak nem dramatikus formája – ismert a szlovákoknál is.[51] Továbbá

48. BÁLINT Sándor 1938. 159. – DÖMÖTÖR Tekla 1964. 168.
49. Vö. HDA II. 448–462. – FEHRLE Eugen 1955. 62–63. – SULITKA Andrej 1973. 82–83. további irodalmi utalásokkal. 1975 szeptemberében magam is gyűjtöttem ilyen játékokat Délkelet-Lengyelországban.
50. DÖMÖTÖR Tekla 1964. 167–169.
51. A már említett munkák mellett vö. még HORVÁTHOVÁ, Emília–URBANCOVÁ, Viera 1972. 214.

feltétlenül figyelemreméltó tény, hogy *Bednarik R.* közöl egy olyan István-napi játékot, amelynek szövege szinte szó szerint megegyezik az általunk gyűjtött szöveggel.[52] Arra is utalnunk kell, hogy a Keleti-Kárpátok vidékén lakó lengyeleknél és ukránoknál sokkal nagyobb a jelentősége ezeknek a dramatikus játékoknak. Az ukrán hatást mutatja némely játékokban a szereplők oroszos neve. *Ernyey J.* ebből a tényből a játéktípus orosz, illetve ukrán eredetére következtet.[53] Emellett feltétlenül meg kell említenünk a galíciai lengyelek idevágó hagyományait. Saját gyűjtésemből is több olyan játékot tudok idézni, amely mind formájában, mind tartalmában hasonlít a mogyoróskai játékhoz. Azt kell tehát leszögeznünk, hogy a játék elsősorban az ukrán és lengyel változatokkal mutat kapcsolatot, azaz valószínűleg egy északkeleti irányból érkezett jelenséggel van dolgunk. Ennél többet jelen pillanatban nem is állíthatunk, hiszen éppen a minden további vizsgálat alapját jelentő anyag az, ami hiányzik. A pontosabb és általánosabb jellegű megállapításokhoz anyaggyűjtésre, a liturgia-, és egyháztörténet adatainak a feldolgozására van elsősorban szükség.

GYERTYASZENTELŐ (FEBR. 2.)

E napon elsősorban a katolikus lakosság, de Boldogkőváralján, Fonyban és Hejcén a református lakosság is, gyertyát szenteltetett a hajnali misén. A szentelt gyertyát mindenki hazavitte, s ha nagy vihar, villámlás, égzengés van, akkor meggyújtják, hogy a villám a házba ne csapjon. A haldokló kezébe szintén szentelt gyertyát illesztettek, és a halott mellett is szentelt gyertya égett.

A gyertya szentelésének szokása megint egy olyan cselekmény, amely elsősorban a valláshoz kötődik, s ez határozza meg elterjedési területét is.[54] Ezek a szertartások az egyházi gyakorlatból kerültek át a paraszti szokásrendszerbe. Valójában a gyertya megszentelése, sőt a szentelt gyertya is a mai egyházi gyakorlat része.

FARSANG

A szilveszteri-újévi ünnepkörhöz hasonlóan a farsangi ünnepkör is szegényesebb az általunk kutatott területen. Bált, mulatságot persze minden faluban rendeztek. A mulatságot leginkább farsang végén, a hamvazószerda előtti vasárnapon tartották. A bált régebben az egy fonóba járó asszonyok, leányok, legények közösen rendezték, s ezt az

52. BEDNARIK, Rudolf 1943. 85.

53. ERNEY József 1904. 38–40. Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a csillagozás a románoknál is elterjedt. Vidékünk szempontjából azonban a román hatásnak aligha lehetett jelentősége. Vö. VULPESCU, Mihail 1927. 25–27.

54. Az ünnep történetéhez vö. Katolikus Lexikon II. 232. A szentelt gyertyához SZENDREY Zsigmond–SZENDREY Ákos 1940. 205. – BÁLINT Sándor 1938. 167. A szentelmények felhasználásához általában SZENDREY Zsigmond 1938.

alkalmat Baskón, Mogyoróskán és Regécen *puscsenyálás*nak nevezték.[55] Ilyenkor a leányok fánkot, *kröplit* sütöttek, tejbekását főztek, a legények bort hoztak és zenészeket szereztek. Mogyoróskán, Regécen, Óhután és Baskón maguk az ottani legények zenéltek; legjobban a „citeramuzsikát" szerették. A többi faluban cigányokat fogadtak a legények. A bálokban, fonóházakban – főleg régebben – különféle maskurások, *mórikák* jelentek meg. Leginkább fiatal legények öltöztek fel valamilyen jelmezbe, bár néha a gyermekek is játszottak maskurát. Leggyakrabban csak valami rossz ruhát, kifordított bundát, gubát vettek fel, az arcukat bekenték korommal, vagy egyéb festékkel és a gyermekeket, leányokat asszonyokat ijesztgették. Regécen a mórikák rossz kabátot, szoknyát, kifordított ruhát öltöttek magukra, a fejükbe kalapot csaptak, amire egy kisebb tollseprűt kötöttek. Az arcukat gyakran maguk készítette, félelmetes kinézetű álarc takarta. A mórikák végigmentek a falun, s akivel találkoztak, azt megtáncoltatták, megforgatták, megfogdosták.

Abaújalpár, Boldogkőújfalu és Boldogkőváralja kivételével mindenütt emlékeznek a kecskés alakoskodóra, amely farsang mellett egyéb alkalmakkor (kukoricafosztás, fonó stb.) is megjelent.[56]

A farsangi ünnepkörhöz régebben bizonyos adománykérő szokások is hozzátartoztak. Baskón a legények bundában, csepűszakállal járták a falut farsangkor. Mindegyik vitt magával egy nyársat, s arra szalonnát, sódart, kenyeret kéregettek. Idős adatközlőm szerint a legények *kolektálni* jártak. A szokásoknak ebbe a csoportjába sorolható az a cselekmény is, amire már a századforduló táján felfigyeltek. Eszerint az óhutai leányok farsang végén szépen felöltöztek, és sorra járták a legényes házakat. Vittek magukkal szappanos vizet és borotvát, hogy a legényeket megborotválják. A legények csak pénzzel válthatták meg magukat, s az így összegyűlt összegből fedezték a táncmulatság költségeit.[57]

NAGYBÖJT[58]

A böjti időszak hamvazószerdával kezdődik és hét héten keresztül tart. Hamvazószerdán a katolikusok hamvazkodtak, s ehhez régebben a nagyszombati szentelt tűz hamuját használták. Mogyoróskai hiedelem szerint, e napon tilos fonni és varrni, mert az aprójószág görbe nyakú lesz. A legtöbb faluban – főleg a görög katolikusok – már hamvazószerdán csak tejes ételeket készítettek. A böjti időszak kezdete előtt mindenütt félretettek, illetve gondosan kifőztek néhány edényt, fazekat, és a böjtben csak ezekben főztek. Böjt idején csak olajjal főztek és sütöttek. A tényleges böjt csak a hét két vagy három napjára vonatkozott. A legtöbb faluban szerda és péntek a böjtös nap, Mogyoróskán hétfő, Regécen pedig szombat is böjtös napnak számított. Ellenben Baskón egy héten

55. A kárpátalji ukránok hasonló módon *puščanje*-nek nevezik a farsangi mulatságot. Vö. BOGATÜREV, Petr Grigorevics 1929. 65.
56. Vö. UJVÁRY Zoltánnak a kötetben közölt tanulmányával.
57. BOROVSZKY Samu é. n. 166–167.
58. Tanulmányomnak ez a része rövidebb formában már megjelent: NIEDERMÜLLER Péter 1978–1979.

egyszer, hétfőn megengedték a zsíros ételek fogyasztását, húst azonban csak vasárnap ehettek. A leggyakoribb böjti ételek a káposzta, a krumpli, a bab, a gomba, a gyümölcsleves, a tejes krumplileves, a tejbedara, a csipetke tészta, a tej, a tea voltak. Boldogkőváralján nagyon kedvelt böjti táplálék volt a korpacibere. Ezekből az alapanyagokból természetesen egész sor különféle ételt tudtak készíteni az asszonyok, noha a böjti táplálkozás rendkívül egyhangú volt. Ma már jobbára csak az idősebbek tartják a böjtöt, a fiatalabbak csak pénteken tartózkodnak a húsételektől.

Érdemes néhány szót szólni a böjt egyéb vonatkozásairól is. Ilyenkor tiltva volt mindenféle mulatság, szórakozás. Mogyoróskán, Regécen és Baskón a legények nem járhattak a leányokhoz. A kocsmába is csak nagyon ritkán jártak el az emberek. Mogyoróskán az idősebbek még emlékeznek arra, hogy böjt ideje alatt a férfiak nem dohányoztak és nem ittak szeszes italt. A leányok vasárnaponként a templomban találkoztak, ahol közösen imádkoztak. Mogyoróskán keresztesvasárnap (nagyböjt harmadik vasárnapja) a leányok végigjárták a faluban, illetve a falu határában levő kereszteket, és mindegyiknél elénekeltek néhány nagyböjti éneket. Ezt a szokást a közelmúltban még gyakorolták.

VIRÁGVASÁRNAP

E napon vidékünkön mindenütt barkát szenteltetnek. A barkát mindenki maga szerzi be, s viszi el a templomba, ahol a pap megszenteli. Hejcén a barkát a harangozó szedi össze és ő is osztja szét a szentelés után. A szentelt barkát a szobában a gerenda alatt, vagy a szentkép mellett tartották. Nagy villámláskor, égzengéskor tűzbe dobnak néhány szemet, vagy egy ágat, hogy a füstje az Istenhez szálljon és a villám elkerülje a házat. Régebben amikor hazavitték a barkát, otthon minden családtag bekapott egy szemet, hogy ne fájjon a torkuk, illetve, hogy a hideglelés el ne kapja őket. Az ágakat a következő évig őrzik, akkor a tűzre vetik. Abaújalpáron a már elhasznált ágakat elvitték a templomba, ahol ezeket elégették és a hamut felhasználták a hamvazószerdai hamvazkodásnál. Ugyancsak Abaújalpáron a katolikusok régebben körmenetet tartottak a templom körül.

A barkaszenteléssel kapcsolatban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a kétségtelenül régi egyházi gyakorlat mellett a barkának szoros kapcsolata van a különböző zöld ágakkal, a fatisztelettel stb. Ennek bizonysága az a rendkívül gazdag szokáskomplexum, amely a német nyelvterületen virágvasárnapjához kötődik.[59]

59. Az ünnep történetéhez vö. Katolikus Lexikon IV. 479. A párhuzamokhoz VARGA János 1870a. 183. – SZENDREY Zsigmond 1935. – SZENDREY Zsigmond 1941. – MANGA János 1942. 29. – MANGA János 1968. 120–121. – BÁLINT Sándor 1938. 191–193. – BÁLINT Sándor 1973. 194–200. – BOGATÜREV, Petr Grigorevics 1929. 65. – ZIBRT, Čenek 1950. 238–241. – FEHRLE, Eugen 1955. 121–123. – MAHR, Ottó 1957. Különösen fontos GRASS, Nikolaus–GRASS-CORNET, Marie–MELLITZER, Rudolf 1957. 30–47.

HÚSVÉT

Karácsony mellett húsvét az év másik legfontosabb ünnepe. A húsvéti ünnepkör nagyhéttel kezdődik. A katolikusok nagyhéten minden este keresztúti ájtatosságot tartanak. Ma már felmennek a templomba, de régebben gyakori volt, hogy egyedül, vagy a családdal közösen otthon tartották meg az ájtatosságot. A nagyhét napjai közül elsősorban csütörtökhöz, péntekhez és szombathoz fűződnek említésre méltó cselekmények.

Nagycsütörtökön mindenütt megszűnik a harangozás. Fony kivételével minden faluban délután háromkor harangoznak utoljára, Jézus halálának emlékére. Fonyban délelőtt 10 órától nem harangoznak. A harangot mindenütt fából készült kereplő helyettesíti, amellyel ugyanúgy jelzik az időt, mint a haranggal. A harangok egészen a nagyszombati feltámadásig némák maradnak. Ez a szokás még ma is minden faluban megfigyelhető, elsősorban azért, mert meglétét egyházi előírások szabályozzák. Abaújalpáron már e napon megkezdődött az általános tisztálkodás. Kimeszelték, kitakarították az ólakat, istállókat, lakóházakat, udvarokat. Rendbe tették a gazdasági szerszámokat, felseperték az utcát. Itt említem meg azt a mogyoróskai hiedelmet, amely szerint nagycsütörtökön éjfélkor a patakokban egy percig víz helyett bor folyik.

Nagypénteken a ház körüli legszükségesebb tennivalókon kívül már semmiféle munkát sem végeztek. Ugyanez az előírás nagyszombaton is érvényben volt. Ma már a tilalom nem olyan erős, mint régebben, de a mezőn még ma sem dolgoznak. A szentsírt már korábban elkészítették, s nagypéntek délután mindenki elment a sírhoz imádkozni. Különösen szigorúak voltak az e napra vonatkozó böjti előírások. Főtt ételt egyáltalán nem ettek. Igen gyakori étel a babsaláta hagymával, olajjal, ecettel elkészítve. Estére általában tejeskávét, túrós metéltet vajjal, vagy savanyú tojáslevest tejföllel ettek. (Talán érdemes megemlíteni egy idősebb abaújalpári adatközlőmet, aki nagypénteken egész nap csak pattogatott kukoricát evett.) E nappal kapcsolatban többféle szokás és hiedelem kapcsolódik a vízhez. Mogyoróskán azt tartották, ha valaki nagypéntek hajnalban lemegy a patakhoz és amíg a madár át nem repüli a vizet, háromszor belemártja a haját a vízbe, akkor szép, hosszú haja lesz. Mogyoróskán, Regécen, Óhután, Baskón azt mondják, hogy a nagypéntek éjjeli vízzel, amíg a madár azt át nem repüli, sebeket lehet gyógyítani.

Nagyszombaton délelőtt a pap a templom udvarán régebben tüzet szentelt. Erről a szokásról minden faluban hallottak, de az emlékezet szerint csak Abaújalpáron, Mogyoróskán, Baskón és Óhután gyakorolták. Ilyenkor a harangozó nagy tüzet rakott a templom udvarán, amely felett a pap sokáig imádkozott, majd szenteltvízzel leöntötte. A parázsból, az üszökből az emberek vittek haza, s otthon beledobták a tűzbe. A hamut elrakták hamvazószerdáig, és azzal hamvazkodtak. Amikor a pap már nem szentelt tüzet, az emberek egy ideig maguk hintették azt be szenteltvízzel. A későbbiekben azonban ez a szokás is elmaradt. Egyetlen idős adatközlőm szerint nagyszombaton reggel Baskón eloltották a tüzet, s a szentelt tűz parazsával gyújtották meg újra.[60] A legfontosabb nagyszombati szertartás azonban a feltámadás, amely újra csak az egyházi gyakorlatban

60. A tűzszenteléshez vö. ZALÁN Menyhért 1928. – BÁLINT Sándor 1938. 205.

gyökerező cselekmény. A római katolikusok számára a feltámadási körmenet általában délután 6 órakor van. Az egyedüli kivételt Regéc jelenti, ahol nincs pap, s emiatt este 10 óra körül tartják a feltámadást, amikor a római katolikus pap Fonyból áttér. A görög katolikusok feltámadási szertartását húsvét hajnalban tartják úgy, hogy virradatra véget érjen. A görög katolikusok ettől kezdve egész húsvétban *„Feltámadt Krisztus"* köszöntéssel üdvözlik egymást, amire azt felelik: *„Valóban feltámadt"*. Ez a köszöntési mód a görög katolikus vallású lakosságra mindenütt jellemző.[61]

A tulajdonképpeni húsvéti ünnepek régebben három napig tartottak, mára azonban a harmadik nap már elmaradt. A reformátusok, akik a nagyböjtöt sem tartották, régebben is csak két napig ünnepeltek. Húsvét első napján mindenütt ételt szenteltetnek. Az ételeket, főtt sonkát, főtt tojást, kalácsot, tormát, túrót, édes túrót, sódart, tölteléket, kolbászt külön kis kosárkába, Regécen tálcán viszik el a templomba. A kosarat külön erre a célra készített hófehér, esetleg mintás kendővel takarják le. Az ételt a reggel 7 órai misén szenteli meg a pap, majd miután hazavitték, az egész család a megszentelt ételből evett. A szentelt sonka csontját régebben nem dobták ki, s félretették a kalács morzsáját is. Hitük szerint, ha a szentelt sonka csontját nagy viharban a tűzre teszik, akkor biztos, hogy nem csap a házba a villám. A szentelt kalács morzsáját a tyúkoknak adták, hogy sokat tojjanak. Húsvét másodnapján a legények és a férfiak locsolkodni járnak. Régebben csak vízzel öntözködtek. Bementek a házakhoz, kihívták a lányokat és egy vödör vízzel jól leöntötték őket. Ha a leány húzódozott és nem akart kijönni a házból, elkapták és ruhástól befektették a vízzel teli itatóvályúba. Gyakran az utcán is elbújtak a legények és a sétáló, vagy valahová igyekvő leányokat alaposan leöntötték. A legényeket minden háznál behívták és sonkával, borral, süteménnyel kínálták. Ma már jobbára csak a fiatalabb legények és gyerekek járnak öntözködni, de ők is csak kölnivízzel. A leányok, asszonyok másnap, húsvét harmadnapján adták vissza a kölcsönt. Gyakran meglesték a legényeket és egy nagy vödör vízzel leöntötték őket. Ezért már nem járt ajándék, de a gyermekek, legények mindig kaptak az öntözködésért hímes tojást, pénzt. A hímes tojásokat az asszonyok, leányok odahaza készítették, de pl. Óhután, Mogyoróskán, Baskón még ma is készítenek festett tojásokat. Ma már természetesen boltban vásárolt festékkel végzik a díszítést, régebben azonban különféle eljárásokat ismertek. A tojások megfestésének egyik módja az volt, amikor az asszonyok, vagy a leányok megfőzték a zöld vetést, s ebbe a forró vízbe beletették a tojást, amitől az szép, világoszöld színt kapott. A barnás színű tojásokat hagymahaj segítségével készítették. A hagymahajat a zöld vetéshez hasonlóan megfőzték, s amikor a víz forrni kezdett, beletették a tojásokat. Ezek a tojások mind egyszínűek voltak, nem került rájuk semmiféle minta. Nagy számban készítették ezeket a tojásokat pl. Abaújalpáron, Fonyban, Hejcén, Boldogkőújfaluban. Legkedveltebbek azonban azok a tojások voltak, amelyekre valamilyen mintát, alakot rajzoltak. Ez úgy készült, hogy a tojás héjára viasszal rárajzolták a kívánt mintát. Leginkább virágokat, szíveket rajzoltak, a leányok kedvesük nevét írták a tojásra. Az így előkészített tojásokat aztán a már említett zöld búza, hagymahaj, vagy jégerfahaj

61. Vö. RÉSŐ ENSEL Sándor 1867. 323.

(Regéc) levében megfőzték. Ahol a viasszal „megírták" a tojást, ott a festék nem fogta meg, s így a minták fehéren maradtak.[62]

Húsvétkor, különösen annak első napján a táplálkozás is ünnepibb volt, mint egyéb alkalmakkor. Reggelire általában húsvétra készült kalácsot ettek tejeskávéval. Ebédre töltött tyúkot, sült húst, töltött káposztát, húslevest, esetleg főtt sonkát készítettek. Boldogkőváralján, Fonyban és Hejcén a jobb módú családok húsvétra bárányt vágtak, amit töltve vagy sülve fogyasztottak. Érdekes hiedelem fűződik Óhután az első napi ebédhez. Ezen a napon ebédig egy korty vizet sem ittak, hogy a nyáron jól bírják a szomjúságot. Húsvét első napján mindig megajándékozták a pásztort kaláccsal, lángossal, pálinkával.[63]

SZENT GYÖRGY-NAP (ÁPR. 24.)

Az állatok első kihajtásának időpontja Baskón, Fonyban és Hejcén április elseje, Abaújalpáron és Boldogkőújfaluban május elseje, a többi faluban pedig április 24., azaz Szent György napja. Az első kihajtást különböző cselekményekkel, eljárásmódokkal igyekeztek biztonságossá tenni.[64] Így pl. az előző napon patkóra fejtek, hogy a boszorkányok ne vegyék el a tehén hasznát. Közvetlenül az első kihajtás előtt szenteltvízzel hintették meg a jószágot, hogy a kísértet ne tudja bántani. Mogyoróskán és Regécen az első kihajtás előtt sóval hintették meg a földet, hogy a disznók és a tehenek ne szaladjanak szét. Abaújalpáron és Baskón meg is füstölték a tehenet, s így a boszorkányok nem tudták elvenni a tejet. Általános szokás, hogy amikor kivezetik az állatot az istállóból, keresztet vetnek magukra és az állatra is. A pásztorok az első kihajtáskor is kapnak ajándékot.[65]

SZENT MÁRK-NAP (ÁPR. 25.)

Szent György után egy nappal Márk napján szentelték a búzát. Ma már mindenütt a templomban szenteli meg a pap a búzát. A még zöld vetést egy kis asztalon az oltár mellé készítik, amit aztán a pap a mise végeztével megáld. A szentelt búzából mindenki visz haza; otthon a szobában, a szentkép mellett tartják. Régebben e napon a nép a pappal kiment a mezőre. Az emberek a templomnál gyülekeztek, majd zászlókkal, énekelve kivonultak a határba. Ott imádkoztak, majd a pap a négy égtáj felé hintve a szenteltvizet,

62. A húsvéti öntözködéshez BOROVSZKY Samu–SZIKLAY János 1896. 393. A húsvéti tojásokhoz SZABÓ László 1963. – SÁNDOR István 1957. – MARKOVIČ, Petar 1972. – HDA VI. 1327–1333.

63. Itt kell megjegyezni, hogy igen értékes anyag lappang a húsvéti ünnepekkel kapcsolatban a régi magyar újságokban. Ld. Ezek közül SZÉTHY Lajos 1873. – „VAJK" 1897. – VARGA János 1868. – VARGA János 1870a. – VARGA János 1870b.

64. Az „első" jelentéséhez vö. SYDOW, Carl-Wilhelm v. 1948. 146–163. – KURET, Niko 1968–1969.

65. Vö. SZENDREY Ákos 1959. – HDA III. 647–657. Kissé távoli párhuzam, viszont példás – összefüggésekre koncentráló leírás LOORITS, Oskar 1955. 14–45.

megáldotta a határt, a búzát. Ténylegesen csak egy határrészt szentelt meg, ez azonban az egész határra vonatkozott. Éppen emiatt minden évben más-más dűlőbe mentek. A leányok a zöld vetésből koszorút kötöttek, amit a templomi zászlókra akasztottak. A megszentelt búzából aztán mindenki tépett magának pár szálat, s az imakönyvébe tette, ahol a következő évig őrizte. Volt aki többet vitt haza a szentelt búzából és amikor nagy vihar volt, a tűzbe tette.

A búzaszentelés szokása a magyar nyelvterületen mindenütt ismert, aminek az az oka, hogy a búzaszentelést a magyar szertartáskönyvek előírják.[66]

SZENT JÁNOS-NAP (MÁJ. 16.)

Boldogkőújfaluban és Boldogkőváralján ez a nap fogadott ünnep. Boldogkőújfaluban egy régi, nagy jégverés emlékére fogadták meg a nap megünneplését. Hasonló okot emlegetnek Boldogkőváralján is, Vizsolyban pedig búcsút is tartanak e napon. Mogyoróskán, Baskón, Óhután gyógyfüvet szenteltetnek e napon. Regécen Úrnapján volt a fűszentelés. Leggyakrabban *lisztesfüvet, gyújtóvácsit, kéktarajú füvet, fodormentát, százezerjófüvet, kakukkfüvet, rettegőfüvet, tisztesfüvet és Szent Antal tüzét* szenteltettek. Ezeket a füveket az erdőben, árik partján, mezőkön szedték össze, és gyógyításra használták, vagy pl. a tehenet itatták meg a főzetével elléskor. Azt a gyermeket, aki éjszaka nem tudott aludni, gyakran felébret („felrettegett"), rettegőfű levében fürösztötték meg. A Szent Antal tüze elnevezésű gyógynövényt akkor főzték meg, ha a kisgyermeken sok piros, erősen viszkető kiütés jelentkezett, Ilyenkor ebben a lében kellett megfürösztení a gyermeket.[67]

PÜNKÖSD

Pünkösd harmadik napja Baskón fogadott ünnep. Az ünnepet egy nagy kolerajárvány elmúlásakor fogadták meg. E napon nem dolgoznak, a vasárnapi rend szerint járnak templomba is.

Vidékünkön általában pünkösdkor állították a májusfát a legények kedvesüknek. A májusfa voltaképpen zöld, lombos gally, vagy kisebb fácska volt, amit a legények a leányok házának kapujára, kerítésére szögeltek. A legények a pünkösd előtti éjszaka mentek ki az erdőre a fákért, gallyakért. Komoly vetélkedés tárgya volt, hogy ki tud szebb, nagyobb, dúsabb, lombosabb ágat, fácskát hozni. Általában hajnalra, de még virradat előtt tértek vissza, és erősítették a kerítésre, a kapufélfára az ágakat. Az a legény, aki jegyesének állította a fát, orgonavirággal, kendővel, piros, fehér, vagy zöld szalaggal díszítette azt.

66. Vö. MADARASSY László 1930. – BÁLINT Sándor 1938. 241–242. – MANGA János 1968. 152. – Katolikus Lexikon III. 283.

67. Az említett növények azonosítására sajnos nem nyílt lehetőség. Vö. BÁLINT Sándor 1938. 288–289. – SZENDREY Zsigmond–SZENDREY Ákos 1940. 206. – SZENDREY Zsigmond 1941. 185.

A májusfa állítás szokása az északi magyar vidékeken, az Alföldön[68], és hasonlóképpen a környező népeknél[69] mindenütt ismert. Ezek a szokásesemények általában elég egyformák, legfeljebb az állítás időpontjában – pünkösd vagy május elseje, május első vasárnapja –, és a fa méreteiben lehetnek különbségek. A májusfa állításának vidékünket jellemző formája semmiféle olyan sajátossággal nem rendelkezik, amely számos más területen ne lenne megtalálható.

ÚRNAPJA

Ez a nap elsősorban és szinte kizárólagosan a katolikus lakosság ünnepe. Ilyenkor a falvakban 4–5 helyen zöld ágakból oltárt készítenek, amit gallyakkal, szentképekkel feldíszítenek, a szentek kisméretű szobrait helyezik el benne. A templomtól induló körmenet végigjárja a falut, megállnak az oltároknál, ahol a pap vezetésével imádkoznak, majd indulnak tovább. A körmenetben legelöl a gyermekek mentek. Őket követte egy férfi a kereszttel, majd a leányok a templomi zászlókkal. A pap mindig középen ment, oldalán a kántorral. Fonyban ezen a napon még a közelmúltban sem dolgoztak a mezőn.

Itt meg kell említeni, hogy ez a szokás – amely teljes egészében az egyházi gyakorlat része – csak azért kerülhet tárgyalásra a népszokások címszó alatt, mert ma már a városokban ez a szertartás megszűnt. Érdemes arra is utalni, hogy a templomon kívül felállított oltárok, a feltámadási körmenethez hasonlóan, csak Közép-Európában ismeretesek, noha maga a körmenet a 13. század végére nyúlik vissza.[70]

Úrnapja lényegében már a nyári ünnepkörhöz tartozik. A nyári és kora őszi ünnepkörre azonban alig tudunk érdemleges adatot említeni. Baskón *Illés nap*ja (júl. 22.) fogadott ünnep, egy emlékezetes marhavész elmúlása miatt. Boldogkőújfaluban pedig *Kisasszony nap*ján (szept. 8.) tartottak ünnepi búcsút, ahová a környező falvakból nagy számba mentek el az emberek.

MINDENSZENTEK (NOV. 1.)

E napon feldíszítik, felvirágozzák, rendbe teszik a sírokat. Délután a pap vezetésével kimennek a temetőbe, koszorúkat tesznek a sírokra és gyertyát gyújtanak. A menet zászlókkal vonul ki, s közösen imádkoznak az elhunytakért. Ezt követően visszamennek a

68. ÉBNER Sándor 1932. 82. – BAKÓ Ferenc 1966. – MANGA János 1968. 152–154. – PERLIK Lajos 1906. REXA Dezső 1906. – SZENDREY Zsigmond 1932. – „VAJK" 1897b. – VARGA János 1870c. – RUITZ Izabella 1965. 601.

69. NILSSON, Martin 1958–1959. 203. – FEHRLE, Eugen 1955. 140–142. – MOSER, Hans 1961. ZIBRT, Čenek 1950. 282–328. – HORVÁTHOVÁ, Emília–URBANCOVÁ, Viera 1972. 218. – További hazai és egyéb párhuzamok találhatók: RÓHEIM Géza 1925. 281–284. – DÖMÖTÖR Tekla 1964. 132–133. – NOVÁK József Lajos 1914. 72. – VALENTÉNYI Gyula 1909. 42. – RÉSŐ ENSEL Sándor 1867. 198–199. – ILLYÉS Endre 1930. 127. – MANGA János 1941. 81. és 85. – SCHNEEWEIS, Edmund 1953. 136–137.

70. Katolikus Lexikon IV. 423.

templomba, ahol a pap prédikációt tart. E napon, a halottakra való emlékezés szellemében, tilos bármiféle hangos éneklés, mulatozás.

Ezen a helyen most nincs módunk a Zempléni-hegyvidék kalendáris szokásainak részletesebb elemzésére. Egyrészt a terjedelem hiánya is szorít bennünket, másrészt pedig nincs is az egész területre kiterjedő, részletes anyag a birtokunkban. Az itt közölt anyagnak két jellemző vonására azonban így is érdemes felhívni a figyelmet. Az egyik ilyen sajátosság, hogy a hegyvidék soknemzetiségű falvaiban az egyes szokásesemények *gyakorlása* nem kötődik kizárólagos jelleggel az egyik vagy másik etnikumhoz. Tehát nem ismerünk olyan szokást, amelyről teljes biztonsággal állíthatnánk, hogy csak a szlovákok, csak az ukránok stb. gyakorolnák. Ez másképpen fogalmazva azt jelenti, hogy a különböző eredetű szokásesemények halmaza az együttélés, a közös gyakorlat során a különböző népcsoportoktól független, egységes rendszerré vált.[71] Ugyanennek a kérdéskörnek egy másik oldala, hogy az általunk vizsgált terület néhány szokásesemény elterjedésének tekintetében határterületnek számít. Ennek oka, hogy a Zempléni-hegyvidék három nagyobb szokásövezet határán fekszik. Nyugat felől a római katolikus vallású, magyar lakosságú palóc területekkel, észak felől a római és görög katolikus vallású szláv népcsoportokkal (szlovák, ukrán, közvetve lengyel lakossággal), kelet felől pedig a zömében református vallású szatmári–alföldi–erdélyi magyarsággal érintkezik. Ezek a hatások természetesen visszatükröződnek a Zempléni-hegyvidék falvainak szokásrendszerében. Ezeknek a hatásoknak az illusztrálásához bőségesen találni példát az általunk közölt anyagban. Az adataink másik fontos jellemzője már túlmutat a lokális vonatkozásokon. Jól megfigyelhető, hogy a farsangtól aratásig terjedő időszak szokásai – néhány kivételtől eltekintve (állatok első kihajtása, májusfa stb.) – lényegében a népi vallásosság megnyilvánulásai, s így nem annyira etnikumhoz, néprajzi csoportokhoz, mint inkább valláshoz kötődnek. Így az egyes szokásesemények összehasonlítására, az elterjedés kérdésének tisztázására sincs meg a tényleges lehetőség. Ez a tény is azt mutatja, mennyire sokrétű, összetett jelenséghalmazt takar a szokás, népszokás kifejezés, mennyire szükség lenne a jelenségek pontosabb kategorizálására.

A Zempléni-hegyvidék népszokásainak kutatásában számos feladatot kell még megoldani. A további gyűjtések, tanulmányok, monográfiák feladata a ma még vitatott kérdések, nem egyértelmű sajátosságok tisztázása.

CALENDAR CUSTOMS IN THE VILLAGES OF THE ZEMPLÉN MOUNTAINS

(Abstract)

Several different nationalities (Slovakians, Ukrainians, Germans and Hungarians) are living on the territory of the Zemplén mountains. The coexistence of different population groups had significant influence on the folk culture of the different groups as well as of the whole territry. It is especially valid for the system of customs, first of all in case of its

71. Jó példa BUHOCIN, Ottó 1968.

most variable field, the calendar customs. One of the most characteristic features of the presented material is its manifoldedness.

The richest period of the year, conserning the custom events, is the *autumn-winter period,* the time of rest after the agricultural works. The richest group of customs is represented, both from formal and contential point of view, by love fortune telling and different forms of charming. Besides the generally known methods fortune telling from *blossoming branch* has especially rich traditions. The custom of the *Luca-stool* making is also spread, though only in the form of belief stories. The *Christmas circle* has several important moments beside the generally known Christmas carol singing anf chanting; such are, for example, the requisits of the Christmas table, the Christmas hay and straw and their usage, the Christmas tree hanging from the corner of the room, etc. The custom born from the unition of spinster mocking and the turning of the pure herd at the time of New Year's Eve also belongs to this circle. The *carnival* customs are a bit poorer, they are occasional masquerades. The *spring* circle is characterised first of all by religious customs (blessing of the candles and of wheat). The most outstanding event of the period is the *Easter,* and the Holy week preceding it, and also the setting of the *May-tree,* which is carried out in this region at Whitsun. There are no important customs in *summer,* the summer being the time of the most important and the heaviest agricultural works.

The occasionality seems to be the most important characteristic of the calendar customs of the Zemplén mountains, that can be explained by its special setting between three large units of custom traditions. On the west there are Roman Catholic palóc areas with Hungarian populations. On the north Roman and Greek catholic Slavic populations (Slovakians and Ukrainians and also indirectly Polish populations) are living, while the eastern neighbours are the Calvinist Hungarians of the Szatmár–Transylvanian lowlands. Thus some of the customs of these territories could get and be added to the custom system of the Zemplén mountains. It means in the same time that the practice of a certain custom is not attached only to one population. The heap of customs with different historical background built up, in course of public practice, a special system in itself, independent from the different population groups.

Péter Niedermüller

NÉPI GYÓGYÍTÁS

HOPPÁL MIHÁLY

A népi gyógyítás tudásanyaga gyűjtéseink megkezdésének időpontjában, 1962-ben, a hagyományoknak azt a részét képezte, amely még élénken élt a zempléni nép emlékezetében. Az anyag összegyűjtése nem okozott különösebb nehézséget, rendszerezett bemutatását *Népi gyógyítás a Zempléni-hegyvidéken*[1] című szakdolgozatunkban végeztük el. Két korábbi tanulmányban[2] már részleteket jelenttettünk meg a gazdag anyagból, ott azokat az adatokat ismertettük és elemeztük, amelyek a „mágikus" gyógyító szemlélettel voltak kapcsolatosak.

A jelen tanulmány elsősorban adatközlő jellegű és a népi gyógyító gyakorlatoknak egy másik területét kívánja bemutatni – nevezetesen a zempléni népi gyógyászatban alkalmazott gyógyító „technikákat" és anyagokat veszi sorra. Természetesen – s ez az anyag jellegéből következik – a hiedelmek körében, s így a népi gyógyászati hiedelmekben is, nagyon nehéz szétválasztani az ún. mágikus elemeket a felhasznált anyagok konkrét gyógyító hatásától.

Ismert példa a szakirodalomban – már a XVIII. századi gyógyászati szótáraktól kezdve –, hogy a gyógynövényekből készített szereket is, háromszor, kilencszer, bizonyos időpontokban, sőt holdtöltekor, napkelte előtt stb. kell bevenni, mert csak akkor hatásosak. A racionális és az irracionális gondolkodás szétválaszthatatlanul összefonódott a hiedelmekben – sőt a mindennapi életben is, melyek nyomai még ma is lépten-nyomon megtalálhatók a falusi életben.

Azért választottuk az anyag rendszerezésének és bemutatásának ezt a módját, mert a magyar népi gyógyítás szakirodalmában[3] ez a fajta megközelítés hiányzik. A leggyakoribb a betegségek szerinti csoportosítás, vagy pedig a babonás-mágikus szemléletből adódó „érdekes" esetek ismertetése. A népi szemlélet nyomon követése, iránymutatóként való elfogadása ritkaságszámba megy. Úgy gondoljuk, hogy a népi szemlélettől idegen a betegségek szerinti csoportosítás, s már a gyűjtések idején, a kérdezések során arra törekedtünk, hogy bizonyos anyagok, ill. technikák említésekor ezekre, mint hívószavakra asszociáljanak az adatközlők.

Kiderült az elbeszélésekből, hogy a gyógyításban egy-egy elemnek (pl. egy cselekvéssor, vagy egy mágikus elem, pl. a piros szín használata, vagy egy anyagnak, növénynek) a szerepe döntő a nép szemlélete szerint.

1. HOPPÁL Mihály 1966.
2. HOPPÁL Mihály 1970., 1972.
3. HOPPÁL Mihály–TÖRŐ László 1975. 108–126.

Jogosult tehát az ilyenfajta csoportosítás is, vagyis azok a szokáselemek képezik a csoportosítás alapját, amelyek valamilyen cselekvés folyamatos vagy többszöri ismétlését jelentik.

Ugyanakkor, mint cseppben a tenger, a most bemutatásra kerülő – korántsem teljes – anyag tükrözteti a zempléni népi gyógyítás néhány fontosabb jellegzetességét, még akkor is, ha a mágikusnak nevezhető gyakorlat ismertetésétől itt lemondunk (a korábbi publikációk miatt).

Végül még egy megjegyzés az anyag körülhatárolásáról. A nép tudásának egyik jelentős és kiterjedt részletét a népi növényismeret alkotja. A növényismeret és a népi gyógyító tudás találkozási területe a gyógynövények ismerete. Természetesen csak a gyakorlat, a felhasználás utáni megnyugtató tapasztalatok segíthették elő e tudásanyag tovább élését és hagyományozódását az erdős és gyógynövényekben gazdag Zemplénben is. Az általunk összegyűjtött hatalmas adatanyagot egy másik tanulmány kereteiben kívánjuk bemutatni – hiszen a most rendelkezésre álló terjedelem legfeljebb felsorolásukat tenné lehetővé. Összefoglalóan elmondható az, hogy nagy számú egyezés található a népi gyógynövényismeret és a hivatalos gyógynövénylista között. A drogok tényleges gyógyító hatásán kívül a legújabb kutatások arra is figyelmeztetnek, hogy a jövőben még nagyobb körültekintéssel kell megvizsgálni a csíziók, a kalendáriumok és a múlt századi, vagy még korábbi nyomtatott művek anyagát, hogy azok hatását pontosabban felmérhessük a népi hagyományra. Annyi azonban máris leszűrhető a vizsgálódásokból, hogy az alulról felfelé ható és a felsőbb osztályoktól a nép közé leszálló kultúrjavak nagy körforgásában az általunk felgyűjtött anyag – amely az elmúlt ötven év népi tudását tükrözi – éppen egy felülről alászálló réteget képvisel.

ALKALMAZOTT TECHNIKÁK

Fürdés. Foglalkozzunk bevezetésként a gyakran alkalmazott fürdőkkel, tárgyaljuk ezeket elsőként. A Zemplénben azt tartották, hogy a *szárazság*ot szemrüléséstől lehetett kapni. Különösen kisgyermekekre volt veszélyes ez a betegség. Fürdőt készítettek, azzal szokták gyógyítgatni. A fürdetés-fürdés szokás-cselekvés elem mellett nagyon sok mágikusnak nevezhető hiedelemelem található együtt ebben a gyógyító műveletben. A *szárazság* ellen készített fürdőnek kilencféle fűből, kilenc tőke mellől vett forgácsból, kilenc házból kölcsönkért lisztből kell állnia (Abaújszántó), vagy háromféle vasat és kilencféle füvet, kilenc kútból vizet, kilenc sírból földet kell összefőzni (Újhuta), vagy kilenc sírról földet, kilenc házról való szalmát kell megfőzni (Korlát). Hasonló adatokkal rendelkezünk, amelyek lényegében ugyanezeket az elemeket variálják a következő falvakból: Regéc, Mogyoróska, Arka, Pányok, Abaújkér, Füzér, Alsóregmec.[4]

4. Az egyes adatok után zárójelben közöljük annak a közösségnek a nevét, ahol lejegyzésre került. Ha általánosan ismert zempléni adatról van szó, akkor nem soroljuk fel mind egyenként a falvakat. Gyűjtéseim teljes anyaga megtalálható a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének Adattárában.

A kilenc sírról szedett *dudva* között akadhatott ténylegesen gyógyító hatású is, de az adatközlők véleménye szerint a legfontosabb, a fürdőzés gyógyhatásán kívül, a fürdő elkészítésének, a cselekvések hagyományos rendjének a betartása volt. Bizonyos jelekből a fürdőzés hasznosságára is következtetni tudtak. Így például, ha a tisztesfűből este készített és használt fürdővíz reggelre *megalszik*, akkor az használt (Regéc, Mogyoróska, Pányok).

A fürdő mágikus erejére utal az a tény is, hogy *sárgaság* esetén Simára vitték megfürdetni a beteget. Ott ráolvasással „gyógyították" a betegséget, s az adatközlők egybehangzó véleménye szerint három héten belül meggyógyult. Valóban a sárgaság (icterus) spontán gyógyul, tehát úgy tűnhetett, hogy a ráolvasás használt. Feltehető, hogy a két cselekvést együtt is alkalmazták, ugyanaz a gyógyító személy.

A padról – vagyis a padlásról – lehozott szénapor felhasználása a fürdőkben jelzi az átmenetet a ténylegesen gyógyító erejű fürdők felé, míg az előbbiekben a ráolvasás használatának és hatásának magyarázatát a feltétlen bizalom adta meg. A *szénapor*t azért használták, mert „a szénában ezer fű van" (Mogyoróska), s így hatása biztosítva látszik mindenfajta betegség ellen.

A fürdők másik nagy csoportját a *derékfájás* ellen készített forró fürdők alkotják. A belső szervek kisugárzó fájdalmát mindenütt derékfájásnak vették, ezen a néven emlegették. A mindenhol felhasznált szénapor mellett néhány gyógyhatásáról közismert növényt is beledobtak a forró vízbe – így pl. ezerjó füvet.[5] A köszvényes derék és végtagok fájdalmát szintén szénaporos fürdővel enyhítették.

A Hegyköz néhány falujában emlékeznek arra, hogy a legjobb fürdővizet a *rehomára* (Pálháza) a (füzér)-*komlósi vőgy* egyik kútforrásából hozták (Kishuta, Kisbozsva). Köszvénykútnak is nevezték (Nyíri). – Abaújszántón a mai napig működik a

5. Értékes adalékokkal szolgálnak egy paraszt önéletrajzíró feljegyzései a zempléni nép forrás-tiszteletére vonatkozóan. A fonyi Kristóf György írásából idézünk: „Az öregektől hallottam, hogy van a határunkban a szőlőhegyen egy forrás, amely körül a bokrokra sok betegnek a ruhájából egy-egy darab van felakasztva, azért, hogy aki abból a vizből iszik és benne fürdik, hát meggyógyul. – Én is kimentem egy szekérrel a forráshoz. Hordókkal hoztam onnan vizet, és a körülötte levő dudvákból téptem egy jó csomót, vegyesen. A feleségemet abba a dudvás vizbe egypárszor megfürdettem, és ime a feleségemnek az addig megmeredt lábai és kezei annyira helyrejöttek és hajlottak hogy már a saját lábán tudott bottal járni, saját kezével enni és fésülködni, a gyermekeket is rendbe tudta tenni.
A betegségre gyógyító hatással vannak egyes vizek és füvek. Ez igazolva van előttem úgy, hogy tizenkét éves koromban gépnél dolgoztam, és a sok portól úgy megfájdult a szemem, hogy már alig láttam. És ime a vilmányi kert alatt akkoriban folydogáló forrásvizhez hajnalban és napközben egypárszor lementem, megmosakodtam és a szemem meggyógyult. Ezt a vizet másoknak is mertem ajánlani mint gyógyvizet. Bizonyíték rá az is, hogy mikor a nagynéném lánya úgy megbetegedett a szemével, hogy már szemüveggel is alig látott, én elhivtam Gagyvendégiből, és ő elbeszélte, hogy a lányát már két megyében levő orvosokhoz is összehordta, meg kórházakba és sehol sem tudnak rajta segiteni. Én azt mondtam neki, hogy hagyja nálunk a lányát, és egy hét mulva majd nézze meg, hogy meg fog gyógyulni. Sikerült is a vizzel való gyógyítás de minden hajnalban kimentünk a forrás vizéhez és ott megmosakodott még napkelte előtt. Haza is vittünk vizet és napközben is mosakodott és igy jobban lett." HOPPÁL Mihály–KÜLLŐS Imola–MANGA János 1974. 230–231.

1. kép. A köszvényes kút képe – Abaújszántó
(fotó: Hoppál Mihály, 1968.)

fűződő szomszédságában, a vasút mellett egy *„köszvényes-kút"*, melynek vizét fürdésre és ivásra egyaránt használják (1–2. kép).

Érdemes itt megemlíteni, hogy a hatvanas évek közepén, amikor először készítettem fényképet a kútról és környékéről, akkor még a kőfal feletti drótkerítés huzaljain sok kis rongydarabka volt látható. A kút vizét használó és hazavivő asszonyok – elbeszélése szerint – testi ruhájuk egy kis darabját hagyták ott a dróton a kútnál, „azért, hogy használjon a viz". A szokás-cselekvés mögött álló mágikus elképzelés a víz(szellemé)nek adott áldozat állhatott, s ez az elképzelés megtalálható a rokon finnugor népek körében is.

2. kép. A kút fölötti dróton apró áldozati rongydarabok,
Abaújszántó (fotó: Hoppál Mihály, 1968.)

s valószínűleg a középkori törvények utalása a kutaknál tett áldozatokra szintén ennek az emlékét őrzi. Ami külön érdekes az abaújszántói kúttal kapcsolatban az, hogy 1976-ban, amikor újra fényképezni akartam az „áldozatként" otthagyott rongyokat, már egyet sem lehetett találni. A régiek elenyésztek az időjárástól, újakat pedig úgy látszik már nem tettek a vízért járók. Ritka alkalom, hogy ennyire pontosan észleljük egy szokás – s vele együtt a hiedelem – elhalását.

Visszatérve a fürdőzéshez, a fürdő készítéséről elmondták, hogy a fürdővíznek jó forrónak kell lennie. Egy archaikus vízmelegítési módot is találtam Zemplén keleti részében: a szénaporból és *kannamosó fű*ből készített fürdőt úgy melegítették fel, hogy a vízbe forró vasakat dobtak (Vilyvitány) vagy forró téglákkal tartották melegen a fürdő vizét (Füzérkomlós).

Miután megfelelő számú adattal rendelkezünk a zempléni nép által használt fürdőkre vonatkozóan elmondhatjuk, hogy a legfontosabb magyarázata elterjedtségüknek, hogy a közösség feltételezi a gyógyerőt, hisz a hagyományos tudásban. Nagyon szépen megmutatkozott az adatok csoportosításakor, hogy 1. mágikus összetevőkből fürdőt pedig a reumatikus végtag vagy egyéb derékfájdalmakra készítették. Míg a „mágikus" fürdőnél elsősorban irracionális elemek együttes felhasználása és a fürdőknek, mint mindenfajta bajtól való megszabadító erőnek felhasználása jellemző, pedig a derékfájdalmaknál a szénapor jótékony hatásán túl a meleg közlés volt a fontos, vagyis a természetes fizikai hatás.

„Párgolás" – Egy másik adat szintén megerősíti feltevésünket, hogy régebben általános volt a forró vassal való vízmelegítés: Gibárton tüzes vasat dobtak a vízbe és az így keletkezett gőzzel „párgolták" a beteget. Itt említést kell tennünk a vashoz, illetve a kovácsokhoz fűződő mágikus elképzelések szerepéről, ami ha áttételesen is, de valószínűleg szerepet kapott ebben a gyógyító szokásban. Közvetve erre utal, hogy Baskón a reumások *kovács troszkát* dobtak a forró vízbe, leborították magukat és belehelték a gőzt.

Kamilla vagy egyszerű meleg víz vagy *szénamurva* (Boldogkőváralja) párájával kezelik a torokfájást. Tölcsért tettek a gőzölgő edény fölé és azon keresztül szívták fel a párát, hogy a fejfájás megszűnjön (Füzérradvány). Ezenkívül még fület és szemet is párolgattak kamillával (Tornyosnémeti, Pusztafalu). A párgolást Zemplénben csak a fej (szem, torok, fül) hűléses megbetegedéseinél használták. A borogatást, valamint a gyógynövények teának való elkészítését, mint a gyógyhatású növények leggyakoribb elkészítési módját most nem tárgyaljuk, mert ott az egyes növények kémiai hatása a fontos, nem pedig a hőnek gőzformában való felhasználása és hatása.

Hideg, meleg hatásokon alapuló gyógymódok. Ezek mind a legegyszerűbb gyakorlati tapasztaláson alapulnak. A gyűjtésekkor a kérdésekre adott válaszok végsőkig leegyszerűsödött nyelvi megformálásából éreztük, hogy az empirikus elem dominál a hagyománynak ebben a részében. A fájdalmat a meleg vagy hideg tárgy érintkezése enyhíti a megfelelő testrésszel, és ebben semmiféle mágikus elem nem játszik lényeges szerepet. (Meg kell jegyezni, hogy a fürdés és a párolgás bizonyos mértékig termális gyógymódnak is számít.) Fogfájáskor mohát kell forró vízbe áztatni, majd kicsavarva az arcra tették borogatásnak. – Torokfájásra sót melegítenek, kis zacskóban helyezték a beteg torkára. – Fülbe melegített szenteltvizet öntenek (Kishuta). Hasfájáskor pedig melegített tárgyakat (fedő, tégla) helyeztek a betegre. – Támadásra – ez a kelésnek egy fajtája – hagymát pirítottak és ráborították a sebre, itt azzal, hogy a forrón égő gennyes

3. kép. Torokfájás gyógyítása (rekonstrukció) – Fony
(foto: Hoppál Mihály, 1968.)

sebet még forróbb ráhatásnak tették ki – talán az analógia elvét is alkalmazták. – A pokolhólyagra forró vízben főzött aszalt szilvát tettek (Kisbozsva) – itt pedig valószínűleg még a mágikus gondolkodás szín-analógia elve is érvényesült.

Éppen ellentétes gondolat vezette a gyógyítókat, amikor azt, akit a hideg kirázott, meleg takarók alá dugták. A napi erős munkától (emeléstől), belső fájdalomtól származó derékfájást, *oldalnyilallást* egységesen melegített dolgokkal kezelték. – A *meredekre* meleg zabot, frissen sült krumplit, meleg téglát, forró ruhát, meleg fedőt, melegített sót vagy árpát tettek.

Hideg kést nyomtak a méh és a darázs csípésére, de sárral vagy ecetes ruhával is beborították, hogy hűsítsék a sajgó érzést. Hideg kést nyomtak a gyermek homlokára, ha beverte a fejét valamibe és dagadni kezdett (érdekes, hogy ez a szokás mai városi környezetben is tovább él, megfigyelhető). – Akinek az orra vére elindult, hideg vizet zúdítottak a nyakára, esetleg egy hidegvizes ruhát tettek rá. Hidegvizes ruhát pedig – valószínűleg orvosi tanácsra – egyre gyakrabban a lázas betegre tesznek.

Fizikai hatások. A fizikai hatásokon alapuló gyógymódok másik csoportját mechanikus behatásokat magukba foglaló technikák alkotják.

4. kép. Kristóf György bemutatja a fejfájás gyógyítását (rekonstrukció), Fony (foto: Hoppál Mihály 1968.)

Az egyszerűbb művi beavatkozást jelentik a vágások és a megszúrás alkalmazása. Az embergyógyászat területén azonban erre már nem találtunk példát, pedig korábban pl. az érvágás a mindennapi orvosi gyakorlathoz tartozott. A zempléni népi állatgyógyításban még fennmaradt az állatok (pl. a felfúvódott tehén) árral való megszurkálása. Egyetlen adat jelzi a gyógyítás igen ősi módjának, a méreg kiszívásának hajdani alkalmazását; veszett kutya harapása után *„kiszítták"* a sebet (Pálháza).

Erőteljesebb és nagyobb területen oszlik el a következő kezelés hatása. A *meredeket kenik* – mondják szerte Zemplénben –, s ez azt jelenti, hogy a beteg fájós derekát valaki az ismerősök közül, aki ért a kenéssel masszírozáshoz, jól megdörzsöli, megnyomkodja, megropogtatja. Két érdekes gyógymódot találtunk Fonyban 1968-ban, amikor megkérdeztük az adatközlőket, hogy fényképkészítéshez mutassák be eljárásaikat. Az egyik ilyen nyomást kifejtő gyógyítás a torokfájásos gyermekek mandulájának masszírozása (3. kép). A másik a fejfájás gyógyítása „kézrátevéssel" (4. kép). A képen Kristóf György (1899–1970) látható, amint bemutatja a lényegében fejmasszázsnak felfogható módszerét a hasogató fejfájás megszüntetésére. Háromszor ismétli meg a fej két kézzel történő enyhe megszorítását, váltogatva a két halántékot, hol pedig a homlokot és a tarkót fogva. Közben valami imát vagy ráolvasást mormol, de ezt nem volt hajlandó elárulni, mert akkor hite szerint erejét veszti a formula. Ugyanezt a gyógymódot ismerte és gyakorolta a faluban egy másik idős asszony is, s néhány évvel később – bár megengedte, hogy filmfelvételen is megörökítsük ezt a gyógyítást – a kísérőszöveget ő sem volt hajlandó elmondani. Mindezek az adatok elég egyértelműen bizonyítják a gyógyító szokások és hiedelmek élő voltát.

A *meredeket* – más szóval derékfájást – a megerőltető napi munkától lehet kapni, rossz fogástól, hirtelen emeléstől. Egyes helyeken a *meredeket* meleg vasalóval vasalják

(Pusztafalu, Füzérkomlós). Máshol tapossák (Fony, Baskó, Füzérkomlós, Füzérkajata), pontosabban a hetedik gyerek tapossa meg a szülő fájós hátát, mert őt szerencsés születésűnek tartják (Baskó).

Még kisebb területre korlátozódik, de nagyobb erőhatást igényel a *meredek*nek ütéssel történő kezelése. Hanyatt fektették a beteget, talpához deszkát tettek és arra a balta fokával egy nagyot ütöttek (Abaújszántó, Hejce, Vilyvitány). Játékos gyógyításként foghatjuk fel a hernádszentandrásiak szokását, aki meredekről panaszkodott, az alól kihúzták a széket, amikor le akart ülni. Szintén csak félig komoly tanácsként szokták ajánlani, hogy emelje meg a disznóólat (Kishuta) vagy a ház sarkát (Abaújalpár, Regéc).

Itt kell említést tenni a *köldökcsömör* gyógyításáról. Adataink szerint ez a betegség gyakran előfordult Zemplénben is, mert a zsíros ételektől szörnyű hasfájással kezdődő gyomorrontást lehet kapni. Egybehangzó adataink alapján a Zempléni-hegység népe az egyetlen legbiztosabb és leghatásosabb kezelésként a *pohárborítást* ajánlotta. Ez úgy történt, hogy a beteg hasára („púpjára") egy kenyérdarabot tettek a köldöknél, majd beleszúrtak egy gyufát, meggyújtották és leborították egy pohárral. A gyufa elalvása után a pohár alatt megritkult a levegő, s jól beszívta a hasnak oda eső részét, és ez a legtöbb esetben megszüntette a fájdalmakat.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a fizikai hatásokon alapuló gyógymódokat leggyakrabban olyan betegségek ellen használták fel, amelynek okát többé-kevésbé ismerték (pl. derékfájás, köldökcsömör). Egyben ezek a módszerek alkotják az ősi tapasztaláson alapuló gyógymódok egyik jelentős csoportját.

FELHASZNÁLT ANYAGOK

A zempléni nép gyógyító hagyományában használatos anyagok rendszerezését ésszerű aszerint végezni, hogy hogy, honnan, miből származtathatóak. Az ilyenfajta osztályozás arra is fényt derít majd, hogy a szokásokban mágikus vagy inkább empirikus gyógyító hatásuk alapján játszanak-e szerepet. Ebből aztán az is világossá válhat, hogy a szóban forgó anyagnak a gyógyulás szempontjából elsődleges vagy csak másodlagos szerepe van-e, csak kiegészítő elemként szerepel a szokás-cselekvésben, vagy a gyógyulás legnagyobbrészt szóban forgó anyag alkalmazásának köszönhető-e?

Emberi váladékok. – Az embertől származó váladék mindig az egész embert szimbolizálja a népi gondolkodásban. Különösen a rontó varázslásban volt nagy szerepe ennek az elvnek, de természetesen a gyógyításban is felhasználták.

A nyálat két formában alkalmazták Zemplénben: *éjnyál* és *köpés* formájában. Az éjnyál kifejezés a reggeli felkelés után közvetlenül a szájban található nyálat jelöli. Ismerve a zempléniek felfogását, az „első"-ség fogalmáról, annak szerepéről a gyógyításban, joggal feltételezhetjük, hogy a közönséges nyállal szemben erejét onnan nyeri, hogy az ilyen nyál a megkezdett nap *első* ilyen gyógyszere. Leginkább a kisebb gyerekeken alkalmazták, hogy a *kocig*ot (Vilyvitány), *sömör*félét az arcon (Baskó) kenjék meg vele. Éjnyállal kenegették kívülről, ha megfájdult a gyermek torka (Abaújszántó).

5. kép. Juhász Istvánné bemutatja a zsébrére való ráimádkozást, Fony (foto: Hoppál Mihály, 1968.)

6. kép. Ráolvasás zsébrére, orsószárral meghúzzák a kisgyermek száját (rekonstrukció), Fony (foto: Hoppál Mihály, 1968.)

A köpés mágikus gonosztávoltartó, betegségeltávolító szerepe szintén közismert a zempléni hegyvidéken. A rontást megelőző eljárások, illetve a ráolvasások fontos kísérő gesztusa. Az adatokból megállapítható, hogy mindkét funkció alkalmazásra kerül a *szemrülesés* gyógyításánál: a gyermeket az anyja *megköpi*, hármat jobbra, hármat balra köp (Arka). Megelőzésnél, hogy szemrül ne essen, a kezére köpött és háromszor megdörzsölte a *tomporát* (Abaújvár). A következő esetekben csak a betegség-eltávolító funkciót használják: 1. *sárgaság*nál: a sárgaságost szembe kell köpni, akkor elmúlik (Baskó). 2. Akinek *árpa van a szemén*, háromszor szembe kell köpni (Újhuta). 3. Ha *zsébréje van* a gyermeknek, akkor az anyja háromszor beleköp a szájába (Zemplén nyugati oldala). – Fonyban alaposabb gyűjtést végeztem 1968-ban, mert kiderült, hogy több gyógyító egyéniség is tevékenykedik a faluban, majd 1975-ben néprajzi dokumentumfilmen örökítették meg a gyógyítók tevékenységét.[6] Köztük az egyik asszony, Juhász Istvánné, szájzsébrére tudott ráolvasni (5–6. kép). Pontosabb lenne itt a ráimádkozás kifejezést

6. A film címe: Ráolvasás. Rendezője: Rácz Gábor. Forgatókönyvet írta: Lázár István és Hoppál Mihály. Érdemes megemlíteni, hogy a film bemutatása a televízió műsorában jelentős visszhangot keltett, olyannyira, hogy többen az iránt érdeklődtek, hogyan kereshetnék fel a fonyi ráolvasóasszonyokat gyógyulás céljából (1975-ben!).

használni, mert az idős asszony gyógyító munkája közben egy Miatyánk, egy Üdvözlégy elmondása után csupán egy rövid ráolvasásból állt: „Nap hegy mögé / zsébre ganajba!" – ezt elismételte háromszor, miközben egy orsószárat húzogatott oda-vissza háromszor a kisgyermek ajkait érintetve. (Az első fényképezés alkalmával, rekonstrukciószerűen egy szomszéd kisleányon mutatta be a gyógyítás lefolyását. A filmfelvétel idején pedig karon ülő kisgyermek volt a páciens, s elmondta, hogy a felvétel előtti héten is hoztak hozzá zsébrés gyereket, akire ő ráimádkozott.)

A hetvenes évek közepén tehát még élő gyakorlat volt a ráolvasással gyógyítás Zemplén egyes községeiben. Fonyban a zsébrére imádkozáson kívül gyakorolták még a tojásöntést és a szenesvízkészítést, mindkettőt rövid imák és ráolvasástöredékek kíséretében.

Az *anyatej* felhasználására is találtunk adatokat. Fájós fülbe a szoptatós asszony tejéből fejtek. A Hernád-parti Perén a *bábaasszony* pedig arra emlékezett, hogy akinek *kankós folyása* volt, annak a szemfájására szintén anyatejet tettek. Szélesebb körű gyűjtéssel kellene kideríteni, hogy milyen képzetek kötődtek az anyatej ilyenfajta gyógyító használatához.

A szerelmi varázslásoknál gyakran használták a *havibajos* vért (Abaújszántó, Abaújvár), de hatásos gyógyszerként említették a bőrkeményedés elleni szerként is (Gibárt, Fony, Korlát, Hejce), ez utóbbi adat az ország más tájain nem ismert. Az előbbi felhasználása viszont széltében ismeretes, ez érthető, mert itt a népi tudat a nőknek e ciklikusan visszatérő tisztulásához kapcsolt.

Feltételezhetően a bevált tapasztalaton alapult a *takony* alkalmazása. Ha a cipő vagy csizma *feltörte* a lábát, a mogyorófát szénné égették, takonnyal összekeverték és azt tették rá a sebre (Abaújszántó, Arka, Gönc, Korlát, Pányok).

Egyelőre nincs kiderítve, hogy van-e valamilyen empiriás alapja a következő kezelésnek: akinek *zabolája* vagy *kocikja* van, annak a szája szögletét fülzsírral kenték be (Abaújszántó, Gibárt, Gönc, Korlát, Kishuta, Pálháza, Vilyvitány).

Az emberi vizelet és bélsár szintén felhasználásra került a zempléni nép gyógyító szokásaiban.

Általánosnak mondhatjuk Zemplénben azt az elképzelést, hogy a szemrülesést *vizelet*tel gyógyították. Megemlíthetjük itt, hogy a vizeletet az ing visszájával törölték le. A cselekedetek sorrendjét vizsgálva azt látjuk, hogy a betegséget először a vizelettel kezelték és csak azután kapcsolódott hozzá egy *„visszájáról"* (vagyis a fordított cselekvésre utaló) elem. A sárgaság egyik mágikus indítékú gyógyításmódja lehetett régen, hogy a beteg menjen a *csenál* tövére *pisilni.* A ráolvasások egyik csoportjában, mint a betegség elijesztéseként szerepelt a fekáliák említése. Tapasztalaton alapuló gyógymódként említették az emberi vizelet alkalmazását az erős gyomorrontások esetén.

Érdekes negatív előjelű szerelmi varázslatként foghatjuk fel a következő esetet. Pányokon történt meg, egy pálházai adatközlő szerint, hogy ha a szülők azt akarták, hogy a fiuk ne vegye el a lányt, vegyenek a lány *félre való dolgából* és azt etessék meg a fiúval tudtán kívül, biztosan elhagyja majd a lányt. Ráolvasásaink egyik csoportjában a fenyegetés erősebb formájaként használták az emberi bélsár említését, de Mogyoróskán a fenyegetés beváltására is emlékeznek, mégpedig eredménnyel, amikor *emberganéjba* mártott

szalmaszállal nyomkodták meg a tyúksegget. A felrepedt bőrkeményedésre, a *törés*re is ezt kenték (Cekeháza, Fony).

Az emberi és állati szőrzetet egyaránt a mágikus tisztító jellegű füstöléskor használták. A megijedt vagy szemrülesett gyermeket az ott tartózkodók hajával, az anyja hónalji vagy máshonnan vett szőrivel füstölték meg (Mogyoróska, Pányok). Minden bizonnyal ebben az esetben a *füstölés* motívuma a leglényegesebb elem, de nem is hagyhatjuk figyelmen kívül azoknak a tárgyaknak a csoportját sem, amelyek képesek szimbolizálni – a *pars pro toto* elve alapján – a személyeket. Ezekhez tartozik a szőr is. Talán könnyen éghető volta és átható szagot árasztó tulajdonsága miatt. A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy a kutyaharapást is megfüstölték, lehetőleg ugyanannak, vagy ha ez nem volt lehetséges, más kutyának a szőrével.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az emberi váladékok – elenyésző kivételtől eltekintve – mágikus gyógyító funkcióban kerültek alkalmazásra a zempléni népi hagyományban.

Állati tartozékok. – Több empirikus magot találunk az állati eredetű anyagok felhasználásában. Talán azzal is magyarázhatjuk ezt a jelenséget, hogy a paraszti háztartás igyekszik minden anyagot felhasználni s így könnyen juthatott a hasznos gyógyító tapasztalatok birtokába is.

Az állati vizelet és trágya felhasználásának ismertetésével kezdjük felsorolásunkat és itt könnyen utalhatunk a megfelelő emberi váladékokkal való kapcsolatra is. *Viszketeg*re a *disznópisi* jó – ajánlották a régiek (Pálhaza, Korlát). A viszketeg kifejezést bőrbetegségre éppúgy, mint valami rovar- vagy csalánesípés okozta fájdalomra egyaránt használták. *Lóganaj* kicsavart levét vagy *lóhúgyot* kell inni *kójikár*a (Pere) vagy *kődökcsemer*re (Abaújszántó, Boldogkőváralja, Pányok, Mogyoróska, Abaújvár), mindkét elnevezés az igen erős gyomorrontás neveként használatos Zemplénben.

Az állati eredetű trágya nagyszámú adatunk alapján hasznos szer a lábbeli által okozott bőrkeményedés megpuhítására. Adataink zömmel a tehéntrágyát említik, de előfordul az ember- és disznóganéj is (Abaújszántó, Abaújvár). Hasonlóképpen általánosan elterjedt volt a marhatrágyának a *gyülevények* szívatására való felhasználása. A *hideglelős*nek összetört fehér kutyaszart adtak be tejben (Fony, Boldogkőváralja). Fájós fogra a határban nyúlpiszkot kerestek (Füzér).

A tojásfehérjét használták fel, ha valaki leforrázta vagy megsütötte magát, bekenték vele (Zemplén nyugati oldalán általános). Érdemes megemlíteni, hogy a szemrüléseskor használt tojásöntésben csak a tojásfehérjét használják fel. Feltehetően tulajdonságai alapján alkalmazzák – mindkét esetben – a tojásnak csak ezt a részét.

*Égés*re vagy *sütés*re *édöstejet* (Pusztafalu) vagy tejbe áztatott ruhát (Mogyoróska, Hejce), tejfeles libapelyhet (Fony, Abaújszántó), aludttejet (Füzérkomlós) tettek. Aludttejes ruhát a fájós szemre is rakták (Abaújszántó, Kishuta, Mogyoróska, Pere). Tejfeles pelyhet, tejben áztatott tésztafélét kell a kilisre tenni – ezt a gyógymódot igen sokszor, mint kipróbált módszert említették. Édes tejben főzték meg a kéztörésre mindenütt használt *feketenagályt*. Baskón pedig a tüdőbajossal kecsketejet itattak. Egész Zemplénben ismerték és alkalmazták azzal, aki sok pálinkát ivott és *meggyült* benne az ital, hogy tejet öntöttek a szájába. Az eddig felsorolt adatok arra mutatnak, hogy a tej kémiai

tulajdonságait használták fel gyógyítási célokra s nem tulajdonítottak semmiféle mágikus erőt a folyadéknak. (Nem mond ellent ennek a megállapításnak az egyetlen baskói adat sem, amely szerint szárazság esetén a kisgyermeket tejben kell fürösztení, hiszen a fürösztés motívum lehet ebben a szokásban a leglényegesebb elem.)

Vágott sebre vajas kenyeret, hozzá *székfű*virágot tettek (Baskó, Hernádszentandrás, Mogyoróska). Fülnyilalláskor melegített szentelt vajat eresztettek a fülbe (Mogyoróska). Viszkető kiütésre a *Szent Antal* füvét vajban megpirították és azzal kenegették. A vaj e néhány felhasználásából kitűnik, hogy inkább mint a gyógyító hatású elemek hordozója, közege kap szerepet, mágikus szerepe nincs.

A szalonna szintén puhítja a sebes lábat (Mogyoróska), töviskszúrásra, kisebb vágott sebekre tették, esetleg pálinkában is megáztatták (Fony, Füzérkomlós, Kisbózsva, Regéc). Kereszt alakban dörzsölték meg a *tyúksegget* és aztán az ereszcsorgásba elásták. Megfigyelhető, hogy a bőrkeményedésnek számító szemölcs gyógyításakor alkalmazott mágikus elemek sorába a népi hagyomány hasznosnak vélte közbeiktatni egy tényleges hatáson alapuló cselekedetet is.

A *szappan*, mint a keverékek egyik alkotórésze, leggyakrabban a kilisre használatos. Keverik zsírral, sóval, tejfeles pehellyel, liszttel (Mogyoróska, Regéc, Pányok, Abaújszántó). Abaújszántón azonkívül hidegleléskor szappanos vizet ajánlanak, hogy azt igyon a beteg. Már korábban is szólhattunk volna arról, hogy adatainkban megfigyelhető a népi gyógyító gyakorlat egyik sajátsága, hogy igen jó érzékkel állapítja meg, mely betegségek állnak bizonyos mértékig lelki befolyásolás alatt – különösen a betegség kezdetén –, és az ilyenfajta betegségek egyik gyógymódjaként erős undort keltő szereket ajánlanak, azoktól várnak javulást, s nem minden eredmény nélkül.

Növényből készítik, de felhasználása miatt itt teszünk említést a napraforgóból készített olajról. *Égésre* vagy *sütésre* kenik vagy egy rongyot átitatnak vele s azt teszik a sebre. Érdekes, hogy egybehangzó adataink közül egy sem említi, hogy a forró gőz által okozott égési sebre is alkalmazták volna, csak tűz vagy tüzes tárgy érintésekor keletkezett sebek kezelésére használták. Az adatközlők egy része arra is utalt, hogy csak újabban használták a gyakoribb és általuk réginek mondott édes tejbe mártott ruha mellett, talán azért, mert ez utóbbi könnyebben és gyorsabban elkészíthető volt. Hasonlóan az olvasztott vajhoz a langyos olajat is beöntötték néha a fájós fülbe (Vizsoly). Kockáztassuk meg a feltevést: talán e két anyag hasonlósága, színe a beteg fül váladékához, adta a gondolatot a népi gyógyítóknak, hogy a *hasonlót hasonlóval* próbálja gyógyítani – az ilyen gondolkozás nem idegen a nép szemléletétől.

Állati tartozék a *pókháló* is. Az általunk vizsgált terület nyugati részén mindenütt alkalmazták a frissen vágott sebekre. Egyik adatközlő még azt is megjegyezte, hogy bár sokszor látta, amint használták az öregek, gyermekkorában mégsem kaptak mérgezést soha tőle (Cekeháza). Talán az magyarázhatja elterjedtségét, hogy valóban jó tapasztalatokkal rendelkezhettek hatásáról és feltehetően az is, hogy mivel mindenütt kéznél volt, azonnal alkalmazásra kerülhetett. Egy vastag pókhálóréteg különben légmentesen elzárja a frissen vágott sebet a levegőből származó kórokozók elől, s ez az orvosi vélemény szerint a lehető leghasznosabb védekezés a seb gennyedése ellen.

Összevetve az emberi váladékokat felhasználó és az állati tartozékokkal gyógyító eljárásokat azt tapasztalhatjuk, hogy az előbbiek inkább mágikus erejükkel, az utóbbiak lényegében kémiai hatásukkal gyógyítanak, más szavakkal az állati tartozékot elsődlegesen mágikus funkcióban nem találunk.

A kistestű állatok gyógyszerként való alkalmazása szintén gyakori a zempléni gyógyító hagyományban.

Hazánkban hivatalosan is számon tartják, mint hivatalos gyógyszerészi drogot: a kőrisbogarat (Lytta Vesicatoria L.). Erősen mérgező hatása miatt rendkívül furcsa, hogy Zemplénben igen nagy számú és egybehangzó adat állítja, hogy akit a veszett kutya megmart, annak kilenc kőrisbogarat kell bevenni tejjel, pálinkával, vízzel vagy lekváros kenyérrel háromszor egymás után. Ha használt a kúra (Arka). Még azt is számon tartják, hogy a fejét nem szabad megenni (Korlát). Ha magát a kutyát is megfogták, annak is beadták a bogarakat (Kisbózsva). Szék visszáján törték porrá a bogarakat (Alsóregmec). A drog használatához is fűződnek irracionális képzetek, ez régi orvosi irodalomból nyilvánvaló.

Kevesebb adat jelzi, de Zemplénnek mind a keleti, mind a nyugati oldalán előfordul a sárgaságnak kilenc eleven *tetűvel* való gyógyítása. Lekvárban, vízben vagy pálinkában vették be. A tetűvel és a kőrisbogárral való gyógyításnál egyformán szerepelt a zempléni gyógyító hagyományban oly gyakori mágikus kilences szám. Újabb példa ez a mágikus és nem mágikus elemek gyakori kapcsolódására. Megjegyezzük, hogy ez utóbbi esetben, a tetűvel kapcsolatosan, nemigen beszélhetünk empiriáról; hiszen a betegség magától is elmúlik hat héten belül. Adatainkból az is kitűnik, hogy a sárgaságot gyógyító eljárások nagyobb része tisztán mágikus elemek alkalmazásán alapszik.

Érdekes gyógyításban került alkalmazásra az olyan kisegér, amelyik még csupasz. Azzal etették meg, aki *bepisilt* – általában kisgyerekkel. Rántottába sütve vagy csak puha kenyérrel. (Egyelőre csak két, jelentős ruszin eredetű nemzetiséget számláló faluból van erre adatunk – Pere, Mogyoróska.)

A teljesség kedvéért itt kell feljegyezni, hogy adatközlőink emlegették a *kisbéka* felhasználását is, de kizárólag az állatgyógyítással kapcsolatban. A felfúvódott tehénbe beleengedtek a száján egyet (Abaújszántó, Abaújkér, Pere, Újhuta, Kisbózsva). Ha szürke hályog volt a tehén szemén, kis *árva békát* engedtek rá, az lekaparta a lába végivel (Nyíri, Vilyvitány).

A piócát (Hirudinae) igen régóta alkalmazzák a gyógyászatban. Zemplénbe a piócát a cigányok, bodrogköziek és az alföldi emberek hozták. Tőlük megvették és üvegben tartották az ablakban. Helyesen leggyakrabban a *vérnyomásos* betegekre ragasztották, de aki *fejgyulladásról, fejfájásról* panaszkodott, annak is ajánlották. Azonkívül még azoknak is, *„akinek sok volt a vére"* piócát tettek a lábára, ha *„megszorult benne vér"* valahol. Gyakran említették mint a derékfájások biztos gyógymódját. A pióca használatát Zemplénben általánosnak mondhatjuk.

Ásványi anyagok. – A gyógyításban használatos anyagok között jelentős helyet foglalnak el a különféle ásványi anyagok. Mágikus erejéről közismert *vas* példája is mutatja, hogy ugyanazt az anyagot mind az empirikus, mind pedig a mágikus funkciók betöltésére is felhasználják. Az előbbire példaként említhető, hogy az újszülött pólyája alá

ollót, keresztbe fektetett két kést vagy beszúrva tűt tettek. Pusztán fizikai tulajdonságai miatt, mert jó hővezető, használták, mind hideg-közlő eszközt a méhcsípéskor és fejbeveréskor keletkezett *púp* lenyomására a homlokon. Ha fájt a fog, tüzes drótot nyomtak a lyukba (Füzérkomlós).

Tisztán mágikus erejében bíznak az alsóregmeciek, amikor a bölcső alá bevernek egy szöget, hogy a betegség, a *csúnya nyavalya* elhagyja a gyereket. Boldogkőváralján a sertésólra lópatkót tettek, hogy ne dögöljenek az állatok. A forró vas segítségével történő vízmelegítésre a fürdőknél már utaltunk. A jótékony hatású melegen kívül – kockáztassuk meg a feltevést – azért is szerepe lehetett a vasnak, mert ennek a fémnek a zempléni nép mágikus erőt tulajdonít. Példaként említjük, hogy Újhután a rontás elleni fürdőnek, ami kilencféle fűből, kilenc kút vizéből, kilenc sír földjéből készült, elengedhetetlen eleme a háromféle vas belefőzése. Ide kapcsolódik a *kovácsolt víz* felhasználása is. Azt a vizet nevezik így Regécen, amibe a kovács a tüzes vasakat mártogatja, hogy lehűljenek. Ha ebbe a vízbe kéménykormot főznek bele, jó orvosság lesz, ha a marha vért *hugyozik* (Regéc). A *kovács troszka* szintén igen jó a reumásnak párláskor (Baskó). Nyíriben is kovács parazsat dobtak vízbe, ha megdagadt a tehén tőgye és azzal mosták.

A föld gyógyító erejébe vetett hitet csak néhány adatközlő ismerte: rontás, illetve szemsérülés esetén készített fürdőben szerepel a kilenc sírról hozott föld, kilenc baráz-dából szerzett föld, de sohasem egyedül, mindig csak kiegészítő elemként találjuk meg (Abaújkér, Korlát, Újhuta).

A mész (CaH_2), amit a meszelt falról kapartak le, általános gyógyítószer volt a vidéken, de az egész országban ismerték. A leggyakrabban akkor alkalmazták, ha valaki megvágta a kezét. Meszes vizet öntöttek a felfúvódott tehénbe (Abaújszántó, Boldogkőváralja, Pányok, Újhuta).

A kékkövet ($CuSO_4$) tejfelbe keverték, majd pehellyel a gyülevényre – gennyes kelésféle – tették (Abaújkér). A juhászok titkolt, száj- és körömfájás elleni kenőcsének alkatrészeként szintén ismeretes volt (Abaújalpár, Boldogkőváralja, Cekeháza, Korlát).

A *sót* (NaCl) melegített állapotban kis zacskókban a sajgó testrészre helyezték. Korábban már utaltunk arra, hogy kizárólag jó melegtartó tulajdonsága miatt használták. Ajánlották, hogy akinek fáj a torka, timsóval ($CaAl+2SO_4$) *„hörköljön"* (Mogyoróska, Baskó). Szájkipállást is kentek vele. Fájós fogba is tettek sódarabokat. Gyomorbántalmakra a keserűsót ajánlották ($MgSO_4+7H_2O$).

Egyéb anyagok. – A patikai szerek különösen az elmúlt negyven-ötven évben egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a népi gyógyításban. Az orvosi receptekről eltanult szerek mellett, széles körű kutatással kéne kideríteni a vidéki patikusok csodaszereinek elterjedését, folklorizálódását. Érdekes lenne a zempléni patikák hatóköreit feltérképezni és az elmúlt fél évszázad „legdivatosabb" gyógyszereit kikutatni, majd ezeknek az ismereteknek a felszívódását nyomon követni a népi gyógyító hagyományban. Későbbi kiterjedtebb kutatás feladatai ezek. Addig néhány példát a patikai szerekből, meg kell jegyezni, hogy adataink többnyire egyedi esetekről emlékeznek meg: *Vitrió*-val vették ki a tyúkszemet a lábon (Pányok). Ez az alig hígított kénsav (H_2SO_4) leette ezt a kellemetlen bőrkeményedést. *Horhy-féle tapaszt* vágásra tettek (Pányok). *Kámfor*ral élesztették azt a

beteget, aki elalélt (Nyíri). A *fagyást tormaszesszel* kezelték (Pányok). Egy füzérkomlósi adat szerint a fájdalom megszűnését remélték attól, ha az aszpirint a lyukas fogra helyezik.

Az olcsó, könnyen beszerezhető, bolti szerek sem hiányoztak a zempléni népi gyógyítás orvosságai közül. Például az 1929-ben Encsen működő gyógyító ember is, akihez a vidékről igen sokan eljártak, filléres szappant kevert mosószódával és ezt tette a gennyes sebre (Abaújvár). Akin sok kelés van, egyen *élesztőt* – ajánlották régebben (Arka). Pányokon mustárt használtak a *gyülevényre.* Korláton *keményítőt* szeszben áztattak és csak azután tették rá a kelésre. A tyúkszemre *szalicil*t alkalmaztak zsírral (Abaújszántó, Pere).

A tömjént nem boltból, hanem templomból (szolgától vagy paptól) szerezték be, a szemrülesés megakadályozására használták; odatették a csecsemő pólyája mellé vagy alá. Fogfájáskor is használták, megszüntette a fájdalmakat, annál is inkább, mert elmondták róla, hogy elette a fogat.

Felmelegített *szurok*kal öntötték be a tövisszúrás helyét (Alsóregmec, Gibárt, Nyíri). Szekérkenőcsöt vagy *kolimász*t puhító hatása miatt kelésre vagy csizma feltörésre tettek (Hejce, Vizsoly). Az *ekcémát pipamocsokkal* kezelték (Abaújszántó, Gibárt).

Zemplénben az erős fogfájásra erős *pálinkát* ittak – pontosabban a lyukas fog felőli részen öblögettek vagy pálinkával átitatott rongydarabkát nyomtak a lyukba, esetleg *danatúra* szesszel dörzsölték. Ez a gyógymód azért volt oly elterjedt, mert eredményei igazolták az elvárásokat – a pálinka nemcsak elbódította a beteget, hanem bizonyos mértékig a szájüreget is fertőtlenítette. Ugyancsak az erős szesz fertőtlenítő hatását használták fel akkor, amikor a vágásokra szeszben áztatott szalonnát, *liliomlevelet,* ruhadarabot tettek. *Kődökcsömör*kor langyos pálinkát kell inni (Arka), akinek farkassötétje van, igyon *pájinkát,* az megmozgatja a vért (Kisbózsva). A nép nagyon helyesen ismerte fel a szeszben rejlő gyógyító lehetőségeket, illetve azt, hogy alkalmazásuk igen hasznos.

Zemplén déli és délnyugati része az ország egyik legjelentősebb bortermő vidéke, s a legtöbb faluhoz jelentős szőlőtermő terület tartozik. Mégis a bornak és származékainak aránylag kevés gyógyászati alkalmazását találhatjuk meg Zemplénben, inkább isszák a bort (Abaújszántó). Köhögés ellen forralt bort fehér cukorral itták (Hernádszentandrás), nátha ellen lábat áztattak és édes bort ittak (Abaújszántó, Pányok). Általánosan ismert empirián alapulhat a következő is: borseprűt tettek a sebre vagy a gyűlésre (Pálháza); valószínű, hogy egy kiterjedtebb kutatásnak bizonnyal sikerülne még ide vonatkozó adatokat feltárnia.

A század első évtizedeiben a legfinomabb ecet a *borecet* volt. Borogatásra, fejfájás ellen használták (Abaújszántó, Hejce). A beteg szív táját *gyöngyvirág-ecettel* szokták volt dörzsölni. A gyöngyvirág-ecet úgy készült, hogy az erős és tiszta ecetbe *gyöngyvirág*ot áztattak. Viszketés esetén, darázs- vagy méhcsípésre ecetes ruhát borogattak. A kificamított kézre, lábra ecetes korpát tettek (Pusztafalu, Füzérradvány), ugyanígy jártak el akkor, ha valaki megvágta magát. *Pántlikás gilisztára* ecetes sós hagymát kell enni – javasolták Pányokon. A fogfájásra a háztartásban fellelhető különféle anyagokon kívül sok bolti vagy patikai szert is felhasználtak, így az ecetet is. Az ecet népi gyógyászati felhasználása teljesen az empirikus tudáson alapszik.

A zempléni népi gyógyításban használatos technikákat és anyagokat mutattuk be – hangsúlyozva, hogy ez csak egy része a hagyománynak. Igyekeztünk összefoglalni a fürdőkre, gőzölésre, füstölésre, masszírozásra vonatkozó népi ismereteket. Röviden azért, mert e *technikák* mintegy átmenetet képeznek a két nagy csoport között: a mágikus és az empirikus tudás között. Arra törekedtünk, hogy az egyes elemek mindig ott kerüljenek lehetőleg teljesnek mondható bemutatásra, ahol mint a gyógyulás bekövetkezésének legfontosabb elemeként szerepelnek. Erre nemcsak a tényleges hatásból, hanem a nép szemléletéből, megnyilatkozásaiból kiindulva is következtethetünk, mégpedig abból, hogy a hasonló közlések sorában a legfontosabb elem mindig megtalálható, míg más elemek esetleg el is maradhatnak.

Megállapítottuk, hogy a technikák legnagyobb része a fizikai ráhatás gyógyító erejére épít, míg a következő csoportban tárgyalásra került *anyagok* – nagy többségükben – kémiai tulajdonságaikkal hatnak, de ismerünk néhány kivételt is. Így pl. az emberi váladékoknak ugyanis mágikus gyógyító erőt tulajdonít a nép szemlélete. A többiek ismert, vagy eddig még nem kellőképpen felderített kémiai tulajdonságaikkal hatnak.

Érdekes volt megfigyelni az anyag rendezése során a hagyomány nyelvi megformálását. A kérdésekre adott válaszok mondatokba öntése, a mondatok felépítése önmagukban rámutatnak arra, hogy mi a zempléniek véleménye arról a betegségről, gyógyításról. Közmondásszerű, rövid, tömör mondatokban szólnak a gyógynövények felhasználásáról, többszörösen összetett mondatokban beszélnek a mágikus jellegű gyógymódokról. Az utóbbiakat főként a pszichés eredetű és belső organikus bajok ellen használták. Természetesen a nép nem tudta, hogy belső organikus bajok tüneteit figyelheti meg a betegen – irracionális eredetűnek vették és így is magyarázták – pl. szemrülesést –, ezért a tulajdonképpen pszichés hatásokra építő mágikus elemek alkalmazásával kezelték. (Az egyéb gyógymódok pedig külsőleg és belsőleg egyaránt csak organikus bajok orvoslására szolgáltak). A gyógyító szokások erejébe és a hagyományos tapasztalati tudásba vetett hit, az alkalmazott technikák és anyagok tényleges hatásán kívül, csak növelte a sikeres gyógyulások számát. Ennek a tényezőnek jelentős szerepe van abban, hogy a gyógyító hagyomány máig élt.

Az elmúlt évek jelentős gazdasági változásai társadalmi átalakulást hoztak magukkal. A falusi közösségek szerkezetének megváltozása a gondolkodás, a szemlélet változását is maga után vonta. A hagyományos szokás- és tudásanyag a közösségi ellenőrzés gyengülésével egyre érezhetőbb és gyorsan bomlásnak indult. Így a népi gyógyító hagyomány anyaga is. Ha ez a folyamat valamivel lassúbb, mint a folklore más területein, ez a vidék egyes területeinek viszonylag szűkös orvosi ellátottságával magyarázható, valamint azzal, hogy állandóan használatban van a hagyománynak ez a része – a gyógyszer elfogyhat, de a szenesvíz és a jó tanács sohasem.

A zempléni nép gyógyító hagyománya még néhány évig őrzi az egykor oly gazdag és színes népi gyakorlat emlékeit.

DIE VOLKSHEILKUNDE
(Auszug)

In den 60-er Jahren, als der Verfasser die Angaben zur Volksheilkunde gesammelt hat, waren die Kenntnisse in diesem Thema im Gedächtnis des Volkes im Zemplén-Gebirge noch sehr lebhaft. In der vorliegenden Studie werden nur die sog. „rationalen" Heilmethoden und die angewendeten Materialien dargestellt. Die „rationalen" und „magischen" Elemente zu trennen ist sehr schwer, es ergibt sich aus dem Wesen der Volksheilkunde. Selbst die Heilpflanzen und Tees wurden mit magischen Verfahren gemischt angewendet. So zB. die Heiltees musste man dreimal oder neunmal trinken, und sie waren nur in gewissen Zeitpunkt (vor Sonnenaufgang, beim Mondaufgang, usw.) wirksam. So sind die Aberglauben und die rationalen Heilmethoden im Zusammenleben zu beobachten.

Das Material, die Volkskenntnisse zur Heilkunde wurden in dem folgenden System vorgestellt; *Angewendete Methoden:* Bad, Dunst, Verfahren mit dem Kalten-Warmen, verschiedene physikalische Wirkungen. *Angewendete organische Materialien:* menschliche Ausscheidung (Speichel, Muttermilch, Blut, Harn); tierische Materialien und selbst einige kleine Tiere (die Laus, der Blutegel, der Frosch). *Anorganische, mineralische Materialien:* das Eisen, das Wasser, der Kalk, das Salz, usw.

Der Verfasser behauptet endlich, dass die beschriebenen Volkskenntnisse nur ein Teil der Heiltraditionen im Zemplén-Gebirge sind, derer bedeutenderer Teil (ungefähr ein Drittel) auch heutzutage lebend und geübt ist, und zwar hauptsächlich im Kreis der älteren Generation.

Mihály Hoppál

NÉHÁNY ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI MONDATÍPUS

DOBOS ILONA

Északkelet-Magyarország, közelebbről Borsod-Abaúj-Zemplén megye szellemi tradícióinak feltárása mind ez ideig egyenetlen. A legtöbbet Alsó-Zemplén népköltészetéről tudjuk. *Diószegi Vilmos* az 1950–60-as években sok hiedelem-mondát jegyzett fel Zemplén és Abaúj megyében.[1]

Ferenczi Imre a Rákóczi-mondák gyűjtését kiterjesztette Zemplén és Abaúj megyére is.[2] A huszita emlékekre vonatkozó dolgozatában is bőségesen találunk mondákat és emlékeket e vidékről.[3] Ugyanígy az animizmus világával foglalkozó tanulmányában az erdei szellemekről, kísértetekről szóló mondák között nem egy zempléni variánst is találunk.[4] A táj hiedelem-világának és népköltészetének ismerete szempontjából egyaránt nagy jelentőségű *Balassa Iván* bő jegyzetanyaggal ellátott monda-kötete.[5] A másik Bodrogközről szóló könyve, a „Lápok, falvak, emberek" ha vázlatosan is, de ugyancsak közöl mondákat.[6] Magam a Bodrogkeresztúron gyűjtött meséket és mondákat most rendezem sajtó alá.[7] A Tarcalon gyűjtött történeti mondák és történeti tudatra vonatkozó adatok alapján írott tanulmányom már megjelent.[8] *Szabó Lajos* nagy taktaszadai mondagyűjtése az UMNGy XVIII. köteteként jelent meg. A jegyzetek a készülő történeti-, hiedelem- és eredet-mondakatalógusok alapján íródtak.[9] A szerzőnek a megjelent munkán kívül még nagy kéziratos anyaga van az Ethnológiai Adattárban. A legnagyobb méretű *Nagy Géza* tízkötetes karcsai mesegyűjtése. Nincs még egy magyar falu, amelynek meseanyagát hasonló részletességgel ismernénk.[10] Ezek a gyűjtések nemcsak a kutatók szorgos munkáját dicsérik. Létrejöttük alapvető feltétele a táj rendkívül elevenen élő népköltészeti hagyománya volt.

1. A kéziratos anyag a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában található. EA 5054, 7076, 7101, 7105 számok alatt.
2. FERENCZI Imre 1960a. 389–436.
3. FERENCZI Imre 1963.
4. FERENCZI Imre 1960b.
5. BALASSA Iván 1963.
6. BALASSA Iván 1975.
7. Kézirat 500 lap. EA 7115, 7206, 7257, 7273.
8. DOBOS Ilona 1971.
9. SZABÓ Lajos 1975. A jegyzeteket írta: DOBOS Ilona, KÖRNER Tamás és NAGY Ilona. Budapest. A kéziratos Monda Archívum, amely alapján a jegyzetek íródtak, az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának Adattárában van elhelyezve.
10. Az anyag publikálásra való előkészítése folyamatban van. A 10 kötetes kézirat az EA-ban és a Herman Ottó Múzeum Adattárában egyaránt megtalálható. Eddig publikált töredékek: NAGY Géza 1973; NAGY Géza 1975.

A táj hiedelem-világának egyik jellegzetessége, hogy nagy számban kerültek feljegyzésre olyan mondák, amelyek a magyar népi hitvilág legarchaikusabb rétegét képviselik. Itt mindenekelőtt a sámánizmus nyomait őrző *táltos-garabonciás* mondakörre gondolok. A táltos-garabonciás mondakör egésze összetett. Egyes motívumai Európa más népeinél is megtalálhatók. A mondakör *sámánisztikus* elemeire *Róheim Géza* hívta fel elsőzör a figyelmet.[11] *Holló Domokos* a táltos-garabonciás mondakörről írva, fő feladatának a pogány és keresztény elemek szétválasztását tartotta. Nyugati, keresztény hatásra vall – mint írja – a kéregető vándordiák alakja, öltözete, varázskörnye.[12] Legutóbb *Diószegi Vilmos* foglalkozott mélyrehatóan és meggyőzően a táltos-garabonciás alakjához fűződő képzetek sámánisztikus elemeivel.[13]

E mondakörből Északkelet-Magyarországon, közelebbről Zemplén megyében is sok olyan változatot jegyeztek fel, amely feltehetően a sámánizmusból ered. A garabonciás vagy táltos gyermek foggal születik, amit idegeneknek nem szabad elárulni.[14] Hétéves korában túlvilági erők „elragadják".[15] A mondakörnek talán legszebb darabjai azok, amelyekben a felnövekvő táltos – akit többnyire csak pásztorfiúnak neveznek – megvív a fellegekből alászálló füstös, kormos bikával. Ha a küzdelemben alulmarad, ellenfele őt is magával ragadja a fellegekbe. Ez a monda legintenzívebben a pásztorok körében él. Zemplén megyében az utóbbi évtizedekben több változatát is feljegyezték.[16]

Belső fejlődés eredménye lehet a *tudományos kocsis* mondaköre. Centruma úgy tűnik a Felső-Tiszavidék. A mondakör több variánsát közölte a két háború között *Luby Margit.*[17] *László* Gyula szerint ennek egyik mozzanata, a szalmával kitömött döglött ló megelevenedése és a honfoglalás kori sírokban talált kitömött lovak azonos hitelem emlékét őrzik.[18] Ez azonban a gazdag mondakörnek csupán egyik mozzanata. Összefoglalóan írt a mondakörről *Ferenczi Imre.*[19]

A tudományos kocsisok név szerint megnevezett élő, vagy nemrég meghalt emberek, akik a közhit szerint különleges képességekkel rendelkeznek. Kocsijukat levegőbe repítik. Ha elbocsátják őket, lovuk megdöglik. Lovaikat ördögökkel vagy „pirossapkásokkal" gondoztatják. Megkötik mások lovait, megszelídítik a vadlovat stb.[20]

A belső fejlődést az teszi valószínűvé, hogy hasonló súllyal – jelenlegi tudásunk szerint – a szomszéd népeknél, általában Európa népeinél nem szerepel.[21] A magyaror-

11. RÓHEIM Géza é.n. A táltos című fejezet. 7–40.
12. HOLLÓ Domokos 1934. 19–34; 110–125.
13. DIÓSZEGI Vilmos 1958.
14. DIÓSZEGI Vilmos 1958. 123–129; BALASSA Iván 1963. 29, 78, 224, 254, 276 sz. mondák.
15. DIÓSZEGI Vilmos 1958. 46–64; BALASSA Iván 1963. 78, 224, 376; SZABÓ Lajos 1975. 256–257; további változatait ld. ui. jegyzetben 404.
16. DIÓSZEGI Vilmos 1958. 346–347; BALASSA Iván 1963. 276, 299, 392; SZABÓ Lajos 1975. 262, 263; továbbá ui. jegyzetben 405, 416. Vö. még BARNA Gábor 1979. 33–36. DOBOS Ilona 1971. 36. Bodrogkeresztúr, saját gyűjtés EA 7257.
17. LUBY Margit 1936. 49–52; LUBY Margit 1941. 181, 183.
18. LÁSZLÓ Gyula 1945.
19. FERENCZI Imre 1957.
20. Vö. SZABÓ Lajos 1975. 44, 45.
21. Hogy csak egy példát említsek, a *kocsis* (Kutschner) c. sz. nem szerepel a Handwörterbuch 1927–28.10. kötetében.

szági nemzetiségeknél és a szomszéd népeknél egyaránt találhatunk ugyan szórványosan táltosokról és tudós kocsisokról szóló mondákat, ezek azonban feltehetően a magyarságtól kerültek át hozzájuk. Így *Krupa András* a békési szlovákoknál megtalálta a táltosok viaskodásának mondáját. Két felleg küzd egymással, egy szürke és egy fekete. A béres előre megmondja, milyen alakban érkezik az őt támadó felleg. Gazdájától segítséget kér küzdelméhez. „Mindez egyértelműen tanúsítja – írja Krupa – a monda gyűjtött alakjának a magyar néphitből való közvetlen átvételét." A kiskörösi szlovákok a foggal született gyereket *táltosnak* nevezik.[22] *Fehér Zoltán*nak Bátyán a délszláv, közelebbről rác nemzetiségnél gyűjtött hiedelmei arról tanúskodnak, hogy itt is emlegetik a *tátos*-t, aki foggal születik. Ugyanígy ismerik a *tudós kacsis* alakját is.[23] A tudományos kocsis mondakörének hatásáról tanúskodnak azok a szlovák hiedelem-történetek is, amelyekben a lakodalmas kocsi a menyasszonnyal a levegőbe repül. Egy német mondában a sietős úr veszi át kocsisától a gyeplőt és repíti a lovakat a víz fölött a levegőbe.[24] *Hnatjuk, V.* gyűjtésében egy monda ugyancsak a *csodálatos kocsis*ról szól, cselekménye azonban a magyar mondakörben ismeretlen.[25] A két nagy mondakör hatása más népekre természetesen még bővebb kifejtést igényelne.

Ahogyan a magyarság hiedelem-világa és folklórja hatott más népekre ugyanígy hatottak a szomszéd népek a magyar szellemi néphagyományra. Északkelet-Magyarországon legerősebben a szláv népek hatása érezhető, itt ugyanis nagy számban élnek többnyire elmagyarosodott szlovákok és kárpátukránok, kis számban lengyelek. Számuk a századfordulón a lakosságnak mintegy egyharmadát tette ki.[26] Legutóbb *Paládi Kovács Attila* foglalkozott az Északkelet-Magyarországon élő ukrán szórványokkal. Tanulmányából kitűnik, hogy a kárpátukránok – korábban ruszinok, rutének, kisoroszok, magyaroroszok – több hullámban érkeztek. Az első ukrán csoportok – mint írja – a 13. századtól kezdődően települtek át Galíciából „. . . s fokozatosan népesítették be Máramaros, Bereg, Ung és Zemplén korábban lakatlan hegyvidékeit." Később, a 16–17. században a lengyel földesurak elől települtek át ukrán parasztok az akkori Magyarország északkeleti hegyvidékére. A magyar települési területen apró foltokban a 17–18. században tűntek fel. A 18. században Szerencs–Tokaj–Sárospatak vonalán megtelepültek a hegyaljai magyar városokban és falvakban.[27] A magyar városokban és falvakban megtelepedett kárpátukránok mára már kevés kivétellel elmagyarosodtak. Származásukra csupán nyelvük és vallásuk vall.

A vidék német lakosságáról *Balassa Iván* írt, kimutatva, hogy a németség három fázisban telepedett meg Tokaj-Hegyalján. Ezek közül csak a második betelepítési korszak

22. KRUPA András 1974. 279–280.
23. FEHÉR Zoltán 1975. 646–687 sz. 73–79; 707–708 sz. 81.
24. MANGA János 1970. 161; KUHN, Adalbert–SCHWARTZ, Wilhelm 1848. No. 5.35.
25. GNATJUK, Vladimir Mihajlovics 1912. I/227. sz.
26. Az 1900. évi népszámlálás szerint a ruszinok és szlovákok száma Zemplén megyében mintegy 30% volt. Vö. DOBOS Ilona 1971. 27.
27. PALÁDI KOVÁCS Attila 1973. 331–335.

(amely 1750-ben történt) Rátka, Hercegkút és Károlyfalva idős lakói beszélnek még németül. Szellemi kultúrájukban a német elem még megtalálható.[28]

A VÁMPÍR

A következőkben néhány olyan mondakörrel vagy mondával kívánok foglalkozni, amelyek minden bizonnyal szláv – az elcserélt gyerek esetében szláv és német – közvetítéssel kerültek be a magyar néphitbe. Ezek közül a *vámpirizmus* és az ehhez kapcsolódó *nora* képzet, továbbá a *vízfullasztó* fiúról vagy emberkéről szóló mondák leggyakrabban éppen Zemplénben hallhatók, míg az *elcserélt gyerek* mondaköre az egész országban rendkívül elterjedt.

A vámpír-hitről már *Ipolyi* Arnold is azt írja, hogy a szlovákoktól vagy a románoktól *importáltuk.*[29] A vámpír-legenda a középkorban Európa-szerte elterjedt volt. Ezt bizonyítja a Thompson, St. Motif-Index-ében az E251 sz. alatt felsorolt bőséges irodalom, amely felsorolja a legendák angol, francia, német változatait. A szláv népeknél ez a hiedelem különösen intenzíven élt és sokáig fennmaradt.[30]

Robbins, R. H. encyklopédiája szerint a vámpír szó magyar eredetű, rokon formái megjelennek a szláv nyelvekben. Feltehetően a török *uber* szóból ered. A vámpír szó először 1734 körül jelent meg írásban angolul, a következő jellemzéssel: elhunyt személyek teste ördögi erővel felelevenedik, éjszaka kiszáll a sírból és sok embernek kiszívja a vérét, elpusztítva őket.

A vámpirizmusról a 18. század derekán Franciaországban úgy írtak, mint amely az utóbbi 60 évben Magyarországról, Moraviából, Sziléziából és Lengyelországból terjedt át Nyugat-Európába. Görögország és Albánia is gazdag volt vámpírtörténetekben.[31]

Krzyżanowski, J. upiór (vámpír) címszava arról tanúskodik, hogy a hiedelem a lengyel nyelvterületen rendkívül elterjedt, 40 változata ismert. Krzyżanowski szerint a vámpírhit a nép ajkán a 19. századig élt, a délszlávoknál maradt fenn legtovább. A vámpír ellen úgy lehet védekezni, hogy sírját ki kell hantolni. A halott fejét le kell vágni és lábához tenni, vagy más eljárással akadályozni meg visszatérését. Lengyelországban elterjedt ez a mondás: „Vörös, mint az upiór."[32]

Részletesen ír a vámpírokhoz, általában a hazajáró rossz lelkekhez fűződő hidelmekről a szlovákiai Zemplén megyéből *Mjartan, J.*[33] A gyűjtés az 1949–50-es években történt. Eredménye azt mutatta, hogy a vámpírhit az idősebb korosztályban különböző

28. BALASSA Iván 1975. 67–102. A BALASSA által felsorolt falvakon kívül a Rákóczi szabadságharc leverése után Tarcalra is telepítettek német családokat. Két utcában máig is sok német nyelvű család él, többnyire kisiparosok utódai. A mai utódokban még él a betelepítés emléke. Vö. DOBOS Ilona 1971. 89–90.
29. IPOLYI Arnold 1923. 311.
30. THOMPSON, Stith 1955–58.
31. ROBBINS, Rossell Hope 1959.
32. KRZYŻANOWSKI, Julian 1965. *upior* c.sz.
33. MJARTAN, Jan 1953. 107–134.

intenzitással ugyan, de szinte az egész megye területén megtalálható. A vámpír – *upír* – előbb az állatokat, majd az embereket gyilkolja. Fojtogatja az alvót, végül kiszívja vérét. Áldozatát megöli vagy megeszi. Legjellemzőbb tulajdonsága a vérszívás, a tömeges járvány és a dögvész okozása.[34] Az *upírnak* két szíve és két lelke van. Halála után az egyik tovább él. Egyik arca sápadt, a másik piros. Hasrafekve kell eltemetni, kezét, fejét vagy szívét a koporsóhoz szögezni, hogy vissza ne térhessen.[35] *Bednárik, R.* a vámpírhithez kapcsolódó szokásokról írva hangsúlyozza, hogy az minden szláv népnél elterjedt volt. Gyökerei a pogányságba nyúlnak vissza. A lélek túlvilági életébe vetett hitet terjesztette ugyan a kereszténység, a nép között azonban tovább élt az a korábbi elképzelés, hogy a síron túli élet éppen olyan, mint a mindennapi. A források tanúsága szerint már a 8. században felléptek e tévhit ellen.[36]

A szlovákokéval megegyező hiedelmek fűződnek a vámpírokhoz a kárpátukránok között is. *Gnatjuk, V.* századeleji gyűjtésében számos monda szól a hazajáró, vérszopó lelkekről. Az *opír* életében nem evett húst és ezért visszajár éjjel és kiszívja az állatok és az emberek vérét. A gyermekek is meghalnak. Ilyenkor a halottat ki kell hantolni, hasrafektetni, lábát a koporsóhoz szegezni.[37]

A vámpír hiedelme a románoknál is ismert. A *strigoi* ugyancsak felkel sírjából és hazajár. Egy strigoi egy egész nemzetséget megevett. Máskor az állatokat falja fel. Védekezésül sírját ki kell ásni, szívét átszúrni. A halott arca vörös.[38]

Vámpírokról szóló mondák – mint azt *Müller, I.–Röhrich, L.* mondakatalógusa is tanúsítja – szórványosan a német nyelvterületen is előfordulnak.[39]

Az Ethnographia korai számaiban két közleményt is olvashatunk a vámpirizmusról. Az egyik a lublói kísértet históriája – amelyet Mikszáth Kálmán regényben is feldolgozott –, a másik egy törvényszéki hír egy hullagyalázásról, amely Galícia és a régi Magyarország határán történt egy Sáros megyei faluban. Az elsőben – mint a szerző írja – a mondát Lubló akkor még lengyel lakossága örökítette nemzedékről nemzedékre, a másodikban ugyancsak lengyel és kárpátukrán lakosok terjesztették a vérszopó démon históriáját. Az Ethnographia első számában *Matirkó Bertalan* részletesen ismerteti a lublói kísértet mondakörét. Lubló város – tizenkét más várossal együtt – 400 évig lengyel fennhatóság alatt állott és a múlt század végéig megtartotta lengyel nyelvét és szokásait. Kaszperek, a rossz hírű borkereskedő, a gazdag mondakör hőse, a lublói városi tanács jegyzőkönyve szerint 1702–1754 között valóban élt. Lelkét hamis esküvel terhelve halt meg és temetése után éjszakánként a nép testi mivoltában látta különböző helyeken megjelenni. „. . . éjjel az alvókat bántotta, hozzájuk csúszott az ágyba, s *véröket szopta.* Ha gyertyára gyújtottak eltűnt, ha eloltottak ismét megjelent." A halottat exhumálták, „teste napról napra

34. MJARTAN, Jan 1953. 107–109; 111–113.
35. MJARTAN, Jan 1953. 114; 118–119.
36. BEDNARIK, Rudolf 1939. 54, 66–67, 88.
37. HNATJUK, Vladimir Mihajlovics 1912. II. köt. 709–754.
38. BIRLEA, Ovidiu 1976. 386.
39. MÜLLER, Ingeborg–RÖHRICH, Lutz 1967. X. M. 12.

szebb és kövérebb lett." Fejét a sírásó kapával lenyakazta. A mondát Prodomus-ában 1723-ban Bél Mátyás is megörökítette. (II. pag. 108.)[40]

A másik mondakörről egy törvényszéki tudósítás ad hírt a század elejéről. *A vámpír* címen megjelent egy hír arról, hogy Sáros megyében, a határ mindkét oldalán rettegésben tartja egy hír a lakosságot. Egy fatolvajt – aki felakasztotta magát – a lakosság vámpírnak vélt. Ezért éjszakánként lesben álltak, hogy átszúrják a kísértet szívét.[41]

Diószegi Vilmos Mogyoróskán (Abaúj megye) a következő mondát hallotta. Egy pásztorember a feleségével és cigánybojtárjával együtt meghalt. Éjszakánként visszajártak. „A cigány muzsikált, a másik kettő meg táncolt. És beszélgettek, kihallgatták őket. Hogy kipusztitják a falut, először a kutyákat, azután a jószágot, utána a népet. Először, mikor hallották, nem hitték el. Azután többször kihallgatták őket és jelentették a püspökségre a népek. A püspök megengedte, hogy boncsák fel a sirokat. Ha rendesen feküsznek, akkor nem kell bántani, de ha arccal feküsznek, akkor ki kell venni őket és el kell égetni. De az egész falusi nép mind ott legyen a tüz körül, villákkal, kapákkal, hogy ha valami rossz állat akar a tüzből kiszaladni, nem kell kiengedni, meg kell ölni. – Elmentek, felbontották a sirt, arccal feküttek lefele, és egészségesek voltak, piros arcuak. Kivették őket és elvitték őket a falunak az alsó végére egy rétre. És ott égették őket el. Őrizték őket, de mégis kiszaladt a tüzből egy fehér egér. Az ijesztett is ott, a fehér egér soká, más alakokban. – A szugi rétre vitték ki. Többféle alakban akart kiszaladni a tüzből; róka, meg kigyó alakjában akart kiszaladni. – Ijesztgettek: sulykoltak és kiabáltak: Jancsi, Jancsi hopp, hopp Jancsi, mitha táncolt volna valakivel. Meg jajgatott, igy ijesztgetett éjszaka. Lóalakot is, ha nem láttak."[42]

Balassa Iván karcsai gyűjtésében a vámpír cselekménytípusa a legtisztábban abban a mondában bontakozik ki, ahol a halott anya éjszakánként visszajár és nyárson sütve eszi gyermekét. A monda szerint tizenöt karcsai asszony Pócsra zarándokolt a búcsúba és nem kaptak éjszakai szállást. A temetőben húzódtak meg, amikor egy idős asszony szállást ajánlott nekik, de előre szólt arról, hogy halott menye éjszakánként „feljár".

„Hát leültünk egy sarokba . . . imádkozgattunk. Eccèrcsak gyött kilenc óura tájba az asszony. Behozott egy csomóucska szàlmát, osztán akkòr a kemence tetejére tette, oszt akkòr hozott be egy kis fácskát, meg egy nyársat. Osztán akkor a tüzet megrakta a kemence tetejin . . . Hát a nyársra huzta a kisgyèrmekét, amit régen èltett magától, osztán azt fòrgatta a nyárson, a tüzön. Mikor megfòrgatta a nyárson, a tüzön, akkor *igen ette.*"[43]

Egy másik mondában a hazajáró halott anya éjszakánként kékre harapdálja lánya testét. „Lánya férhezment, de minden reggèlre, hiába feküdt az ura mèllette, az ura nem tudott semmirül, minden reggèl tiszta . . . kéknek – vóut összeharapdálva. Ez így ment vagy fél évig . . . Vóut nállunk egy öreg kerüllőü, hát ennek osztán szóultak, hogy mi a helyzet, èrre osztán èlment a temetőübe éjjel, kiásta a sírt, felfeszitette a kopòrsóu fedelét és

40. MATIRKO, Bertalan 1890. 262–263.
41. Törvényszéki néprajz 1903. 272.
42. EA 7105. 1962. IV. 8.
43. BALASSA Iván 1963. 264. sz.

megfogta a halottat és *megfòrditotta arccal a koporsóu fenekére.* (Kiemelés: D. I.) És akkòr vett egy hosszu spèrnèdli szeget és azt a koponyáján keresztül leszögèlte a koporsóu fenekéhez. S mikor ez megtörtént, attúl fogva már a lányán nem találtak soha . . . kék harapdálást, mèrt már akkòr nem tudott visszamenni, hábòrgatni ötet . . .[44]

Balassa következő két mondájában – akárcsak az előző végén – a hozzátartozók vagy az ehhez értő öregember kiássa a holttestet, megfordítja és hozzászögezi a koporsóhoz, hogy többé ne térhessen vissza.[45] Bodrogkeresztúron a kárpátukrajnai Eördögh Ferenc két változatban mondott el egy vámpírtörténetet. A vámpír elnevezést ő sem használta.

„A faluba, ott Kárpátalján volt egy család és annak volt egy kislánya, de az a kislány a hust sose ette. Hát az mondja, hogy hát neki a mamája:

– Hát miért nem eszel Annuska hust? Hát miért nem eszel Annuska hust?

– Nekem, anyukám, nem kell.

Nahát, ha nem köll, belenyugodtak a szülők, de a kislány mindig csak hervadt, sorvadt, nem tudott hova lenni. Hát azt mondja a mamája:

– Te, én hivok egy orvost hozzá, mert ember, hát ez a gyermek teljesen elpusztul, hát orvost kell hivni.

Nahát, elhozták hozzá az orvost, de segiteni már nem lehetett. Végelgyengülés. Semmiféle hust nem evett. És akkor ugye a kislány meghalt. Hát aztán, mikor meghalt, elsiratták őt, vége van mindennek, ugyebár. Na majd, kérem szépen, bekövetkezett az, hogy a faluba kezdett dögleni a csirke, már szóval *dögvész* ütötte fel a fejét a falvakban, hát ugye mindenki ugye nem tudott ugye orvost hiába hivtak, állatorvost, nem ért semmit se . . ." A monda további részében a vámpír óriás kígyóvá, a második változatban sárkánnyá változik. Ezeket a szörnyeket Eördögh a meséből vagy más hiedelemtörténetből kölcsönözte. A teheneket pusztító szörnyet a *tudományos koldus* egy hatalmas vastőrrel pusztítja el. A két változat befejező része úgy tűnik, Eördögh egyéni leleménye.[46]

A vámpír alakja több népmesében is szerepel. A legtisztábban a *Hulladémon* c. mesében (AaTh 307)[47], ahol a halott hősnő koporsójából felkelve felfalja áldozatait. A vámpirizmus az alapja a *Lenóre* (AaTh 365) és az *Ördögszerető* (AaTh 407) típusú meséknek is, amelyek Borsod-Abaúj-Zemplénben különösen elterjedtek.

A NORA

A *nora* a vámpír egyik népi változata. A legfőbb hasonlatosság, hogy a nora is kiszívja éjszakánként áldozata vérét, bár – ellentétben a vámpírral – nem öli meg. A nora ugyancsak a szláv néphitből került át hozzánk. Leggyakrabban Észak-Magyarországon

44. BALASSA Iván 1963. 146. sz.
45. BALASSA Iván 1963. 69. és 165. sz.
46. Eördögh kétszer mondta el lényegében azonosan a mondát, ezért a második közlésétől eltekintek. Az első magnetofonfelvétel készült 1961 júliusában Bodrogkeresztúron, a második 1963-ban Bódvarákón. EA 2115.
47. AARNE, Antti–THOMPSON, Stith 1961.

emlegetik. Funkcióján kívül erre vall elnevezése is. A cseh néphitben *múra* néven emlegetik a vérszopó démont.[48] A lengyel folklórban *zmora,* Krakkó környékén *koga* néven ismerik. A zmora-lányok éjszakánként az erdőben vagy a mocsarak felett keringenek, fojtogatják az útjukba akadókat, mellükből szívják vérüket. Egy ember védekezésül kefét erősített mellére, így menekült meg a vérszívástól. Rémtetteikről Poznan környékén egy egész mondaciklust jegyeztek fel. Alakja a 19. században és a 20. században élt a lengyel szóhagyományban a legélénkebben.[49]

Diószegi Vilmos, aki Zemplén megyében nagy hiedelem-anyagot gyűjtött, arra az álláspontra jutott, hogy a *nora* alakja az országban csupán az elmagyarosodott rutén és szlovák őslakosokkal kevert Zemplénben ismert.[50]

Azóta néhány monda az ország más részeiből is előkerült kizárólag olyan helyekről, ahol szláv nemzetiségek is élnek. Így Bátyán a délszláv, rác lakosok is emlegetik a *morá*-t. „*Mora* szisza (Mora szopik). Dagad a kisgyerek *csöcse.* Nyolc-tíz-tizenkét évig. Akkor tükröt tösznek éccakára, akkor ha elgyön, elmén és eltávozik. Kis kerek tükröt. Lekötik."[51]

Diószegi Vilmos az abaúji szlovákoknál a noráról a következőket hallotta: „Valaki úgy megsoványodott, megapadt, arra azt mondták, hogy talán a nora szi!" „A nora valami boszorkány vót. A nora szopta. Olyan, mint egy nora. Ha valaki nem volt szépen megfésülködve, arra mondták: a nora szopja. Olyan mint akit a nora szív." „Szopja a cicéjét a gyerekeknek meg az öregeknek. Ha fáj, megkeményszik a mejje, akkor fokhagymával kell megkeresztezni, mer a nora szopi. Akkor ott haggya." „Tu bulá *psota* (Itt volt a nora) mondta anyánk, ha panaszkodtunk, hogy kemény volt a cicink."[52]

A *nora* alakja az átvétel során módosult, más hiedelem-alakokkal keveredett. Így Tarcalon a gyakran emlegetett vagyont hozó csirkelidérccel, a „mit-mitkével" kontaminálódott. Míg a lengyel folklórban a zmora-lányok rendszerint természetfeletti démonok, addig nálunk nem egy helyen nemrég meghalt közismert személyek. Néha azok, akik életükben maguk meséltek a noráról.

Tarcalon egy nemrég meghalt Farkas nevű görög katolikus, tehát elmagyarosodott ukrán embert emlegettek noraként. „A nora megszivta az emberek mejjit. Azt mondták, 'ördög szopta'. Az öreg Farkasra is mondták, hogy nora vóut, azért szerezte a sok pénzt." – „A nora a férfiakat szopta. Mindenféle alakja volt. Farkas bácsit is szopta a nora. Mindennel ellátta. A nora szopta, de akkor már őrá is azt mondták, hogy nora. Ez mindeféle alakzatba át tud változni: békának, mindennek."[53]

A nora lelke testén kívül, állatokban is tartózkodhat. A külső lélek fogalma keleti eredetű, a mesékben is szerepel.[54] (AaTh 302. III. Berze-Nagy 302 mesetípus)

48. FOJTIK, Karel 1968. 252.
49. KRZYŻANOWSKI, Julian 1965. *zmora* c.sz.
50. Néphit térképét, amely kéziratban volt a szerző tulajdonában, alkalmam volt engedélyével tanulmányozni. Vö. DOBOS Ilona 1971. 36–37.
51. FEHÉR Zoltán 1975. 97.
52. DIÓSZEGI Vilmos EA 7076. Aszaló–Abaúj m. 1962.
53. DOBOS Ilona 1971. 37.
54. Száma a mesekatalógusban: AaTh 302. III. BERZE NAGY János 1957. 302. mt.

„A *norá*ba az vóut, hogy annak vóut sok mindene, de azt mondták, hogy azt az ördög szopta. Azér vóut annak olyan sok vagyona. Eccer már öreg vóut az öreg Farkas, de azt mondja apám, hogy olyan gyönyörü lovai vóutak, kocsikat tartott. De aztán nagyon megöregedett, mire a sok vagyont összeszedte. Eccer meghalt. És mikor az az ember meghalt, a lóval a kocsis Tokajba vóut. És mikor jött hazafelé, az ispotály (kórház) előtt, azon a helyen a lovak földhöz vágták magukat és megdöglöttek. Mert azt mondták, ebbe vóut a nora lelke".[55]

Szabó Lajos taktaszadai kötetében négy monda szól a noráról.[56] A szerző bevezetőjében a norát vagy *narát* így jellemzi: „. . . ugy fut négykézláb, mint a nyul. Éjjel rátelepszik az alvók mellére, mindegy neki, hogy férfi vagy nő és a mellüket dagadtra szopja, aztán eltünik. A nora meglep a sötétben valakit. A harangodi tanyavilágban azzal ijesztgették a gyereket: ‚Vigyázz, mer a nora majd rád ül, meggyomroz, megnyergel!' " Új, máshol nem szereplő tulajdonsága a fantomnak, hogy „látatlan lény", ha pedig látható, akkor „csupasz-forma", de „majdnem négykézláb van".[57] Ezek az egyéni vagy csak szűkebb körben ismert tulajdonságai a norának, a szóbeliség variabilitását bizonyítják. A vámpírhithez hasonlóan itt is fontos szerepet kap a nora ellen való védekezés. „. . . az általa megszopott testrészt fokhagymával, vagy vereshagymával bedörzsölik, s akkor a nora nem nyul hozzá többé".[58]

Egyes borsodi bányászfalvakban a norának már csak az elnevezése maradt meg, és a bányarém, a „pergmanli" funkcióját vette át. A norától félni kell, mert bányaszerencsétlenséget, omlást okozhat.[59]

A VÍZIDÉMON

A *vízidémonoknak* csupán egyik fajtájával, a *vízfullasztó* fiúval vagy emberkével kívánok a következőkben foglalkozni. A *vízfullasztó* maga is valamilyen szerencsétlenség áldozataként került a vízbe, öngyilkosság vagy vízbefúlás okozta halálát. Később ő maga csalja örvénybe a fürdőzőket vagy a lovakat itató fiúkat. Víz alatti birodalmában inasként tartja őket. Jellemző ruhadarabja a vörös sapka.[60]

A magyar halászok egyébként a víziszörnyeknek több fajtáját ismerik: a *meredt hullát,* aki magával húzza az élőket, a *fekete gyermek*-et, a *sellő*t, *fésülködő vízilányok*at és még másokat.[61]

55. DOBOS Ilona Tarcal. 37.
56. SZABÓ Lajos 1975. 321, 324. sz.
57. SZABÓ Lajos 1975. 34.
58. SZABÓ Lajos 1975. 34.
59. Szabó Lajos szíves szóbeli közlése.
60. A *vörössapkások* a magyar folklórban egyébként nemcsak mint vízimanók szerepelnek. Előfordulnak mint lópucolók, az ördög segédei, vagy éjszaka táncoló manók. (Saját gyűjtés, Bodrogkeresztúr–Kisbajom–Somogy m.) A német *Nix*-nek ugyancsak piros sapkája van. *Handwörterbuch,* 1927–28. *Nix* c.sz.
61. Bővebben erről: KÁLMÁNY Lajos 1958. 102–104; RÓHEIM Géza é.n. 101–104.

Az a hiedelem, hogy a vízfullasztók korábban maguk is a vízbe fulladtak, más finnugor népeknél is ismert. Róheim idézi *Uno Holmberget*, aki szerint a finnugor népeknél a vízi szellemekben való hit alapja a vízbefulladtak lelkének a vízben vagy a víz alatt való tovább élése. „... Az osztyákok szerint a vízi szellemek vízbe fulladt emberek. Ugyanezt hiszik azonban az oroszok is ... Fehér-orosz néphit szerint, ahol egy ember megfullad, ott van az ő lelke és a lélek lehúzza a fürdőzőket ... A magyarság éppúgy, mint más finnugor népek a szomszédos szláv népek vízi szellemeit vette át." – írja Róheim Géza.[62]

Az északi szlávoknál a vízfullasztó fiú vagy emberke mondája különösen elterjedt. *Melich József: Koštál, J.* cikkét ismertetve ezeket írja. „A vízi ember nevei a szlávságban a következők: cseh dialektusban *hastrmán, bestrmann* (német *wassermann*) irod. *vodnik*, lengyel *topielec*, orosz *vodjanik*, délszláv *vodec*, tót *molek*. ... vízbecsalogatja az embereket, azzal a célzattal, hogy elveszítse őket ..."[63] Lengyel neve *topielec* vagy *utopiec*. Leggyakrabban Krakkó környékén és Sziléziában emlegetik. Mocsarakban, tavakban, folyókban él.[64] Az egyik lengyel mondában a topielec feleségére – aki ugyancsak víz alatti királyságában él – szülési fájdalmak jönnek. Ezért a vízimanó egy arra haladó asszonyt lehúz a víz fenekére, aki a szülésnél bábáskodik. Jutalmul egy marék szemetet kap, amely kezében otthon arannyá változik.[65] A Kassán élő szlovákság a századfordulón még ismerte ezt a mondát. „Hogy mennyire ragaszkodik még a kassai külvárosok tót eredetű lakossága a víziember – *topolyecz* – babonahitéhez, mutatja a sok monda, melyet a néphit ahhoz még most is fűz. Azt tartják, hogy a vízimanó leginkább a férfiemberből szedi áldozatát ... magasan ugrik ki a vízből, ha a hídon valaki átmegy.

Az egyik kassai monda szerint egy lány ugrott a vízbe. A víziember a palotájában élt, amely egy fűzfa gyökerei alatt állott. Néhány hónap múlva egy bábát is lecsalogatott a topolyecz a víz alá, aki az asszony szülésénél segédkezett.[66]

A zempléni szlovákoknál *utopenec* (vízbefúlt) a neve. Először ahhoz megy, aki halálát okozta.[67]

Hnatjuk kárpátukrán hiedelemgyűjtésében ugyancsak több monda szól a vízemberről, *potopelnyik* vagy *topelnyik* elnevezéssel. A potopelnyik megfojtja az embereket. Lóvá változva kószál éjszaka a réten. Egy másik mondában egy öreg asszony megy éjfélkor a hídon át. Ahogy a hídra lép, vízbe rántja valami. Pásztorok mentik ki a mély vízből. A harmadik mondából kiderül, hogy a röhögve fürdő potopelnyik alakját a Dnyeszter folyó mentén is ismerik.[68]

A *toponyec* alakja Munkácson (Mukačevo) a magyar lakosság körében még a két háború közötti időben is közismert volt. „A Latorcában volt egy forgó. És ott ült a toponyec, piros sapkája volt és ült a Latorca fenekén. De nem mindenkit húzott le, volt,

62. RÓHEIM Géza é.n. 101–102.
63. MELICH János 1895. 445.
64. KRZYŻANOWSKI Julián 1965. *utopiec* c.sz.
65. KRZYŻANOWSKI Julian 1965. *utopiec* c.sz.
66. JUHÁSZ Mór 1891. 302–303.
67. MJARTAN, Jan 1953. 110.
68. HNATJUK, Vladimir Mihajlovics 1912. II. 675, 676, 677.

akit kidobott. A forgó . . . ott volt a toponyec. A klastromon felül, lehúzattuk magunkat az örvénnyel. A sárga kocsmánál mindenki félt a toponyectől."[69]

A Zemplénben gyűjtött változatokból már hiányzik a szláv elnevezés. Eördögh Ferenc Bodrogkeresztúron feljegyzett mondájában – amelyet még gyermekkorában hallott Kárpátalján és mint valóban megtörtént esetet mondott el – a vízfullasztó fiú jellemzése és cselekedetei alapvetően megegyezik a közölt szláv változatokkal.

„Tibáról jöttek Pinkócra fürödni . . . és a legelső tibai gazdának a fia eljött és az édesanyja mondta: »Ne eridj te, fiam, nem tudsz te uszni!« Ő elment, beugrott a vizbe és nem jött ki többet. A szüleit értesitették estére. Négy nap, de nem lelték . . . Majd rá vagy két hétre a pálóci hidnál kifogták. És ő – kérem szépen – járt, mint *fullasztó* . . . Vásár volt Ungváron, ment Tibáról egy ember. Egyszer köszön neki: – Adjon Isten, Pista bácsi!

Az ember néz széjjel és nem lát semmit, csak hangot hall. – Ugye nem lát, Pista bácsi?

– Nem látom. Kihez van szerencsém?

– Nem ismeri az első tibai gazda fiát? Én vagyok, a Jani!

– Kinek a fia?

Mondja, hogy hát kinek . . .

– Mondja meg az édesapámnak és az édesanyámnak, ne sirjanak, énnekem nagyon jó dolgom van . . . Igaz, hogy még inas vagyok . . . Fullasztani megyek be egy kocsist . . . Egy nagyságos ur érkezik Ungvárról és nekem azt a négy lovat kell befullasztani. Nem fog senki se látni, csak maga, Pista bácsi. Tessék a hidra állni . . . Engem senki sem fog látni . . . A hid pillérje alatt leszek . . . ő oda fog menni a lovakkal és akkor én, mikor ő jön . . . én homokot dobok rá . . . senki sem fogja látni, csak ketten.

Az ember iparkodott, elvégezte a dolgát . . . kiváncsi volt . . . Megnézi az óráját . . . jött egy kocsi. A kocsis bement négy lóval, megfürösztötte és jött ki. Akkor ő a pillér alól beugrott a hidra . . . az a szellem, fogta a homokot és rádobta a lóra.

– Ejnye, a fene egye meg, olyan szépen megfürösztöttem őket és megint homokosak!

Fogta, visszahajtotta őket. Mikor visszahajtotta, akkor ő utánaugrott. Utánaugrott és összekötötte a lónak a lábát és ott megfulladt. És akkor az ember megirtózott és elindult hazafelé. Utolérte őtet és mondta:

– Ne féljen, Pista bácsi, nem bántok senkit. Csak mondja meg a szüleimnek, hogy ne sajnáljanak, mert jó dolgom van!"[70]

Balassa kötetében a vízfullasztó alakja elmosódottabb formában jelenik meg. A vízbe fürdő, fiú alakot öltő szellemek vagy más vízbe vezető lények öregasszony, macska formájában jelentkeznek. Bevezetőjében Balassa a vízilényekről a következőket írja: A Karcsa vizét „. . . különböző kísértetalakokkal népesítik be. Legtöbbjük csupasz gyerek, aki ijeszgeti az éjszaka arra járókat. Egyébként jóindulatúak és nem bántanak senkit. Ritkább, amikor a kísértet csupasz ember alakjában jelentkezik."[71]

69. Elm. G. Gy.-né 1979. Saját gyűjtés.

70. Ezt a mondát is két változatban mondta el Eördögh Bodrogkeresztúron 1960-ban és Bódvarákón 1963-ban. Saját gyűjtés.

71. BALASSA Iván 1963. 62. A vízi legények a 26, 27, 334. sz. mondákban szerepelnek.

Ugyanitt a 175. sz. (301) mondában szellemek csalják éjfélkor a vízbe szekérrel, lóval együtt a gazdát. A 176. sz. mondában (301–302) két ló döglött bele a vízbe és azután „. . . a két ló állandóuan ott járt a viz felett, mint aki ott legèl . . . Hát sokszor èlriasztja az ilyen halászembereket, akik járnak éccaka halászni és nem mèrnek a viz szélére menni."

Végezetül a *váltott gyermek* Európa-szerte elterjedt mondakörének *egyik típusáról* szólnék. A váltott gyermek hiedelme – az, hogy a „rosszak" az egészséges gyermeket születése után egy satnya, beteg gyermekre cserélik ki és azt csak különböző praktikákkal lehet visszaszerezni – ismert a skandináv népeknél, a németeknél, a szlávoknál és a finnugor népeknél.[72] Lengyel neve *boginka, bogunka, mamuna,* a Podhalán *dziwożona*[73].

Az a mondatípus, amelyről a következőkben szólni kívánok, nem túlságosan elterjedt. A készülő Monda Archívum mindössze nyolc változatát sorolja fel. Ebből négy változatot Zemplén megyében gyűjtöttek. *Körner* a mondáról ezt írja: „Nemcsak a váltott gyerek mondakörének, hanem az egész hiedelemmonda-anyagnak egyik legérdekesebb típusa ez . . . A történet fordulópontját képező érthetetlen párbeszéd a típus állandó, gyakran szóról szóra visszatérő eleme. A kegyhely nevének hallatára a rosszak visszaadják az elcserélt gyereket: a variánsokban leggyakrabban Máriapócsra viszik a gyereket.[74] Eördögh Ferenc Bodrogkeresztúron a monda egyik változatát így mesélte el: „Ung megyébe történt a legközelebbi faluban. Egy asszony kiment valahova . . . hároméves gyermeke volt. Mikor visszajött, a gyereke el volt változtatva. És a gyermek, mikor hazament a mamája, a gyerek olyan bambán . . . nem is tudott beszélni, csak makogott. Az anyja hordta mindefele és nem tudtak rajta segíteni . . . senki. Arra jött egy kéregető asszony, egy öreg, összeaggott nő. Azt mondja:

– Mi az, mi van a gyermekeddel?

– Nem tudom, hogy mi van . . . Egy szép gyermek volt és most ilyen . . . Szinte fáj, hogy ez egy napon történt. Átszaladtam a szomszédba és így tönkrement ez a gyermek. – Tudja mit csináljon vele? Vigye Máriapócsra! És ha fognak menni a hidnál, fognak szólni, hogy: »Vohin pudla« (Eördögh megjegyzése: ez azt jelenti, hogy hová mész?) Te meg mondjad azt, hogy »Szentig beventig, Máriapócs«. Ezt fogod felelni rá. Ne félj, a gyermeked vissza fog változni. Elindultak Máriapócsra és tényleg a hidnál kiszólnak, hogy: »Vohin pudla? « – A gyerek azt mondja: »Szentig beventig. Máriapócsra«. Abban a pillanatban az ő gyermeke volt ott, a sáncra dobva és már az övé nem volt a hátán. Igy oszt felvette a gyermekét. *Fél a gonosz, hogy viszik Máriapócsra.*[75]

A mondát a szlavóniai magyarok is ismerik. *Penavin Olga* gyűjtésében így hangzik: „A másik meg elvitte a gyermëkët a kolostorba valahova, hogy imádkozzanak érte. Hogy viszi a karján a gyermëkët, a béka a tóba kurutyol. Aszondja a leánnak a karján: »Vuhin kátli? « Aszondja: »Te szisztu Benedëk«.

72. THOMPSON, Stith F232.2, F441.2.1.2, F460.1.2, F531.1.5.1. G123.
73. KRZYŻANOWSKI, Julián 1965. *boginka* c.sz.
74. SZABÓ Lajos 1975. A jegyzetben KÖRNER Tamás a monda számos változatát sorolja fel (365–366).
75. Saját gyűjtés. Bodrogkeresztúr 1960. MOA 2517.

– Hé, az anyád istenfáját, hát te a békával tudsz beszélni, velem nem? !

Belévette a gyermeket a vizbe, s hát kijött egy szép gyermek, amelyik el vót cserélve. Felvette a gyermëkët, s megvan – aszondja – az én gyermëkëm, amelyiket cseréltek, azt belevettem a vizbe."[76]

A Vas megyei Halastón a búcsújárás és az érthetetlen párbeszéd keveredik a „kicsi csupor nagy kanál" mondatípussal.[77] „Egy asszony észrevette, hogy az ő gyermekét kicserélték. Nem nőtt, csak a feje. Hat éves volt már. Próbálja meg Szentbenedekre vinni, mert a váltott gyereket oda szokták vinni. Nagy vékába ültették, poharat adott neki, nagykanalat adott a kezébe. Vitte az erdőn át. »Vahin kugli? « – kérdezte valaki az erdőben. Csak hangot hallott. »Szentbenedek, bucsu« – szólt a váltott gyerek. Addig sose beszélt. ‚Láttam már ördögöknek erdejét-mezejét, de kisbögrében nagykanalat még sose' ". Avval csak kikapta valaki a kosárból a fejéről a gyereket és szép kislányt tettek a helyére. Ellpották, másikat tettek helyére, most meg visszaváltották . . .

Végül Balassa karcsai változata az előzőektől eltér. Megváltozik az ördögökkel folytatott párbeszéd, amely így hangzik. „Ricsi, pucsi, Máriapócsi!" Teljesen rendhagyó a monda befejezése: a váltott gyermeket az asszony vízbe hajítja, de nem kapja meg helyette a valódit.[78]

A váltott gyerekekhez fűződő hiedelmek a német nyelvterületen nagyon elterjedtek, különösen Dél-Németországban, a svábok között.[79] Lengyelországban az elcserélt gyerekről a legtöbb monda Sziléziában és Pomerániában ismert, olyan vidékeken, ahol a lakosság németekkel kevert.[80]

A mondákban katolikus búcsújáróhelyeket emlegetnek – a legsűrűbben Máriapócsot –, ahová a katolikus magyarokon kívül a hazai német lakosság is eljárt. A váltott gyermek és a rosszak közötti érthetetlen párbeszéd ismétlődő, értelmetlen szavai: „Vohin pudle? – Szentig beventig", vagy: „Bahin kugli? " – „Vuhim kátle? – Te szisztu Benedek". Ezek a kifejezések minden bizonnyal elferdített német szavak. Másfelől a párbeszédekben szláv szavak is előfordulnak. Így a „pudle" (a kugli ennek elferdítése lehet) az ukrán pujgye – elmegy szóból ered. Eördögh Ferenc le is fordította a „Vohin pudle" varázsigét: „Hová mégy? ". Ez arra vall, hogy a monda több nemzetiségű vidéken terjedt el, ahol megszokott, hogy ugyanabban a mondatban különböző nyelvek szavai keveredtek. Arra is van példa, hogy egyetlen név két nyelv összetételéből ered. (Így Hundertwasser, az osztrák festőművész neve eredetileg Stowasser volt. Sto = Hundert.)

***

Északkelet-Magyarországon még több olyan hiedelem-monda maradt fenn, amelynek párhuzamai – több-kevesebb eltéréssel – szomszédainknál is megtalálhatók. Így a vidéken rendkívül népszerű „inzsellérek", a csaló mérnökök, akik holtuk után fénylőn

76. PENAVIN Olga 1971.
77. Gyűjt.: IRÁNYI Lujza, 1953. EA 5792.
78. BALASSA Iván 1963. 289. sz.
79. Handwörtwrbuch 1927–28. *Vertausches Kind* c.sz.
80. KRZYŻANOWSKI, Julián 1965. *boginka* c.sz.

vezekelnek az éjszakában. Vagy a „házi manók", a gazdagságot hozó „mit-mitkék", a „csirkelidércek", a küszöb alatt élő „házikígyók". Ezekkel az alakokkal még a későbbiek során foglalkozni szeretnék. Ugyanakkor láthattuk, hogy a táltos és tudományos kocsis alakjához fűződő mondaköröket a szomszéd népek vagy a nálunk élő nemzetiségek tőlünk vették át. Mindez azt bizonyítja, hogy az egymás mellett élő népek szellemi tradícióinak cseréje élénk, a nyelvek különbözősége ellenére.

A felhozott példák között akadt olyan, ahol csupán az egykori Magyarországon élő nemzetiségek között, idegen nyelven elhangzó mondákról kaptunk hírt. Tanulságosak azok a példák, ahol a kétnyelvű, már magyarul is beszélő nemzetiségiek magyarul mondják el ugyan a szövegeket, de a kiemelt részeknél – így a varázsigéknél – visszatérnek anyanyelvükhöz.[80] A legtöbb mondát mégis olyan emberek mondták el, akik az idegen környezetben már elvesztették anyanyelvüket. Az elődöktől hallott, örökölt hiedelmeket vagy más tradicionális történeteket azonban az új nyelven is tovább terjesztik térben és időben. Ezzel a kérdéssel a folklór relációjában *Ujváry Zoltán* foglalkozott behatóan.[81] Eördögh Ferenc esetében konkrét példán keresztül figyelhettük meg ezt a folyamatot. A kárpát-ukrajnai, idegen anyanyelvű mesemondó Zemplén megyében anyanyelvét elfelejtette. A gyermekkorában hallottakat azonban új környezetében is tovább mesélte hallgatóinak magyarul.

SOME LEGEND TYPES IN NORTH-EAST HUNGARY
(Abstract)

The world of beliefs and folk songs has several special features in North-East Hungary, and county Zemplén in it. The intensive survival of the spiritual folk traditions is striking. The important publications of the last two decades and the rich collections to be published underline it.

The great number of the *belief-legends* hint at the richness of the world of beliefs. Many legends, representing the most archaic layer of the Hungarian folk beliefs have been recorded in Zemplén. It encircles first of all the *táltos-garabonciás* (wizards) circles preseving the traces of shamanism. The legend circle of the *learned coachman* seems to be the result of inner development.

The foreign nationalities, especially the Slavic populations had great influence on the legend tellers of the territory. Many Slovakians, Carpathian Ukrainians and, in a lesser number also Polish people, adopted to Hungarian ways, are living here. The *vampire*-belief comes from the Slovakians. The vampire legend used to be widespread throughout whole Europe during the middle ages and it survived for a relatively long time among the Slovakians. The vampire is a ghost, who sucks the blood of his relatives or brings plague. The vampire does not die entirely, its face is red in the coffin. The protection is to

81. UJVÁRY Zoltán 1969. 181–199.

exhume the dead, lie it on its face, and nail its head or another part of the body to the coffin. The vampire-belief was spread among the Polish, the Slovakians, the Carpathian Ukrainians and the Roumanians.

The figure of *nora,* similar to the vampire, is known first of all in county Zemplén and the neighbouring Taktaköz and Abaúj. Nora also comes from the Slavic population as it is indicated by its name, too. Among the Polish it is held that the *zmora*-girls circle above marshy lands or forests ruing the night and throttle prople on their way. The figure of nora has changed on our territories, got mixed with other belief-figures like the chicken-goblin bringing wealth.

The *drowning-boy* (*topiec*), one of the water demons, originally also belonged to the Slavic legends. His figure is known on Polish Slovakian and Carpathian Ukrainian territories. He lives in marshes and rivers. He himself was drowned during an accident. After fulfilling his time of learning he also charms his pray into the swirl: boys bathing, or taking horses to the river. He usually wears a red cap. Belief legends about drowning people, the „toponec" are still heard among Carpathian Ukrainians and the Slovakians adopted to Hungarian ways.

There are some legends about the *changed child.* In one of them a mother takes her changed child to a place of pilgrimage – most often to Máriapócs. When they are crossing a bridge a sound asks the child where he is carried to. The child, so far dumb, answeres. On hearing the name of the shrine the „bad" returns the real child. The turning point of the legend is indicated by a senseless dialogue with tortured German words. The legend circle of the changed child is especially widespread among the Germans, so one can suppose that Germans living in Hungary played part in the origin of the legend.

All these prove, that despite the linguistic differences the mixing of oral traditions of people living in each other's neighbourhood is rather vivid.

Ilona Dobos

BODROGSZENTESI MONDÁK ÉS LEGENDÁK

FERENCZI IMRE

Az eddig publikált és kiadatlan mese- és mondagyűjtések messzemenően igazolják, hogy a zempléni tájak bőkezűen jutalmazzák a kutatókat.[1] Erről tanúskodik a Faluszeminárium Adattára (Sárospatak), a bodrogközi Láca és Karcsa mese- és mondaanyaga,[2] az ÚMNGY taktaszadai kötete,[3] Tarcal történelmi néphagyománya,[4] továbbá e sorok írójának néhány közleménye,[5] valamint az 50-es években és a későbbiekben a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézete támogatásával végzett terepmunka során regisztrált kötetre rúgó szöveg a Bodrogközből és a Hegyköz mindkét oldaláról.[6]

Kitekintéssel az is megállapítható, hogy különösen az agrár életformához és a pásztorélethez kötődő babonás történetekben, s a történelmi tárgyú mondák néhány jelentős csoportjában erős rokonság, sokszor pedig világos egyezés ismerhető föl azzal, amit keleti és délkeleti irányban a régi ungi, beregi, ugocsai és a mai szabolcs-szatmári magyarság szájhagyománya megőrzött.[7] Nyugat felé, a szomszédos Abaúj és Borsod területén ugyancsak megfigyelhető bizonyos tematikai hasonlóság, de az a benyomásunk, hogy éppen Zemplén az Erdélyig nyúló magyar hagyományövezet északi és északnyugati határa. Bár e

1. Bodrogszentes (Plešany), Csehszlovákia. A gyűjtés időpontja 1964. március. Följegyzés gyorsírással. Közleményünk *Szűrös István* 68 éves gulyás elbeszéléseinek egyik részét tartalmazza. Meséinek és mesei jellegű történeteinek bemutatására a terjedelmi korlát miatt itt nem vállalkozhatunk. Ezúton köszönöm meg újra azt a szíves baráti segítséget,amit annakidején *dr. Márkus Mihálytól* és *Tolvaj Bertalan*tól kaptam. Fájdalom, hogy a szlovákiai magyar nemzetiség kulturális ügyeiben olyan sokat fáradozó Tolvaj Bertalant élete derekán elragadta a halál. E sorok írója kegyelettel őrzi emlékét. Másrészt kedvező lehetőségnek tekintjük, hogy kalauzolásuk eredményeként az áldozatkész Szűrös István elbeszéléseit itt közreadhatjuk.
2. FŐLDYNÉ VIRÁNY Judit 1957.; BALASSA Iván 1963.
3. SZABÓ Lajos 1975.
4. DOBOS Ilona 1971.
5. FERENCZI Imre 1960/a. 5–31.; FERENCZI Imre 1960/b. 389–433.; FERENCZI Imre 1960/c. 62–81.; FERENCZI Imre 1963. 107–128.
6. Valádi Erzsébet és magam gyűjtésére hivatkozom, mint kezdeményre. Nagyobb része népmese és azzal rokon (anekdota, trufa, legenda, monda) elbeszélés. Kovácsvágási és makkoshotykai mesét adott közre és elemzett: VALÁDI Erzsébet 1955. 243–255.
7. Eltekintünk a citálható források fölsorolásától, de helyénvaló megjegyezni, hogy személyes tapasztalatokra is épül megállapításunk. 1972-ben módunkban volt Kárpát-Ukrajnában szép számmal népmesét és főképpen mondahagyományt, továbbá népszokást gyűjteni. Vö.: FERENCZI Imre 1973. 35–50.

föltevéshez rendelkezünk gyűjtői tapasztalattal.[8] mégis úgy látjuk, hogy egyelőre csak hozzávetőleges jellemzést nyújthatnánk Zemplén egészére. Felső-Zemplénről keveset tudunk, de a Bodrogköz határainkon túl eső részéről is, pedig kétségtelen, hogy e tájegység prózai folklórjáról rendelkezünk legjobb ismerettel. Ezek alapján tartjuk indokoltnak a bodrogszentesi adataink közlését, amely hozzájárulhat a pontosabb táji és zempléni, a jobb tematikai és műfaji jellemzéshez.

TÖRTÉNELMI MONDÁK

1. Attila megálmodta, hogy az Isten kardot fog neki adni.

És egy gulyásbojtár hajtotta a marhát. Egyszer mit lát! Egy tinó megsántult. Jött a lábából a víre. Odaníz, hát egy kard jött fel a fődbül és mozgott. Jáccott a kard. Ződ bojt vót a kardon. Akkor a gulyáslegény megfogta a kardot, egyenesen Attilához szaladt vele.

– Felséges uram! Itt van a kard, Isten kardja!

– Hát régen vártam mán én eztet!

Hát megvót neki a kargya. Ez a kard a hüvelybe mindig mozgott: jáccott. Hulltak a fejek, amerre ű (Attila) ment. Csatát soha nem veszített.

2. Vót egy ember. Szaladt a gyerekeivel, menekült. A tatárjáráskor történt ez. Ezt az embert megfogták a tatárok, megölték. A kis fia pedig beszaladt a nádasba. Maj keresték a kisfiút, de nem tudták meglelni. Ott élt a nádasba. Odament hozzá egy nagy kutya és kezdte nyalogatni. Elment, fogott egy nyulat a kutya. Kétfelé szakította, oszt odatette a gyerek elé. A gyerek húzódozott, de nagyon éhes vót, oszt hozzáfogott enni. Lassan megszokta a nyershúst. Vadakat hordott neki a kutya. Úgyhogy húsz éves korába borzasztó erős vót a fiú.

Mikor megtámadták a magyarokat, rárohantak, de nem tudták elfogni. Tíz embert agyonvert a buzogányával. *Rétiember*nek nevezték el, mer nem tudták, hogy híjják. Mikor az ellenség rárohant, a kutya is segített neki. Máskor meg, mikó látta, hogy jönnek, hogy baj van, lebukott a víz alá. Annyira tudott úszni, hogy a víz másik szálán úszott ki.

Mikor a magyarok kezdtek visszaszállingózni, valahogy észrevették ezt a *Rétiembert*. Gondolták, hogy csak magyar lehet, hogy a nádasba bujdosik. Akkor vót köztük egy pap, borzasztó erős ember. Ű vállalkozott rá, hogy odamegy hozzá és megszelidíti. Vitt neki húst, süteményt meg ruhát. Mikor odament, a *Rétiember* éppen aludt. A kutya rárohant. A pap a buzogánnyal agyonütötte. Ekkor felugrott a *Rétiember*. Rákiáltott:

– Mit csináltál?! Minek ölted meg a kutyámat? ! Mos mán te is meghalsz!

– Ájj, ájj! – kiáltott a pap.

– Ki vagy te? – kérdezi a *Rétiember*.

– Magyar vagyok – felelte. Te is keresztény vagy, hozzád jöttem. Hoztam neked ruhát, ennivalót.

– Én avval nem elégszem meg. Fogjunk hozzá birkózni! Ha te odavágol, öjj meg, ha én odavaglak, én öllek meg!

Birkóztak. A papot úgy megszorította, hogy eltört egy oldalbordája. De csak tette magát, mintha elesne. Már kucorodott le, de akkor újra nagy erőt kapott, odavágta a *Rétiembert*. Mondta a *Rétiember:*

– Öjj meg!

Behunyta a szemit.

8. Az 5. jegyzetben fölsorolt közleményeink forrásanyagának nagyobb része Abaúj területéről származik. Innen ugyancsak van publikálatlan mese- és mondaföljegyzésünk. A szabolcs-szatmári tájakkal hasonlóan régebbi keletű (1951) a kapcsolatunk.

– Nem úgy fiam! Hát te megöltél vóna engem? Nem öllek meg fiam, hanem gyere hozzánk. A tatárok kipusztították a magyarokat, de te is magyar vagy, gyere hozzánk.

Addig beszélt neki a pap, felőltöztette, és elvitte a magyarokhoz. A fiú rögtön beállt katonának, nagy vitéz lett belőle. (Megjegyzés: Gyerekkoromba hallottam egy *bacsú*tul ezt a történetet.)

3. Szóval mikor nagy csatába vótak, mikor Lehel megfújta a kürtöt: „Rajta magyarok, csatára!" Akkor nagy viadalba keveredtek. Legyőzték a törököt.

Lehel olyan erős vót, hogy a csatamezőn két törököt a hóna alá fogott, hármat a fogával: úgy járta el velek a *kállai kettőt.*

Akkor fogták meg, mikor a németekkel vót a harc. Elfogták Lehelt és a bíróság elibe állították. Felakasztásra ítélték. Azt monta az osztrák főbíró:

– No, mi az utolsó kívánságod?

– Aggyátok ide a kürtömet, hagy fújjam el benne a hallgató nótámat.

Odaatták neki a kürtöt, elfújta a hallgató nótáját. Aszonta az ítélő bírónak:

– Tudd meg, halálra ítéltél, és te mégy elől, én megyek utánad a halálba!

Úgy fejen vágta az ítélő bírót a saját kürtyével, hogy a feje szítloccsant. Akkor csorbult ki a kürtye. Tehát ez a jele a kürtyének.

Mikor odavágott neki, rögtön szítment a feje. Milyen erős vót!

4. Mátyás király szegény ember fia vót. Egy gazdaembernél szógált.

Úgy vót valamikor régen, hogy mikor királyt választottak, a koronát repítették. Felrepült, mer olyan varázslata vót. És akinek rászállt a fejére, azt tették meg királynak.

Hát hiába repítették. Sok urak, grófok, bárók vótak ott, de nem szállt a fejére egynek se.

Hát Mátyás szógált, szántogatott a gazdájával. Azt mongya a gazdája neki:

– Királyt választanak, mink meg itt vagyunk!

Hanem a királyi korona nem szállt le senkire. Azt mongya Mátyás:

– Nem is lesz abbul semmi, ha én ott nem leszek, mer a király csak én lehetek.

A gazdája erősen ránízett.

– Mit beszélsz te haszontalan?

– Majd meglássa, hogy király leszek!

– Na, akkor elhiszem, ha a száraz *isztikém* leszúrom a fődbe, és mire visszagyűjjünk a fordulóbul, hát kisarjadzik.

Mikor visszajöttek, mit lát a gazda, hogy kisarjadzott az *isztike.* Mán levél is van rajta! Akkor a gazda letérgyelt a szógája előtt.

– Elhiszem, hogy te leszel a felséges király. Ilyen nagy csudát még nem látott senki!

Akkor elindultak Budára, ahun a koronát repítgették. Mikor Mátyás király odaírt, fellökték a koronát és egyenest Mátyás fejire szállt.

Na, az urak felzúdultak, hogy nem hagyhatjuk azt. Hát szegínybül legyen király?! Így tanakodtak. Akkor Mátyás királyt bezárták egy disznóólba. Felrepítették a koronát, de csak a disznólakásra szállt, Mátyás fejire. Háromszor is felrepítették, mer nem akartak beletörődni a döntésbe. Mégis odarepült, le a disznólakásra.

Nem tuttak az urak mit tenni, Mátyás lett a király.

5. Mátyás király járkált az országba mindenfelé a népek között. De nem királyi ruhába, hanem csak úgy, parasztosan.

Lakott a pusztán egy *bacsú.* És Mátyás király éccakára odaért. Odament szállásra. A *bacsú* jó vacsorát főzött, jó paprikás bárányhúst. Megvendégelte a királyt, de a *bacsú* nem tudta, hogy Mátyás király van nála.

Leültek vacsorálni. A bográcsból ették a paprikás báránypecsenyét, egy bográcsból mind a ketten. Mikor vették a húst, Mátyás király mindig a *bacsú* elé nyúlt. A *bacsú* nem hagyta annyiba. Rácsapott a kanállal a kezire.

– Magad elől vegyél, ne a másik elől! Nem tudod, hogy Mátyás király hogy mongya? Mindenki maga elibül vegyen!

Mátyás király nem szólt semmit. Maga elől szedte a húst, oszt így megvacsoráltak. Majd lepihentek aludni. Mikor reggel felkeltek, újfent hozzáfogtak a pecsenyéhez, és megfrüstököltek. Mátyás tudta a rendet, maga elől vette a húst. Majd kezdett búcsúzni a *bacsú*tul:

– Köszönöm szépen a szállást, meg a jó vacsorát, meg a jó früstököt.

Akkor kigombolta magán a kabátját.

– Nézd meg, királynak ütöttél a kezefejire!

A *bacsú* annyira megijedt, hogy letérgyelt előtte.

– Kegyelem árva fejemnek, felséges király atyám!

– Nincs semmi baj, mert Mátyás király is azt mongya: „Az az igazság, hogy mindenki maga elől egyen!"

Elköszönt, elbúcsúzott, otthagyta Mátyás király a *bacsú*t.

Hát ennyi vót, így történt.

6. *A Borsi-hát*on vót egy kocsma, és abba lakott egy kocsmáros. Olyan ember vót, hogy akinél sok pénzt látott, azt meggyilkolta. Hát Mátyás király mán hallott errűl a dologrul, meg akart rúla győződni. Nem királyi pompába ment, de egyszerű munkás ruhába. Betért a kocsmába, kért egy pohár bort. Aranypénzzel fizetett, és úgy alkalmazta, hogy a kocsmáros lássa, milyen sok pénz van nála. Na, akkor mán látta, hogy a kocsmáros fente a fogát az aranyakra!

Vót a kocsmárosnak egy szógálója, és Mátyás a jánnyal megbeszélte a dógot.

– Itt az aranygyűrű.

Odaadta a jánynak, hogyha látja, hogy a kocsmáros űt bántani akarja, szalaggyon, ahogy csak bír. A kövesdi várba akármék tisztnek aggya oda a gyűrűt, és mongya, Mátyás király bajba van a kocsmába.

Így is vót. Mikor a jány odaadta a gyűrűt, egyenest lúhátra ültek a huszár-katonák. Ahogy csak bírtak, úgy hajtottak, minél gyorsabban. A kocsmáros meg az álláson körös-körül kúrgatta Mátyás királyt, de nem is gondolta, kicsoda. Meg akarta ölni a pénzéért. Ahogy kúrgatta, a király mindig kijáccotta.

De mán akkor megérkezett a katonaság. A kocsmárost megfogták, és egyenest akasztófára ítélték. Szomotoron egy óriási nyárfára akasztották. *Mátyás király fája* vót ez, így nevezték.

7. Rózsa Sándor betyár vót. Szóval ű az uraknak nem dógozott. A szegények pártyán vót.

A bakonyi erdőbe vót a Rózsa Sándor tanyája. Betyárkodott. Lovakat is csempészett, lopott. Rózsa Sándor lovának arany vót a zablája, ezüst a kantárja. A nyeregkápája gyémántbul vót kirakva. Aranyrojtos gatyát viselt.

Mikor megtámadták a magyarokat, Kossuth Lajos meghítta űket segítségül. Meg is ígérte, hogy elmegyen. El is mentek.

Rózsa Sándor három ellenséget ütött le egycsapásra. Mikor legyőzték az ellenséget, sok marhát és sok juhot rekviráltak a katonaság számára.

Szóval Kossuth Lajos megígérte, absenciját kaptak. Hogy Rózsa Sándorral mi lett, megölték-e? Nem tudom.

EREDETMONDÁK, LEGENDÁK, BABONÁS TÖRTÉNETEK

8. Mikor az Isten megteremtette a világot és a fődet, akkor elment hozzá az ördög, hogy ű is teremtsen valamit. Az Istennek eszébe jutott, hogy bilaj (bivaly) még nincsen. Akkor azt mondta az ördögnek:

– Csinájj sárbul egy bilajalakot, és mondd meg neki, hogy ébredj!

Meg is csinálta. Hiába monta neki az ördög, hát nem ébredt. Elment az Istenhez:

– Uram, nem akar ébredni.

– Eriggy! Mondd meg neki, „Bilaj, öld meg az ördögöt", akkor felébred.

Elment az ördög a sárbul csinált bilajhoz. Azt monta neki, „Bilaj! Öld meg az Istent!" Csak nem ébredt a sárbilaj.

Újra elment az ördög az Istenhez.

– Montam a bilajnak, nem akar ébredni!

Aszonta az Isten neki:

– Eriggy! Mondd meg neki, hogy „Bilaj, öld meg az ördögöt!"

Elment az ördög. Nem tudott mit tenni. Csak muszáj vót mondani neki, „Bilaj, öld meg az ördögöt!" Mikor ezt mondta, a bilaj felugrott. Neki az ördögnek. Összebirkózott vele. Tehát a bilajnak egyenesen állt a szarva, és annyira birkóztak, hogy az ördög hátracsavarta a szarvát. Akkor sem bírt vele az ördög. Szaladt hamar fel a fára. A bilaj utána. Odaszorította a fához a lábát. Jött a vér belőle, mire az ördög kiszabadult. Tehát azt a fát azér hívják jágerfának. Ha a haját lefosztja az ember, piros a belseje. Még ma is úgy hívják. Ez az *ördög fája.*

9. Vót egy Sámson nevű nagy vitéz. Azt nem tudom, milyen nemzetbeli, de borzasztó erős ember vót. Sokat üldözte a farizeusokat. Sehogy se tudták ellenségei, hogy mitül olyan győzhetetlen vitéz. Sehogyse tuttak vele elbánni. Addig-addig, hogy eccer kitanálták: vallassák ki a feleségit. Titokba elmentek hozzá. Avval biztatták, hogy igen nagy kincset fizetnek neki, ha kikérdezi az urát, hogy mibe van az a rengeteg nagy ereje. Majd megint találkoznak és akkor elárujja Sámsonnak a titkát.

Úgy is történt. Hazatért a csatából Sámson vitéz. Hízeleg neki a felesége, és kérdi tűle:

– Nem tudom, hogy mit gondójjak, mer óriási erős vitéz vagy, de sosé árultad el nekem, hogy mibe van neked az erőd?

Aszongya neki:

– Tudod asszony, nincs nekem olyan nagy titkom. Ha elalszok és lekötöznek láncokkal, kötelekkel, akkor megbirkózhatnak velem.

Majd jöttek a farizeusok. Kérdezték az asszonyt. Emondta nekik, hogy mi a titka. Sámson meg úgy tett, mintha aludna. Rámentek, megkötözték. Kicipelték az erdőbe. Rakodtak ott egy nagy tüzet. Meg akarták égetni. Mikor égett a tűz, megfogták, hogy a lángokba dobják. Akkor Sámson rúgott egy nagyot, leszakatt rúla minden kötél, minden lánc. Fogta a kötelet és a láncot, oszt úgy elverte űket, hogy sok belehalt.

Csak nem nyugodtak ellenségei, vallatták a feleségit. Nagy pénzeket ígértek neki, hogy szeggye ki a titkát. Vallassa ki Sámsont, hogy mibe van az ereje.

Az asszony kieszelte, hogy jól berugatja. Úgy is vót. Az ura kimonta neki a titkot:

– Ha levágnád a hajam kopaszra, akkor csak olyan erős lennék, mint más ember.

Megtudták ezt a titkot az ellenségei és úgy cselekettek. Lenyírták a haját, és akkor bizony csak olyan erős vót, mint más ember. Megfogták, megkötözték, kisütötték mind a két szemét tüzes karóval, és tömlöcbe vetették. Ott sínylődött. De ahogy nyőtt a haja, úgy erősödött.

Vót az uraknak egy nagy palotája, egy óriási vendéglő. Kűlábon álló nagy palota. Háromezren mulattak benne. Szólt a zene, nagy dínom-dánom. Azt kérdezi Sámson a kúcsostul:

– Miféle nagy mulaccság van odafenn?

Azt feleli:

– Neked örülnek, azér mulatnak. Eddig féltek tűled, de mos mán nincs kitül félni.

Akkorra kinyőtt a haja rendesen. Megvót a tejjes ereje, csak nem látott, vak vót. Aszongya a kúcsosnak: – Legyen szíves, vezesse űtet ahhó a kűlábhó, amék a fődbe az egész kastélyt tarti.

– Mit akarsz csinálni?

– Akarom látni, hogy mulatnak.

Megfogta a kúcsos a vak ember kezét és elvezette ahhó a kűlábhó.

Kérdi Sámson:

– Ezen áll az egész kastély?

– Igen. Ezen a kűlábon fekszik a kastély, ez az egy kűláb tarti.

– No, de mos szalaggyon el innen messzire, mer különben vége az életének!

A kúcsos elszalatt. Sámson összeszette minden erejét, megrázta a kastélyt és a kűlábat kirántotta alóla. Összedült a palota, az egész nép elpusztult. Még akkor is háromezer embert ölt meg, de ű is odapusztult.

Ez vót Sámson vitéz története.

10. Szűz Máriát üldözték a zsidók. Kis Jézus a karján vót. Hát mán majd csak meg is fogták.

Egy gazdaember szántotta a főggyit. Azt kérdi tűle:

– Mit vetel?

– Árpát.

– Berenáld be gyorsan, és szalaggy haza gyorsan kaszájért, és arasd le mán is, mer mire visszajössz, az árpa akkorára megérik.

Akkor Szűz Mária belebújt az árpába egyetlen szülött fijával. Gyütt az ember. Hozzáfogott aratni az árpát. Ment oda egy tömeg zsidó. Azt kérdik tűle:

– Nem láttál itt menni egy asszonyt, kisgyerekkel a karján?

– Dehogy nem, láttam én! Akkor ment erre, mikor az árpát vetettem. Tehát most már meg aratom.

Azt mongyák a zsidók:

– Jaj! Az igen régen vót mán. Akkor mán hun járhat!

Visszafordult a zsidóság. Hazamentek. Szűz Mária meg útnak indult a kisfiával.

Ennyi vót.

11. Mikor Jézus a fődön járt, üldözték a zsidók. Hát aláhúzódott a nyárfa alá. De a nyárfa nem takarta el, hanem hozzáfogott reszketni. Vezette a zsidókat, hogy Jézus ott van elrejtezve. Akkor azt monta: „Az Isten aszongya, hogy mindég mozogjál!"

Akkor Jézus továbbmenekült. Alábújt a csipkebokor alá. A kontyos-pacsirta pedig kaparta be a nyomát, hogy a zsidók ne tuggyák, hogy merre ment. Aszonta a pacsirtának: „Az Isten azt aggya, úton, útfélen megéljél!"

Akkor Jézus alábújt az árvafícfa alá. A ficfa eltakarta. Akkor jött a klébic, ami kijabálja a határba: „Jé-zus, Jé-zus, bokor alatt Jé-zus!" Mentek a zsidók. Jézus pedig menekült. Menekült, és egy pókháló rászállt Jézusra, és eltakarta. Így menekült meg Jézus.

(Az adatközlő megjegyezte, hogy nem emlékszik pontosan a végére.)

12. Ment Péter Jézussal. Aszongya Péter:

– Uram, egy napra szeretnék Isten lenni.

– No, Péter. Máma te leszel az Isten.

Hajt egy asszony egy tehenet és két bornyút. Kicsapta a legelőre az asszony és visszafordult. Aszongya: „Rábíztam, az Isten vigyázzon rá."

Akkor aszongya Jézus Péternek:

– Látod, most te vagy Isten, neked kell vigyázni rá!

Akkor igen meleg vót Péterre. A bornyú és a tehén egész nap szaladgált. Péter annyira elfáradt, hogy estére nem bírt semmit. Aszonta Jézusnak:

– Sose leszek Isten többet! Az Istennek annyit kell szaladgálni.

13. Jézus Péterrel utaztak. Elesteledett. Egy kocsma mellett mentek el. Teli vót részeg emberekkel. Azt mongya Péter:

– Uram! Mennyünk be, háljunk meg ott.

– Péter! Nem jó lesz, mer a részeg ember az Istenbe is beleakad.

Hijába, Péter nem szól semmire. Csak be akart menni.

Mikor bementek a kocsmába, Jézus egy cimbalmot teremtett a Péter hátára. Az emberek kiabál-

ták: „E kell nekünk!" Péter hozzáfogott cimbalmozni, mer másképp ütötték. Mindig nézett Jézusra, hogy a cimbalom tünjön el. A cimbalom eltünt.

– Uram! Feküggyünk le az ajtó mellé.

Lefeküttek. Jézus fekütt a falho, Péter pedig szélen. A részeg emberek mulattak. Nekimentek Péternek. Jól összeverték. „Mit döglesz itt? Mijér nem mulattok? !"

Péter mán nem bírta a sok verést. Aszonta Jézusnak:

– Uram, feküggy mán te szélre.

Megcserélték a helyet. Akkor aszongyák a részeg emberek: „Aggyunk csak a faltul valónak is! Ne csak mindig a szélső kapjon!"

Újfent csak Péter kapott.

– Ó, uram! Meneküljünk, mer mán nem bírom tovább!

Kimenekültek a kocsmábul, és tovább mendegéltek. Megint tanáltak egy kocsmát. Azt mongya Jézus Péternek:

– Nem megyünk be?

– Ó, uram! A kocsmát kerülni fogom, amíg bírom.

14. Eccer vót egy szegény asszony. Született neki két gyereke eccerre. Ikrek vótak. Alig vótak vagy három hónaposak a gyerekek. De kimondottan szép fiúgyerekek vótak.

Meghalt az asszony férje. Aszongya az Isten a Halálnak: „Menny, hozd el a két gyereknek az annyát!" Elment a Halál. És mit lát? Az asszony ahogy fekszik az ágyon, ott a két fiúgyerek: egyik az egyik karján, a másik fiúgyerek a másik karján.

A Halálnak nincs szíve, de mégis megsajnálta, hogy mit fog csinálni az a két gyerek, mikor se apja, se anyja nem lesz. Hogy fognak felnevekedni?

Elment a Halál az Istenhez. Aszonta:

– Uram! Hosszabbítsd meg az asszony életit. Mi lesz a két gyerekkel, ha még az annyát is elhozom?

Az Isten megbosszankodott. Aszonta a halálnak:

– Eriggy tüstént a tenger fenekére. Ott van egy ökölnyi kű, hozd fel!

A Halál lement a tenger fenekire. Felhozta a követ. Aszongya az Isten:

– Törd kétfelé! A Halál kétfelé törte.

– Nézd meg! A tenger fenekin vót. Erre is gondom van, hogy megélhessen, akkor arra is gondom lesz, hogy a két gyerek megéljen. Téged pedig megbüntetlek. Húsz évig nem leszel szógám. Szabad fődön fogol járni.

A Halál beállt egy naccságos úrnál kocsisnak. Nem sok híja vót a húsz évnek. Azt mongya a naccságos úr Jánosnak:

– Fogjál be, mennyünk a vásárba.

A Halál befogott. A naccságos úr pedig rengeteg pénzt tett a tárcájába. Még amúgy is vót zsebpénze.

Elindultak. Hát ahogy hajtott a Halál, együtt egy kocsi utána. Hát a másik kocsi előzött. A Halál pedig úgy alkalmazta, hogy összeakaszkodott a másik kocsival. A tengely összeakaszkodott. A nagyságos úr bosszankodott, a Halál meg csak kacagott.

Mentek egy erdő mellett. Ott vót egy forráskút.

– Ájj meg János, mer szomjas vagyok!

A naccságos úr lehajolt vizet inni. A pénztárca kicsúszott a zsebibül. A naccságos úr nem vette észre. Felült a kocsira.

Jó darabon elmentek, akkor kap a zsebhe. A pénz hiányzik.

– Hamar, fordulj vissza!

Visszafordultak. Odaértek a forráskútho. Hát egy szegény fiú akkor ivott vizet. A naccságos úr nekiment, ütni kezdi a fiút.

– Add vissza a pénzem!

A fiú egyre mongya, hogy nem talált semmit. A Halál csak kacagott. A naccságos össze-vissza

kínozta a fiút. Az meg csak egyre mongya, hogy nem talált semmit. Hiába kutatta, zsebelte, pénzt nem tanált nála.

A naccságos úr felült a kocsira. Elmentek a vásárra. Ahogy járkálnak a vásárba, látja a Halál, hogy egy vén cigányasszony ott ül egy fazikon. Kódult. Hát arra ment a naccságos is. Benyúlt a zsebibe, adott neki tíz koronát. Hát a Halál olyat kacagott, hogy belecsendült a vásár.

– Mit nevetel János?

– Majd megtuggya naccságos úr!

János elment a lovakho. A naccságos vett egy őtő ruhát, meg egy pár csizmát. Elvitte a kocsira. Aszongya a kocsisnak:

– Nézd, milyen szép pár csizmát vettem! Milyen szép őtő ruhát vettem!

A Halál nagyot kacagott.

– Kár vót naccságos úr, mer nem lesz, aki elhordaná!

Ez nagy szeget ütött a naccságos úr fejibe.

Mikor hazamentek, behívták a Halált vacsorázni. Azt kérdi a naccságos úr:

– János! Mit nevettél az úton, mikor a másik kocsival összeakaszkodtál, én meg veszekedtem?

– Azt nevettem naccságos úr, én Halál vagyok. Annak a két fiúnak az anyjáért küldött az Isten, és megsajnáltam, nem vittem el. Hát húsz évre büntetett az Isten, hogy a fődön járjak.

– Hát mit nevettél, mikor a pénzt elveszítettem, ütöttem a fiút?

– Azt nevettem naccságos úr, hogy nem az lelte meg a pénzt, hanem az a cigányasszony, amék ott ült a vásárba a fazikon. Ott kódult. A naccságos úr még meg is pótolta neki. A vótho még többet adott.

– És mijér mondtad, hogy a csizmát és az őtő ruhát kár vót megvenni, hogy úgy sé hordom el?

– Azér naccságos úr, Halál vagyok. Letelt az időm, a magáé is letelt!

Akkor torkon kapta a Halál, megfojtotta, és elvitte. Letelt a Halál ideje is.

15. Nem tudom, hogy báró vót-i vagy gróf? Mentek valahová. Borzasztó nagy víz vót. A Tisza zajlott, nagy ár is vót. Aszonta a kocsisának:

– János, fordulj vissza! Lehetetlen átalmenni.

Ú meg azt felelte:

– Méltóságos báró uram, húnyja be a szemit!

Eccer aszongya:

– Nyissa ki a szemit!

Már a túlsó ódalon vótak.

Mikor hazajöttek, akkor a báró behívatta Jánost. Aszonta:

– János! Kifizetlek. Ilyen ördöngős emberrel kocsin többet nem megyek.

– Jó van méltóságos uram, nem baj.

János hazament. A báró fogadott egy másik kocsist. Felkőnek másnap reggel, hát a négy parádés lú a kastély tetején sétál. Mikor meglátta a naccságos úr, úgy megijedt, hogy a haja az égnek állt. Szörnyülködött, hogy hogy mentek a lovak a kastély tetejire! Azt mán jól tudta, hogy János tehetett valamit.

– Hamar, szalaggyatok Jánosér! Hívjátok elő!

Előjött János.

– János! Nagyon szépen kérlek, hová mentek a lovak a kastély tetejére? ! Hát valamit csinálni kéne velük, hogy lejöjjenek onnan!

– Ha méltóságos báró uram visszafogad, akkor lejönnek onnan.

János szólt a lovaknak. Egybül leugrottak és bementek az istállóba. János pedig tovább szógált a bárónál. Ú maratt a kocsisa.

16. Pista bárónál Rozvágyon vót egy kocsis. Elmentek Újhelbe. Pista báró leült kártyázni. Rengeteg pénzt elnyert. Elnyert egy jó csomó pénzt, és szökni akart. Aszonta a kocsisnak, hogy itt ájjon a lúval kíszen, mer menni kell.

És ű bennhagyta a ruháját, a kabátját, és mintha menne ki vizelni. Akkor gyorsan felült a kocsira. Aszonta a kocsisnak, hogy:

– Hajcs, hogy még a kerék se érje a fődet!

Mikor hazaérkeztek, hát az első (ló), mikor fogta ki a hámbul, kibukott. Aszongya a naccságos báró:

– Mi az János? Mi történt vele?

– Méltóságos báró uram. Már félúton megdöglött a lú!

– Hát akkor, hogy gyüttünk vele haza?

– Méltóságos báró uram! Amit én hajtok, annak dögölve is menni kell!

17. Murincsák Mihály is meg tudta állítani a kocsit, a lovakat.

Stark Zsigmondnál szógált Szentmarján Murincsák. Egy Názán nevű ember, aki Starknál vót kocsis, vett tőle szénát. Nem akarta megadni a széna árát.

Eccer találkoztak. Aszonta Murincsák:

– Addig innen nem megy el a lovad, míg ide nem adod a pénzt!

Ráütött a kalapjával a rúdra, és a lovak nem mentek sehova.

Az erdész adta meg a pénzt, és kérte (Murincsákot), hogy engedje el, mert Stark neki jó embere. Akkor ráütött a kalapjával háromszor a rúdra, és aszonta:

– Mennyen Isten hírivel!

És akkor elengedte. Akkor a lú ment.

18. Murincsáknak az apja is olyan vót, hogy helybe maradt neki a jószág. Csinált egy kört, a botját leszúrta, és onnan nem ment sehova a jószág.

Összefoglalásul megjegyezzük a következőket. A stílusból is megállapítható, hogy az Attiláról (1. sz.) és a tatárjáráshoz kapcsolt *Rétiember*ről szóló történet (2. sz.) irodalmi úton jutott a folklórba.[9] Elbeszélőnk egy *bacsú*tól hallotta. Ez mondható Lehel históriájáról is (3. sz.), amelynek az elején Kinizsi Pálnak a kenyérmezei csata utáni állítólagos és emlékezetes mulatására ismerünk.[10] A Hunyadi Mátyás királlyá választásáról előadott és a természetfölötti erő beleszólását tükröző (a földobott korona Mátyás fejére száll) monda (4. sz.) szórványosan fordul elő a magyar néphagyományban. Népmeséinkben szintén föllelhető elbeszélői mozzanat Mátyás szerepeltetése nélkül, a névtelen mesehős pályájának csúcshoz érkezéseként. Szláv szomszédainknál még talán kedveltebb ez a Mátyás-monda, táji összefüggésben mindenesetre érdemes utalni kárpátukrán (ruszin) párhuzamára.[11] Gyakoribb az egytál ételből falatozás (kanalazás) szokásrendjére kioktató történet (5. sz.), amelynek általában pásztor (itt *bacsú*) az egyik és a rangrejtve vándorló

9. Attiláról néhány berögződött elbeszélő- és hiedelem-motívum országszerte fölbukkan, a bűvös kard föltalálásának mondája azonban korántsem mondható gyakorinak. Népmeséink állandó alkotóeleme, a csodás eszközök egyike a bűvös kard. – A zempléni táj őrzi a tatárok emlékét, a mocsárba rejtőzködés cselekedete sem elszigetelt hagyomány, de a *Rétiember* fölnevelődésének és visszacsalogatásának az itteni elbeszélése romantikus, kissé patetikus hangvételű. A folklorizálódott történetekről (mondáktól) idegen ez a stílus.

10. A Lehelhez kötődő kürtmondáról lásd: SOLYMOSSY Sándor 1929. 17–39. Összegezése: A Magyarság Néprajza III. kötetének *Monda* c. fejezetében. (III. kiadás 174–176.). A kürttel való jeladás és így a szorongatott hős (olykor Mátyás király) felmentése előfordul népmeséinkben.

11. A mondakörhöz újabb folklóradatokkal és szakirodalmi tájékoztatással szolgál: FERENCZI Imre 1968. 11–27.

Mátyás király a másik szereplője.[12] A király elfogadja a regulát, amelyre alattvalója megtanítja. A Bodrogközben otthonos, helyi képződmény a kapzsi és gyilkos kocsmáros leleplezésének az esete (6. sz.), amelyben szintén Mátyás kerül előtérbe. Bátor hősként viselkedik, s a jogtalanság és gonoszság megtorlója.[13] Történeti alapja van a Rózsa Sándorról mondottaknak (7. sz.) annyiban, hogy a híres alföldi betyár az 1848/49-es magyar szabadságharc idején valóban szabadcsapatot szervezett és Kossuth oldalán részt vett a nemzeti küzdelemben.[14] Búvóhelyét tévesen helyezik a Bakonyba, ami a híres dunántúli betyár, Sobri Jóska személyével hozható kapcsolatba. Rózsa Sándor a Szeged környéki pusztákat járta. Pompakedvelésének kiemelése és nagy erejű hőssé fokozása a költői képzelet szüleménye.

Az Istennel vetélkedő ördög kudarcát adja elő a bivaly (*bilaj*) teremtéséről szóló monda (8. sz.). Változatunk az égerfa (*jágerfa*) eredetmondájaként fejeződik be. E történet párhuzamát olvashatjuk Taktaszadáról, ahol istenség (Krisztus) a bivaly teremtője.[15] A bodrogszentesi variáns logikusabban szerkesztett és teljesebb történet. A nagy erejű Sámson históriájának (9. sz.) – előtérbe állítva a Delilah-epizódot – a szórványos és áttételes (pl. II. Rákóczi Ferenc vitézéhez kapcsolva)[16] analógiáiról tudunk saját följegyzéseinkből is. A Szűz Máriáról (10. sz.) és a földön Szent Péterrel vándorló Krisztusról és Jézus üldöztetéséről keletkezett legendák (11, 12, 13. sz.) Zemplénben[17] éppúgy népszerűek, mint általában a magyar nyelvterületen. Jellegzetesen mondai hangvételű, szabolcsi és más párhuzamokkal rokon az Isten és a Halál dualizmusát, az Isten magasabb hatalmát alátámasztó legenda-mese (14. sz.). Régiségére vall a társadalomkritika burkolt kifejezésének az a módja, ahogy a Halál az uraságot szolgálja, fölényesen kigúnyolja, végül megfojtja és elviszi. Mintha a középkori iskoladráma visszhangozna a gördülékeny párbeszédben[18]. A mesére jellemző könnyed előadás (hármas esemény) kissé ellentétben áll a kegyetlen csattanóval. Ez annak köszönhető, hogy az eredeti feszes drámai és oktató atmoszféra fölengedett, a szemléletváltozás következtében a mesei előadásnak engedményt tett. A bevezető és a befejező mozzanat azonban még egy régebbi műfaj-funkcióra emlékeztet.

Zemplénben és az ország északkeleti részében eléggé népszerű az ördöngős kocsis mondája (15, 16, 17. sz.). A bűvös erejű kocsis rendszerint uraságot (gróf, báró, birtokos)

12. Úgy tűnik, hogy ez a történet a pásztorok körében is elsősorban a juhászoknak lett kedvelt témája, hagyománya. Gyanítható az igazmondó juhászról elterjedt mesés história kedvező visszahatása.
13. Bodrogközi párhuzamok Vajdácskáról (FERENCZI Imre 1968. 15.) és Karcsáról (BALASSA Iván 1963. 354. sz. monda).
14. A mondai lecsapódását tükröző történetekhez: DÉGH Linda 1952. 149–150.
15. SZABÓ Lajos 1975. 299–300.
16. *Ámi Lajos* mesemondó közlésében (Szamosszegről): FERENCZI Imre 1960. 401–402. Az eszmei háttérhez és mesei megjelenéséhez: RÓHEIM Géza 1915. 299–301.
17. SZABÓ Lajos 1975. 302–305. (10–14. sz. legenda)
18. Műfaji sajátságként emeltük ki a tragikus (pesszimista) végződést. Vö.: FERENCZI Imre 1966. 15–18. – Részletesen kifejtettük a vallási köntösben (természetfölötti beavatkozással) jelentkező kritikai tendencia mondai kivetítődésének problémáját *A népmonda* c. kandidátusi értekezésünkben (Kézirat, 1967.). Lásd: *A monda forrása (élménykörök)* c. részben *A hitvilág (primer forrás)* c. alfejezetet: 134–181. Variánsairól ld. *Bálint Sándor* 1977. II. 324–327.

szolgál, s ahogy pl. a 15. sz. elbeszélésünk mutatja, fölényben van gazdájával szemben. Ördöngős tudománya, hátborzongató cselekedete miatt elcsapják, de utána kénytelenek visszafogadni, mert a keze alá „szokott" lovak az új kocsisnak nem engedelmeskednek.[19] Az ördöngős pásztorra vonatkozó szűkszavú közlés (18. sz.) szintén beleillik a zempléni tájakon és a magyar pásztortársadalomban kedvelt hiedelemkörbe.

MYTHS AND LEGENDS FROM BODROGSZENTES
(Abstract)

The article contains some of the short stories of István Szürös, a 68 year-old herd. They are folk legends about history, about the Genesis and the origins, legends, myths about different beliefs. They were recorded in 1964 in the southeastern part of Czechoslovakia, in Bodrogszentes (Plešany) village, where Hungarian language is used. The topics and the characters of the 18 short stories are: No. 1. Attila, king of the Huns gets hold of God's sword and becomes undefeatable. A herdsman finds the magic sword and gives it to Attila. No. 2. The invadors of the Mongol-Tartarian invasion kill a father fleeing with his children. One of the sons gets to a marshy shelter. A dog carries him food. The boy grows up and becomes an excedingly strong lad. He defeats all his enemies. Because of his strange shelter he is called the *Man of the Fields.* After the Tartarian invasion a priest succeeds in calling back the lad to his nation, the Hungarians. He becomes a great hero. No. 3. It tells about chieftain Lehel (Lél), who became the mythical figure of the Hungarians marauding towards west in the loth c. His army is defeated at Augsburg in 955 and he is condemned to death. His last will is to sound his horn. His will is fulfilled. He makes use of the moment and strikes emperor Konrád dead. According to the one-time belief thus the emperor will be the chieftain's servant in the other world. Since that time the crack can be seen on the horn called Lehel's horn, and of which the tradition holds that it was the very horn of the myths. No. 4. It tells the story how Mathias was elected a king. First he is the servant of a peasant. In the meantime the king is to be elected. Mathias tells his master that he is to go to the election since he is the elected person. His master does not belive. A miracle (the stick, with which they clean the plough flourishes) persuades him, and they go to the election. The magical crown thrown to the air flyes onto Mathias' head. The lords must consenst to God's will. No. 5. King Mathias, wandering in the country in disguise, becomes the guest of a head shepherds (*bacsu*). They eat the meal, according to the tradition of shepherds, from the same dish. Mathias makes a mistake in the regulation of eating and the shepherd reprimands him. He refers to the law given by Mathias, himself. Mathias tells who he is and conforms the

19. Számos párhuzam *Balassa Iván* és *Szabó Lajos* idézett mondakötetében. A Köcsön-mondakör bemutatásával *Luby Margit* hívta föl rá elsőnek a figyelmet. Ez a munka inspirálta László Gyula tanulmányát (Vö.: LÁSZLÓ Gyula 1945.), és adott ösztönzést az újabb adatok elemzésére (FERENCZI Imre 1957. 56–86).

remoreful shepherd about the rightousness of the regulations. No. 6. King Mathias denounces the greedy and murderer innkeeper. He has him executed. This is a special local legend of the Bodrogköz (Zemplén county, Northeast-Hungary). No. 7. tells about some caracteristics and important deeds of the famous Hungarian betyár leader, Sándor Rózsa. His wellknown act was that he took part in the war of liberation in 1848/49 beside Lajos Kossuth. His being a lover of luxury and having overhuman power is legendary characterisation. No. 8. is the creation myth of the buffalo, standing in contact with the creation myth of the alder tree. The devil is the creator but he cannot give life to his creations without God's help. No. 9. is Samson's story with Delilah's episode. No. 10, 11, 12, 13. are about Virgin Mary, about the instructive story of Saint Peter and Christ walking on the earth (revealing Peter's falsities), and also about Jesus, pursuit. No. 14. is the story in which Death is God's servant. In one case Death stands against him. For 20 years he has to be a servant on the earth. He is the coachman of a landlord. The story ends in a travel to the fair. The landlord mistakes three times, Death tells him his mistakes and the cause why he is guilty. At the end death throttles the landlord and takes him away but at the same time his time is also fulfilled. The story of the magic coachman is universally popular in the Zemplén area and in Northeast Hungary: No. 15, 16, 17. The coachman usually serves a landlord and takes him to a strange journey. He dashes across water and all means with exceding speed. The horses fall out of the harness but the coachman revives them. The master sends him away, but he must take him back.

The presented myths and legends are generally characteristic of the traditions of the Hungarian population of Zemplén and even farthen in Northeast-Hungary. Such is the 18th piece characterising the shepherd of magical strength.

Imre Ferenczi

KOMLÓSKAI MONDÁK

DIÓSZEGI ZSUZSA–BARNA GÁBOR

A hegyekkel körülzárt, egykori Abaúj megyei Komlóska egyike a mai magyar országterület kevés számú ukrán (ruszin) településeinek.[1] Fényes Elek ismert magyarországi statisztikája (1837) szerint Komlóska, orosz falu, lakosságából 32 római, 590 görög katolikus, 5 református és 16 zsidó. Említi görög katolikus parochiális templomát és az azóta elenyészett „fördő intézetet". A múlt századi helységnévtárak, statisztikák, összesírások többsége is ruszinnak mondja.[2] Jelenlegi (1973) lakossága 773 fő.[3]

A község elnevezéséből arra következtethetünk, hogy alapítói, ill. középkori első lakói magyarok voltak, akik annak a hegynek a lábánál települtek meg, ahol akkor Solymos vára állott, amelyet a 15. század első felében romboltak le.[4] A település 1404-ben már bizonyosan létezett. Ettől kezdve 1646-ig nincs adatunk Komlóskáról. Ekkor a regéci uradalomhoz tartozó község. A 16. századtól a Rákóczi uradalom része. A hadjáratok és a háborúk pusztította faluba a 17–18. század során betelepülések is történtek.[5] Az 1646-os összeírás 56 családjából azonban csupán kilencet lehet szlávnak tartani.[6] A ruszinok (ukránok) betelepülése, amely később Komlóska jellegét meghatározta, csak 1646 után történhetett.[7]

Nemzetiségük után érdeklődve a mai lakosok magukat szlováknak, ritkábban ruszinnak tartják. Nyelvükről azt mondják, hogy *po ruski* (oroszul) beszélnek, ritkábban a

1. Ez a tanulmány *Diószegi Zsuzsa* Komlóskai mondák c. munkája és anyaggyűjtése alapján készült, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének zempléni kutatása keretében. A komlóskai kutatásokat a Magyar Tudományos Akadémia is támogatta. A tanulmány bevezető részét, a történeti hagyományokról szóló magyarázat egyes részeit *Barna Gábor* írta. A hiedelmek elemzése teljes egészében *Diószegi Zsuzsa* munkája. A tanulmány nagymértékben figyelembe vette *Ferenczi Imre* segítőkész útmutatásait, amelyekért ezúton is köszönetet mondunk.
2. FÉNYES Elek 1837. 45.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973. 327–367.
3. A Magyar Népköztársaság Helységnévtára. Budapest, 1973. 470–471.
4. A falu nevét a különböző forrásokban következőképpen találjuk: 1395: *Komlós:* 1404; *Komlóstelek;* 1646: *Komlós* alias *Szent Annaasszony falva, Komlós* alias *Szent Anna falva;* 1647: Szentannafalva; 1773: *Komlóska.* БАЛЕЦКИЙ Э. 1956. 353.
A fentebb említett névvariánsok mind a magyar *komló* szóból származnak, más települések nevéhez hasonlóan: pl. Komló, Komlós, Komlód stb. БАЛЕЦКИЙ Э. 1956. 353–354.
5. БАЛЕЦКИЙ Э. 1956. 360. skk.
6. БАЛЕЦКИЙ Э. 1956. 359.
7. A község történetéhez a korábbi, területre vonatkozó szakirodalmat is összefoglalva lásd: БАЛЕЦКИЙ, 1956. 353–363.

szlovákot is említik,[8] de kaphatunk olyan választ is, hogy *po komóški*. A falu lakóinak többsége görög katolikus, s a vallás miatt is jórészt befolyásoltan, erősen endogám jellegű település.[9]

A tanulmány a mondahagyománynak két nagyobb tematikai körét: a történeti hagyományokat, valamint a hiedelemmondákat vizsgálja. Intenzitásukat és mennyiségüket tekintve Komlóskán a hiedelemmondák jelentősége nagyobb.

I. A történeti mondák mindegyike valamilyen formában a falu határában levő *Pusztavár*hoz kapcsolódik, valamint erős összefonódást mutat a *Rákóczi* (kuruc) *mondakör*rel[10] is. Igen jellemző, hogy még a település eredetével kapcsolatos hagyományok is e két csomópont körül őrződtek meg, s élnek ma is. A Pusztavár (a falu délnyugati szélén emelkedő hegycsúcs) környékét nevezik meg az első telepesek lakóhelyének (1.).[11] A várral kapcsolatos az egykori földesurak emlékét őrző, a mondákban negatív figuraként felbukkanó Csirke Margit személye is. Alakja még napjainkban is intenzíven él a komlóskai mondahagyományban (3., 4., 5., 6., 7.).

Meglepő, másrészről viszont Komlóska tágabb környékére is jellemző, hogy milyen elevenen őrzi II. Rákóczi Ferenc emlékét Komlóska mai lakossága, népe. Egy-egy várrom, a föld alatti folyosókról szóló hagyomány ma is összekapcsolódik a nép képzeletében a fejedelemhez fűződő érdekes történettel. Ez azzal is magyarázható, hogy a vizsgált Zempléni-hegység nagy része a Rákóczi-család birtoka volt. Az ide tartozó mondáknak tehát ebből a szempontból van egyfajta történeti alapja. A komlóskai Rákóczi-mondákban hangot kap a nép igazságérzete. A fejedelem ugyanis segít a rászoruló szegényeken (8., 1., 6., 7.).

A történeti mondák egyértelműen pozitív Rákóczi-alakjával szemben a már említett Csirke Margit negatív figura. A történetek népet sanyargató, a szegény lakosságot kíméletlenül dolgoztató, kizsákmányoló úrnőnek mutatják be (5.).

Jellemző a komlóskai történeti mondákra – bár nemcsak az itt gyűjtött és lejegyzett anyag sajátja –, hogy benne a különböző történeti korszakok összekeverednek, nem válnak külön. Sőt előfordulhat a történeti sorrend felcserélése is. Így a tatárok, a törökök, a kurucok a mondákban nem különülnek el. Jól szemlélteti ezt az a körülmény is, hogy a mondák többségében ugyan Csirke Margit, az elnyomó úrnő általában Rákóczi kora előtti alakként szerepel, de előfordul magának Rákóczinak a feleségeként is. (6.).

8. Ebben bizonyára az is közrejátszik, hogy 1978-ig az iskolában szlovák nyelven is oktattak. A múlt század végéig a tanítás magyar mellett ukrán nyelven is folyt.
9. A vallás és a nyelv által is meghatározottan elsősorban Mogyoróskával és Végardóval szövődtek Komlóska házassági kapcsolatai.
10. A további irodalom részletes idézése helyett vö.: FERENCZI Imre 1960. 389–436. A kérdéskör legújabb átfogó, tömör elemzését megtaláljuk Dömötör Tekla és Voigt Vilmos összefoglalójában (vö.: DÖMÖTÖR Tekla 1978. 175–185.; VOIGT Vilmos 1978. 131–174.), bár a legfőbb mind a mai napig; FERENCZI Imre 1966. 49–73.
11. A szövegközti zárójelbe tett arab számok – itt is és a továbbiakban is – a tanulmány végén levő adattár megfelelő szövegére utalnak.

A mai komlóskaiak történeti hagyományaiban, a mondahagyományban a Mátyás-mondakör, a magyar szabadságharc és Kossuth alakja ismeretlen, holott a környező nagyobb területen – etnikai hovatartozástól függetlenül – általában ismertek.[12]

A történeti mondák motívumai országszerte elterjedtek, sajátosságokat e téren a komlóskai hagyományban sem találunk. Ilyen a Rákóczi-mondakörben pl. a fordítva patkolt lovon menekülő fejedelem, a várakat összekapcsoló alagút (7.). E motívumok megtalálhatók a környékbeli településeken is. Komlóskai intenzitásuk mégis figyelemre méltó. Elbeszélésükkor a hagyományt bizonyítják, igazolni akarják a cselekmény pontos helyhez kötésével, valamint a Pusztavár romjainak felemlítésével. A történeti hagyományok viszonylag intenzív mai életét, előfordulását, szerepét azzal is magyarázhatjuk, hogy bizonyos szálakon (az első település helye, betelepülés stb.) kapcsolódik az eltérő származás, az eltérő nyelv használatának tudatához.

A komlóskai történeti mondák egyik sajátos, alaposabb vizsgálatra érdemes kérdése a már többször említett mondai alak: Csirke Margit nemcsak a mondák kitalált jeles alakja, hanem valóságos történeti személy volt. 1385-ben iktatják be a falu birtokába, tehát valóban a település földesura volt. Kérdés viszont, hogy minden elképzelhető kegyetlensége, elítélt rossz tulajdonsága ellenére annyi idő alatt külső befolyás nélkül megmaradt a történeti hagyomány egyik jeles alakjának, vagy pedig esetleg egy újabbkori iskolai, papi stb. ráhatás, olvasmányélmények hatásaként kell látnunk alakját. Minderre most nem tudunk válaszolni, ehhez újabb kutatómunka szükséges.

A viszonylag nem túl széles tematikájú komlóskai történeti hagyomány jelzésszerűen sok mindent elárul a település, és lakóinak egykori életéről. Halványan – különösen Csirke Margit alakjához kapcsoltan – fel-feltűnik az egykori terhes munka emléke (5). Ezen túlmenően, bár ugyancsak jelzésszerűen utalnak az egykori természetföldrajzi környezetre, s az ettől is meghatározott gazdálkodásra (erdőség, szénégetők, favágók) (1., 2.). Tükröződik a mondákban ennek következtében pl. az egykori általánosabbnak tartott építkezési mód, a faépítkezés (borona!) (1., 2., 3.). Viszonylag a nem túl régi múltat is idézheti, de gyökereit tekintve igen ősi, hogy a mondákban felbukkan a szövés-fonásra, a juhászatra vonatkozó hivatkozás, utalás is (2.).

Meg kell jegyeznünk, hogy a tanulmányban elsősorban a történeti mondákkal foglalkozunk, s nem térünk ki a történeti hagyomány – mondai megformáltságot nem mutató – minden részére, amely természetesen szélesebb ismereteket tartalmazhat a község és lakóinak történetére vonatkozóan.

II. A történeti mondáknál sokkal jelentősebb a komlóskai hagyományban a hiedelemmondák köre, amelyre a bevezetőben már utaltunk is.

A komlóskai hiedelemmondák legnagyobb százalékát a *boszorkánymondák* alkotják (boszorkány=*bosorka, vid'ma*). A boszorkányról szólva arra kell ügyelnünk, hogy a névazonosságból eredendő félreértéseket elkerüljük. A boszorkány elsősorban élő személyt, rontásra és alakváltozásra képes asszonyt (ritkábban férfit) jelöl. Tágabb értelemben azon-

12. Vö.: DOBOS Ilona 1971. 66. (Szendrey Zsigmond egy írására hivatkozik itt, saját tarcali tapasztalata mellett: SZENDREY Zsigmond: Zemplén vármegyei néphagyományok. Zempléni Újság VII., 1925.); DOBOS Ilona 1971. 96. skk.; BALASSA Iván 1963. 48.

ban mindenféle rossz indulatú mítikus lényt boszorkánynak nevezhetnek. Boszorkánynak hívják a népmesék hasonló alakját is, akinek tevékenysége azonban nagymértékben eltér a hiedelmek alakjáétól.

A boszorkány tehát többnyire nő, ritkábban férfi. Ez vidékünkön magán a boszorkány szón is jól lemérhető. A *boszorkány* szó ugyanis szláv hatásra lerövidült, amelyet azután a vidék lakossága *-ka* nőnem képzős főnévnek érez. A beszélt nyelvben tehát, ha himnemű boszorkányról tesznek említést, ehelyett a *bosor* alakot használják. A komlóskai fiatalok nyelvhasználatában azonban egyre inkább terjed a magyar köznyelvi boszorkány alak is.[13]

Komlóskán viszonylag intenzíven élő képzetkörről van szó, azért benne a boszorkányhit szinte minden lényeges eleme napjainkig megtalálható.

A boszorkány legjellemzőbbnek tartott ténykedése a rontás, valamint az alakváltozás. A legtöbb hiedelemtörténetben a két elem szorosan összekapcsolódik. Alakváltozatai között leggyakoribb a szintén elsősorban szláv közegre jellemző – béka (16., 17., 18.). A boszorkánynak szarva van (12., 13.) s a templomba csak úgy tud bemenni, ha a fejét félrefordítja. Ez viszont már az ősi magyar hitvilág sajátosságaként rögzíthető sajátság. A boszorkányok felismerése a templomhoz, a pap (*paňčo*) miseruhájához kapcsolódik (12., 13., 14.). Boszorkánygyűléseket a tokaji hegyen tartják, ahová a levegőben röpülve jutnak el (19., 20.). Faluszerte az egyik legismertebb boszorkánytörténetnek a lóvá változott és megpatkolt boszorkány számít (20., 21., 22.). Számos történet szól a boszorkányok előidézte rontás gyógyításáról, elhárításáról, és a védekezésről (15., 20–24.).

A boszorkány mellett más természetfeletti erővel rendelkező hiedelemalakot is számon tartanak. Különösen a *kalapos ember* (*čovek v kolpaku*) (25–27.) és a diák (*ďák*) (28–29.) jelenik meg gyakrabban a hiedelemmondákban. A komlóskai diák – ellentétben a garabonciás diák hiedelemkörének jellemzőivel – elsősorban passzív alak, aki megjelenésével ijeszti az embert. Komlóskán a garabonciás hiedelemkörének elemeit, jellemzőit viszont a kalapos ember mutatja fel. Kárt okoz: vihart támaszt, fát csavar ki.

Egyéb, természetfeletti erővel rendelkező személyt a hagyomány nem emleget. Ismeretlen a táltos, ismeretlenek a különböző *tudós* emberek (pásztor, kocsis stb.), s bár a halottkultusz erős napjainkban is, szórványosan és periferiálisan ismert a *halottlátó* alakja. E hiedelemalak ismeretét elősegíti, hogy földrajzilag nem túl nagy távolságban él és működik az egyik leghíresebb halottlátó, a *putnoki asszony*. (*Putnok*, egykori Gömör megyei mezőváros, ma Borsod-Abaúj-Zemplén megyei nagyközség). Működése révén több száz kilométeres vonzáskörzete alakult ki, megfordulnak nála Szlovákia déli területeiről, de a magyar Alföld északi településeiről is.

Ezzel szemben gazdagabbnak tűnik a természetfeletti lények világa, a szellemekről szóló hiedelemtörténetek köre. A több mondában előforduló *nagy alak* (*velik obraz*) képes arra, hogy megkösse a legelő jószágot. Ezt a lényt más néven *zvoň'ik*nak nevezik. A szó jelentése *zajgó*. (Zvon = zaj, -t'ik = suffixum)(30–32). Bár e lény a történetekben nem csap zajt, elképzelhető, hogy neve egy korábbi állapotra, esetleg a zajjal történő gonoszűző mágikus cselekedetre utal.

13. Vö.: БАЛЕЦКИЙ Э. 1958. 44.

A gazdag halottkultuszból, a halottakról, lelkekről szóló képzetekből mondai megformálást az öngyilkos szelleme, a *mamula* köré kapcsolódó történetek mutatnak, valamint az éjszakánként miséző pap alakjáról élő képzetek (33.). Ez a tipikusan szláv elem megtalálható az ukrán, a szlovák és a bolgár néphitben is. A komlóskai hiedelemmondák gyakran emlegetett *mamula* alakjának etimológiája ismeretlen. A történetekben láthatatlan, csak hangjával az útonjárókat félrecsaló lényként említik (34–37.).

Részben kapcsolódik a halottkultuszhoz a szellemekről (*straško*) szóló képzet, illetve ennek különböző mondai megformálása. A *straško* szó semleges nemű, ami arra utal, hogy a szóban forgó szellemalak lehet egyaránt férfi és nő is. A szellemek legtöbbször állat alakot öltenek, s megjelenhetnek nyúl (*zajac*), macska (*mačka*), vaddisznó (*kaban*), bika (*bujak*), liba (*gus*) és fehér kutya (*pes*) képében (38.). Megjelenésük egyrészt halálesetet jelezhet, másrészt pedig elhaltak lelkei jöhetnek vissza a felsorolt szellemalakokban. Jelentkezésükkor passzívak. A bennük való hit, a tőlük való félelem azonban még napjainkban is eléggé intenzív. Mindenesetre a hiedelemtartalom módosulását jelzi, hogy az állat alakban megjelenő *straško*-t gyakorta az ugyancsak állatalakot ölthető boszorkánnyal keverik össze. Itt már a két képzet kontaminálódásáról beszélhetünk.

Figyelemre méltó vonása a komlóskai mondahagyománynak, hogy benne jó néhány általánosan ismert téma nem fordul elő. Így itt hiába keresünk táltos, pásztor- és kocsismondákat, ismeretlenek a garabonciásról, lidércről, küldöttfarkasról stb. szóló történetek. Kincsmondája sincs Komlóskának, csak a történeti mondákba ágyazottan. Megtalálható Komlóskán a hiedelmek *nora* nevű természetfeletti alakja, szellemszerű lény, amely a gyermekek mellét szopja (*nora sopi*=nora szopja). A hiedelem azonban erősen töredékes, mondai megformáltságot a hagyomány e része nem mutat.

III. *A komlóskai mondák formai sajátossága.* A komlóskai mondák stílusa általában tömör, egyszerű, azok, amelyek mesei elemeket is tartalmaznak, bonyolultabb stílusúak. A monda a mesével szemben nem mulattatni akar, hanem valami különleges eseményt közöl olyan formában, hogy abból a hallgató tanulhasson.

Jellemző a mondákra – s egyáltalán a komlóskai előadó stílusra – a dramatikus előadásmód, a párbeszéd. Ezáltal a monda élményszerű lesz, hatása is növekszik.

A jó előadó a történet elmondása közben újra átéli az eseményt. Gesztikulál, különösen intonál, azaz a párbeszéd érzékeltetésére törekszik. Ha úgy látja, hogy a hallgatók számára a történet nem egészen érthető, be is mutatja, dramatizálja az elmondottakat.[14]

A mondáknak nincsenek olyan kezdő és záró formulái, mint a mesének. Leggyakrabban a hely és az idő pontos megjelölésével kezdődik a történet. Pl. „Pontosan 1928-ban történt, amikor az onokabátyám született, a Jani bácsinak a lánya szült." – „A legelőrül jöttünk haza, ilyen este, hát itt a falu végén, ahogy a csorda ereszkedik le. Hát az ilyen javadalmi erdő volt és volt ott az alsó részről egy olyan ritkás erdő, ahul gyepes volt és kaszáló."

A hármas, hetes, tizenkettes szám gyakori ismétlődése mesei elemek átvételére utal. Pl. „Régen tizenkét asszony sarlózta a búzát és nekik mondta egy ember, hogy nem hisz a boszorkányokban . . ."

14. Ilyen előadói tulajdonságokkal rendelkezett egyik kiváló informátorunk: Varga János.

A monda és mese határán álló történetet a komlóskai mondakörben is találunk.[15]

IV. *A mondák szereplői.* A mondák szereplői általában egyszerű emberek, a falu lakói, akiket mindenki ismer, ha másként nem, hallomásból. Az adatközlők törekszenek is a pontos névmegjelölésre. Kolemás Gyuri körül több monda keletkezett, de nem ő az egyetlen, aki több történetnek is a hőse. Ez a konkretizálás a természetfelettinek a hitelességét még akkor is biztosítja, amikor a hitvilág már sorvadóban van. A természetfeletti erővel rendelkező hősök között a férfiak a nagyobb tudományúak. Az asszonyok az esetek többségében rossz akaratú boszorkányok, akik embereket, állatokat megrontanak, elviszik a tehén hasznát. Összeütközésük esetén csaknem kivétel nélkül a férfiak kerülnek ki győztesen, ami a hiedelemmondák realitását hangsúlyozza és az elmúlt idők patriarchális családszerkezetét tükrözi, melyben az asszony csak alárendelt szerepet játszhatott.

V. *A mondák nyelvezete.* A falu ruszin anyanyelvű, bár mindenki tud magyarul, az idősebbek nem szívesen beszélik a magyar nyelvet. Gyűjtésem során ez problémát is jelentett, mert a jó mesemondók nem magyarul, hanem ruszinul mesélnek, csak kérésemre mondtak el néhány történetet magyarul. A mondákat *történetnek* vagy *esetnek* nevezik, a monda szót nem ismerik.

Gyakran szlávos fordulattal is találkozunk a magyar szövegben. Kevesebb névelőt használnak, mint az irodalmi nyelv. Több alany esetén az állítmányt többesszámba teszik. A magyar szövegben szórendi hibák is előfordulnak. Ezek szláv sajátosságok. A helyneveket váltakozva ruszinul vagy magyarul adják meg. Ha a monda elbeszélésénél több ruszin is együtt van, gyakran előfordul, hogy átváltanak ruszinra és ha a beszélő már befejezte, akkor fordítják le közösen magyarra. Gyakran csak egy kifejezésnél kér segítséget a beszélő. Ezek a nyelvváltások nemcsak nyelvileg teszik töredezetté a mondát, hanem stílusában és tartalmában is, amely a magyar nyelvű változatokon különösen érződik.

VI. *A férfi és a női adatközlők.* A két nem mondaanyagában jelentős különbség mutatkozik. Élesen elválik a két psychikum és a gazdasági munkamegosztás is tükröződik. A nők élményszinten a tehénrontásról és annak elhárításáról beszélnek a leggyakrabban, esetleg a fonó környékén megjelenő szellemekről. A nők kötöttebb, házhoz és családhoz erősebben kapcsolódó életmódja e területen is meglátszik. A férfiak mondaanyagát nagy részben az utazások alatt látott száguldó lovakról, ugató kutyákról szóló mondák teszik ki. A történeti mondákról és a *mamuláról* szóló történeteket mind a férfiak, mind a nők szívesen mesélik.

A férfiak és a nők előadásmódjában is találunk jelentős különbséget. A nők bővebben adnak elő, de több megszakítással, míg a férfiakra a tömörebb és feszültebb előadásmód jellemző. Mind a két nembeliek szívesen dramatizálják a mondákat.

Különbség van a nők és a férfiak nyelvtudásában is. Mint általában minden hagyományt, úgy a nyelvet is az asszonyok őrzik jobban. Ritkán mozdulnak ki a faluból, ezért

15. Vö.: DÉGH Linda 1957. 317.

nincs gyakran szükségük a magyar nyelvre, amíg a férfiak, ha utaznak, rákényszerülnek arra, hogy ne az anyanyelvükön beszéljenek.[16]

VII. *Mondahagyományozódási alkalmak.* A mondák nagy része közszájon forog. Az emberek beszélgetés közben is gyakran elmondanak egy-egy mondát, esetleg példaként, intő szándékkal. A lányok farsang idején még ma is járnak fonóba, bár Komlóskán már nem fonnak, de egy-két helyen még felállítják a szövőszéket, de a fonalat készen veszik. A fonóban a társasjátékokon kívül szívesen szórakoznak boszorkányos történetekkel. Örömmel fogadnak a fiatalok korosabb asszonyokat, mert több mesét, érdekes történetet tudnak. A másik mondahagyományozódási alkalom a tollfosztás. Többnyire idősebb nők *fosztják a tollat* annak, aki meghívja őket. Ezért a gazdasszony vacsorával és borral kínálja a fosztókat, szükség esetén visszasegíti a munkát. Gyakran éjfélig is együtt vannak, jut idő beszélgetésre, mesélésre is.

A mondák és mesék terjesztésében nagy szerepet játszanak egyes jó mesélők.[17] Fontos helye van a falu életében a kocsmának, ahová a férfiak is, nők is egyaránt eljárnak, beszélgetnek és híreket cserélnek. Vasárnaponként ebéd után kiülnek a kapu elé trécselni, visszaemlékezni a régi eseményekre. A mondák, történetek egy része ilyen spontán összejöveteleken is terjedhet, hagyományozódhat. Figyelemre méltó, hogy a történeti hagyományok tág köre, szemben a hiedelmekkel (Pusztavár, Csirke Margit stb.) erősen él a mai gyerekek körében is.

ADATTÁR

1. „Régen Máriafalva volt a Pusztavár másik oldalán. Itt szénégetők laktak, először kunyhóban, később faházakat építettek és ide költözött a falu. Régen itt kurucok uralkodtak és azoknak csak egy szemük volt." (*Koritár Ferencné, 73 éves*)

2. „Először . . . jöttek ide juhászok, utána szövők, mert most is sok a szövőszék. Itt mindenütt fa volt, kivágták, házat épitettek, betapasztották, ugy laktak." (*Mackanyics Péterné, 33 éves*)

3. „Csirke Marcsa települt le a Pusztavár másik oldalán. Itt még erdőség volt, ide favágók telepedtek, mert itt volt viz. Mikor ide telepedtek csak faházak voltak. Régen nem Komlóska volt, hanem Homlóska, még a falu táblájára is ez volt irva." (*Kis András, 75 éves*)

4. „Régen itt csak kurucok és tatárok laktak és egyszer eljött ide Csirke Margit és tőle van a falu. A falu száz évvel idősebb mint Sárospatak. Régen itten aranyat ástak és a neve az volt, hogy Aranyos Komlóska." (*Koritár Ferencné, 73 éves*)

5. „A Puszta várat Csirke Margit épitette. Nem Csirke Margit, hanem a népek, mert ő dolgoztatott a néppel. A Szkalkáról hordatta a meszet. Hát nagy gazember volt az a Csirke Margit, nem hiába, hogy Csirke Margitnak hívták."

6. „Csirke Margit Rákóczi felesége volt. Pusztaváron volt a kastély, ott nem volt viz és lejárt fürödni a kis kuthoz (Kolobjankához). A férje hiába csináltatott neki cipőt, nem volt jó. Mikor

16. A nyelvi akadály tipikus esetét találtuk Varga Jánosnénál, aki ruszinul folyamatosan beszél míg magyarul csak férje segítségével tudott elmondani egy-egy történetet.
17. Közülük is meg kell említeni Fehér Dávidot, éjjeliőrt, aki gyakran népes hallgatóságnak beszélt, elsősorban ruszinul.

fürdött, az inas megleste és elárulta, hogy kacsa lába van. Utána már tudtak cipőt csinálni, de az inast kivégezték, mert elárulta, milyen a lába." (*Mackanyics Péterné, 33 éves*)

7. „A Puszta vár alatt van egy kút és azt mondják, hogy Csirke Margitné volt. Jó ott a víz. Csirke Margit Rákóczival lakott a várban. Van alagút Sárospatakig. Menekült egyszer Rákóczi és forditva vasaltatta meg a lovát, hogy ne találják meg." (*Puhnyák Miklósné, 39 éves*)

8. „Az ut mellett a földek be voltak vetve és ahogy jött Rákóczi, már az a II. Rákóczi Ferenc, már akin látta, hogy szegényebb nép, hát annak adta a pénzt. Jött egyedül, a lova meg forditva volt vasalva. Azért, hogy ne tudják őtet megkeresni."

9. „A boszorkányok ott tanultak, ahol a két ut keresztezi egymást. Odamentek azok is, akiket boszorkányokká akartak tenni. Szentelt krétával kört huztak maguk köré és utána tüzes kerék, kigyók, békák jöttek. Aki nem ijedt meg, abból boszorkány lett. Volt olyan, aki nem ijedt meg." (*ifj. Varga János, 51 éves*)

10. „Matiszék látták az ablakból, hogy a keresztúton a boszorkányok kenderkupacokat raktak és azok körül táncoltak. Középen lámpa égett." (*Fehér Rozália, 29 éves*)

11. „András bácsiék éjfél felé jöttek haza, amikor fát loptak. Boszorkányok leállitották őket és táncoltak, de nem ismerték meg őket. Reggel, amikor arra ment András bácsi, talált egy szoknyát és megismerte, hogy kié." (*Fehér Rozália, 29 éves*)

12. „Hogy ki a boszorkány, azt csak a pap tudja. Egy harangozó felvette a pap nyakravalóját mielőtt a pap bement volna a templomba. Akkor a harangozó elkiáltotta magát, hogy Dudásnének van a legnagyobb szarva. Utána meg akarták verni a boszorkányok, de szentelt sót hintett a boszorkányok elé és ez segített." (*Hatinger Miklósné, 45 éves*)

13. „A boszorkányt az látja, aki felveszi a pap haskötőjét. Akinek szarva van, az a boszorkány." (*Medzsibricki Emil, 40 éves*)

14. „Anna édesapja harangozó volt és amikor harangozott mindig rángatták, ezért felvette a pap övét és nyakravalóját és megismerte a boszorkányokat. Ment haza és mondák neki, ha kivallja kik voltak, megölik." (*Fehér Rozália, 29 éves*)

15. „Az apósom elment aratni. Ebéd után a többiekkel lefeküdt aludni. A kereszt alatt pihentek. Egyszer csak arra ébredt, hogy valaki fekszik rajta. Egy boszorkány volt, meg is ismerte, hogy ki az. A boszorkány azt mondta neki: – Hát te Ferkó, nem alszol? Meg ne mondd, hogy ki voltam, mert kirázlak! Nem is mondta csak mikor már az asszony halott volt." (*Kis Ferencné, 63 éves*)

16. „A boszorkány nagy béka alakban jelent meg, olyan nagy volt, mint egy csupor. Teheneket rontott meg, a marha kevés vagy véres tejet adott, rugott." (*ifj. Varga János, 51 éves*)

17. „Egyszer az asszonyok legeltettek és elmentek ebédre. Egy béka is ott volt és tátogott. Mindig elzavarták. Másnap egy asszony mondta: – Kértem tőled enni és nem adtál. – A boszorkány volt." (*Fekete Péterné, 35 éves*)

18. „Az öreg Pásztorné boszorkány volt. A szomszédja egyszer kiment az istállóba és látta, hogy beférkőzött egy nagy béka. Másnap látták az öreg pásztornét, hogy be volt kötve a lába, mert a nagy békát vasvillára szurva dobták ki az istállóból." (*Fekete Péterné, 35 éves*)

19. „Mesélték, hogy a boszorkányok felülnek a szénvonóra és elrepülnek a Tokajkára." *(Fehér Dávid, 83 éves)*

20. „A boszorkányok a Tokaj hegyre mentek vendégeskedni. Akire haragudtak, azt felnyergelték lónak és rajta utaztak. Akit felnyergeltek, mindenre emlékezett, csak nem volt szabad elmondani." *(Koritár Ferencné, 73 éves)*

21. „Itt volt egy asszony és az akarta rávetni a kantárt egy emberre, de az értett hozzá és kihuzta a nadrágjából a madzagot és rávetette az asszonyra. Az rimánkodott, hogy ne csináljon belőle csufságot." *(Szemán Ferencné, 73 éves)*

22. „Volt itten egy magyar mester és annak három inasa. Nappal együtt dolgoztak, éjjel együtt aludtak. Az egyiket a gazdasszony mindig a szélre fektette és minden éjjel egy kantárt vetett a gyerekre, az lóvá változott és minden éjszaka megnyargalta az asszony. Ez a fiú nagyon lefogyott, amig a többiek csak hiztak, pedig egy koszton voltak. Kérdezték mindig, miért olyan sovány, de nem volt szabad elárulnia, mert akkor megölik. Végül is a haverjai kilesték, a gazdának is elmondták. Az azt tanácsolta, hogy amikor a felesége rá akarja dobni a kantárt a fiúra, kapják el és dobják az asszonyra, akkor ő fog lóvá változni. Igy is lett. A lesoványodott fiú nyargalta éjszaka és reggel bevitték a műhelybe és megpatkolták. Elengedték. Reggel a gazda már sokalta, hogy a felesége nem hivja őket reggelizni és bement az asszony szobájába és ott sirt, jajgatott a felesége, hogy mindene fáj. A gazda felemelte a dunnát és látta, hogy meg van patkolva a keze és a lába, ott mindjárt meg is ölte az asszonyt." *(Mackanyics Péterné, 33 éves)*

23. „Fiatal koromban volt egy jól tejelő tehenünk. Én a padon aludtam, de felébredtem, mert az istállóban csörgött a marha. Háromszor is bementem megnézni mi az, de semmit nem láttam. Mikor harmadszor mentem be, egy asszony lépett ki az istállóból és a fején volt a szoknyája. Utána mentem, de mikor kilépett a kapun, eltünt." *(Kis András, 75 éves)*

24. „Régen tizenkét asszony sarlózta a búzát és nekik mondta egy ember, hogy nem hisz a boszorkányokban, mert az a padon (padláson) van és ha ad a tehénnek, ő is ad neki. Éjjel kint aludtak a csürben és mégis egy boszorkány bement az istállóba és ott szétturt mindent. Este a tehenet odakötötték a vályuhoz, de reggelre el lett engedve és elé lett verve egy cövek és oda volt kötve. Nem lehetett a közelébe menni, mert rugott és harapott." *(Hatinger Miklósné, 45 éves)*

25. „Mikor marhát őriztünk Pap kutnál (azért Pap kút, mert egy pap fulladt bele) arra mentek emberek éjszaka. kalap volt rajtuk. A jószág megállt és nem akart menni, amikor ezek eltüntek, a jószág is ment tovább. Mi nem láttunk semmit." *(ifj. Varga János, 51 éves)*

26. „Az apósom kihajtotta az ökröket legelni, éjszakára. Lefeküdt és jött egy ember gatyában, széles ingben, nagy kalappal a fején. Kasza volt a vállán. Az apósom ugy megijedt, hogy betakarta a fejét. Ez után vihar lett. Reggel a szülei keresték és csak akkor bujt ki. Az ökör is elszaladt." *(Kis Ferencné, 63 éves)*

27. „Matisz Miklósék nagyapja mesélte, hogy a vár alatt kaszáló volt és járt oda kaszálni. Egyszer napszállta előtt megjelent egy kalapos ember és köszönt neki. Ő nézte, nézte, majd nagy vihar támadt és eltünt. Az öreg nagyon megijedt, még más alkalommal is megjelent előtte ez az ember." *(ifj. Varga János, 51 éves)*

28. „Egyszer itten nem messze, volt tőlünk két lakodalom is egyszerre. Jöttem haza egyedül és beleléptem az árokba. Ott volt egy vastag füzfa, üreg volt benne és ahogy ráléptem, kiugrott belőle egy diák, piros sapka volt rajta és nadrág. Kiszaladtam az utra és kövekkel dobáltam, de már nem láttam semmit. Korábban ot befordult egy szekér az árokba és megölte az embert." *(ifj. Varga János, 51 éves)*

29. „Szkalkán volt, marhát őrzött az unokatestvérem. Odament a sziklához és benézett. Ott volt egy *diák*. Zöld nadrág és piros sapka volt rajta. A testvérem ment hátrafelé és ütötte a diákot, majd haza szaladt, mindent ott hagyott, az apja ment ki a marháért, de már semmit sem látott." (*ifj. Varga János, 51 éves*)

30. „Volt egy másik ilyen esetem is. Akkor már én is marhát őriztem. A legelőről jöttünk haza ilyen este, hát itt a falu végén, ahogy a csorda ereszkedik le. Hát az ilyen papi, javadalmi erdő volt és volt ott az alsó részről egy olyan ritkás erdő, ahul gyepes volt és kaszáló. Hát mi hogyha ellazsáltuk a legeltetést, akkor este próbáltuk behozni. Hát aztán nappal nem lehetett, mert vigyáztak az erdőőrök rá, de este már amikor a csorda is bejött, meg mindenki, akkor már odaengedtük a marhákat. Na de körbe volt egy egyéni föld, hát azon keresztül nem mehettünk, mindig meg kellett kerülni visszafelé, ahol bementünk, ott vissza kijönni. Hát szép világos éjszaka volt, egyszer csak, amint hajcsuk a marhát, hát a marha, mint akit egyből mondjuk árammal ütöttek meg, mind leállt meghökkenve. Hát jó magam is látom, egy magas alak, ilyen fehér, mintha egy lepedőbe lenne göngyölődve, áll előttem. A marha fuj, kegyetlenül fél, nem előre, hanem hátrafelé tör. Aztán egyet mintha füttyentett volna, úgy, hogy az erdő is megzudult és akkor aztán eltünt. A mi marhánk is elindult. Hát mit tudom én, mi lehetett, ilyen szellem vagy mi, ez a *straško.*" (*Varga János, 51 éves*)

31. „A nagyapámmal történt. Kihajtotta az ökröket és egyszer csak megjelent előtte egy nagy alak. Az ökrök megálltak. Amikor az alak kitért előle, az ökrök elindultak és ugy vágtattak, mint a lovak." (*Mackanyics Péterné, 33 éves*)

32. „Gyermekkoromban történt: Jöttem hazafelé, ott volt a ritkás egyházi erdő. Ha éhes volt az ökör, beengedtük legelni. Egy holdvilágos este legelt az ökör és megjelent egy nagy fehér alak, vagy húsz méter magas és az ökör megállt, nem evett, csak bámult. Aztán egy nagy sikoltás és eltünt. Nem ijedtünk meg, mert sokon voltunk. Mind láttuk, vagy öten." (*ifj. Varga János, 51 éves*)

33. „Meg vannak olyan meg nem nyugodott lelkek, hogy vagy nem tudott elköszönni a családjától, ugy halt meg, vagy valamit nem tettek hozzá a sirba, vagy a koporsóba, ahogy eltemették és akkor addig járt, mig aztat hozzá nem teszik.

Hát az ilyeneknek azt szokták mondani, hogy:

– Minden jó lélek az Istent dicséri, te miért nem dicséred?

És akkor megszólal az a szellem és azt mondja, hogy ezért, meg ezért nem nyughatok.

Hogyha eztet megteszik, elmegy az illető, aki találkozik vele és megmondja és megteszi a hozzátartozója, akkor már többet nem háborgatja többet." (*Haraszin Jánosné, 74 éves*)

34. „Az anyósom édesanyja elment fáért az erdőbe és ott mindig kiáltott a *mamula: – Mamó, mamó!* – és ő azt gondolta, hogy a kislánya. Utána kiabált: – Gyere ide, itt vagyok! – de az csak kiabált: – Tessék ide jönni! – Ment, ment és eltévedt, teljesen szétszakadt a ruhája, mikor reggel hazaért." (*Fehér Rozália, 29 éves*)

35. „Egy asszony kisgyerek korában elment a Büdös forráshoz, ahol egy ember felakasztotta magát. Ott az az ember elvezette, a Kolemás Gyuri, messzire, három-négy napig is keresték. A Kolemás Gyuri a nevén hivta az asszonyt." (*Fehér Dávid, 83 éves*)

36. „Édesapám jött haza Hercegkútról, persze ittasan és a Kosenyika (rét) mellett valaki kiabált neki: – Erre gyere, erre! Józsi! Koma! Sógor! – Mikor a völgyhöz ért, rájött, hogy mi lehetett és nem ment utána, csak itthon veszekedett a feleségével, hogy miért kiabált és nem várta meg, mert azt hitte, hogy ő volt." (*Hatinger Miklósné, 45 éves*)

37. „A Szkala mögött élt egy betyár, a Kolemás Gyuri és ha ment arra valaki, elcsalta az árokba és nem tudott kimászni. Ha ketten vagy hárman mentek, nem csinált semmit, mert félt." (*Hatinger Miklósné, 45 éves*)

38. „A halottak szelleme megjelenik kutya, macska és nyúl alakjában. Mentem a fonóból haza, álmos voltam, ezért korábban indultam haza. Megláttam, hogy az úton egy nyúl futott át előttem és a közelben nem is volt nyúl." (*Fekete Rozália, 29 éves*)

LEGENDS FROM KOMLÓSKA
(Abstract)

The ancestors of the Ruthene population of *Komlóska,* lying on the territory of the earlier Zemplén county, moved to their habitation site, most probably, in the 17th c. They consider themselves *Slovakian* or *Ruthene.* They say they speak *po ruski* (in Russian), sometimes they mention it as Slovakian or *po komlóski* (in Komlóska language). The population of the village is Uniate. This short study deals with the historical traditions of the settlement and with the myths.

The historical traditions, legends are in closest connection with *Pusztavár* in the end of the village and also with the *Rákóczi* (Kuruts) *legendary cycle.* The traditions concerning the origin of the settlement are also concentrated around these two centres. The legends have preserved the memory of the late landowners. The mixing of the different historical ages, of the events and persons, the inverse of historical sequence are characteristic of the legends from Komlóska, just like of the historical traditions of peasantry in general. Traditions associated with certain ages and persons (e.g. King Mathias, War of Liberty in 1848, Lajos Kossuth) are totally missing. Though this study deals only with historical legends and does not speak about historical events not showing back in legends we can gain important informations about life (building, economical life, weaving and spinning etc.) of the last centuries as well.

The cycle of myths is more important in the Komlóska traditions than the historical legends. Most of them are about the witch (*bosor, vid'ma*). We can find all the important elements of witch-belief in these stories: the changes of form, the way of their recognition and averty, their charming, and the healing of charms. There are many stories about the witch turned into a horse and being shoed.

Beside the witch the *man in hat* (*covek v kolpaku*) and the student (*d'ák*) are considered to have supernatural power. On the other hand the shaman of the Hungarian myths just like tha scolar man of myths are totally missing and the form of dead-seer is rarely to be found thogh the cult of the dead has been strong up till now.

The world of the supernatural beings is much richer. The *large figour* (*velik obraz*) or the *zvontik* charms the stock. The creature of the Komlóska myths called *mamula* comes from the soul, the spirit of the dead. It decoys people going on the road, while itself remains invisible. The phantom called *Strasko* being able to appear in the form of several animals is also present in the death cult.

A highly dramatic diction is characteristic of the Komlóska legends. The characters of the myths are often concrete persons. This concretisation tends to support the authenticity of the story and also of the supernatural. Usually men have larger knowledge from among people owning supernatural power.

The Komlóska people call the legends *story* or *event* and tell them, usually, in Ruthene. The Ruthene linguistic influence can be felt on variaties in Hungarian, too. The legendary tradition of the two sexes differ significantly. Women preserve the traditions better, know a part of the myths better, while historical legends are popular with both sexes. There are differences between the knowledge of Hungarian language. The historical legends are still fresh among children as well.

Most of the legends are known at all ages. The means of spreading the traditions are the evening chats, the spinneries, the feather stripping rooms and the gatherings in the pub.

Zsuzsa Diószegi–Gábor Barna

A CSALÁDI ÉLET SZOKÁSAI ÉS A TÁRSADALMI VISELKEDÉS SZABÁLYAI A ZEMPLÉNI-HEGYVIDÉKEN

NIEDERMÜLLER PÉTER

A családi élet szokásainak egyik legfontosabb feladata körülírni, meghatározni és kifejezni egy adott kiscsoportnak (a családnak) a társadalomban (a helyi közösségben) betöltött szerepét. Az individuum szemszögéből ez a folyamat a születéssel kezdődik, a társadalom szempontjából azonban a házasság (mint az új család kialakulásának első fázisa) jelenti ezen folyamat kiindulópontját. Mivel azonban meggyőződésünk, hogy a családi élet szokásainak és a társadalmi viselkedés szabályainak szoros összefonódása az emberi élet egészére jellemző, hasznosabbnak látszik, ha az egyén szemszögéből közelítjük meg az említett folyamatot.

A *születés, a keresztelő* szokásköre az egész Zempléni-hegyvidéken nagyfokú hasonlóságot mutat. Az asszonyok odahaza szültek, hol egyedül, hol valamelyik szomszédasszony, hol pedig a bába segítségével. Az újszülöttet sem régen, sem ma nem lehet születése után azonnal megkeresztelni. Ezért nagyon vigyáztak, hogy a csecsemőt rontás ne érje. Így pl. abban a szobában, ahol a csecsemő feküdt, egész éjszaka égették a petróleumlámpát, hogy a gonosz erőket ily módon távol tartsák. Az anya a keresztelőig nem ment ki a házból és soha nem hagyta egyedül a kisgyermeket. Ha látogatók jöttek, kereszt alakban megköpdösték az újszülöttet, hogy „szemrül ne essen". Ugyanakkor más vidékekkel ellentétben, már a keresztelő előtt is nevén szólították a kisgyermeket. Csupán néhány idősebb adatközlőm jegyezte meg (főleg Mogyoróskán és Baskón), hogy a keresztelőig nem mondta ki a gyermek nevét, mert ha a gonosz meghallotta volna, el is vihette volna a csecsemőt.

A keresztelőt igyekeztek a szülés után minél hamarabb megtartani. Még a kisgyermek születése előtt a gazda, az apa felkért valakit keresztkomának és keresztkomaasszonynak. A felkérés előtt a szülők előre megtudakolták, hogy vállalják-e a komaságot, mert a visszautasítás igen nagy szégyen, sőt Baskón azt tartják, amelyik családot visszautasítják, azt nagy baj fogja érni. Az apa, amikor megy felkérni a jelöltet, ünnepélyesen felöltözik, ünnepi ruhát ölt magára. A felkérésnek állandó, sztereotíp szövege nem volt, egyszerűen megkérték az illetőt, legyen keresztkoma. Regécen, Mogyoróskán, Regécen, a Hutákban, Baskón, Abaújalpáron hangsúlyozták ezt), hogy *(„Kedves komán, eljöttem, hogy gyere el keresztkomának! Eljöttelek Benneteket meghívni, hogy lennétek szívesek eljönni keresztkomának!")*, ezek azonban aligha tekinthetők állandósult formáknak. Felkéréskor nem csaptak vendégséget, de az apát leültették és megkínálták borral, pálinkával, esetleg süteménnyel. Minden gyermeknek egy keresztszülőt, azaz egy keresztanyát és egy keresztapát választottak. A keresztszülők általában

házastársak voltak, s az egyik gyermeknél a feleség, a másiknál a férj családjából hívták őket. Különösen az utóbbi időben már úgy választják a keresztszülőket, hogy egyikük az egyik, a másikuk a másik családból származik. A legutóbbi néhány évben már barátokat, közeli ismerősöket is felkérnek keresztszülőnek, s ilyenkor már nem ragaszkodnak ahhoz, hogy a keresztszülők házastársak legyenek. Arra azonban még ma is vigyáznak (különösen Mogyoróskán, Regécen, a Hutákban, Baskón, Abaújalpáron hangyúlyozták ezt), hogy jegyespárt, vagy szerelmespárt ne hívjanak meg keresztszülőnek, mert ellenkező esetben azok életútja rövidesen elválik. Terhes asszonyt szintén nem hívnak meg keresztanyának. Mogyoróskán azt tartják, hogy keresztszülőnek mindig a családból kell valakit meghívni, mert ha nem így tesznek a gyermeket hatalmába kerítheti a boszorkány. Leginkább valamelyik unokatestvért, vagy testvért hívták meg keresztkomának. Más mogyoróskai, regéci családok szívesebben hívnak meg egy jó barátot keresztkomának, mint egy testvért, mert úgy tartják, hogy a testvérből soha nem lesz jó keresztszülő. Baskón, a Hutákban, Mogyoróskán, Hejcén, Regécen az a család, akit meghívtak valahová keresztkomának – ha ezt követően született még gyermekük – azokat hívták meg keresztkomának, akik őket is felkérték. Ilyen esetekben különösen (de általában is), ha valakit meghívtak keresztkomának, a két család között igen szorossá vált a kapcsolat. A gyermek szülei a komával és kománéval általában tegeződtek, bár ez a szokás jobbára a családoktól függött. Sokkal fontosabb volt azonban ennél, hogy a komák minden nagyobb munkában segítettek egymásnak, első segítséget jelentettek. A keresztszülők mindenben nagyon komolyan vették feladatukat, megtiszteltetésnek tartották azt, mert hitük szerint a keresztszülő feladata, hogy a gyermeket „bevezesse az életbe".[1]

A keresztelő előtt két-három nappal a bába vagy a szülésnél segédkező rokon, szomszédasszony elment a keresztszülőkhöz, értesíteni őket a keresztelő időpontjáról. A keresztelőt általában egy-két héten belül megtartják, leggyakrabban a születés utáni nyolcadik napon. Ennél csak akkor keresztelik meg hamarabb a gyermeket, ha beteg. Legkésőbb azonban egy hónappal a születés után meg kellett keresztelni a gyermeket, mert egyébként „elviszi az ördög". A keresztelőre mise előtt vagy után került sor. A római katolikusok inkább a reggeli mise után, a görög katolikusok pedig inkább este, „vecsernyekor" kereszteltették meg az újszülöttet.

A keresztelő időpontját, egész menetét a szülés után röviddel alaposan megbeszélik a pappal. A keresztelőre a csecsemőt szépen felöltöztetik abba ruhába, amit erre az alkalomra vett a komaasszony. Fonyban a gyermeket tiszta fehérbe öltöztették, majd egy négyszögletes párnába tették, amit alulról felhajtottak és dunnakötővel összekötöttek. Abaújalpáron, Boldogkőújfaluban és Boldogkőváralján ugyanúgy öltöztették fel a csecsemőt, mint egyéb napokon. A fiúk kék, a leányok kék, fehér vagy rózsaszínű ruhát öltöttek. A többi faluban a kisgyermeket ünnepi pólyába fektették, ami nem volt egyéb, mint egy ritkán használt, hófehér, négyszögletes, körbe csipkefodorral díszített párna.

1. Dolgozatunknak nem célja az összehasonlító adatok felsorakoztatása, még a hivatkozás szintjén sem. Számunkra most egyedül a címben jelzett téma kifejtése a lényeges. Néhány esetben azonban, amikor elképzeléseinkhez közelálló tanulmányokról tudunk hírt adni, kivételt teszünk. Ilyen jellegű munka ÖRSI Julianna 1974.

Az egészet egy mintás, háromujjnyi széles kötővel kötötték át. A kötő mintája a fiúknál kék, a leányoknál rózsaszínű volt. Óhután a kötők végén színes szalagok is voltak.

A keresztelőre, a templomba a keresztanya vitte a csecsemőt. Mikor kiléptek a házból, ezt mondták: *„Dicsértessék a Jézus Krisztus! Zsidót viszünk, keresztényt hozzunk!"* A kisgyermeket a keresztanya vitte az ölében, mellette ment a keresztapa. Mogyoróskán, Hejcén az is előfordult, hogy a bába vitte a gyermeket a templomig, és csak ott vette át a keresztanyja. Ezt azonban kivételnek kell tartanunk, mert a kománé szégyennek tartotta, ha nem ő vitte a keresztgyermekét. A keresztelőn a keresztszülőkön kívül részt vett a szűkebb rokonság is, akiket emiatt *lógókomá*nak neveztek. A menetben elöl haladtak a keresztszülők, s őket követték a többiek kettesével. A szülők nem mentek el a keresztelőre. Az apa ugyan néha ott volt a szertartáson, az anya azonban soha, mert őt még tisztátalannak tartották. Maga az aktus, a keresztelés az egyház előírásai szerint történt. A keresztanya egész idő alatt az ölében fogta a csecsemőt. Mellette állt a keresztapa szentelt gyertyával a kezében. Baskón és Mogyoróskán említette néhány idősebb görög katolikus adatközlőm, hogy régebben a szertartás után a keresztapa átvette a csecsemőt, megkerülte vele az oltárt, majd megcsókolta a keresztet.

A keresztelőről hazatérőket a szülők és a család többi tagja fogadja. A keresztszülők a következő szavakkal léptek be a házba: *„Zsidócskát vittünk, keresztényt hoztunk."* Ennek a mondásnak természetesen számtalan formája ismeretes, pl. Hejcén a következő szavakkal léptek a szobába: *„Zsidót vittünk, keresztényt hoztunk. Tartsa meg az Isten szülei örömére, Isten dicsőségére!"* Egy fonyi változat: *„Vittünk zsidócskát, hoztunk kereszténykét"*. A keresztelőről hazatért csecsemőt Óhután a bábaasszony kivette a keresztanya kezéből és az asztal alá tette, majd szólt az apának, hogy váltsa meg a gyermeket az ördögtől. Akkor az apa fizetett néhány forintot a bábának, mire az, az apja kezébe adta a gyermeket. A kisgyermeket hazatérte után soha nem tették az asztalra, hanem az asztal alá, párnára vagy kiságyba, mert ellenkező esetben nehezen fog megtanulni beszélni, dadogós lesz. (Ezt a hiedelmet főleg Mogyoróskán hangoztatják gyakran.)

A keresztelő napjának estéjén tartották a keresztelői lakomát, a keresztelői mulatságot, a *komaság*ot. A vendégeket, testvéreket, rokonokat, barátokat és a papot este 7–8 óra körül szokták összehívni. Ahol valamilyen okból (pl. szegénység, sokadik gyermek, stb.) nem tartottak mulatságot, ott délután hívták össze a vendégeket egy rövid együttlétre. A vendégek mindig vittek magukkal valami ajándékot az újszülöttnek, noha ez nem volt kötelező. A keresztszülők azonban minden esetben adtak valami kicsinységet keresztgyermeküknek. Leggyakrabban pénzt adtak, amit vacsora alatt titokban a kisgyermek párnájába dugtak. A vacsora előtt vagy után a keresztapa egy tányérral a kezében körbejárta a vendégeket és pénz kért a kisgyermeknek „cipőcskére, ruhácskára". Mogyoróskán a vendégeket érkezéskor rögtön felszólította a keresztapa: *„Pénzt tegyetek az asztalra, mert a baba úgy született meztelen, adakozzatok cipőre, ruhára!"* Fonyban, Hejcén és Mogyoróskán az étkezés megkezdése előtt mindannyian felálltak és imádkoztak, kérve Isten segítségét. Ezután egymondatos köszöntőt mondtak, leginkább a keresztapa, de gyakran mintegy kórusban a vendégekkel: *„Éltesse az Isten az újszülöttet, édesanyjával együtt!"* Ezt követően kezdődött a vacsora, amelynek étrendje leg-

gyakrabban a következő volt: tyúkleves vagy húsleves, sült hús, töltött tyúk, töltött káposzta, pörkölt, fasírt. Emellett természetesen mindenütt volt bor, pálinka, sütemények. A mulatság ideje alatt a résztvevők egymást – kivétel nélkül – komának, komaasszonynak hívják. Aki ezt a megszólítást eltévesztette, annak Hejcén és Mogyoróskán egy liter bort kellett fizetnie.

Vacsora után avatták fel az új komákat, azokat a vendégeket, akik először vettek részt keresztelői mulatságon. A szokást Óhután, Regécen, Mogyoróskán és Baskón a következőképpen gyakorolták: A résztvevők közül egy legény, vagy egy fiatalabb ember magára vesz egy barna vagy egy piros lepedőt. Ő a pap, aki mellé egy kántor is csatlakozik. Egy rossz fazékba szenet, parazsat és egy kevés tyúkganéjt tesznek, ami erősen füstöl. Ezzel az edénnyel füstölték meg az új komát, miközben értelmetlenül, összevissza énekeltek, gajdoltak. A mulatság hajnalig, néha reggelig is eltartott, főleg az első gyermek esetében. A második vagy harmadik gyermeknél csak néhány vendéget hívtak, kisebb mulatságot rendeztek. Sőt Regécen pl. a második gyermeknek csak igen ritkán rendeztek keresztelői mulatságot.

A keresztelő másnapján reggel a keresztanya reggelit vitt a kisgyermeknek. Emellett a gyermekágyas asszonynak is vitt ennivalót a kománé, a *kománékosar*at. A kosár fűzvesszőből készült egyfülű eszköz volt, amit néha fehérre, vagy valami más színre festettek be. A kosárba fehér pamutruhát tettek, amelynek két végére csíkokat szőttek és ezzel erősítették a ruhát a kosárhoz, hogy el ne csússzon. Az egész kosarat egy abroszba tették, amelyet a két szélénél összefogva a nyakba vetettek. Ebben a kosárban vitték az ennivalót a leves kivételével, amit a kosárba tett *baket*ban vagy *szélké*ben szállítottak. Mogyoróskán, a Hutákban és Baskón két ebédet, s két reggelit vitt a gyermekágyas asszonynak a kománé. Reggel 8 órakor tejeskávét, tésztát, süteményt és pálinkát, délben 12 órakor pedig tyúk-, vagy húslevest, töltött tyúkot, rántott húst, savanyúságot vittek. Néhány családnál délután uzsonnát is vittek: tejbekását vajjal leöntve, „háromsarkos" derelyét túróval, lekvárral. Fonyban és Hejcén egy hétig hordta a kománé a reggelit, az ebédet és az uzsonnát. A már említett ételek mellett reggelire vittek még madártejet, ebédre pedig paprikás csirkét. A többi faluban háromszor vittek reggelit, ebédet és uzsonnát Abaújalpáron és Boldogkőújfaluban uzsonnára tejberizst és fánkot is vittek. A kománé hasonlóan a rokonság is vitt ennivalót a gyermekágyas asszonynak, azzal a különbséggel, hogy ők csak egy reggelit és egy ebédet vittek.

Egy héttel, legfeljebb tíz nappal a keresztelő után került sor az *avatás*ra. Az ünneplőbe öltözött édesanya elvitte gyermekét a templomba. Ilyen alkalmakkor egyedül ment, csak a bábaasszony kísérhette el. A pap imádkozik a gyermekért, majd meghinti szenteltvízzel és megáldja a családot. Ezt követően az anya, szenteltgyertyával a kezében megkerülte az oltárt. Avatás után az anya sietett haza, mert aki soká odamaradt annak a gyermeke „szeret majd szomszédolni". Az avatással megszűnik az asszony tisztátalansága, s ettől kezdve ugyanúgy végezheti a házi munkát, mint a gyermek születése előtt.

A gyermekek igen korán, néhány éves korukban bekerülnek a hasonló életkorú gyermekek csoportjába, s ettől kezdve az adott életkori csoporthoz való tartozás határozza meg a társadalmi viselkedés rá érvényes szabályait, illetve a szokáseseményekhez

való viszonyát.[2] Nincs arra terünk, hogy kifejtsük, milyen jelentősége van ebből a szempontból a kalendáris szokásoknak (pl. kántálás, betlehemezés, énekes szokások, stb.). Arra azonban rá kell mutatnunk, hogy bizonyos kalendáris szokásokkal szemben – amely szokáscselekményekben aktív szerepet vállalhatnak a gyermekek – a családi élet szokásaiban csak passzív résztvevőként vannak jelen. Növekedésük során, a szocializáció[3] folyamatában viszont állandóan változnak a társadalmi viselkedés rájuk vonatkozó szabályai. Ez a folyamat részben a család, részben az életkori csoport keretein belül zajlik le. A társadalmi viselkedés változó szabályainak egyik legfontosabb feladata, hogy az azonos, vagy megközelítőleg azonos életkori, de más nemi csoportokhoz tartozó individuumokat felkészítse a felnőtt társadalomba való belépésre, a házasságra. (A szocializáció folyamatának természetesen nem ez az egyedüli feladata, számos más rendkívül fontos funkciót tölt be, mi most az elemzés számára legfontosabb aspektusát emeltük ki.)

A leányok és legények közötti ismerkedésnek számos alkalma és lehetősége volt. Az ismerkedésnek persze elsősorban akkor volt jelentősége, ha a fiatalok nem egy faluba valók voltak, hiszen az egy faluba való legények és leányok majd mind ismerték egymást. (Több helyen is említették, hogy az egymáshoz illő leányokat és legényeket a szülők már egész kis korukban egymásnak ígérték. Az ismerkedésnek ilyenkor szinte semmi jelentősége sem volt.) Különösen így volt ez az olyan kis falvakban, mint pl. Mogyoróska, Regéc, Óhuta, Újhuta, stb. Az ismerkedést, a barátkozást, az egymáshoz való közeledést elősegítették a közös játékok, a búcsúk, a vásárok, később a fonó, a bálok.[4] Fonyban az eladó lányok vasárnap a délelőtti mise előtt és után a templom előtt álltak, várták a legényeket. A házak előtt, a kispadon beszélgetés közben is számos ismeretség, barátság szövődött. A leányok általában 16–18 éves korukban mentek férjhez, a legények pedig a katonaidő letelte után házasodtak. A legények persze már korábban is jártak a leányok után. Általában 16–17 éves korukban már a legényekhez tartozóknak tekintették őket. Az ilyen idős fiúkat egy mulatság, vagy bál alkalmával „felavatták", azaz az új legény fizetett néhány liter bort vagy pálinkát a többieknek. Ettől fogva egyenlő jogú tagja volt a legénytársaságnak, nősülésre azonban a katonaidő leteltéig nem nagyon gondoltak. A 25 évnél idősebb leány, s a 30 évnél idősebb legény már vénlánynak, öreglegénynek számított. A 15 évnél fiatalabb leányoknak viszont a községházáról kellett engedélyt kérniük, hogy férjhez mehessenek.

A legények péntek kivételével mindennap járhattak a leányokhoz. Pénteken azonban, ahogy mondták, „csak a húgyosok mennek." Regécen az idősebb férfiak azt tartották, hogy csütörtökön érdemes a leányokhoz járni, mert akkor meztelenül alszanak. Hejcén és Fonyban csak meghatározott napokon, kedden, csütörtökön és szombaton jártak a legények a leányokhoz. Az a legény, aki már komoly udvarlónak számított, gyakrabban járt el a házhoz. Ilyenkor azonban a szülők már nem nagyon hagyták

2. A kultúrába való belenevelődés kutatásának ma is szinte egyedül használható eredménye KRESZ Mária 1949. Újabban GAZDA Klára 1978.
3. A szocializáció folyamatának, kutatásának ma már hallatlanul nagy az irodalma. Számunkra most elég egy kézikönyv megemlítése, hiszen a probléma részletes tárgyalására úgysem térhettünk ki. JAHODA, Gustav 1970.
4. A fonó ilyen funkcióit is tárgyalja LAJOS Árpád 1974.

magukra a fiatalokat, sőt gyakran, amikor a leány kikísérte a legényt, vele ment az anyja is. A legények általában este 8–9 óráig maradtak a lányos házaknál, aztán mentek haza. Tavasztól őszig a kapu előtti kispadon ültek, beszélgettek, de ilyenkor sem maradtak 8–9 óránál tovább.

Régebben (50–70 évvel ezelőtt) még mindenki a falujából nősült, ment férjhez. Igen ritka eset volt, ha valaki más faluból hozott magának feleséget. Fonyban egy idősebb asszony még emlékezett rá, hogy amikor a menyasszonyt más faluba kísérte át a menet, a násznépből valaki utána lőtt, természetesen csak a levegőbe. A nagyobb lélekszámú falvakban pl. Fonyban, Hejcén, Boldogkőváralján még az alvégiek sem házasodhattak össze a felvégiekkel. Háromhután az óhutaiak csak a legritkább esetben házasodtak össze középhutaiakkal, vagy újhutaiakkal, és szinte soha regéciekkel stb. Ugyanakkor a nemzetiségi hovatartozás (szlovák, kárpátukrán, magyar) nem jelentett végleges akadályt. Természetesen ezek a korlátozások, előírások már a század elején sem voltak általános érvényűek, s inkább a múlt század végén lehettek jellemzőek. A párválasztásnak rendkívül sokféle szempontja volt; ezeknek a szempontoknak a néprajzi módszerű leírása azonban aligha lehet teljesen megbízható. Nyilvánvaló ui., hogy az adatközlők szubjektivitása itt különösen torzító hatású lehet. Úgy tűnik, hogy a legsúlyosabb ok, a legfontosabb szempont – akárcsak az ország más vidékein – gazdasági jellegű volt. A szegények csak nagyon ritkán házasodhattak össze a gazdagabbakkal. Noha a Zempléni-hegyvidék falvaiban elenyészően kevés volt a módosabb családok száma,[5] vagyis ennek a tilalomnak is viszonylag kisebb volt a jelentősége, mégis megesett, hogy a gazdagabb szülők előre megegyeztek a házasságban, s a fiatalok csak akkor értesültek a tervről, amikor a pap először hirdette őket a templomban. Az ilyen házasságoknál a vőlegény többnyire részegen ment az esküvőre. Gyakran megtörtént, hogy a rokonok ajánlottak valakit, szívességből, de természetesen nemcsak ilyen házasságok voltak. Igen gyakran a szépség, a takarékosság, a dolgosság stb. döntött a párválasztásban. Végül említettek olyan eseteket, amikor valaki megrontotta a legényt; hogy őt, vagy a leányát vegye feleségül. Az ilyen házasságok azonban nagyon hasonlítottak Arany János Vörös Rébék-jének történetéhez. Azokat a fiatalokat, akik szülői akarat ellenére házasodtak össze, kitagadták. Ezek vagy elmentek egy másik faluba, vagy csak elhúzódtak a falu másik végébe, de volt olyan eset is, hogy kivándoroltak Amerikába.[6]

Miután a fiatalok megbeszélték, hogy összeházasodnak a legénynek valamelyik férfirokona, keresztapja, nagybátyja, esetleg bátyja elmegy megkérni a leányt. Természetesen a legény is elment a kérővel. Megálltak a leány előtt, s a rokon megkérdezte, tetszik-e neki a legény. A leány nem mindenütt adta meg rögtön a választ. Ha nem mondta meg azonnal megkérdezték, eljöhetnek-e később? Ha a leány erre azt felelte: igen, akkor már biztos volt az eljegyzés. A leánynak volt 2–3 napi gondolkodási ideje, de ennek elteltével választ kellett adnia. Elutasítani csak akkor utasították el a legényt, ha a szülők valaki mással

5. A Zempléni-hegyvidék gazdasági-társadalmi, történeti viszonyaihoz vö. BOROVSZKY Samu–SZIKLAY János szerk. 1896. CSIKVÁRI Antal szerk. 1939. DONGÓ GYÁRFÁS Géza szerk. 1896–1917. MAKKAI László 1954.

6. Az Amerikába történő kivándorlásnak természetesen nemcsak a szülői kitagadás volt az oka. Vö.: NAGY Dezső 1978. s az ott található irodalom.

előre megegyeztek a házasságban. Ha szívesen vették a legényt, megvendégelték a kérőket, de nem csaptak nagy mulatságot. A kérés után röviddel a leány szülei elmentek a legényhez *háztűznézőbe*, amikor is alaposan szétnéztek a házban meg az udvaron. Háztűznézőbe persze csak akkor mentek, ha más faluba való volt a legény, mert ellenkező esetben úgyis jól ismerték. Röviddel ezután került sor az eljegyzésre, ami az utóbbi 30—40 évben terjedt el. Eljegyzés ugyan régebben nem volt, de jegyajándékot akkor is kapott a leány, sőt néha a legény is. A vőlegény régebben mintás vállkendőt, jegypénzt (Mogyoróskán ebből vette a leány a menyasszonyi és kontyolóruhát), újabban gyűrűt ad a menyasszonynak. A leány jegykendőt, Mogyoróskán rozmaringból, piros mályvából készült bokrétát, inget adott a legénynek. Baskón, Mogyoróskán, Óhután az a legény, akit jegyváltás után visszautasított egy leány, elvágta a jegykendőt és kapcának hordta el. Ezt igen nagy szégyennek tartották a leányra nézve, akinek ilyen esetben a jegypénzt is vissza kellett adnia.

Az eljegyzést követően, a lakodalom előtt három héten keresztül hirdetik a fiatalokat a templomban. Kb. egy héttel a lakodalom előtt kezdődtek meg a közvetlen előkészületek. A menyasszony és a vőlegény közösen elmentek meghívni a vőfélyeket, násznagyokat, nyoszolyóleányokat, szakácsnőket, a komoragazdát, s az egyéb lakodalmi tisztségviselőket.[7] Mivel az esküvő általában hétfőn volt (és régebben szerdáig tartott, ma már azonban nem tart tovább egy napnál, s általában szombaton tartják) a menyasszony vasárnap délután, a templom előtt meghívta a rokon leányokat, a barátnőit csigát csinálni, amit a konyhatánc követett. A csigacsináláson már a nyoszolyóleányok és a vőfélyek is részt vettek. Mindenki, akit meghívtak csigát csinálni, vitt magával egy tányér lisztet és egy-két tojást. Élelmet (lisztet, tojást, zsírt, stb.) a közeli rokonok már a korábbi napokon is bőven küldtek. A legtöbb élelmet mindig a menyasszony keresztanyja küldi, mert ellenkező esetben megszólnák. Néhol így, pl. Fonyban, Mogyoróskán, Regécen, Hejcén olyan ház is volt, ahol a lakodalmat csak egy héttel a csigacsinálás után tartották meg. A konyhatánc napján 8—10 vőfély párosával járja a falut, s mindenkit meghívnak az aznapi mulatságba, illetve a lakodalomba. Boldogkőújfaluban, Boldogkőváralján, Fonyban és Hejcén már régebben sem hívták meg az egész falut, ami nyilvánvalóan a települések nagy lélekszámával függ össze. A vőfélyek vállán keresztben háziszőttes, végén kirojtozott törülköző volt, mellükön pedig viaszcsokor és fehér szalag, amit a menyasszonytól kaptak. A nyoszolyóleányokat szintén megajándékozta a menyasszony a maga készítette törülközőkkel. A vőfélyek kezében ólmos fejű nádpálca is volt. A vőfélyek miután visszatértek a lányos házhoz, maguk is részt vettek a mulatságban. A mulatság hajnalig tartott, amikor is a vőfélyek hazakísérték a nyoszolyóleányokat.

Az esküvő napjának reggelén, illetve délelőttjén mentek el a polgári esküvőre. Ide csak a két tanú, a két násznagy kísérte el a fiatalokat. Ezután a menyasszony és a vőlegény is külön-külön ment haza. A vendégek a vőlegényes háznál gyülekeztek s innen mentek át később a menyasszonyos házhoz. Már a vőlegényes háznál étellel, itallal kínálják a vendégeket. Mielőtt elindulnának a menyasszonyos házhoz a kérő násznagy, a vőlegény keresztapja, a vőlegény nevében elbúcsúzik a szülőktől, testvérektől. Akiktől a násznagy

7. Mivel nincs módunk arra, hogy teljes szokásleírásokat tegyünk közzé, eltekintünk a különböző lakodalmi versek, szövegek közlésétől.

éppen elbúcsúzik, azokhoz a vőlegény sorban odamegy és megcsókolja őket. Ezt követően indulnak a menyasszonyért. A menetben elöl ment a vőlegény a húgával vagy a nővérével, illetve, ha nem volt. leánytestvére, akkor egy nyoszolyóleánnyal. Őket követi a nagyvőfély és a vőfélyek a nyoszolyóleányokkal, a násznagyok s végül a násznép. A szülők Mogyoróskán otthon maradtak és csak később mentek át a leányos házhoz. A menet legvégén a cigányok mentek, akik szünet nélkül muzsikáltak. A cigányokat egyébként már a konyhatánc alkalmával felfogadják, s a lakodalom végéig ők muzsikálnak. A menyasszonyos ház kapujában a kiadó násznagy, a menyasszony keresztapja fogadta a menetet. Az ajtót bezárja, nem engedi be az érkezőket. Kérdezgeti, kik ezek, honnan jöttek, mit akarnak, van-e igazolványuk, ki a vezetőjük, stb.? A kiadó násznaggyal a kérő násznagy tárgyal. Elmagyarázza, hogy eltévedtek, elfáradtak, pihenni szeretnének. Vezetőjüknek a vőlegényt nevezi meg. Néha fél óráig is folyt a tárgyalás, s csak akkor engedték be őket, amikor a vőlegényre, mint vezetőre hivatkoztak. Ezután bementek, s leültek az *U* alakban elkészített asztal mellé, s esznek, isznak. A menyasszony ilyenkor még nincs otthon, valamelyik szomszéd házban öltöztetik. A nagyvőfély figyelemmel kíséri az eseményeket, és amikor a menyasszony már majdnem készen van, csendet kér, s bejelenti, hogy elmegy a menyasszonyért, mert a vőlegény nagyon szomorkodik. Ezalatt egy legény, egy csúnya öregasszony, vagy egy cigány felöltözött *maskurá*nak, *mórikán*ak. A játékos rossz ruhát, kifordított bundát öltött magára, arcát bekormozta, derekára kötelet kötött. Az a fő cél, hogy az illető minél csúnyább legyen. A nagyvőfély ezzel az alakkal tér vissza, mint a vőlegény menyasszonyával. A vőlegény természetesen tiltakozik, mire a nagyvőfély újra elmegy. Másodszor szintén a mórikával tér vissza. A vőlegény újra tiltakozik, s így harmadszorra már az igazi menyasszony érkezik meg. Baskón ilyenkor nem a mórikát vezették be, hanem 2–3 bekormolt arcú leányt, akik meg akarják csókolni a vőlegényt, biztatva, hogy őket vegye feleségül. Miután megérkezett a menyasszony a kiadó násznagy elbúcsúztatja szüleitől, testvéreitől, barátnőitől, stb. A búcsúztatás után sorba állnak és indulnak a templomba. Hejcén addig nem lehetett elindulni a templomba, míg a kérő násznagy meg nem felelt a kiadó násznagy kérdéseinek. Pl. rámutatott egy nagy kőre a kiadó násznagy és felszólította a kérő násznagyot: *„Nász uram, tessék ennek a kőnek a bőrét levenni, addig nem mehet ki senki!"* Erre azt kellett válaszolni: *„Ha nász uram vérét veszi, én is leveszem a bőrét."* A kiadó násznagy tovább kérdezett: *„Melyik a legnagyobb víz a világon?"* A helyes felelet: *„A harmatcsepp"* (mert a legtöbb van belőle a világon).

Az esküvői menetben a menyasszony ment elöl, Mogyoróskán, Regécen és Baskón a fiútestvérével, a többi faluban pedig a nagyvőféllyel. Őket követte a vőlegény a leánytestvérével, vagy az első nyoszolyólánnyal. Ezután sorban következtek a nyoszolyóleányok a vőfélyekkel, a násznép és végül a cigányok. A menyasszony keresztanyja bort, süteményt, kalácsot vitt magával, hogy megvendégeljék a papot. A vőlegény és a menyasszony csak a templomban, a szertartás megkezdése előtt kerülnek egymás mellé. Az esküvői szertartás után – amely az érvényes egyházi előírások szerint történt – a fiatalok megkerülték az oltárt, majd megcsókolták a pap kezében lévő keresztet. Ezt követően a pap kikíséri a fiatal párt a templomból, majd bemennek a paplakba, ahol a hozott ételekből megkínálják a papot. Mielőtt azonban kiérnének a templomból, a harangozó bezárja a kaput, s csak akkor hajlandó újra kinyitni azt, ha fizetnek neki. A fizetés a vőlegény vagy a kérő

násznagy dolga. Mikor a fiatalok kiléptek a templom kapuján az asszonyok búzát, rizst, árpát szórtak rájuk, hogy így hulljon rájuk Isten áldása is. Útközben hazafelé menet Mogyoróskán lövöldöztek, pattogtattak a legények a fiatalok tiszteletére. Amikor köztudott volt, hogy a fiatalok csak a szülői akarat miatt házasodtak össze Fonyban, Mogyoróskán és Óhután a legények a templomtól hazáig vezető úton végig kolompoltak. Baskón, Regécen, Óhután, Mogyoróskán, Hejcén a legények kötéllel vagy lánccal elzárták a hazafelé tartó menet útját. Ilyenkor megmondták, hogy mennyit kell fizetni, s csak akkor szedték fel az akadályt, ha a vőlegény vagy a kérő násznagy fizetett. Az út azonban még ekkor sem volt akadálytalan, mert a menyasszonyos háznál a kapu be volt zárva. A főzőasszonyok egy játékbabát felöltöztettek, egy sütőlapátra ráírták az árát, s amíg azt ki nem váltották, nem engedtek be senkit. Itt újra csak a vőlegény vagy a kérő násznagy fizetett. A fizetést gyakran alkudozás előzte meg, ami csak növelte a vidámságot. Ha a menyasszonyt egy másik faluba vitték, a legények szétszedték a kocsit, a szekeret, hogy késedelmet szenvedjen az indulás. Regécen és Hejcén a templomból megtérő menetnek találósokkal állták el az útját. Regécen a szakácsasszonyok azt kérdezték: *„Mondjátok meg mi van a biblia közepén!"* Az idősebb násznagynak kellett válaszolnia: *„És bocsáss be"*. Ilyen találósokat a legtöbb faluban, így Mogyoróskán, Óhután és Újhután is ismertek. Mogyoróskán pl. a kiadó násznagy megelőzi a menetet, megáll a kapuban és úgy kérdi: *„Minek jöttetek?"* A kérő násznagy felelete: *„A falnak."* Újabb kérdés: *„Milyen úton jöttetek?"* A válasz: *„Szerelem úton."* *„Mikor állt az Isten féllábon? Mikor a szamár hátára lépett. Mikor volt az Istennek farka? Mikor Jézust keresztelte Keresztelő János és galamb képében szállott rá a Szentlélek."*, stb. Az ilyen jellegű kérdések helyes megválaszolása után engedték csak be a menetet. Addigra a vőfélyek már megterítettek, így letelepedhettek az asztalokhoz. Ezt követően vezette be a nagyvőfély a fiatal párt, akik egymás mellett ülve, egy tálból esznek. Mielőtt a vőfélyek a nagyvőfély vezetésével megkezdenék az ételek behordását, a vendégek közösen, de csendben imádkoznak.

A lakodalmi vacsora étrendje különösen az utóbbi évtizedekben igen gazdag, sok fogásból áll. Leggyakrabban a következő ételeket eszik: húsleves csigatésztával, kirántott hús, pörkölt, töltött káposzta, pecsenye, főtt hús, töltött tyúk, paprikás hús, savanyúság, kása pirított vajjal, kalács, csörögefánk, tejbekása cukorral és fahéjjal, bor, sör, pálinka. A vőfélyek minden egyes ételt, amit behoztak verssel köszöntöttek, mielőtt az asztalra tették volna. Abaújalpár és Boldogkőújfalu kivételével mindenütt ismerték a *csörögefát.* Ezt a faágat a főzőasszonyok állították az asztalra, és sok perecet, fánkot aggattak az ágaira, amit aztán a vacsora végén szétosztottak a vendégek között.

Vacsora közben és után számos olyan játékot ismertek, szokást gyakoroltak, amelyek a jókedvet, a vidámságot biztosították. Amikor a kását, vagy (pl. Fonyban, Boldogkőújfaluban, Hejcén) a káposztát szolgálták fel, megjelenik egy bekötött kezű főzőasszony. A nagyvőfély bejelenti, hogy megégette a kezét, a patikába kell mennie zsírért, adjanak neki pénzt. A szakácsnő körbejárja a vendégeket, fakanalával bökdösi (*megtruszkálja*) őket, hogy minél több pénzt adjanak. A vacsora után, a tánc megkezdése előtt a nagyvőfély bejelenti, hogy a cigány hegedűjének elszakadt a húrja, ha a fiatalok táncolni akarnak, adjanak neki pénzt. A vőfélyek ezt követően kipakolták a szobából az összes asztalt, csupán egyet hagytak bent az öregek számára. A tánc egész éjszaka tartott.

Régebben, amikor háromnapos volt a lakodalom, hétfőn éjjel, vacsora után volt a *kontyolás*, amely szokást újabban éjfélkor gyakorolják. Ilyenkor elvitték a menyasszonyt, hogy bekössék a fejét. A menyasszony háromszor öltözött át, először fehér, majd piros, végül fekete ruhát, kendőt öltött magára. A fiatalasszonyt a nagyvőfély vezeti be, előbb azonban kétszer vagy háromszor egy maskurás alakot, *mórikát* hoztak be. Amikor végre bevezették a fiatalasszonyt, előlépett a kérő násznagy egy tányérral a kezében és táncolni kezdett a menyasszonnyal. Azonban nem sokáig táncolhatott, mert a vendégek közül előlépett valaki, pénzt tett a tányérba, s táncolni kezdett a menyasszonnyal. A *menyasszonytánc* mindaddig tart, amíg a násznép pénzt rak a tányérba. Amikor már mind kevesebb a tányérba tett pénz, a vőlegény lép a menyasszonyhoz, néhányat fordul vele, s ezzel vége is a menyasszonytáncnak. Főleg régebben fordult elő gyakran, hogy a sok vendég miatt a menyasszony nem bírta végig a táncot. Ilyenkor két vőfély felöltözött maskurának, s néhány tánc után felváltva járták a menyasszony helyett. A menyasszonytánc után már rendszerint igen fáradtak voltak a fiatalok, s elmentek lefeküdni. Természetesen ilyenkor is sokszor megtréfálták őket, pl. szétszedték az ágyat, hogy amikor belefekszenek, leszakadjon. Mogyoróskán csengőt erősítettek az ágy aljára, s ahányszor megmozdultak, az csilingelt. Sok helyütt tyúkot, kakast, babát, bölcsőt tettek az ágy alá. Néha az ágyba is tettek babát.

A vendégeket további játékokkal, játékos szokásokkal szórakoztatták. Hivatlan legények leszedték, ellopták a kaput, s feltették a háztetőre, vagy elvitték a falu másik végére. A trágyadombra kitettek egy asztalt, arra valakit kiterítettek, mintha meghalt volna és a meszelővel beszentelték. Énekeltek neki, halotti beszédet mondtak felette. (Erre a szövegre azonban ma már sajnos alig emlékeznek, csupán néhány mondatos töredékeket sikerült lejegyeznem.) Egy asszony, vagy asszonynak öltözött legény csengőt kötött a lába közé, úgy ugrált, táncolt.

A lakodalmat a *hőrészés* zárta le. Erre azok mentek el, akik nem voltak hivatalosak a lakodalomba, vagy nem tudtak elmenni, mert a közelmúltban meghalt valakijük. A hőrészésen részt vettek a családtagok és a két nász is. Ez már sokkal csendesebb mulatság volt, ettek, ittak, beszélgettek.

A fiatalasszony számára az *avatás* zárta le az esküvői, lakodalmi szertartást. Ha más faluba vitték a leányt, még az esküvő napján megtörtént az avatás, ellenkező esetben azonban csak a lakodalom utáni első vasárnapon. A fiatalasszony ilyenkor a keresztanyjával ment el a misére, s bekötött fejjel utoljára még a leányok közé állt. A következő vasárnapon viszont már az asszonyok közé kellett állnia.[8]

A lakodalom, a házasság gyökeres változást hoz a fiatalok életében. Ezen a ponton tulajdonképpen lezáródik a szocializáció, a belenevelődés folyamata, még inkább kötelező érvényűvé válnak a társadalmi viselkedés szabályai. A „kultúrába való behatolás" dinamikus folyamatát felváltja a „kultúrában való élés" statikus állapota, amely állapot csak az individuum halálával ér véget.

8. A közeli területek (Hegyköz, Bodrogköz stb.) keresztelői, lakodalmi szokásai között számos párhuzamot találhatnánk. Ezek részletes felsorolása helyett felhívjuk a figyelmet KOVÁTS Dániel szerk. 1971.; BODGÁL Ferenc 1966.

A halál beállta után szükségszerűen el kellett végezni bizonyos cselekedeteket. Így megállították az órákat, eloltották a tüzet, lecsukták a halott szemét, a tükröt letakarták, hogy a halott ne nézze magát. Baskón, Mogyoróskán, Óhután, Boldogkőváralján és Regécen kinyitották az ajtót, ablakot. Ha halott volt a házban, a kenyeret nem fordították szegett felével az ajtó vagy ablak felé, mert akkor a halott kívánna valamit. Ezeknek a szükségszerű cselekvéseknek az elvégzése után azonnal hozzálátnak a halott mosdatásához és öltöztetéséhez, ami mindig a hátsó házban történik. Abban az esetben, ha éjszaka halt meg valaki, csak reggel kezdtek a mosdatáshoz, öltöztetéshez. Boldogkőváralján, Fonyban és Hejcén voltak olyan asszonyok, akik az öltöztetést és mosdatást pénzért elvállalták. A többi faluban azonban a család asszonyai maguk végzik a mosdatást és az öltöztetést. A halottat ünneplőbe öltöztetik, állát fehér kendővel felkötik, kezébe pénzt tesznek.

A közeli rokonságot a halál beállta után a családtagok azonnal értesítik. Hasonlóképpen valaki rögtön elmegy a paphoz is. A haláleset bejelentésétől a temetésig minden harangozáskor külön csendítenek az elhunytért is. A férfiaknak három rövid, s egy hosszú, a nőknek pedig két hosszú, s egy rövid kondítás jár. A falu többi lakóját a gyermekek értesítik, akik végigjárják a házakat, s bejelentik a halálesetet, valamint a temetés időpontját. A halott felöltöztetése után két-három napig járnak a rokonok, barátok *halottat nézni.* Ilyenkor éjszakánként virrasztanak az asszonyok. Virrasztani leginkább idősebb asszonyok, rokonok járnak (noha ma már mind ritkábban virrasztanak), akiket szintén a gyermekek hívtak meg. A halottat mindig az első házban ravatalozták fel. Az asztalra párnákat, szalmazsákot tettek, és arra fektették a halottat. Mindig nagyon vigyáztak arra, hogy a halott lába az ajtó felé legyen. A virrasztók a hátsó házban voltak, imádkoztak, iszogattak, beszélgettek, s időnként benéztek a halottra. A virrasztó asszonyok mindig bőséggel kaptak enni és inni.

A sírt a rokonok ásták meg. Ha az elhunytnak voltak férfi keresztgyermekei, akkor azok, ha viszont csak leány keresztgyermekei voltak, akkor azok férjei ásták meg a sírt. A sírt mindig hárman ásták, de ha szükséges volt más rokonokat is hívtak segítségül. A sír megásásának csak Mogyoróskán és Óhután voltak ilyen szigorú előírásai, a többi faluban a férfirokonok közül néhányan végezték el ezt a munkát. A koporsóról mindenki még életében gondoskodott (és gondoskodik ma is), ennek megvétele nem hárult a családtagokra. A koporsókat régebben otthon készítették, az utóbbi 50–60 évben azonban már vásárolták, leggyakrabban Abaújszántón vagy Göncön. A koporsót életében mindenki a padláson tárolta (és tárolja), s igen vigyáztak rá, nehogy idő előtt tönkremenjen.

A temetést leggyakrabban a halál beállta utáni harmadik napon tartották. A halottat, mielőtt a koporsóba helyezték volna, meghintették szenteltvízzel. A halott mellére rózsafüzért, keresztet, imakönyvet, fiatal leányok esetében virágot tesznek. Miközben a halottat a koporsóba teszik, a temetésen részt vevők a pap vezetésével végig énekelnek. Ezt követően indult meg a halottas menet. Elöl a koporsóvivők mentek. A koporsót 4–6-an viszik a zászlókkal felváltva, de ahol messzebb van a temető, mint pl. Boldogkőváralján, ott néha 12-en is vitték a koporsót. Mögöttük halad a pap a ministránsokkal, a szűkebb család, a rokonság, a temetésen részt vevő barátok, ismerősök. A temetésre, különösen a kisebb falvakban, mindenki hivatalos, s aki tehette el is ment, sőt még ma is elmegy. Miután a házból a halottas menet elindult, az otthon maradottak kinyi-

tották az ablakot, amit egészen addig nyitva is hagytak, míg a család többi tagja vissza nem ért a temetőből. Azt a szalmát, amin a halott feküdt, kivitték az udvarra és elégették. A szobát kisöpörték, kitakarították, felmosták. Régebben még ki is meszelték a szobát.

Maga a temetés természetesen az egyházi előírások által szabályozottan zajlik le. A temetésről visszatérőket a család torra hívja meg. A halotti tort rögtön a temetés után, a szobában vagy az udvaron tartják meg. Erre az eseményre mindenki hivatalos, aki részt vett a temetésen. Ma már inkább csak a rokonok és a koporsóvivők mennek el a torra. A torra mindig készítettek meleg ételt is, de csak azoknak a rokonoknak, akik más falvakból érkeztek, illetve a sírásóknak. A többieknek fasírtot, sódart, hideg húst, kalácsot, bort, pálinkát kínáltak. Boldogkőváralján a torban mindig hagytak egy helyet a halott számára is. Bort és húst készítettek az asztalra, s hamuval szórták be a földet, hogy meglássák a hazatérő nyomát. A halott hitük szerint harmadnapra tér vissza. A tor régebben késő estig tartott és gyakran mulatásba csapott át.

A családtagok és a rokonok a temetés napjától gyászolnak, a rokonsági foktól függően néhány hétig vagy akár egy évig is. A gyász színe mindenütt a fekete. A gyászolók semmiféle zajos összejövetelen, mulatságon (keresztelő, lakodalom, bál, stb.) nem vehetnek részt. A férfiak – legalábbis közeli hozzátartozó, családtag halála esetén – egy bizonyos ideig (egy-két hétig) még a kocsmába sem jártak el.[9]

Jelen tanulmánykötet sajátosságainak megfelelően, néhány szóban feltétlenül fel kell hívni a figyelmet az előbbiekben leírt szokásesemények párhuzamaira, interetnikus kapcsolataira is. Ez a megállapítás következetlenségnek tűnhet, hiszen már tanulmányunk elején leszögeztük, nem az összehasonlító adatok felsorolását tekintjük legfontosabb feladatunknak. Ennek egyrészt gyakorlati, másrészt elvi okai vannak. A családi élet szokásainak, e téma kutatásának ma már olyan hatalmas szakirodalma van, hogy egy újabban lejegyzett anyagnak az eddigi ismereteinkbe való betagolása többszörösen meghaladja tanulmányunk kereteit. Másrészt meggyőződésem – s ezt a későbbiekben részletesen ki is fejtem – hogy a tárgyalt témakörnek sokkal lényegesebbek a szociológiai, mint a kultúrtörténeti vetületei. Mindez azonban nem jelenti – nem is jelentheti – azt, hogy a kutatásnak ezzel a területével kapcsolatban nincs helye az összehasonlító szempontok érvényesítésének. Ezekkel a gondolatokkal inkább csak arra szerettem volna rámutatni, miért tekintettem el az anyag leírása közben az összehasonlító adatok felsorolásától.

Így az összehasonlításnak egy másik módjához kell fordulnunk, amely kevésbé analitikus jellegű, inkább a nagyobb egységekre van tekintettel. Ha figyelmünket a keresztelőre, a lakodalomra és a temetésre, mint három különálló, de egymással szoros kapcsolatban levő szokásrendszerre fordítjuk, érdekes összefüggéseket állapíthatunk meg. Adatainkat a környező területekről származó leírásokkal összevetve[10] feltűnő az általunk közölt anyag „jellegtelensége", azaz az archaikus szokáselemek és -események viszony-

9. A temetkezés szokáskörét csak igen vázlatosan írjuk le, mivel több erre a területre vonatkozó közlést ismerünk. KUNT Ernő 1975.; 1976.

10. Ilyenkor érezni csak igazán hiányát a magyar nyelvterületre vonatkozó adatok összefoglaló feldolgozásának. Sürgető feladat lenne a családi élet ünnepeinek monografikus feldolgozása.

lagos ritkasága. Akár a palóc területek, akár a környező szláv néprajzi csoportok[11] ide vonatkozó szokásaira gondolunk jelentős az eltérés. A másik szembeötlő, vidékünket jellemző tény, hogy a családi élet említett ünnepei kevésbé ünnepélyes mozzanatai az életnek, mint más területeken. Ezeknek a tényeknek számos oka lehet, mi azonban csak néhány szempontra hívjuk fel a figyelmet. A történelemből közismert tény, hogy Észak-kelet-Magyarország és ezen belül az általunk vizsgált terület is a gazdaságilag-társadalmilag fejletlenebb, azaz a szegényebb országrészek közé tartozott. Ez a tény – számos közvetítő eszközön keresztül, illetve azok segítségével – a szokásrendszer működésében is kimutatható. Ez az összefüggés a legközvetlenebb módon a kultúra „reprezentációs szintjében" mutatkozik meg. Azaz az általunk rögzített anyag „jellegtelensége" nem jelent mást, mint a látványos, jelentésüket vesztett „reprezentációs" elemek hiányát. A nehéz gazdasági helyzet, a szegénység azt eredményezte pl. a lakodalmi szokások (de általában a családi élet ünnepeinek) az esetében, hogy csak a jelentéssel bíró, az „aktívan kollektív" szokáselemek maradtak fenn, csak azok működtek. Ezek a szokáselemek, szokáseseményekazonban rendkívül szorosan kötődnek az adott közösséghez és képesek arra, hogy eredeti jelentésüket megőrizve az esetleges új szituációkhoz is alkalmazkodjanak. Vagyis az általunk vizsgált területen nagyobb a vizsgált szokáseseményekállandósága, stabilitása – úgy időben, mint térben –, mint pl. a palóc vidékeken. Tehát ritkábbak az „ősi sajátosságok", a „helyi jellegzetességek".

Az általunk vizsgált anyagnak – vidékünk vonatkozásában – éppen ez a viszonylagos egyöntetűség, hasonlóság a jellemzője. Azonban ez a viszonylag homogén jellegű szokásrendszer nagyobb intenzitással képes érvényesíteni, kifejezni és alakítani a közösség értékrendszerét, világképét, mint más „gazdagabb" szokásrendszerrel rendelkező közösségek esetében. Azt kell tehát mondanunk, hogy az általunk vizsgált terület családi ünnepeinek egyik legjellemzőbb sajátossága, „jellegtelensége", illetve stabilitása. Ahhoz azonban, hogy a szokásrendszernek ezt a stabilitását jobban megvilágítsuk, némileg általánosabb szempontokat is figyelembe kell vennünk.

Az anyagnak, akárcsak felületes áttekintése nyomán is azonnal világosan látszik, hogy a jelenségeknek három különböző – noha egymással kölcsönös kapcsolatban álló – csoportjával, azaz *hiedelmekkel, szokáseseményekkel,* és *viselkedési szabályokkal* van dolgunk. Felvetődhet a kérdés, milyen szempontok, kritériumok alapján különböztettük meg a jelenségeknek ezt a három csoportját. Az elméleti általánosítás igénye nélkül szólva, azokat a nyelvi formában megfogalmazott tudati tényeket tekintettük hiedelemnek, amelyek nem manifesztálódtak konkrét cselekményekben, szokáseseményekben, viszont implicit módon befolyásolták azokat.[12] (A hely hiánya miatt nem kívánok újabb példákat említeni, viszont utalok az előbbi leírásokra.) A viselkedési szabályok fogalmával a mindennapi élet folyamatát irányító, különböző tényezőktől (életkor, nem stb.) függően

11. Az idevágó kitűnő néprajzi monográfiák közül is kiemelkedik: KOMOROVSKY, Ján: Tradicná svadba u slovánov. Bratislava, 1976.
12. A hiedelemrendszer fogalmának természetesen számos más, teljesebb és pontosabb meghatározását ismerjük. A hiedelemrendszerrel kapcsolatos egyik legutóbbi összefoglalás, amely kitűnő tájékoztatást nyújt számos problémával kapcsolatban HOPPÁL Mihály 1979.

változó előírásokat és tilalmakat jelöltük. Ezzel szemben szokáseseményeknek a meghatározott szituációkhoz kapcsolódó erősebben formalizált, szertartás jellegű cselekményeket tekintettük. Ezeket a meghatározásokat természetesen csak az adott anyag vonatkozásában tekintjük relevánsaknak, s ezekkel kapcsolatban szó sincs semmiféle elméleti általánosításról.

A családi élet szokásainak leírása során a néprajzi szokáskutatás mindig ezzel a hármas rendszerrel találja magát szemben. A szokáskutatás nem biztosíthat elsőbbséget, nem tulajdoníthat nagyobb jelentőséget ezen tényezők egyikének sem, mivel azok minden esetben együttesen jelentkeznek. Aligha elfogadható gyakorlat tehát *a* keresztelő, *a* lakodalom, vagy *a* temetés leírása, elemzése. Minden esetben egy folyamatról, az emberi élet folyamatáról van szó, s ennek a mindennapi életnek[13] vannak úgy a közösség, mint a család és az individuum számára különösen fontos pillanatai. A mindennapi életet, a közösségben, a csoportban való élést a viselkedési szabályok irányítják, amely szabályok a kultúra legbensőbb érték- és normarendszerének a kifejeződései, de egyben irányítói, alakítói is. A mindennapi élet folyamatának azonban vannak olyan pillanatai, szituációi – ezek az ünnepek – amikor más, különleges cselekvésekre is szükség van. Ilyenkor nem elégséges a látensen jelenlevő viselkedési szabályok betartása, az érték- és normarendszer implicit jelenléte, hanem szükség van ezek nyomatékos kiemelésére, kifejezésére. A kultúra belső érték- és normarendszere azonban nem jelentkezik közvetlenül a szokáseseményekben; valamiféle közvetítő eszközre, rendszerre van szükség. Ezt a közvetítő szerepet töltik be a szimbólumok.[14] A cselekvések szimbolizmusa az a transzformációs eszköz, amely az értékek és a normák mély struktúráját a szokásesemények felszíni struktúrájává alakítja át. A szimbólumoknak ilyen transzformációs eszközként való működésére számos példát találunk korábbi leírásainkban. Gondoljunk csak a születés, a keresztelő szokáskörére! Ezeknek a szokáseseményeknek a lényegét a fizikai élet, a csoportban elfoglalt társadalmi egzisztencia és az egyéni önmegvalósítás, illetve ezeknek a tényezőknek a biztosítása és megvédése jelenti. A konkrét szokáseseményekben ezek a jelentéstartalmak természetesen csak szimbolikus formában vannak jelen. Ugyanakkor a szokáseseményeket nem lehet azonosítani a szimbolikus cselekményekkel. A leírásokban pontosan megfigyelhető, egy adott szokásesemény keretein belül megtalálhatjuk a viselkedési szabályokat és a szimbolikus cselekvéseket, azaz e két fogalom nem egymással szembenálló, hanem egymást kiegészítő jelenségekre utal. A családi élet szokásainak egyik legfőbb sajátossága ez a tény (ami így ebben a formájában pl. a kalendáris szokásokra már nem jellemző). Tehát a családi élet szokásainak keretein belül a mindennapi élet viselkedési szabályai és az ünnepek szimbolikus cselekvései nem negligálják egymást, hanem összekapcsolódnak. Ennek az összekapcsolódásnak a lehetőségét pedig a hiedelemrendszer, a hiedelemrendszer működése biztosítja. A szocializáció folyamatának ugyanis éppen az az egyik legfontosabb feladata, hogy a különböző minőségű tudati jelenségek egymásra vonatkoztatásának ké-

13. A mindennapi élet fogalmának itt elsősorban az elméleti vetületéről van szó. Vö. HELLER Ágnes 1970.

14. A szimbólumok elemzése különösen a rítuskutatásban ért el magas szintet. Vö. DOUGLAS Mary 1970.; 1975.

pességét kialakítsa. Másképpen fogalmazva, egy adott csoportban élő minden individuumnak képesnek kell arra lennie, hogy felfedezze és alkalmazza a hiedelemrendszer, a szokásrendszer és a viselkedési szabályok rendszere adott elemei közötti korrelációt. Ennek a képességnek a hiánya, a korrelációs elemek nem ismerése, gyakorlatilag deviáns, a kultúra érték- és normarendszere szempontjából deviáns magatartásformának minősül. Ami annál is inkább megengedhetetlen úgy az individuum, mint a család, vagy a közösség szempontjából, mivel ezek a családi ünnepek egyébként is kritikus szakaszait jelentik az emberi életnek. A van Gennep-i átmeneti rítusok fogalma[15] pontosan kifejezi ezt a tényt. Noha az „életkrízis" fogalma[16] aligha használható, azt látni kell, hogy a közösség különös figyelmet fordít ezekre az átmeneti állapotokra, helyzetekre. Ezekben a szituációkban még kevésbé tűri meg a kultúra szempontjából deviáns viselkedés- és magatartási formákat.

Az átmeneti helyzetek nemcsak azért kritikus mozzanatai a mindennapi életnek, mert az egyén az egyik társadalmi szituációból egy másikba kerül át, s be kell épülnie új környezetébe. Ennek a van Gennep-i gondolatnak van egy másik, talán kevésbé hangsúlyozott vonatkozása is. Az előbb említett átmeneti állapotokban ugyanis mindig, jelentős mértékben megváltozik az individuum-család-közösség közötti kapcsolatrendszer minősége. Az átmeneti állapotok, az új státusba való kerülés tehát nemcsak az individuum, hanem a család, sőt a közösség szempontjából is kritikus időszak. Nincs itt helyünk felvázolni ennek a kérdéskörnek minden vonatkozását, így csak egyet említünk meg külön is. Akármi történjék is az egyénnel (megszületik, házasságot köt, meghal) a család mindig arra törekszik, hogy társadalmi státusát, egzisztenciáját megőrizze, fenntartsa. Az individuumoknak a családba való bekerülése, abból való kiválása a családnak a társadalomban elfoglalt helyét potenciálisan veszélyezteti. Éppen ezért a család minden esetben az új helyzet gyors stabilizálására, és főleg ellenőrzésére törekszik. Többek között ez a törekvés fejeződik ki a „nagy", a „gazdag" lakodalmak esetében. Egy „jó" lakodalom megszilárdíthatja nemcsak a régi, hanem az új, most alakuló családnak a helyét, egzisztenciáját is. S ez már a közösségnek is érdeke. A közösség számára az átmeneti állapotok a belső szerkezet, struktúra megbomlásának veszélyével járnak. A közösség tehát elvárja, sőt inspirálja a kialakult újabb helyzetek gyors stabilizálására irányuló törekvéseket. Ez fejeződik ki pl. a „jó" lakodalmak társadalmi elismerésében.

A családi élet szokásainak természetesen számos más vonatkozását is ki lehetne és ki is kellene emelni. Aligha lehet tagadni pl. a különböző szokáskörök mágikus-vallási jelentőségét. (Bár érdemes megfigyelni, hogy a mágikus-vallási szférának is elsősorban a szociológiai vetületei a lényegesek.) Mivel azonban számunkra most csak a címben jelzett tematika felvázolása volt a lényeges, még az egyoldalúság vádját is vállalhatjuk. Ennek ellenére úgy gondolom, sikerült bizonyítani, az egyedi szokásesemények vizsgálata helyett, jóval több elméleti és gyakorlati eredménnyel jár a szokáseseményeknek a mindennapi élet folyamatába illesztett elemzése.

15. Vö. GENNEP Arnold van 1960.
16. FEJŐS Zoltán 1979.

CUSTOMS OF FAMILY LIFE AND REGULATIONS OF SOCIAL BEHAVIOUR IN THE ZEMPLÉN MOUNTAINS
(Abstract)

The study describes the customs of christening, wedding and funerals of populations in the central part of the Zemplén mountains and compares them with data collected from the surrounding territories. The author holds, that the most important task of family life customs is to tell, to express the place of a small group (the family) inside the society, the local community. This gives the basis of the paper, of the description, and the method of presenting the data was also based on this principle.

The custom circle of *birth* and *christening* is similar in the whole area. The most significant aim of beliefs conserning birth is the protection of the newborn infant and its mother from the wicked, harmful forces. That is why christening followed after the birth as soon as it was possible. The god-parents were usually a couple, for one child from the mother's family, for the other from the father's family. A great feast followed after the birth, especially of the first child, that was called christening feast (*compaternity*). After christening the godmother used to take food to the young mother two or three times a day for some days (*godmother's basket*). The christening circle ended in the *initiation.*

The description of *marriage* and *wedding* customs is opened with the presentation of the events when young people could get acquainted. Afterwards follows the enlisting of customs preceding the wedding (asking, courting, engagement). The wedding circle itself begins with the asking of bridesmaid and bridesman. The different *maskura, mórika,* the disturbing of the wedding procession (shooting, blockage on the road, riddle asking, etc.) are special features of the wedding. The *hair-knotting* and the *bride's dance* are the two most important event of the wedding supper. The wedding is ended by *hőrészés.*

The most important event of the *death* and *funeral* custom circle is the *vigil by the dead* from the moment of the death till the funeral. The funeral is followed by the *feast,* but its importance has been decreasing. There are many beliefs and events in coordance with this circle.

The last part of the study tries to give an analysis of the empirical material. The author points out that three different event types, beliefs, costom events and behaviour regulations can be found in the material. These three particles appear as a unit in the course of everyday life. The so called „customs" underline, stress a certain aspect of everyday life characterised by these features. The inner price system appears indirectly in the custom events through *symbols.* These custom events have two main functions: first they are important means of social development, and second they are the leaders of the „transitional positions" of the individual – and group-life. From this follows, that it is more worth-while to deal with the analysis of the custom events inside the process of everyday life than to examine them one by one in the family life. Thus we can gain a better picture not only of the „custom" itself but of the population it characterises, as well.

Péter Niedermüller

A SZENTELMÉNYEK SZEREPE KOMLÓSKA NÉPHAGYOMÁNYÁBAN

BARTHA ELEK

A szentelmények a katolikus vallásgyakorlásnak történetileg egyik legalapvetőbb, legjelentősebb oldalát alkotják. A vallás tanításainak lényegéhez ugyan kevéssé állnak közel, nem feltételei az örök boldogság elérésének, evilági életre gyakorolt üdvös hatásuk miatt azonban már a korai kereszténységtől fogva általános közkedveltségnek örvendtek.

Mindenekelőtt azonban tisztáznunk kell a szentelmények fogalmát. Legáltalánosabb értelemben „a szentelmények az egyház által a szentségek mintájára alapított látható jelek, amelyek bizonyos, főleg természetfölötti hatásokat hoznak létre"[1]. Gyakorlatilag azonban megkülönböztethetünk szorosabb értelemben vett, tulajdonképpeni szentelményeket, amelyek bizonyos cselekmények, mint pl. az ételek megáldása, a templomszenteles, s analogikus értelemben vett szentelményeket. Ez utóbbiak azok a tárgyak, dolgok, amelyeken a szentelés cselekvése történik.[2]

A szentelmények egyik alapvető jellemvonása a népi jelleg. Erre utal az is, hogy egyes dolgok háromféleképpen válhatnak szentelménnyé: egyházi szentelés, „sacralis contactus" és népszokás révén.[3] Ezekből csak az első mondható szorosabban vett egyházi szentelménynek, az utóbbi kettő ezzel analogikus, folklorisztikus eredetű. Ennek megfelelően a tágabb értelemben vett szentelmények[4] kiterjedhetnek az élet szinte valamennyi területére, amint ez a középkorban is általános volt.[5] Ez gyakorlatilag annyit jelent, hogy a vallásos egyén szinte bármilyen élethelyzetben kérheti az egyház áldását, s a tárgyak megáldatása ugyancsak nem ütközik akadályokba. Ennek legjobb példája az ételek húsvéti megáldásakor szenteltetett egyéb tárgyak nagy száma és változatossága, amely Komlóskára is jellemző. S ezek még az egyházi áldás fogalmán belül vannak. Kiegészítik ezt a már említett analogikus módon létrejött szentelmények, s azok az esetek, amikor a nép maga szentel.

A szentelmények korai nagy népszerűségének egyik oka, hogy alkalmazásuk a kereszténységre való áttérés során nem követelt gyökeresen új vallási képzeteket, a pogány mágikus erejű tárgyaktól inkább csak hatásmechanizmusuk közvetett módjában különböznek. A középkori szentelmények nagyszerű és sokoldalú feldolgozása *Franz A.*

1. MIHÁLYFI Ákos 1921. 423.
2. MESTER Imre 1954. 13.
3. MESTER Imre 1954. 16.
4. Katolikus Lexikon IV. 229. – A szentelmények tágabb néprajzi értelmezéséhez lásd még: SZENDREY Zsigmond 1938., WLISLOCKINÉ Dörfler Fanni 1895.
5. MESTER Imre 1954. 37., ZALÁN Menyhért 1927. 46.

munkája, amely nagy alapossággal tárja föl a szentelmények jelentős szerepét és változatosságát a középkor vallásosságában.[6] Hasonló érzelmi-gondolati tőről fakadhatott a középkori ereklyekultusz is. A ma is használatos szentelmények jelentős része középkori eredetű.[7] A szentelmények jelentősége és népszerűsége a reformáció hullámai után a barokk katolicizmusban ismét megnövekedett.[8]

A szentelmények kérdése a magyar szakirodalomban sem ismeretlen. Az ide vonatkozó hittudományi munkák[9] a lelkipásztorkodástan ill. a liturgiatörténet körébe tartoznak.

A szentelmények nem kötelező jellegűek a katolikus egyházban, így fő meghatározóik mindig az adott közösség igényei.[10] Természetesen ezeket az igényeket az egyház évszázados hagyományai döntő mértékben befolyásolják, de lehetetlen a szentelményekben nem néprajzi jelenségeket látnunk. A néprajzi szakirodalom több ízben is felhívta a figyelmet a szentelmények kutatásának nagy jelentőségére, s vázlatos áttekintésekre is vállalkozott. *Bálint S.* tanulmányai jelentős anyagot közölnek az ország több területéről a szentelmények népi felhasználására vonatkozóan.[11] *Mester I.* a magyar szentelményeket történetileg vizsgálja. Munkájának nagy érdeme, hogy sokoldalúan elemzi a hivatalos és népi liturgia kölcsönhatásainak kérdéseit, amelyek a liturgiatörténet oldaláról sokszor új megvilágítást nyernek.[12] A szentelési szertartások népi és egyházi vonatkozásaival több kisebb tanulmány is foglalkozik,[13] mások egyes szentelményeket önálló feldolgozásban tárgyalnak.[14] Mindezekre jellemző, hogy a történeti kérdéseken túl anyaguk többségét a szentelmények népi felhasználására vonatkozó adatok teszik ki.

Foglalkozott a szentelmények kérdéseivel a görögkatolikus egyház- és liturgiatörténeti szakirodalom is.[15] A magyarországi görög szertartású katolikus egyház népi szentelményei azonban még nem kaptak elegendő figyelmet. A magyar görög katolikus szentelmények hagyományanyaga még teljességgel feltárásra vár, s ezen a téren alig jelentenek valamit a kalendáris szokásokkal, néphittel stb. foglalkozó kisszámú tanulmány ide vonatkozó adatai. A legjelentősebb anyagot eddig Bálint S. munkája tartalmazza, amely az állandó és változó kalendáris ünnepek szokásanyagába illesztve tárgyalja az adott ünnepek szentelményeinek liturgikus és népi hagyományait is.[16] Az itt található

6. FRANZ, Adolf 1909.
7. Kiváló forrásaink a középkor hazai szentelményeire a kódexek, amelyek ilyen irányú feldolgozása jelentős lépés lenne a középkori magyar népi vallásosság kutatásában. Jól példázza ezt ZALÁN Menyhért 1927.
8. VEIT, Ludwig Andreas 1956. 23–34.
9. Vö. MESTER Imre 1954., REINDL Román 1896.
10. SZÖVÉRFFY József 1943. 133.
11. BÁLINT Sándor 1941.; BÁLINT Sándor 1942.
12. MESTER Imre 1954.
13. MADARASSY László 1930.; SCHWARTZ Elemér 1925.; SZIGETI Endre 1959.
14. BÁLINT Sándor 1938.; QODITIÁN Lajos 1934.
15. MEESTER, P. Placidus de 1935.; SZEMERSZKY János 1935.
16. BÁLINT Sándor 1974.; BÁLINT Sándor 1977.

görög katolikus néprajzi adatok azonban nem mérhetők a hazai görög katolikusok hagyományainak gazdagságához. Erre maga a szerző is felhívja a figyelmet.[17]

A szentelmények azonban sajátos jellegük miatt önálló feldolgozást igényelnek. Ez az oka annak, hogy a szentelmények szokás- és hiedelemkörét a naptári ünnepektől elszakítva tárgyaljuk, holott a jelentősebb ünnepek gyakran kapcsolódnak valamilyen szentelményhez, szentelési szertartáshoz.

Az alábbiakban egy görög katolikus faluban, *Komlóskán* gyűjtött anyagomat bemutatva közlök adalékokat a szentelmények kérdéséhez.

*

Az egyházi év első naptári naphoz kötött szentelménye a *szenteltvíz*. A vízszentelésre január 6-án, *Vízkereszt* napján kerül sor a hagyományos keretek között. Az ünnepi mise után a nép a templomból processzióval vonul le a patakhoz, ahol a pap a hosszú hivatalos egyházi szertartással megszenteli a vizeket. Innen már csak a zászlókat és egyéb kellékeket vivők vonulnak vissza a templomba, a többiek szétszélednek, s ki-ki hazaindul. A szenteléstől számított nyolc napon belül minden forrás, patak, kút vize szentelt, de a falu lakosságának nagy része ezt csak egynapi időtartamra értelmezi, s úgyszólván mindenki rögtön a szentelés után viszi haza a patakból az egész évre való szenteltvizet. Általános vélekedés, hogy a szenteltvíz hét évig is eláll anélkül, hogy megbüdösödne. Ha azonban valaki a frissen hozott szenteltvízbe vagy az üvegbe beleiszik, a víz *megpondrósodik*. Egyes családoknak azonban erről nincs is tudomásuk, s a vízszentelés után a család minden tagja iszik egy kortyot az üvegből.

A szenteltvizet az év folyamán kötött alkalmakkor és azoktól függetlenül is gyakran és sokféle céllal alkalmazzák. A felhasználás lehet mágikus, gyógyító, lehet vallásos célzatú, a szenteltvíz embereken, állatokon, tárgyakon egyaránt érezteti üdvös hatását. Kifejezetten gyógyító erejét hasznosítják különböző esetekben. Torokfájás ellen isszák, könnyezéskor, szemgyulladáskor a szembe, a fül nyilallásakor a fülbe csepegtetik. Hatásos fejfájás, félelem, álmatlanság ellen. Az általános felfogás szerint ezenkívül minden egyéb betegségre jó hatással van.

A szenteltvizet mágikus célra is alkalmazzák a gonosz, az ártó hatalmak távol tartására. Az édesanya újszülött gyermekét hinti meg vele még mielőtt megkeresztelnék, s hasonló felfogás szellemében szentelik meg szenteltvízzel a frissen megellett tehenet és kisborját. (*Hát mink is avval keresztelkedtünk!*) Szenteltvizet szórnak az állatokra az első kihajtáskor, s a halottak koporsójába, még mielőtt a pap beszentelné azt. A szenteltvíz a vele kapcsolatba hozott élőlényeknek, de a tárgyaknak is szentelt jelleget kölcsönöz, s egyúttal hivatalos szentelmények forrása is. Legjelentősebb közülük a lakóházak megáldása.

A *házszentelés* a hivatalos liturgián kívül önálló népi liturgikus szertartásként is él Komlóskán. A vízszentelés előtt a gazda vagy a gazdasszony beszenteli a házat és környékét az előző évről megmaradt szenteltvízzel. A lakóház minden helyiségében keresztet vet vele, hasonlóan az udvaron is. Ugyancsak meghintenek minden gazdasági építményt, az ólakat, de belülről – a lakóházon kívül – csak az istállót szentelik meg.

17. BÁLINT Sándor 1977. I. 234.

A lakóházak egyházi megáldására a vízszentelés napján kerül sor, de másnapra is áthúzódik. A pap legelőször a templomot, majd a parókiát áldja meg az egyháztanács jelenlétében, akik a gyertyákkal vonulnak ki erre a szertartásra. Ezt követően a kántor, a harangozó, újabban rajtuk kívül a kurátor és az egyházpénztáros kíséretében járja sorra a házakat, az alvégtől ill. a felvégtől kezdve, évenként változóan. Nem szokás a papot külön hívni, útja során minden házat meglátogat. A szenteltvizet a kurátor hordja. A szentelésért a pap és a kántor kisebb pénzadományban részesül, a szenteltvízbe pedig a kurátor, a harangozó és a pénztáros részére aprópénzt, 2–5 Ft-ot dobnak. Ez az összeg eredetileg a harangozót illette, a másik kettő csak az utóbbi időben vesz részt a szentelésen saját kérésére, mivel egyéb juttatásban egyikük sem részesül.

A Krisztust jelképező gyertya szentelésére február 2-án, *Gyertyaszentelő Boldogasszony napján* kerül sor a szentmise után. A gyertyaszentelés szertartásának szövege eltér a hivatalos magyar nyelvű liturgikus szövegtől. A pap egy pravoszláv szertartás szerinti, magyarra fordított szöveget mond, amit Baskóról kapott. Az oltárral szemben, középen egy asztalkát helyeznek el ilyenkor, erre teszik a szalaggal átkötött gyertyapárokat, amiket majd hazavisznek, de sok gyertyát hagynak ott a templom részére is. Ezeket nem jelölik meg szalaggal. Az idősebbek közül mindenkinek van szentelt gyertyája, s rendszerint minden évben ugyanazt a kettőt szenteltetik. A hagyományos berendezésű házakban a szentelt gyertya a szoba szakrális terében, a falon lóg. Ennek apotropeikus magyarázata ugyanakkor már nem él a komlóskaiak tudatában. Újabban a ládában, kredencben vagy egyéb helyeken tárolják.

A szentelt gyertyát a halott feje mellett szokták égetni, párosával. A halál beállta után azonnal meggyújtják, s egészen a temetésig ott ég a két gyertya. Különösen éjjel tartják fontosnak égetését. Néhányan több párat is tartanak otthon, de aki csak egyet, annak részére a templomból kölcsönöznek, ha az első pár leégett. Ezt azután később visszavásárolják a templomnak. A halott mellett égő szentelt gyertyákat a temetés során a halott mögött viszik, s régebben a koporsó után bedobták a gyertyavégeket a sírba. Újabban ezeket a templom kápolnájába helyezik, ahol a harangozó a szertartások ideje alatt meggyújtja őket a halott emlékére.

A barkát a *virágvasárnapi* szentelésre a harangozó szedi össze, sokszor a gyerekek is segítenek neki. A szentelt barkát a *proszforával* együtt osztják ki a nagymise végén. Aki aznap még nem evett – ez rendszerint szentáldozással is együtt jár, bár nem kötik okvetlenül a szentáldozáshoz – torokfájás, gyomorégés ellen lenyel egy szemet a barkából. A házban a mestergerenda fölé tűzik, nyilvánvalóan elhárító célzattal. Ugyanilyen okból dobják a tűzbe amikor vihar van, hogy a villám ne csapjon bele a házba.

A szentelt étellel kapcsolatosan országosan kétféle szemléletmóddal, magatartással találkozhatunk. Újabb keletű, hogy a szentelményt szimbolikusan használják föl. Kis mennyiségeket szenteltetnek, amelyből mindenki eszik ugyan, de egy étkezés alkalmával elfogy, sokszor még egy alkalomra sem elég. Komlóskán még az archaikusabb felfogás uralkodik, a szentelt ételből jól is akarnak lakni, így a legkülönfélébb ételekből nagy mennyiséget szenteltetnek. A legáltalánosabb szentelésre vitt ételek a kalács *(pászka)*, tojás, sonka *(sódar)* bor, *(édestúró)*, vaj. De sokan visznek tormát, sót, almát, szőlőt, töltelékhúst, szalonnát, sőt, van aki kést is rak a kosárba, amivel majd a kalácsot

fölvágják. Arra törekednek, hogy ebédkor és lehetőleg vacsorára is minden szentelt legyen, mivel szigorúan veszik, hogy aznap csak a szentelt ételből lehet fogyasztani. Kivételképpen találkoztunk ezzel ellentétes felfogással is, amely szerint az első napon még nem szabad szenteltet enni, de erről a komlóskaiak többségének nincs tudomása.

A szentelnivaló ételeket *(pászkát)* régebben nagy kosárba rakták, amit *abroszba* kötve vittek az asszonyok a hátukon. Újabban egy kisebb kézikosárban viszik a *pászkát,* amit *pászkaterítő*vel takarnak le. Ezt a terítőt csak erre az alkalomra használják, s régebben sajátos díszítéssel is el volt látva. A kosarakat jó időben a templomkertben rakják le. A szentmise alatt majdnem minden családból marad kinn valaki, aki vigyáz az ételekre. A pap a pénztárossal a szentmise után jár körbe és szenteli meg a *pászkát.* A szertartás után nem állnak meg az emberek beszélgetni mint máskor, mindenki siet haza, mert aki hamarabb hazaér, annak több szerencsét jósolnak, s a munkában is gyorsabb lesz. A pap saját ételét a parókián szenteli meg az egyháztanács tagjainak jelenlétében, akik szintén nem időznek el ilyenkor nála.

Amikor a család hazaér a szentmiséről, az asszony lép be először a házba a *pászkával.* A belépéskor mondott *„Krisztus föltámadt!"* köszöntésére a mögötte jövő válaszol: „Valóban föltámadt!"

A közös ima után az elsőként elfogyasztott ételekről megoszlanak a vélemények. Van, aki a bort issza meg először, mások a tojást fogyasztják el. Néhányan először a tormából esznek, annak emlékezetére, hogy „Krisztust is tormával meg ecettel itatták". A tojást a legtöbb helyen annyifelé vágják, amennyien az étkezésnél jelen vannak, mert „ez őrzi meg a békés életet", „hogy összetartson a család". Ezzel kapcsolatos az a hit is, hogy az együtt fogyasztott tojás hazavezérli az erdőben eltévedt családtagot. Szintén a családi összetartást kívánja erősíteni, hogy aznap nem mennek vendégségbe, az egész család együtt ebédel. Ennek az együttlétnek különösen nagy jelentőséget tulajdonítanak.

A szentelt ételekből rendszerint a következő napokra is marad, amit fokozatosan elfogyasztanak. Többen hagynak belőle valamennyit a húsvét utáni első vasárnapra is.

A szentelt ételek morzsáját és a tojáshéjat – némelyek csak ez utóbbit – kiszórják az udvarra vagy a kiskertbe, „ahol nem taposódik". Hitük szerint kis fehér virág: *morzsika, marunka* nő belőle a következő évben, amely egész nyáron virít. Ebből a virágból azután gyakran visznek a templom oltárára is. A többi ételmaradékot, a csontokat tűzbe vetik, de minden elhárító szándék nélkül, pusztán a szenteltet óvják meg a szemétre kerüléstől.

A szántóföldek, a határ megáldására a görögkatolikusoknál április 23-án, *György nagyvértanú napján* kerül sor, vagy az utána következő vasárnapon. Az országban a legtöbb helyen – a római katolikusoknál is, ahol a szentelés Márk napjára esik – már csak a templomban végzik el ezt a szertartást, Komlóskán nagy processzióval vonulnak ilyenkor valamelyik közeli búzatáblához. Az idősebbek emlékezete szerint régebben nem búzát, de *gabonát (zerno)* szenteltek. A búzaszentelésnek a hivatalos mozzanatokon kívül ritka népi liturgikus megnyilvánulásai is vannak.

A szentmise után a templomból a zászlókkal énekelve vonulnak ki a mezőre. A határ megszentelése után a pap egy külön erre a célra sütött proszforát négyfelé vág, majd átnyújtja a gondnoknak. A gondnok mindegyik darabkát fehér papírba csomagolja

majd a négy égtáj irányában a földbe helyezi. Ilyen módon a szentelttel való közvetlen érintkezés után teljesedik be a földek megszentelése a helyi elképzelés szerint. A papírba csomagolás meg éppen a szenteltet óvja meg a közvetlen beszennyeződéstől.

A szentelés után mindenki tép magának néhány szál búzát. Régebben a férfiak a kalapjuk mellé tűzték, az asszonyok imakönyvükbe tették, s a templomi zászlókra és a keresztre koszorút fontak belőle. Tettek belőle a szarvasmarha takarmányába is, s még ma is előfordul, hogy a *tisztesfű* főzetébe is raknak egy-két szálat, amit a tehénnek készítenek. A szentelt búza felhasználása mágikus és egyéb célokra mára már jóformán teljesen megszűnt, csupán az idősebb asszonyok imakönyvéből nem hiányzik még a pár szál elszáradt szentelt búza.

A falu életében betöltött szerepe és a liturgikus rokonság révén igen hasonlít a római katolikusok úrnapi virágjához a *tisztesfű (čistec)*, amit *Keresztelő Szent János* születése napján, június 24-én szentelnek. A szentelés nincs összefüggésben az ünneppel az időpont egyezésén kívül. A *tisztesfű* használata Komlóskán általános és igen széles körű, a szenteltvíz mellett ez a legnépszerűbb szentelmény, holott más falvakban már egyáltalán nem szentelik.

A *tisztesfű* nem egy növényfajta, 5–8 féle vadvirágot gyűjtenek egybe. Bár sokan gyűjtik rendszeresen évről évre, csak keveset tudnak megnevezni a *tisztesfüvet* alkotó növények, virágok közül. Legfontosabb közülük maga a tisztesfű *(čistec)* amelyről a szentelmény kapta népi elnevezését. Van még benne *százezerjófű*, amely a néphit szerint minden betegségre használ, *sárga virág (žolte kvitja)*, amit sárgaságra, *nadožnik*, amit fejfájásra tartanak hasznosnak. Több más, meg nem nevezett virág között búzavirágot is tesznek a *tisztesfűbe*.

A *tisztesfüvet* az ünnepi misén a padsorok közé rakják szalaggal átkötve, akárcsak a gyertyát. A pap a padsorok között végighaladva áldja meg őket, s hinti meg szenteltvízzel.

A *tisztesfű* legfőbb felhasználási területe a gyógyítás. Teáját isszák álmatlanság, fejfájás ellen, főzetében beteg gyermeket fürösztenek, de öntenek belőle a gyermek első fürdővizébe is. A jószágnak is szívesen adják; a frissen ellett tehenet itatják meg vele s kap belőle a beteg szarvasmarha, ritkábban a sertés is. Gőzével fejfájáskor inhalálnak, használják köszvényre, de a tehén tőgyét is ezzel gőzölik, ha begyullad. *Tisztesfüvet* helyeznek ezenkívül minden halott mellé a koporsóba.

Nem évenként ismétlődő időpontban történik, s nem is dologi jellegű szentelmény a sírkő, a kereszt és a templom megáldása, fölszentelése. Az utóbbi kettő más természetű, így most nem térhetünk ki rá részletesebben, csak a sírkőmegáldást említjük.

Az új sírkő felállítása után a szentmiséről a temetőbe vonulnak, akiket a szentelésre előre meghívtak. A zászlókat a halott rokonai, barátai viszik. Miután a processzió a szertartás végeztével visszatért a templomba, a sírkövet állíttató családhoz mennek, ahol nagy vendégséget tartanak. A házigazdák a vendégekkel *pannichidát* végeznek a pap részvétele nélkül, utána halottas énekeket énekelnek.

Szintén szentelménynek tekinthető, s akként is alkalmazzák a *proszforát*. A proszfora a görögkatolikusok nem konszekrált misekenyere, amelyet *mirováláskor* osztanak szét a híveknek a szentmise végén. A proszforából *(proszkurka)* általában több darabot is vesznek, többen félmarékkal is. Néhányat ott helyben megesznek, a többit

papírba, zsebkendőbe csomagolva hazaviszik. Otthon azok részesülnek belőle, akik nem vehettek részt a szentmisén, de hatásosnak tartják a beteg vagy *félős* gyermek nyakába kötve is. Van, aki a jószágnak is ad belőle (szarvasmarhának), de ezt senki sem vallja be.

Több alkalommal kérik a papot az útrakelők megáldására. Részesülnek benne a búcsúsok, akik Máriapócsra mennek, de gyakran kérik a bevonulás előtt álló kiskatonák is. Hárman-négyen összefognak, s a bevonulás előtti estén szentmisén vesznek részt, amelynek végén megkapják az áldást. Ugyancsak gyakran kérték ezt az áldást azok, akik Amerikába utaztak gyermekükhöz vagy testvérükhöz.

A tanév kezdetén kerül sor az iskolás gyermekek megáldására. Ennek időpontja a szeptember előtti utolsó vasárnap, amikor a szentmisét is a diákokért ajánlja föl a pap. Az áldás szertartását a szentmise után végzi.

A hivatalos szentelményeken kívül a népi közösség számára szentelmény-szerepet tölthet be számos egyéb tárgy is, amely valamilyen kapcsolatba került az eucharistiával. Szentelményként alkalmazzák, bár mágikus módon a templomi szemetet, stb, de szentelményszerű szereppel ruházzák fel a templomi kelyhet is, amelynek gyógyító erőt tulajdonítanak. Fejfájás vagy egyéb betegség esetén előfordul, hogy a papot megkérik, érintse meg vele a beteg fejét.

Szentelményszerű szerepet tölthet be alkalmanként az olvasó, az imakönyv, vagy egyéb vallásos könyvek, nyomtatványok. Mindezeket eltemetik a halottal együtt, de hogy ez nem pusztán a kedves tárgy eltemetése tulajdonosával, mutatja az, hogy ha a halottnak nem volt imakönyve, vesznek egy újat, és azt temetik vele.

*

A katolikus szentelmények mindmáig jelentős tényezői maradtak a népi vallásosságnak. Külső, dologi jellegüknél fogva jól megfeleltek a parasztság vallásos és gyakorlati igényeinek, s alkalmazásuk ma is fontos mutatója lehet egy paraszti közösség vallásosságának, méginkább a vallásosság hagyományos formájának. Az urbanizáltabb közösségekben országosan megfigyelhető a szentelmények szerepének nagyarányú csökkenése. Ez nem arányos a vallásosság mértékének csökkenésével, hanem főleg a vallásosság megváltozásának, egyszerűsödésének függvénye. Ugyancsak ide vezet a parasztság életritmusának megváltozása is; az egyházi ünnepek munkahelyi és otthoni munkával töltése, a háztáji munka feltorlódása s az ezzel fellépő időhiány, amely megnehezíti a szentelésen való részvételt, a szentelésre szánt dolgok beszerzését. A szenteltetés így nagyrészt az idősebb korosztályra marad. Mivel pedig a liturgiában való részvétel nem érdektelen a szentelmények hittel való felhasználásában, ennek hiánya a szentelmények iránti közömbösséghez vezet. Joggal kereshetjük tehát a vallásosság hagyományosabb, archaikusabb formáját az olyan közösségekben, ahol a szentelmények máig is eleven tényezői maradtak a vallási életnek, s széles körű felhasználásuk az egész közösségre kiterjed. Komlóskán minderre még a múlt század végének állapota jellemző, némi változás csak a felszabadulás utáni évtizedekben tapasztalható.

ROLE OF SACRAMENTS IN KOMLÓSKA
(Abstract)

The sacraments used to play an important role throughout the history of Christian religious practice. Since the middle of our century this role has been decreasing in Hungary, though some varieties are surviving in the more archaic folk communities.

The Hungarian ethnographic technical literature has payed little attention to the research of sacraments, only some minor publications have appeared. In the village we are concerned, the Uniate *Komlóska,* the sacraments are used by the whole community. The material sacraments, like consecrated water, willow twig, candle, wheat, grass and „prosfora" (non-consecrated bread used during Uniate mass), are applied against deseases and harm. The consecrated food is gaining more and more symbolic importance. The consecration ceremonies are aiming at protection against harm. Such ceremonies are the blessing of the houses at Twelfth-day, the blessing of school-children and of those setting out on journey and the sacration of the tomb-stones.

The sacraments in Komlóska stand in the centre of feasts attached to them; the folk image, rarely sensitive to abstraction, often feels closer to the importance of the feasts through the sacraments. The change in the way of life limited the possibility of taking part in consecration liturgies, that caused decrease in need for using sacraments. It means a change in religious feeling, and not its cessation. The observation of the local traditions show, that the basic and archaic elements of religious practice of the folk are regressing.

Elek Bartha

A BÚCSÚJÁRÁS SZOKÁSAI MOGYORÓSKÁN

NÁDASI ÉVA

A búcsú a pogány kultuszban, a pananimizmusban gyökerező ősi szokás, a természet „csodás helyeire", kutakhoz, barlangokhoz, forrásokhoz, fákhoz irányuló zarándoklat. Köztudomású, hogy a katolikus egyház nagyon sok pogány elemet átvett, magába olvasztott, így a „régiek szimbolikus természetszeretetét is elismerte, megszentelte és liturgia-rendszerében felhasználta"[1], ezért a búcsújárást Jézus zarándoklataiból és az ószövetségi templomlátogatásokból eredezteti. „A búcsújárás a szent helyeknek (Krisztus és a szentek működési vagy szenvedési helyeinek, szentek sírjainak gyakori imameghallgatások által kitüntetett kegyhelyeknek) egyénenként vagy tömegekben való imádságos felkeresése. Alapja maga az emberi természet, amely a nevezetesebb emberek működésének színterét, sírjukat, nagy események helyeit ünneplő lélekkel szereti felkeresni. Ennyiben a zarándoklások nemcsak a kereszténységen belül szokásosak."[2] – a katolikus vallás tehát a pogány kultuszt, a mágiát átvezeti a szentek világába. A barokk századában megerősödő Mária-kultusz még inkább keresztény mederbe terelte a búcsúkat. Nálunk e kultusz kezdetei az államalapítás korába nyúlnak vissza, melyet Szent István a „Patrona Hungariae" gondolattal alapozott meg. A Szent István-i birodalom és gondolat a középkor századaiban, a török hódoltság idején darabokra hullik, s a régi vallásos kultuszoknak, búcsújáró helyeknek emléke is alig marad. A XVIII. században a barokk restauráció feleleveníti hazánkban a Regnum Marianum gondolatát, új életre kelti a régi kegyhelyeket, az egész katolikus vallási életet.[3] A megújulásban nagy szerepe van a ferences rendnek. A templomok, kolostorok vonzáskörе ismét megnő, és a régi kegyhelyek mellett újak indulnak virágzásnak. E katolikus újjászületésnek fontos történeti jelentősége is van: a betelepített lakosság legyökereztetése, a különböző ajkú népek összekovácsolása, s a történelmi, lélektani miliő megteremtése az együttéléshez.

A búcsújárás, mint a népi vallásosság legjellemzőbb megnyilvánulása, a XIX. században éri el virágkorát, amely még századunk első évtizedeiben is tart. 1945 ebből a szempontból is fordulópont. Magyarázható ez egyrészt az ötvenes évek merev politikai légkörével, napjainkban pedig a – világnézeti nevelés eredményeként jelentkező – népies vallásosság csökkenésével. Természetesen búcsúk ma is vannak, és bár leginkább csak az

1. BÁLINT Sándor, é.n. 103.
2. Katolikus Lexikon, 1931. 266.
3. Lásd erről még BÁLINT Sándor: Búcsújárás és település című cikkét. é.n. 45–54.

idős generáció számára jelentenek vallásos ünnepet, a fiatalok is eljárnak búcsúba szórakozni, nézelődni. Tarkasága, nyüzsgése ma is vonzó, mint sokadalomé.

A búcsúnak két fő formája van. Az egyik az ún. *falusi* vagy *templombúcsú*, melyet a templom védőszentjének tiszteletére tartanak. A másik az ún. *nagybúcsú* vagy *szentes búcsú*, mely az egyház által elismert, csodától megszentelt helyre való zarándoklatot jelent. E két fő változat között – mint ez majd a leírásból kiderül – társadalmi, hiedelmi vonatkozásokban egyaránt jelentős különbségek vannak.

Az eddigi kutatásokhoz szeretnék, mintegy adalékképpen, a mogyoróskai búcsúról gyűjtött anyag közreadásával hozzájárulni.

Mogyoróska lakossága jelenleg kb. 300 lélek – rutén eredetű, s csaknem teljesen görög katolikus vallású.[4] Temploma és parókiája valószínűleg már a XVII. században is volt, építési ideje azonban bizonytalan. A templomot két keleti csodatévő szent, *Kozma* és *Damján* tiszteletére szentelték fel. A második templom, szintén bizonytalan időben – talán a XVIII. század második felében – épült. Ennek *Szent Péter* és *Pál* apostolok lettek védőszentjei, mivel a latinizációkor a görögök is az egyetemes, katolikus szentek tiszteletére tértek át. Ez a második fatemplom – a fennmaradt parókiális levéltári iratok szerint – igen szép volt, s egyben a környék híres búcsújáró helyének is számított. 1806-ban leégett, ezután több mint ötven éven át csak egy szalmafedeles kápolnája volt a falunak. A jelenlegi templom – sok anyagi huzavona és fedezethiány következtében – közel fél évszázadon át épült (1816–1862). Toronyra még így sem tellett, ezt csak 1900-ban építették fel. A templomnak még ma sincs saját ikonosztázionja, csupán két érdekes – valószínűleg a leégett fatemplomból kimentett – ikontartó faoltára, rajtuk Kozma és Damján kb. 250 éves ikonjaival.[5]

A falu lakosai jelenleg magángazdálkodást folytató parasztok. Az első típusú szakcsoportot a sovány földek és a munkaerőhiány miatt néhány éve felszámolták. Fiatalok alig élnek a faluban, a lakosság zöme 40 éven felüli. (Első osztályba 1975-ben mindössze 6 gyermeket írattak be.) A középkorú férfiak Kazincbarcikán, Miskolcon, Leninvárosban dolgoznak. Néhányan naponta, a többiek csak hétvégeken járnak haza. A tanítón és a papon kívül értelmiség nincs a faluban.

A vallás ma is fontos szerepet játszik, tekintve az idős asszonyok nagy számát. A faluban vallásos társulat, az ún. *Rózsafűzér Társulat* is működik, amely három

4. Az 1970-es népszámlálás adatai szerint 285 fő. Egyházi vélemény szerint rutén telepítés ott történt, ahol a magyar lakosság már eredetileg is görög szertartású volt. Ilyen falu Mogyoróska és Baskó. Az ukrán (rutén) telepítéshez lásd: PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973. 327–369. „Az ukrán szórványok lélekszámát már a 18. században sem lehetett volna azonosnak venni a vizsgált terület görög katolikus lakosságának lélekszámával, hiszen nem elhanyagolható számban voltak már akkor is görög katolikus magyarok, szlovákok és a Nyírségben román szórványok is. Nem fogadható el maradéktalanul az az állítás sem, miszerint a görög katolikus magyarok és szlovákok elődei egészében ukrán eredetűek voltak. A hajdúsági görög katolikusság példáján láttuk, hogy ennek a népességnek a magja délszláv eredetű volt, amihez görög katolikus magyarok, ukránok, románok csatlakoztak. A magyar görög katolikus népesség egészéről is elmondható, hogy több etnikum szórványaiból tevődött össze, bár nem kétséges, hogy ezek között a 18. század végén az ukránok voltak legnagyobb számban." I. m. 355.

5. Katolikus Szó 1973. jún. 26.

*bokor*ból, ezek egyenként 15 tagból állanak. Tagja lehet a társulatnak, aki vállalja „titkok" végzését, azaz a tulajdonukban levő szentképecskének megfelelően kiszabott fájdalmas, örvendetes vagy dicsőséges imádságok naponkénti elmondását. A faluban ma már csak öregasszonyok a tagjai, és a bokrok létszáma is hiányos. E társulatból kerülnek ki a búcsúvezetők, az előénekesek, általában a legidősebb, legjobban énekelni-imádkozni tudó asszonyok, akik egyben a társulat vezetői, az ún. *bokoranyák*. A férfiak életében nem játszik nagy szerepet a vallás. Vasárnaponként azonban tisztességből elmennek misére.

A templomszentelési búcsú. Mogyoróskán ún. falusi vagy templombúcsút *Péter-Pál*kor a templom védőszentjeinek tiszteletére tartanak.[6] A búcsú előkészületei már jóval korábban kezdődnek. A lelki felkészülés jele a böjt. Azelőtt pünkösd utáni vasárnaptól – meghatározott napokon, általában hétfőn, szerdán és pénteken – Péter-Pálig tartották. A böjt kezdetekor kimosták a fazekat, ezután már csak olajjal főztek benne, a zsíros ételektől és a húsoktól tartózkodtak. Ma már nem mindenki tartja a böjtöt, az egyház is sok felmentést ad, pl. gyerekeknek, nehéz testi munkát végzőknek, betegeknek, hatvan éven felülieknek. Nekik böjt helyett lelkigyakorlatot kell tartaniuk, vagy jó cselekedeteket véghez vinniük. Ma már a gyónás, áldozás előtti szigorú böjtöt nem kell betartani, elég, ha előtte egy óráig nem esznek. Tiltott munka búcsú előtt nincs. A ház meszelését, takarítását, a nagymosást egy héttel korábban elkezdték. A süteményeket, a kalácsot, a túrós vagy kásás lángost legalább 3 nappal az ünnep előtt készítették el, a húsféléket, a töltött káposztát pedig az előtte való napon. A szükséges italmennyiséget már napokkal korábban beszerezték.

A búcsú előtti napon a templomot a lehető legünnepélyesebben díszítették fel. Ez a harangozó feladata volt. Ő járt körbe a faluban, hogy a díszítéshez szükséges legszebb virágokat összegyűjtse. Eredetileg az oltáron nem lehetett virágdíszítés, csak a mögötte levő állványon, de ma már az oltárra is tesznek virágot, rendszerint fehér liliomot, esetleg rózsát. A búcsúra testvért, közeli rokont, jó barátot, ismerőst hívtak meg, mindenkit, akit számon tartottak. Így tehát a falusi búcsú a családi kapcsolatok fenntartásának módja, és sokáig a látogatás egyik legfontosabb formája volt. Ha a meghívottak közül valaki nem jelent meg, az sértésnek számított, s visszahívás esetén ők is hiába várták a látogatást. A messziről érkező vendégek már előtte való nap eljöttek, a közelebb lakók csak a búcsú napján. A vendégeket illett az állomáson fogadni, szekérrel eléjük menni. Manapság már busszal, autóval érkeznek.

Mogyoróskára a szomszéd falvakból is jöttek búcsúra. Baskóról és Regécről egészen 1955–56-ig processzióval jártak át. Fonyból régen is kevesen, leginkább csak rokonokhoz jöttek, soha nem processzióval. Templombúcsúra még ma is több vendégpapot hívnak. Ha nincs más faluból pap, akkor a hívők reklamálnak. Papok Csobádról, Szikszóról is jönnek, s általában a mogyoróskai papot Komlóskára, a komlóskait pedig a mogyoróskai búcsúba hívják meg misézni.

6. 1945 előtt a templom védőszentjének ünnepe és a nagybúcsú napja is munkaszüneti nap volt. 1945 óta az ünnepet vasárnap tartják meg: ha hét elejére esik, akkor az előtte levő, ha a hét végére, akkor az utána következő vasárnapon.

A nagy ünnep előestéjén *litiát*, azaz nyilvános közös imádkozást tartanak. Ez tulajdonképpen kenyéráldási szertartás, ahol a pap öt kovászos búzakenyeret, az ún. *proszforát* (gr. „felajánlani" szóból), bort és olajat áld meg. A litia alatt az egyháztanács férfi tagjai gyertyát tartanak. A szertartás végén van a *miroválás,* (gr. „olajkenet"), mikoris a pap szent olajjal keresztet rajzol a hívek homlokára: „Krisztus közöttünk!" – mondja, „Van és lesz!" – felelik rá. Gyakran visznek haza a szent olajból, amit torokfájás ellen használnak. Miroválás után osztják ki a kockára vágott proszforát, miközben a templom részére adományt gyűjtenek. Kb. 10 éve a litia megtartása, az ünnep előtti készülődés a távol dolgozók és a vendégek érkezése miatt kivitelezhetetlen.

A búcsú napja a reggeli istentisztelettel, az *útrenyével* kezdődik 8 óra körül. Tíz-tizenöt éve ezen is annyian voltak, mint a nagymisén, manapság azonban már csak 8–10 vendég és néhány meghívott kispap vesz részt rajta. A helybéli pap véleménye szerint a hívők száma a görög szertartás nehézkessége, hosszúsága miatt is fogyatkozik. Kb. 8 éve reggel 6-kor is tartanak egy misét, – az ún. *háziasszonyok miséjét* –, azoknak az asszonyoknak, akik az ünnepi készülődés miatt napközben nem érnek rá templomba menni. A nagymise fél 11-kor kezdődik, melyen a misező pappal együtt az összes jelenlevő vendégpap koncelebrál. A prédikációt, amely általában 25 perces és az ünnepről, a védőszentről szól, az ünnepi szónok mondja el. A pap szerint újabban már nem hatásos a szentek életével kapcsolatos példákat mondani. Régebben a prédikáció a körmenet közben volt, ma már az evangélium után a templomban mondják el, mert ott jobban hallható. A nagymise végén van a körmenet, miközben – az evangélium olvasásának idejét kivéve – szólnak a harangok. A körmenet alkalmával az egész falu lakossága jelen van templomtéren. Általában sok a néző, akiknek jelenléte lélektanilag szükséges. Újabban azonban több a néző, mint a résztvevő. A körmenet rendje a következő: elöl a vezérkeresztet hordozó gyerekek mennek, mellettük szintén gyerekek kis fehér lobogókkal. Utánuk következnek a helybéli egyháztanács tagjai (10–12 férfi) gyertyával, majd a falu férfi lakossága. Ezután jönnek a *ministráns*ok (2–4 fiúgyerek) és a papság; elöl egy kispap, aki az evangéliumos könyvet viszi, majd a fiatal papok, végül a rangidősek. A menetet lányok, fiatalasszonyok, legvégül az öregasszonyok zárják. Templombúcsúkor háromszor kerülik meg a templomot, újabban azonban már csak egyszer, és a templom négy sarkánál a négy égtáj felé részleteket olvasnak fel az evangéliumból. A felolvasást a legfiatalabb pap kezdi, és a legrangosabb végzi. A templom bejáratánál végül elmondják az ünnepi könyörgést, és a pap kereszttel, ill. szentelt vízzel megáldja a népet: „Az Úr áldása reátok az Ő kegyelmével és emberszeretetével, most és örökkön örökké. Ámen." Ezután közösen eléneklik a pápai és a magyar himnuszt. Ebéd után 2 és fél 3 körül van a *vecsernye,* az alkonyati istentisztelet. Ekkor még az ünnepről szól az ének, de már a holnapra mutat, mert ezzel a szertartással befejeződik a búcsúünnep liturgikus része.

Este a búcsú általában bállal zárult, melyet azelőtt a „legelső" legények rendeztek. Engedélyt a főszolgabírótól kértek, bandát is ők rendeltek. A zenészeket a belépődíjból fizették ki. Ha a szántói híres *Stefi* bandáját hívták meg – ez volt a legdrágább –, akkor a legényeknek 5, a leányoknak 3 pengőt kellett fizetniük. A bál a fiatalok közös szórakozási, ismerkedési alkalma volt, ezért a legényeknek mindenkivel illett táncolniuk. A végén azonban mindig a szeretőjüket vitték táncba. A falusi búcsúban sok ital fogyott,

délutánra már majdnem mindenki részeg volt, így nem csoda, ha a bálokon is gyakran késeltek, verekedtek. Ezek megakadályozására általában a csendőröket is kirendelték a faluba. Szóváltás leginkább a lányok miatt kerekedett, mert amelyik lány számított, annak nem engedtek idegen falubeli legényt a közelébe. 1945 után a bált a községi tanács vagy a KISZ rendezte. 8–10 éve azonban – orvvadászat miatt – büntetésképpen betiltották.

Templombúcsú minden faluban van: *Fony*ban *Nepomuki Szent János* tiszteletére (május 16.), *Baskó*n az *Istenszülő Oltalma* ünnepén (október 1.), *Inánc*son *Terézia* napján, *Regéc*en *Urunk Színeváltozása* ünnepén (itt a görög katolikus búcsú újabb keletű, korábban csak római katolikus volt), *Háromhután Szent Anna* napján (július 23.) stb. Mogyoróskáról időnként átjártak a környékbeli falvak búcsúira is, hol többen, hol kevesebben. Ha sokan voltak, processzióval mentek, ha hárman-négyen, akkor más falu processziójához csatlakoztak. Az előbb felsorolt falvakon kívül elmentek *Boldogkővár-aljá*ra, *Gadná*ra, *Vizsoly*ba, *Komlóská*ra, *Rakacá*ra, *Abaújszolnok*ra, *Arká*ra, *Felsőzsolcá*ra is. Az utóbbi 15 évben processzióval már egyáltalán nem járnak, s egyénenként is csak oda mennek el, ahol rokonaik vannak.

A processziós templombúcsút is megelőzte egy-két napos készülődés; elkészítették az élelmet, az ünneplőt. A szükséges pénzt már előtte összegyűjtötték. Egy-egy búcsú – attól függően, milyen messzire mentek – 10–20 pengőbe került, ami akkoriban egy mázsa búza ára volt. Ezért egy családból legfeljebb két személy mehetett el egyszerre, vagy a két szülő, vagy az egyik szülő és egy gyerek. Az évenkénti búcsújárást kevesen győzték „tehetséggel". Ha távolabbra mentek, elsősorban a szállás került pénzbe, de gyertyára, lobogóra, misére is adtak össze pénzt. A búcsúhelyen apróbb ajándéktárgyakat, és némi élelmet vásároltak. Ételt egyébként (gyümölcsöt, kalácsot) otthonról batyuban vittek magukkal. Ezenkívül olvasót és imakönyvet vittek, egyéb holmira nem volt szükségük. Otthon indulás előtt alaposan megmosakodtak, mert a búcsúhelyen erre már nem volt lehetőségük. Öltözetük az évszaknak és az alkalomnak megfelelő volt, lehetőleg ünnepélyes, de ha távolra mentek nem öltöztek ünneplőbe.[7] Nyáron, nagy melegben a csizmát a vállukon vitték, s csak a búcsúhelyen húzták fel. Így kényelmesebb volt a gyaloglás, és a lábbelit is kímélték. Akadt olyan ember, aki üdvösebbnek tartotta a „mesztélábas" gyaloglást, mivel a tanítványok, az apostolok is mezítláb jártak. Kevesen ugyan, akik fogadalomból is mentek mezítláb. Akadtak néhányan olyanok, akik fogadalomból étlen tették meg az utat.

Ha közeli búcsúba mentek, aznap kora reggel indultak. A processzió létszáma (általában 20–30 ember) mindig függött a költségektől, a munkaidénytől és az egészségi állapottól. Az időjárás ebből a szempontból nem volt döntő tényező. Induláskor, hajnalban a templom előtt gyülekeztek, majd bementek egy közös imádságra, ha az idő engedte

7. A lányok leeresztett hajjal, szalaggal, fodros szoknyában, nyakukban három-négy soros „galárissal" mentek a búcsúba. Az asszonyok ráncos szoknyában, fejükön hátrakötött kendővel, a férfiak pedig fekete nadrágban, *derekas*ban (rövid mellényke), hosszúszárú csizmában és hajadonfőn indultak útnak. Az öregasszonyok sötét ráncos szoknyát, kendőt, öltöttek magukra. A gyerekekre kantuskát (rövid mellényt), nadrágot vagy ruhát adtak.

misét is tartottak. Ezután magukhoz vették a vezérkeresztet, a lobogókat, a Máriaszobrot, s elindultak. A pap nem ment velük. Általában a falu határáig kísérte ki őket, ahol megáldotta, s útjára bocsátotta a csapatot. A menetben elöl a fiúk, lányok felváltva vitték a vezérkeresztet, utánuk a hosszú fehérruhás, kibontott hajú Mária-lányok következtek a Mária-szoborral, amit csak közeli búcsúhelyekre és az otthoni körmenetben hordtak. Mögöttük mentek a gyerekek, a férfiak, végül az asszonyok. A processziót az *előimádkozó* vagy a *diktáló* vezette, aki általában egy imádkozni, énekelni jól tudó idős asszony vagy öregember volt. Mogyoróskán – mint már említettem – leginkább a Rózsafűzér Társulat vezetői, a bokoranyák voltak az előimádkozók, de a társaság tagjai is, attól függően, „mikor ki vette rá magát". Ez nem volt állandó tisztség, egy rátermett diktáló azonban egész életében vezethetett processziót. A búcsúvezetésért nem járt anyagi juttatás, inkább egyfajta erkölcsi elismerést jelentett. A diktáló irányította, fegyelmezte a csapatot, s fejből előre mondta az imádságokat, az énekeket. Az úton végig imádkoztak, énekeltek, minden útmenti keresztnél megálltak, ahol térdepelve közösen imádságba kezdtek. Időnként 15–20 percet pihentek, s ha megéheztek, ettek is. Ilyenkor a vezérkeresztet és a zászlókat egy kerítéshez támasztották, vagy a földre tették.[8] Az útbaeső falvakban mindig harangoztak a „processzió elé". A falusiak, különösen a gyerekek már lesték a búcsúsokat, szaladtak jelenteni, hogy harangozni kell. A menet énekelve egy rövid imádságra betért a templomba is. Gyakran előfordult, hogy a falvakban – ahonnan nem volt processzió – többen csatlakoztak hozzájuk. Ebben az esetben a búcsúvezető beleegyezését kellett kérniük. A városokban is harangzúgással fogadták a búcsúmenetet. Ilyenkor a csapat a város szélén összerendeződött, hosszú éneklésbe kezdve, fegyelmezetten haladt át a városon. Útközben, ha processzióval találkoztak, üdvözlésképpen háromszor meghajtották a keresztet, majd egymás mögé rendeződve folytatták útjukat. A búcsúhelyhez közeledve egyre több processzióval találkoztak, és sokszor 10–15 processzió is énekelt „egymás ellen". Ha valaki búcsúmenettel találkozott, le kellett vennie kalapját, s térdepelve megvárnia, míg elhaladnak mellette.

Megérkezéskor a hívek rögtön a templomhoz mentek, azt megkerülték, majd térden csúszva közelítették meg. Ma már ez nem szokás, mert a reformzsinat óta az állás lett a tiszteletadás jelképe. Imádkozás után szétszéledtek, ki nézelődni, ki Máriához vagy a szentekhez könyörögni. A nagymise végeztével indultak is haza.

Ha *nagybúcsúra* mentek – *Pócsra*, *Monokra*, *Szentkútra* – egészen más volt a helyzet. Először is néhány nappal korábban kellett indulniuk: Monokra, Szentkútra egy nappal, Pócsra pedig 2–3 nappal a búcsú előtt.

A szentkúti búcsúba zempléni és abaúji falvakból is zarándokoltak. Zemplénből pl. *Gönc*ruszkáról, *Vilmány*ból, *Fony*ból, *Arká*ról, a *Hutá*kból stb. szintén sokan jártak: Mogyoróskáról azonban csak néhányan, ezek többsége is csak esetlegesen ment el. Szentkútra processzióval soha nem jártak. *Mátraverebély*ig vonattal utaztak, onnan pedig más processziókhoz csatlakozva gyalog mentek a kegyhelyig. (Az 50-es évektől az állomástól busszal utaznak Szentkútig.) Általában délutánra vagy estére érkeztek meg. Az éjszakát a

8. Ezen a vidéken, ellentétben a dél-alföldi szokásokkal kör alakban soha nem rakták le, és így a keresztnek és a zászlóknak gonoszűző funkciójuk sem volt. Vö. BÁLINT Sándor. 1939. 199.

kegyhely körül, a fák alatt ülve, imádkozva töltették el, különösen a tavaszi vagy a Szent Anna-napi búcsúkon.[9] A domboldalon, a sziklába vájt odúkban valamikor remeték laktak, de ezeket már csak hírből ismerik. Az egyik üregben egy Mária-szobor található, amely mögött *Szent Bernadette,* a pásztorlány térdepel. Ide járulnak a hívek *érintkőzéskor,* hogy megsimogassák, megcsókolgassák a kegyszobrot. Itt van a sziklából kiképzett tábori szószék, ahol a miséket szokták tartani. A búcsú idején az ország minden részéből, Pestről, Szegedről, Sopronból stb. érkeznek papok Szentkútra. A miserendet előre kiadják, így mindenki azt a papot hallgatja meg, amelyikre kíváncsi.

A kegyhelynek a faluban ismert legendája szerint egyszer ezen a helyen megjelent Mária, s nyomában gyógyforrás fakadt fel.[10] A csodaforrásról ma is sok legenda kering, állítólag vakok, nyomorékok, bélpoklosok gyógyultak meg itt. Adatközlőim szerint mostanában már nem történnek csodás gyógyulások, de ha a beteg testrészt megmossák benne, a víz enyhíti a fájdalmakat. A forrásból ezért egészségesek és betegek egyaránt isznak, sőt üvegekben, palackokban haza is visznek belőle. A csodás erő – a néphit szerint – az egész kegyhelyre kisugárzik, s ezért a partoldalon levő növényeknek, füveknek gyógyhatásukon túl is különös erőt tulajdonítanak. Ezekből kiszárítás után különböző teákat főznek. A szentkúti búcsúban mindig vannak árusok. Mostanában nem engedik a templom közelében árulni őket, mert korábban ebből sok rendbontás adódott.

A másik nagy búcsújáróhely *Monok,* melyet kb. az 1900-as évek elejétől látogatnak. Azelőtt inkább a kassai Kálváriára jártak, mióta azonban Kassa Szlovákiához tartozik, végleg Monok lett a „fájdalmas" búcsúhely. Mogyoróskáról a 60-as évek közepétől Monokra ritkán, 4–5 éve pedig egyáltalán nem járnak. Azelőtt processzióval mentek, (átlag 30 ember) az ősszel tartott *Szent Kereszt Felmagasztalása-nap* búcsúünnepre. Monokra egy nappal hamarabb indultak el, és a kb. 35 km-es távot végig gyalog tették meg. Abaújszántótól a mezőn mentek keresztül. Az 50-es évektől Szántótól már vonattal utaztak. Általában délutánra érkeztek meg, s a beköszöntő imádság után szállást kerestek. Legtöbbször csűrben kaptak helyet, ahol szénából vetett „ágyon" aludtak.

A nagymisét délben a Kálrávián tartották. Általában tábori prédikáció volt, mert a sok nép nem fért be a templomba. „A prédikáción sírni lehet, ordítani, olyan szép. Még a pócsi sem olyan jó, mint ez." – mondta az egyik adatközlő. A búcsú napján a kápolnában is volt misevégzés. Erről a kápolnáról az a hír járja, hogy egy gazdag „amerikás" magyar építtette hazatelepülése után.

Délután volt a *stációvégzés,* amelyre minden processzió elment. A stációjárást általában a pap vezette, de ha nem volt lelkipásztor, akkor a nép maga végezte. A kálváriajárás

9. Szentkúton évente 12 búcsú van. Búcsúik nagy hírűek és népszerűek, különösen a Pünkösdi, Nagyboldogasszony-, a Kisasszony-napi, valamint a Szent Annakor és a Mária névnapján tartottak.

10. VERSÉNYI Gyula dr., Ethn. 1895. 123–132.: Nógrádban úgy tudták, hogy egy pásztor juhait legeltetve megszomjazott, s a Mária-forráshoz ment. Éppen déli 12 óra volt, s a víz tiszta tükrében megpillantotta Szűz Máriát. Ezt elbeszélte a faluban, s másnap többen kimentek a forráshoz, de déli 12 óráig semmit sem láttak. Ekkor azonban ismét megjelent Mária képe. Később egy ember, akinek a szeme fájt, megmosakodott a vízben, és meggyógyult. Ezután sokan kezdtek a forráshoz járni. A forrásnak ma is gyógyító erőt tulajdonítanak, ha déli vagy éjféli 12 órakor a vízbe tekintenek. Később a forrás mellé egy templomot is építettek.

után a processziók sietve indultak haza. Monokra több zempléni faluból is jártak, így *Göncről*, *Fonyból*, *Regécről*, *Szántóról*, *Boldogkőváraljáról*, *Erdőhorvátiból*, *Tolcsváról* stb. Adatközlőm szerint Erdőhorvátiból mindig nagyon sokan mentek, és igen szép processziójuk volt.

A mogyoróskaiak által legkedveltebb, leglátogatottabb búcsúhely *Máriapócs*. Pócson évente 12-szer van búcsú, külön római és görög katolikus. A két legnagyobb búcsú a *Nagyboldogasszony-* és *Kiasszony-napi* vegyes, tehát mindkét szertartású misét tartanak. Pócsra reggel hatkor indultak, s az első nap *Liszkatolcsván*, *Bodrogolaszin* át *Rakamaz*ig mentek el, s másnap *Nyíregyházá*ig folytatták útjukat. Innen általában már vonattal utaztak tovább. A processzió a búcsú vigiliájára érkezett a kegyhelyre.

Mogyoróskáról gyalogos processzió kb. 30 éve nem indult Máriapócsra. Az 50-es évektől kezdve vonattal jártak, az utóbbi 3–4 évben pedig különbusszal utaznak, amit a helybeli pap rendel meg. A résztvevők előzetes jelentkezés után befizetik a megszabott díjat, kb. 100–120 forintot. Átlagban 30–40 ember jelentkezik, de ezek között vannak fonyiak, regéciek, korlátiak is. Augusztusban – lévén a munka dandárja – sokan visszamondják az utat, de ilyenkor keríteniük kell maguk helyett valakit. Vasárnap reggel 5 órakor szoktak indulni – így még a háziasszonyok megfejhetik a tehenet –, s 9 órára érnek Pócsra. Ez az út tulajdonképpen vallásos jellegű „tanulmányi kirándulás", amit a pap és a felesége vezet. Megnézik az útba eső görög katolikus templomokat (*Tokaj*, *Kállósemjén*, *Nyíregyháza*), Tokajban bemennek a halászcsárdába, Nyíregyházán fagylaltot, dinnyét vesznek, ez utóbbiból ajándékot is visznek haza. Pócson a pap elmeséli a kegytemplom történetét, majd közösen részt vesznek a nagymisén. Mise után egy darabig nézelődnek, apróbb ajándék- és kegytárgyakat vásárolnak, majd délután hazaindulnak.

A hagyományos processziós búcsú idején az ünnep vigiliáján érkeztek meg. Rögtön a templomhoz mentek, körmenetben megkerülték, majd száz méterről egészen az oltárig térden csúszva közelítették meg. A beköszöntő imádság után elmentek közösen szállást keresni. Általában csűrben találtak – ősszel, nyáron egyaránt –, esetleg egy puszta házban, ahol a behordott szalmán aludtak. Ágyneműt, takarót nem kaptak, legfeljebb egy durva vászonlepedőt, amivel letakarták a szalmát. Esetleg a magukkal vitt *borítókendő*t (nyakbavaló kockás nagykendő) tették rá. A szállásdíj nem volt sok, régebben 1–2 krajcár, az 50-es években 2 forint, mostanában 10–15 forint. Általában megegyezés szerint fizettek. A pénzt valaki összeszedte, és átadta a gazdának. A csűrben nemenként külön, egymással szemben, két sorban aludtak. Elalvás előtt hangosan imádkoztak. Az éjszaka folyamán nem sokat aludtak, hol a hideg, hol a fülledt meleg miatt, de a lelki feszültségtől, a várakozástól sem tudtak nyugodtan pihenni. Volt aki le sem feküdt, hanem egész éjjel volt misevégzés. Hajnalban, 4–5 órakor keltek, mosakodtak, ill. „legalább a csipát kimosták a szemükből", meghúzgálták magukon a ruhát és mentek a templomba. Ha gyóntak, áldoztak, akkor előtte nem ehettek. A gyónás a nagymise előtt volt, de ha sokan voltak, mise alatt is gyóntattak. Mostanában egyre kevesebben áldoznak, mert a görög katolikusoknál meglevő, ortodox gyökerű kétszín alatti áldozás nagyobb felkészültséget kíván a hívektől.

A nagybúcsúban este hattól másnap estig – vecsernyéig – minden órában van mise. A miserendet és a végzők nevét itt is előre kiadják, már otthon felolvassa a pap. Pócson a

nagymisét a templom előtt tartották, melyen minden processzió részt vett. A processziók számára külön mise nem volt. Ha valaki miséért fizetett a papnak, az azt később végezte el. Élő- és halotti misét is rendelhettek. Egy mise ára 30–70 forintig terjedt. A legdrágább a *pannahidás* mise, azaz a halotti megemlékezés volt.

Napközben, aki csak tehette, egyénileg vagy közösen a templom védőszentjéhez fohászkodott betegekért, halottakért, az otthonmaradottakért, segítségért, oltalomért: „Könnyező Szűzanyám légy menedékem!" – hangzott fel kiáltásként, zokogásként vagy sóhajként a mondat. Máriához azért imádkoztak, olyan gyakran és szívesen, mert hitük szerint a sokat szenvedett népet a Szűzanya oltalma mentette meg a pusztulástól. A legenda szerint a pócsi Madonna az első világháború előtt, az ország feletti bánatában könnyekre fakadt, azóta nevezik *Könnyező Szűzanyá*nak.[11]

A búcsú nagy eseménye az *érintkőzés,* vagyis a kegyképhez való járulás. A lépcső tetején, a Mária-kép előtt két pap áll. Az egyik a pócsi Szűzanya képének kis méretű másolatát tartja kezében, amit a képhez érint, majd csókra nyújt a népnek. Érintkezésre az emberek magukkal viszik az új imakönyvet, feszületet, amit szintén a kegyképhez érintenek, hogy az is áldott legyen.

A máriapócsi búcsú jellegzetes szokása az *offerálás.* A templom környékén levő árusoktól a segítségért könyörgő, áldást váró emberek viaszból készített apró kezet, lábat, fejet, házat, jószágot stb. ábrázoló figurákat vásárolnak, s ezeket Mária oltárára teszik. Közben halkan elmormolják kívánságaikat, kérelmeiket. Ez a szimbolikus felajánlás egyben a templomnak adott ajándék is, mert az offerekből később gyertyát öntenek. Az emberek általában 4–5 figurát vesznek. A figurák háború előtti ára egy-két krajcár volt. Pócson nemcsak viaszból, hanem nemesfémből készített offerek is vannak, amik szintén a templomnak adott ajándékokat képezik. A hívek ékszereket is adományoznak, amelyeket a kegyképre aggatnak.[12] A búcsú színes forgatagához tartoznak a különféle árusok, bazárosok, szórakoztató bódék, ételárus sátrak, a körhinta és a céllövöldék. Az árusok, a mesterek a közeli falvakból, városokból érkeznek a búcsúba. Sok mindent lehet ilyenkor kapni: mézeskalácsot, játékokat, szentképeket, olvasót, keresztet, szentszobrokat stb. Ezeknek megszabott áruk volt, alkudni így nem nagyon lehetett. A rózsafűzérre nem is volt szabad, mert akkor az ima érvényét veszítette. Az otthonmaradottaknak mindeki igyekezett valami ajándékot vinni. A felnőtteknek szentképet, olvasót, imakönyvet vettek, a gyerekeknek ostort, szájmuzsikát, cukorkát, a lányoknak nagy mézeskalács szívet, láncot, hajtűt, fésűt és „keresztkét". A búcsúfiát sokáig őrizgették, a mézeskalács szívet a tükör elé tették, vagy a karácsonyfára akasztották. A búcsúban nem-

11. A kegyhely legendáját Mogyoróskán a következőképpen ismerik: Volt ezen a vidéken egy forrás, ahova egyszer egy kocsis itatni ment. A lova nagyon megijedt, hirtelen hátrahőkölt. A kocsis felnézett, és nagy fényességet látott. Ijedtében ostorával odacsapott, azóta Mária szeme alatt ott az ostor nyoma, mert ő jelent meg a fényességben. Később erre a helyre templomot építettek. A kegyképet néhány év múlva elvitték Prágába, de az visszaszállt. Majd másodszorra is elvitték, s azóta csak másolata van Máriapócson. A forrás azonban ma is megvan, az emberek isznak belőle, mosakszanak benne, vizéből haza is visznek.

12. Mint ahogy az egyik adatközlőtől értesültem, „A 14-es háború előtt meg is lopták a kegyképet, de az aranykoronát nem tudták fejéről levenni."

csak ajándéktárgyakat, hanem ételeket is árultak: kolbászt, töltött káposztát, gyümölcsöt. Manapság a helybeli asszonyok kitesznek a kapuba egy asztalt, s a fazékból, üstből árulják a házi főzésű ételeket (pl. gulyást). Ugyanígy árulnak pálinkát, bort is. Pálinkaárus asszonyok, akik az italt batyuban hozzák magukkal, a szomszéd falvakból is érkeznek Pócsra. Búcsú alkalmával egyébként nagyon sok ital elfogy, ennek következtében gyakori a verekedés, ezért néhány éve betiltották a templom közelében az italárusítást. A hangoskodás, a ricsajozás zavarta a szertartásokat, s méltatlan is volt a búcsúünnephez.

A pócsi búcsú jellegzetes alakjai a nagyobb fiúgyerekekből kikerülő vízárusok. Számukra ez jó üzlet, a tömeg számára pedig hasznos tevékenység, mivel a búcsúk idején nagy a hőség és a por. Árultak és árulnak ponyváról imádságos könyveket, a templom, a kegyhely történetét, ill. a különböző csodás eseményeket tartalmazó füzeteket, és ún. *istóriákat*, azaz búcsúénekeket, imádságokat.

A búcsúban mindig nagy a nyüzsgés, hiszen nemcsak a vallásos áhitatot, gyógyulást, meghallgatást kereső emberek gyűlnek ide, hanem a bámészok, a kíváncsiak, a szórakozni vágyók is. A katolikusokon kívül reformátusok is elmennek, akik végső kétségbeesésükben keresik fel Máriát. Adatközlőm két olyan esetről is tudott, mikor imameghallgatást nyertek, és azóta hálából minden évben eljárnak a pócsi búcsúra.

Nagybúcsúkor rengeteg a cigány. Van mikor külön processzióval, pappal jönnek, de általában szekérrel csapatosan érkeznek. Teljesen külön telepednek le, a parasztokkal nem keverednek. Imádkoznak, ájtatoskodnak, és nagyon szépen énekelnek. Utána pedig dáridóznak, verekednek, gyakran lopnak is. Meg kell még említenem a koldusokat. Manapság ugyan már nincsenek, régen azonban olyan sokan voltak, hogy a templomtól a temetőig vezető út két oldalán végig ültek. Voltak énekes koldusok, voltak akik „hermónikáztak", voltak akik csak kéregettek. Sok csaló is akadt közöttük. Többször előfordult, hogy gyerekeket loptak, ezeknek kezét, lábát kicsavarták és „rákoldultak". Így ugyanis több alamizsnát kaptak. Általában két-három fillért adtak nekik, ami most 2–3 forinttal egyenlő.

Délután lassan mindenki szedelőzködött. A processziók indulás előtt sorban a kegyképhez járultak, és énekelve, sírva búcsúztak el a Máriától. „Vannak akik nagyon rinak, mert odaviszik bánatukat."

Hazafelé már sietve mentek, várta őket a család, az egész falu. A processzió elé gyakran – a községtől 2 km-nyire fekvő – tanyáig is kimentek az otthoniak. Keresztet, zászlókat vittek magukkal, a pap vezette őket. Találkozáskor háromszor meghajtották a keresztet. „Isten hozott benneteket!" – üdvözölték, majd megcsókolták egymást. A faluban harangzúgással köszöntötték a búcsújárókat. A nép közösen tért be hálaadásra a templomba. Otthon a családtagokat még kézmosás előtt megsimogatták a búcsújártak, hogy megszentelt kezükből rájuk is kegyelem áradjon. Ugyanez vonatkozott a csókra is. Mogyoróskán a ruhából kivert „szent por" óvó-, védő funkcióját nem ismerik. A felvirágozott zarándokbotról, ill. a zöld ágról, mint a megtisztulás jelképeiről eltérő adatokat találtam.[13] Egyesek szerint ismeretlen szokás, mások szerint pedig hoztak ilyet a búcsú-

13. BÁLINT Sándor. 1939. 199.

helyről, otthon pohárba tették, s a következő búcsúig tartogatták, majd elégették. Eldobni nem volt szabad, mert ez is szentelménynek számított.

Hazatérés után elmesélték a látottakat-hallottakat, megtisztult, megkönnyebbült lélekkel tértek vissza az élet megszokott kerékvágásába. A búcsúsok másnap reggel 7–1/2 8-kor köszönő misén vettek részt. A búcsú tehát a szokásos életritmusból való kizökkenést, új információkat jelent, élményt, amelyre sokáig emlékeznek, sokat emlegetnek, emléktárgyait hosszú időn át megőrzik.

A búcsújárásnak több *lelki indítéka* van, melyeket elemezve feltárul a népi vallásosság több sajátossága. Legelőször a népi vallásosság *közösségi igényét* kell megemlítenem. Megfigyelhető ez pl. abban, hogy az egyházi istentiszteletek közül a nép az énekes misét helyezi előtérbe, ahol a közös éneklés, hangos könyörgés e közösségi igény kielégítése. Még inkább vonatkozik ez a búcsúra, amely a nép vallásos érzelemvilágának e vonását legszemléletesebben fejezi ki. Döntő motivációja a búcsújárásnak az, hogy a nép vonzódik életéhez, környezetéhez jobban igazodó megnyilvánulások felé, s ezt csupán a hivatalos egyházi liturgia nem elégíti ki. Szereti a *spontán megnyilatkozásokat,* az egyéni kezdeményezéseket, és ezeknek az igényeknek megfelelően a környezetében levő helyekhez elképzelt, csodás eseményeket köt, amelyek a hivatalos istentiszteleten kívüli külön áhitatosságra adnak alkalmat. Így a vallásos élményeinek körébe von olyan dolgokat, jelenségeket is, amelyek egyébként kívülrekednének ezen. Az indítékok között szerepel az *ismeretlen, különös, s nem mindennapi utáni vágy.* A falujához, földjéhez kötött parasztember a búcsújárás alkalmával elszakad megszokott környezetétől, életmódjától, gondjaitól: új emberekkel, tájakkal ismerkedik meg, híreket hall a világról, másfajta életeket lát maga körül. Mindez legalább akkora élményt nyújt számára, mint a mai modern embernek egy külföldi utazás. A búcsújárásban megnyilatkozik a néplélek költő hajlama is. A legendák, csodák világában, távol a gondoktól, a mindennapoktól ráfelejtkezik a táj szépségeire, a sokszínű idegen forgatagra. A kegyhelyen Isten közelében érzi magát, akitől énekelve-imádkozva földi létének enyhítését, a búcsúnap örömeinek meghosszabbítását kéri. A búcsújárás okai között külön hangsúlyt kap a segítségért, a meghallgatásért való könyörgés. A hála és a tisztelet mind valamiféle bensőséges kapcsolat kialakítását segíti elő Isten és ember közt. Hitük szerint Isten itt nem megközelíthetetlen büntető-sújtó hatalom, hanem kegyelmes segítő atya, aki szánva bűnös, esendő létüket felemeli őket. E kegyelem megnyilatkozásai a csodák, jelenések, azok a csodálatos körülmények, melyek között a kegyszobrok, képek előkerülnek, források felfakadnak, bénák meggyógyulnak, vakok visszanyerik látásukat. E helyen enyhülnek a kínok, orvoslásra találnak a bajok, meghallgatásra a könyörgések. Ez a hely, ahol – legalább lélekben – támaszt, vigaszt, biztatást, segítséget kapnak, ahol a bőven patakzó isteni kegyelem nyújtja számukra mindazt, amit a társadalomtól nem kaptak meg.

A motivációk között fontos helyet foglal el a teljes búcsú, a *bűnbocsánat elnyerésé*nek indítéka. A búcsú tulajdonképpen vezeklés. A búcsújárt ember feloldozást nyert, s megtisztulva, megkönnyebbülve tér haza. Így a nép szerint a búcsú igazi tartalma a kegyelemben való részesülés. A középkor dekadens korszakában ez volt a búcsújárás fő motiváló tényezője, jellege pedig a feloldozást célzó önkínzó vezeklés. Később ez mérséklődik, s az egyház megelégszik az imádságokkal, a bűnbánattartással, mint kirótt peniten-

ciával. Nagy szerepet kap a búcsújárás okai között a *Mária-kultusz.* Nálunk különösen a Patrona Hungarie gondolatának terjesztése gyökereztette meg Mária nagyarányú tiszteletét a népi vallásosságban. E tiszteletben jelentős szerepe van annak is, hogy a néphit szerint a kereszténység angyalai, szentjei Istentől nyerik erejüket valamely csodálatos dolog véghezviteléhez. Isten után Isten anyjáé, Máriáé a második hely, tehát a hatalomban is ő következik utána, ezért fohászkodnak különösen nagy bizalommal hozzá.[14]

Motiváló tényezők lehetnek *esetleges* vagy *egyszeri okok* is: pl. hálaadás valamilyen könyörgés meghallgatásáért. (Meggyógyult beteg gyermek, nem pusztult el az állat stb.) Egyik adatközlőm szerint pl. hadifogságból való hazatérése után feleségével együtt elment Máriapócsra, hogy megköszönje a Szűzanyának kegyelmét. Úgy érezték ennyivel tartoznak Máriának. (Hasonló ehhez az, mikor a meghallgatott könyörgés után valaki fogadalomból megy el a búcsúhelyre vagy egyszeri alkalommal vagy rendszeresen.)

Az eddigiekben elmondottak a szentes búcsúra vonatkoznak. Némileg más tartalma, jellege van a falusi búcsúnak. Itt a templom védőszentjének tisztelete, a róla való megemlékezés kap fő hangsúlyt. Mutatja ez egyben a templom átütő erejű hatását a katolikus népéletben.[15] A búcsú e formájában is megnyilatkozik a vallásos népélet közösségi igénye. Kifejeződik ez a körmenetben, amely az ünnep fénypontja. A falusi búcsú egyébként a vallástól függetlenül is a társasélet megnyilvánulási módja. Bizonyítja ezt a rokonok, barátok meghívása, a közös díszes ebéd, – amely szinte olyan, mint egy lakodalom – a templom közelében felállított sátrak, bódék közötti délutáni korzózás, nézelődés, a bál, amely a fiatalok számára egyben ismerkedési alkalom is volt.

A búcsú tartalmát érdemes a következő négy szempont szerint megvizsgálni:

1. vallási vonatkozásai,
2. társadalmi vonatkozásai,
3. hiedelmi vonatkozások, kultusznyomok,
4. életfunkciók vizsgálata.

1. A vallási vonatkozások közé tartozik a Mária-tisztelet, ill. a szentek tisztelete, a bűnbocsánat elnyerése, és a megtisztulás vágya. Ezekről már az előbbiekben bővebben szóltam.

2. Társadalmi vonatkozásoknál meg kell vizsgálnunk a nemek, ill. az életkor szerinti megoszlást, a vagyoni rétegződést, az etnikai hovatartozást. Vegyük először a nemek szerinti megoszlást. Búcsúba elsősorban lányok, asszonyok jártak. Magyarázza ezt a nők érzékenyebb, misztikumra hajlóbb pszichikus alkata, és a férfiakénál erősebb lakóhelyhez kötöttsége. Ez utóbbi hatás még ma is érvényesül a falu társadalmában. A migrációt vizsgálva kiderült ugyanis, hogy a férfiak mozgásköre még napjainkban is tágabb. Mogyoróskán az asszonyok csak vásárolni, ügyes-bajos dolgokat elintézni járnak be Szerencsre, Göncre, Szántóra, ritkábban Miskolcra. A középkorú férfiak nagy hányada ezzel szemben

14. Tiszteletéről már a Szent Gellért-legenda is megemlékezik, amikor elmondja, hogy a magyarok Szűz Mária nevét nem mondták ki, csak „Asszony"-nak nevezték. MANGA János. 1948. 8.

15. „A templom az, ami a falu közösségét legjobban összetartja, ami a néplélekre leginkább irányítóan és kényszerítően hat. ... A tempom tárgyai: szobrai, kegyszerei, szentelményei, az énekek és imádságok, s a prédikáció kitörölhetetlen nyomokat hagynak a templom hangulatát, a vasárnapok és ünnepek áhitatát átélő hívőkben." MANGA János. 1948. 9.

ipari városokban (Miskolc, Budapest, Leninváros, Kazincbarcika) dolgozik, sőt él. Figyelembe véve azt, hogy az adatok szerint a múltban az asszonyok mozgásköre 20 km-es távolságig terjedt, a változás tagadhatatlan, de viszonyítva, még manapság is a férfiaké mögött marad.

Az életkor szerinti megoszlás nem szembetűnő. Búcsúba minden korosztály járt, kivéve az egészen kicsi gyerekeket. Ezeket csak a gyógyulás reményében vitték el, ha betegek voltak. Nagyobbacska gyerekek (12–14 évesek) már elmehettek szüleikkel, rokonaikkal, távolabbi helyre is. A közeli búcsúkba a kisebbeket is elvitték, mivel az út nem volt olyan hosszú és fárasztó, mint pl. a pócsi zarándoklat.

Vagyoni különbségek alapján nem találtam szembetűnő megoszlást. A szegényebb családok is igyekeztek összekuporgatni a búcsúhoz szükséges pénzt. Ahogy az egyik adatközlő mondta, az anyagi oldal soha nem jelentett komoly akadályt, ha a szándék megvolt. A felekezeti hovatartozás egyértelmű: búcsúba római és görög katolikusok jártak. Időnként egy-egy református is felbukkant, többnyire kíváncsiságból, ritkábban pedig valamilyen bajában fordult Máriához segítségért. Zsidók csak kivételesen fordultak meg a kegyhelyeken, régen is többnyire csak mint kiskereskedők. A falusi búcsúban a felekezeti megoszlásnak kisebb jelentősége van, mert más vallású rokonokat is meghívtak az ünnepre. Az etnikai, nemzetiségi megoszlásról nem sikerült megbízható adatokat szereznem. A mogyoróskaiak búcsújáró helyeiken csak felvidéki szlovákokkal (tótokkal) találkoztak. Ezeknek külön miséjük volt, és saját anyanyelvükön imádkoztak, valószínűleg ezért tudnak róluk. Biztos azonban az is, hogy pl. Szentkútra *matyók, palócok, svábok* és *dél-alföldi magyarok* is jártak. A búcsún legszembetűnőbbek a cigányok, akik szekérrel csapatosan jártak a kegyhelyekre.

A búcsú társadalmi vonatkozásai közé tartozik a már említett rokon- és családlátogatási funkciója is. A közelebbi falvak templombúcsúira való processziós zarándoklat pedig a szomszédos községekkel való kapcsolattartás egyik módja. E falvakba egyébként csak vásározáskor vagy gazdasággal kapcsolatos ügyekben mentek. A kegyhelyeken pedig búcsún kívül sohasem fordultak meg. A szomszédos falvak búcsúira azért is zarándokoltak el, mert korábban nem volt „divat" egymás templomának meglátogatása. A búcsú alkalmával megnézték a templomot, végighallgatták a misét, megfigyelték a papot, és a saját otthoni búcsújukkal összehasonlítva büszkén vagy elégedetlenül állapították meg a különbséget. A búcsúnak – a vásárokhoz hasonlóan – hírközlő, szórakoztató funkciója is volt, s a nagy búcsúhelyeken pedig bizonyos mértékű interetnikus kapcsolatok is létrejöttek.[16] E helyek folklorisztikus jelentőségéről sem szabad megfeledkeznünk, ami a búcsúponyvák, legendák, énekes füzetek, istóriák árusításában, de az énekek, imádságok egymás közti kicserélésében, megtanulásában is megnyilvánult. A búcsúval kapcsolatos népénekek, imádságok nincsenek összegyűjtve, ezeket az egyház nem szívelte, hivatalos liturgiájából száműzte, s még ma sem fogadja el. Itt kell megemlítenem a vallásos társulatok szerepét, amelyek a búcsú vonatkozásában is fontosak. Ezek mintegy a hivatalos

16. A vásár és a búcsú kapcsolatáról lásd részletesebben KÓS Károly cikkét, 1972. 9–51. Ő mutat rá e kettő szoros kapcsolatára feltételezve „az ősi sokadalom komplex jellegét", szétválásukat pedig a meglevő specifikus sajátosságok előtérbe kerülése segítette.

egyház és a népi kultusz közötti kapcsot jelentik. Az egyházhoz kapcsolódnak annyiban, hogy a papok, apácák alapították őket, liturgikus megnyilvánulásaikban ugyanakkor helyi szokások szerint alakult ájtatossági formák is vannak. Népi igényt elégítenek ki azzal, hogy elsősorban közülük kerülnek ki a búcsúvezetők, az előimádkozók, ill. hogy részt vesznek a népi imádságok, énekek terjesztésében.

3. A búcsú hiedelmi kultikus vonásaihoz tartoznak a csodák, a jelenések, a legendák, a fák, a források tisztelete, a fogadalmi rongyoknak, a szentelményeknek, ill. a legkülönbözőbb dolgoknak tulajdonított óvó és védő funkció, valamint az ember- és állatgyógyítás vonatkozásai. Az offerálásnál. pl. kultikus maradvány a varangy alakú viaszforma, amely az anyaméhet jelképezi. A hiedelmi anyaghoz tartoznak a búcsúval kapcsolatos babonák, ezek azonban még nincsenek összegyűjtve.[17]

4. Végül az életfunkciók szempontjából a következő megállapítások tehetők. A búcsú két alapvető típusában az életfunkciók egészen különböző módon jelentkeznek. Míg a falusi búcsúban előtérbe kerülnek (evés, ivás fontos szerepe), addig a nagybúcsúban a vallási extázis következtében szinte teljesen háttérbe szorulnak. A nagybúcsúban aludni keveset tudtak, a külső körülmények, ill. a belső feszültség következtében. Mosdásra, tisztálkodásra sem sok lehetőség volt. Az étkezésnél is hasonló a helyzet. Általában a magukkal vitt hideg élelmet fogyasztották el, de sokszor előfordult, hogy teljesen elfeledkeztek az evésről. A liturgikus szabályok is korlátozzák az evést, ill. ivást (pl. áldozás előtt). Gyakran, hogy hatásosabb legyen a bűnbocsánat elnyerése, fogadalomból étlen járták meg a búcsút. A szeszes ital fogyasztása tulajdonképpen tilos, italos embernek nem szabad a templomba lépnie. Ennek ellenére, mint tudjuk a szentes búcsún sem tartották be ezt a szabályt.

A búcsú tartalmának, jelentőségének változása részben már a leírásból is kiderült. A formai változásokon túl részben tartalmának, részben funkciójának változása is megfigyelhető. A hangsúly – különösen a fiatalabb korosztály esetében – a vallásos áhítatról, a lelki elmélyülésről, a társadalmi, szórakoztató jellegre került át. Ez a változás elsősorban a szellemi horizont kitágulásával, a világnézeti neveléssel, társadalmi-gazdasági formáció átalakulásával függ össze, s az eltolódás okait is ebben kell keresnünk. Mogyoróskán az országos formáktól való eltérést nem találtam. Ennek oka abban rejlik, hogy a búcsújárás szokásai nem etnikumhoz, tájegységhez, hanem a katolikus vallás egészéhez kötődnek, így lényegében országosan ugyanazok a jellemzőik. Eltérés csupán a különböző templomi szentek tiszteletében a kegyhely legendájában, illetve némileg a hiedelemanyagban jelentkezik.

17. Erre vonatkozólag egy adatot találtam: „Midőn a székely ember valamely szomszéd helységnek védszentje napján búcsúra megy, sokért vissza nem tekintene, és csak azért nem, mert azt hiszi, hogyha visszatekint, nem nyer búcsút." WLISLOCKINÉ, DÖRFLER Fanni 1895. 40–49.

PARISH-FEAST IN MOGYORÓSKA
(Abstract)

The custom of pilgrimage to „miraculous places" of nature, to wells, caves, springs and trees, originates from the pagan cult, the pananimism. The Catholic Church drives this pagan custom to Christian channal and uses it in its liturgy-system: it originates pilgrimage from the churchgoing of the Old Testament. In Hungary the custom can be followed back till the time of the establishment of the kingdom. The Mary-cult of the century of Baroque underlines the Christian character of the parish-feast. This highly characteristic manifestation of the country religion arrives to its peak in the 19th c. and survives also in the first decades of our century. Nowadays, due to the stiff political atmosphere and the strengthening re-education of the world outlook in the 50-ies, religious feast bears importance only for a narrow layer of the older generations.

The feast has two main forms. One is the so called village or church feast, devoted to the honour of the patron saint of the church. The other is the so called high procession or „sainty feast", which means pilgrimage to a place acknowledged by the Church and consecrated by miracle.

We examined feast and the attaching customs in a closed up small village, in Mogyoróska. There are about 300 people living in the village, most of whom are of Ruthene origin, and nearly all are Uniate. Men are either peasants with primitive farming, or, more and more of them, work in the industry in the nearby towns. Young people are moving away from the village, so the population gets older and older. Religion has important role only in the life of old women.

We examined parish-feast in the time-sequence from the turn of the century till our days. We endeavoured to uncover the differences in the social and the convictional background of the two varieties.

In Mogyoróska the church was consecrated to apostles Saint Peter and Paul, thus the church feast is held at Peter-Paul. The feast is preseded by preparations, since relatives and friends from farther villages all gather this day. It means that the village feast is also a means of supporting family connections, and, for a long time, it used to be the most important form of visitation, as well. People from the neighbouring villages also come to the feast: processions came from Baskó and Regéc even up till 1955–56. Guest priests are often invited to the feast, first of all from Komlóska, Csobád and Szikszó.

The feast liturgy begins with the open common prayer held during the vigil. Next morning is the morning prayer (utren'e) held. The most important part of ritual is the high mass, when also the guest priests are concelebrating, and the procession, when the whole population gathers in the church-yard. The vespers (vetchern'e), the evening prayer, is held in the afternoon. Earlier the feast was finished with ball providing the youth possibility for amusement and acquaintance. No balls are held nowadays.

For high feast people from Mogyoróska go to Pócs, Monok, Szentkút. Earlier they went on foot, now they travel by train or bus. Nowadays the place of high feast with procession is taken over by religious instrumentional trip organised by the priest.

The aim of pilgrimage is purification, request for blessing and gaining remission of sins. According to religious beliefs, its manifestation is the „touching", that is the appearance before the picture to which miraculous quantities are attributed. The „offering", that is the symbolical offering of the sick praying for help, is also among the characteristic customs of the high feast. Figures of wax, perhaps of precious metals, illustrating parts of the body or domestic animals are, in the same time, donations for the church.

The high feast, besides spiritual penitence, means the way of preserving inter-ethnical relationship, since people from different parts of the country meet on such an occasion. The parish-feast means change in the usual way of life, new informations, experience long remembered, and souvenirs preserved for a long time.

Pilgrimage can be motivated, besides purification, also by the common need of religiosity of the people, the love of spontaneous manifestation, longing for something strange, unusual, and also by special reasons (pray for recovery etc.). The poetic vein of the folksoul appears in the world of miracles and legends. On place of worship they feel themselves close to god, where pangs are eased and harms are remedied, at least in the spirit.

Éva Nádasi

JÁTÉK ÉS SZÓRAKOZÁS PUSZTAFALUBAN

KRISTON VIZI JÓZSEF

Immáron negyven esztendeje annak, hogy a hazai néprajztudomány három jeles kutatója, *Gönyey Sándor, Szendrey Ákos* és *Tagán Galimdsán* a Néprajzi Értesítő 1939-es évfolyamában közreadták az abaúji *Pusztafaluban* végzett gyűjtőmunkájuk eredményeit.[1] E település hagyományos építkezését, a kendermunka és a viselet jellegzetességeit, a paraszti gazdálkodás rendszerét, s főként az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó szokásokat tárgyaló tanulmányok mindmáig alapvető jelentőségűek a tágabb földrajzi egység, a *Hegyköz* és a Zempléni-hegyvidék kutatói számára is.

A következő két évtizedben inkább csak rövid publikációk jelezték a Borsod-Abaúj-Zemplén megyének e legészakkeletibb részére irányuló érdeklődést. A Bózsva-patak völgyében fekvő községek – így köztük Pusztafalu – földművelését agrártörténeti és néprajzi oldalról egyaránt nagy alapossággal vizsgálta *Balassa Iván,* akinek 1964-ben megjelent könyve igen jól érzékelteti az erdőkkel borított hegyoldalaktól csak nagy erőfeszítések árán elhódított termőföld létfontosságú szerepét.[2]

*Lajos Árpád*nak 79 észak-magyarországi községben gyűjtött, s a fonóbéli tevékenységről és szokásvilágról közreadott példamutató összefoglalója szép számmal tartalmaz Pusztafaluból nyert adatokat is.[3] A fentieket követően *Petercsák Tivadar* vállalkozott arra, hogy a korábbi kutatások, valamint saját részlettanulmányai után megrajzolja a Hegyköz még ma is színes néprajzi képét.[4]

Alábbi dolgozatunkban a jelenleg körülbelül ötszáz lélekszámú Pusztafalu népi kultúrájából az emlékezet által megőrzött társas időtöltés, valamint a játékok körét s a közösségi szórakozás különböző alkalmait ismertetjük. Az anyagot úgy rendszereztük, hogy azt valódi közegében, a falu közösségének *mindennapi és ünnepi,* de már hagyományaiban is változó életkeretei között szemléltessük.[5]

1. GÖNYEY Sándor 1939. 119–141.; – SZENDREY Ákos 1939. 156–170.; – TAGÁN Galimdsán 1939. 142–156.
2. BALASSA IVÁN 1964.
3. LAJOS Árpád 1974.
4. PETERCSÁK Tivadar 1978. Kötete végén részletes, az eddigi publikációkra vonatkozó bibliográfiát nyújt.
5. Jelen munka a KLTE Néprajzi Intézetében, 1978-ban készült szakdolgozat egy részének rövidített változata. Hozzáférhető: a Debreceni Néprajzi Intézet Adattárában (DENIA), a 2388. szám alatt. Ezúton is szeretném megköszönni *Dr. UJVÁRY Zoltán* tanszékvezető egyetemi tanárnak, témavezetőmnek igen értékes útbaigazító megjegyzéseit.

a. A családon belüli (nemek és életkorok szerinti) *munkamegosztás rendje* Pusztafaluban is mindenkor meghatározta tagjainak elsődleges tevékenységi körét, ezen túlmenően pedig lehetőségeiket. Az évszakoknak megfelelő és szükséges munkát mindig a család feje, a *gazda* osztotta ki – még családos fiainak is. Bár a századfordulón már csak egy-két nagycsalád élt a faluban, sokszor a széttelepült, önállóvá vált családrészek tagjai *egy konyhán* étkeztek mégis.[6] A házimunkákat a legidősebb asszony, a *nagyanya* irányította, s a család közös pénzét csak ő és férje kezelte. Ez a rend az étkezésnél is megnyilvánult, mert pl. a húst mindig a legidősebb ember osztotta szét, kezdve a sort a férfiaknál. Hétköznapokon a bőségesebb étkezés csak az *emberek*nek járt, akkor is főként nehéz munkavégzés kezdete előtt vagy inkább az után. A családtagok alvásának módja és helye szintén eltérő volt. A legények vagy a padláson, vagy a tavaszi és őszi hidegben *ungvári gubá*jukba takarózva a ház közvetlen közelében feküdtek. A lányoknak mindig volt helyük a házon belül éjszakára, vagy ágyban, vagy pedig a *karosládán.* A házastársak egy ágyban aludtak kezdettől fogva, sokszor maguk közé véve a kicsit is.

Napközben az egy év körüli kisgyermek helye a konyhában vagy az udvarra kiállított *ülőké*ben volt, de a közelében mindig tartózkodott valaki. A nagyobbak rongyból varrott labdát kaptak kézhez, amit az anya a marháról lekefélt szőrrel tömött ki. Az apa kis szánkót vagy szekeret faragott a kisfiának, a kislánynak anyja rongybabát varrt. Játékot nemigen vettek, csak apróságot (pl. cukorkát) a kassai vagy az újhelyi vásáron. A kisgyermekek télen a faragott korcsolyával *sikárlóz*tak a nagyobb tócsák és a patak jegén. Jó időben főleg az udvaron, valamint a falu egy-egy utcai részén játszottak fogócskát vagy *bújós*t. Az iskolások gyakran már a család munkájában is részt vettek. A kisleány törölgetett és enni-inni adott az aprójószágoknak, míg a fiú többedmagával a marhákra vigyázott. A ház, az udvar végében kis kaszával gyakorolta, utánozta a felnőtt mozdulatokat. Az iskolás korban levők őszi délutánonként csoportosan jártak az erdőre makkot szedni, amit tanítójuk gyűjtött be és adott el. Árából labdákat, sporteszközöket vásárolt (20-as, 30-as évek). A gyerekek megcsapolták a nyírfát és ennek levét, a *viricse*t megitták vagy edényben hazavitték. Fiúk kedvtelése volt a madárfészkek kirablása; a fiókákat megkopasztották és megsütötték. A leány 13–14 éves korában már kijárt kapálni, munkája egyre gyakrabban akadt a házban és a ház körül (vízhordás, seprés, takarítás, néha a marhák gondozása is). A *suhanc* körülbelül 14–15 éves korától kezdett kaszálni, de akinek az apja még bírta, annak legényfia inkább 17–18 esztendősen vette át ezt a munkát. A különböző fogásokat: a fenést, a kaszálás ritmusát az apa már előbb is mutatta a fiának, aki ez idő tájt kapálni járt, gondozta az állatokat. Erejétől függően akár 15–16 évesen szánthatott, néhány esztendővel később pedig önállóan vetett. Mikor már tökéletesen tudott kaszálni s bírta a munkát hajnaltól estig egyhuzamban, akkor indult el ő is a falubeli részesaratókkal a Bodrogköz és az Alföld vagy a Hernád vidékére.

6. GÖNYEY Sándor 1939. utal a pusztafalusi és a hegyközi *építkezés* anyagaiban bekövetkezett változások és a *családszerkezet* összefüggéseire. – Vö. SZENDREY Ákos 1939. a házközösségre vonatkozó megjegyzésekkel. – Vö. még SZABÓ László 1968.

A családok idősebb és fiatalabb tagjai ősz végétől április elejéig jártak *ölfát vágni* az uradalmi erdőkbe (Károlyi- és Forgách-birtokok). Egy köbméter fa kitermeléséért az 1910–20-as években 80 fillér járt. Közösen látták el a teheneket és a lovat, vágták a *secskát*, hordónak való dongát készítettek, amit Tokaj és Miskolc felé elfuvarozva értékesítettek.

Az iskoláskor előtti években mind a fiú, mind pedig a lánygyermekek egyöntetűen a házivászonból készült kis ingben, a *viganó*ban voltak. Lábukon télben *bocskorka* volt, ami posztóból vagy belül rongyvarratos bőrből készült. Hat-hétéves korban az egyágú *borsós gatyát* viselték, felette a csípőig érő kis inggel. A fiúk már az iskolai évek elején felhúzták *kétszárú nadrág*jukat, a lányok pedig szoknyában és egyszerű blúzban jártak. Az öltözködés szempontjából is jelentős állomásnak számított a 12 éves korban történt *cendurázás* (konfirmálás), amely a serdülőkorba érkezést jelentette a húsvéti úrvacsorában való részesüléssel együtt. A fiú ekkor kapott zsinóros vagy *fecskefarkos* kalapot, ami mellé később mályvát vagy rozmaringot tűzhetett. Ez alkalomra kapta a leány is első, „igazán új és tiszta fehér" ruháját. Noha már előbb is *lyánkásan* öltöztek, ezután még inkább így viselték magukon kötelező érvénnyel.

A férfiak hétköznap vászon inget hordtak és vastag, *négynyüstön szőtt* vászonból szabott nadrágot. Az 1910-es évek végéig a régi viselethez tartozott a *lajbi* is. Nők szőtték és állították össze maguk részére is az inget, de az első világháború után a blúz- és ruhaanyagot inkább Sátoraljaújhelyben szerezték be.[7] Férfiaknak lábbeliként a bokáig érő fatalpú bakancs, csizmaszárból elbontott bocskor, meg szandálféle volt. Dologidőben a nők is főleg csak bocskort húztak a harisnya vagy zokni nélküli csupasz lábukra. Az idősebbek inkább a korábbról megmaradt, többszörösen foltozott ruhadarabjaikat viselték.

b. Mind a hétköznapi, mind pedig a később említendő hétvégi, ünnepi játszó- és szórakozási alkalmak fő résztvevői és egyúttal mozgatói a *fiatalság* korcsoportok szerint megoszlott társaságai voltak. A mindennapok kora esti, de gyakorta éjszakába nyúló közös, vagy elkülönült csoport élete Pusztafaluban is jól megfigyelhető volt. A konfirmálást már egyértelműen a felnőttkor irányába tett első, a falu által is tudomásul vett kezdeti lépésnek tekinthetjük. Másik ilyen lényeges fordulópont szerepét játszotta korábban mindkét nembéli fiatalság tagjainak életében, további pozíciójuk számára a *legény-*, illetve a *leányszentö*lés. „A legénynek szentölés a bálban történt, amikor az idősebbek fölemelték a közéjük kérezkedettet. A legény ott helyben *keresztapát* és *keresztanyát* választott. Ezeknek ő fizetett 1–1 liter bort. Olyan is megesett, hogy keresztanyának az akkori szeretőjét kérte meg!". „Sok esetben a bálban tartották meg a szentölést. Ketten megfogták a legényt, bevittek egy hordót és ahhoz verték a seggit. Ezután a megszentölt fizetett fél-félliter pálinkát a *csapat*nak. Tetszése szerint keresztanyát meg keresztapát választott." „A legényszentelésre a társaságban nálunk 18 éves korunkban került a sor. *Suhancnak* Husvétkor avattak a kocsmában. Utána bármikor járhatott oda. A szenteléskor a legény keresztapát választott magának, aki egyidős barát,

7. A hagyományos viselet és változásainak részletes ismertetését adja GÖNYEY Sándor 1939. 119–141.

rokon vagy hasonló helyzetü volt." Nem véletlen, hogy a legény mely alkalommal és mikor esik át a legényszentelésen. A felavatottnak ezután már jogában áll, sőt kötelezettsége is pl. a bálokon való részvétel, és a kocsmában is ennek megfelelően elismert tartózkodási hely, idő, valamint *viselkedési mód* vonatkozik rá. *„Legénykedni* a fölszentölt 16–17 év körüli fiuk jártak. A tőlük fiatalabbakat elzavarták maguk közül. Menj szopni!, mondták nékik. Az első háboru után három *legénycsapat* volt. Idősebbek, középkoru legények és a legfiatalabbak, a suhancok." „A falu legényei *Alvég* és *Felvég* szerint csoportosultak. Néha-néha *összekocódtak* a faluközben, hogy melyikük hova, milyen lányokhoz járhasson vagy nézzen feléjük. A legénycsapat vezetője egy idősebb legény volt, akit *kolompos*nak hívtak. A legények két-három év különbséggel egy-egy csapatba tartoztak." Középkorú adatközlőim elmondták, hogy az 1930–40-es években a legények csoportjai már a család vagyoni helyzete szerint is megoszlottak, illetve fokozatosan szétszóródtak.

A legények hétköznapi szórakozásában is fontos szerepe volt a kocsmának. Sokszor úgy, hogy ott várták össze egymást, aztán innen mentek a lányok esti játszóhelyeinek (faluköz, templomtérség) környékére, miközben fel-alá jártak az utcán és énekeltek ők is. Udvarló- és *legényjáró nap* s más alkalom nem lévén viszont kilenc-tíz óráig is helyben maradtak. A 14–15 éves, fiatalabb legények legtovább nyolc-kilenc óráig lehettek az ivóhelyiségben. Őket és a hangoskodó középkorúakat a legidősebbek *gubájuk ujjával ütve* kergették ki a kocsmából. Fiatalabbak (a suhancok) sosem ülhettek a *feljebbvalók*hoz, s csak a felszentelt legényeknek volt szabad dalolni, nótázni. Helyük is jellemzően meghatározott: az ifjak egy sarokba gyűltek össze, míg az idősebbek, a fiatal házasok és az öregek az asztalnál ültek vagy álltak. A kocsmahelyiségben két, párhuzamosan levő asztal melletti lócákon ülve töltötték az időt, ittak és beszélgettek az egykorú rokon és szomszéd férfiak. A kocsmai ülés szabályozott rendjére utal az is, hogy az asztalok jobb oldali végében az idősek, bal felőli részén pedig a fiatalok ültek. Így még apa és fia sem foglaltak helyet együtt, egymás közvetlen közelében. Ki-ki a maga társasága szerint . . .

A *lányszentelés*re a pusztafalusiak körében mindig *aratás alkalmával*, a távolabbi *kepemunkák* kényszerpihenői vagy valamelyik ott töltött hétvége alkalmával került sor. Módja tulajdonképpen a legényszentelés párhuzama volt. A legelőször *félkezes*nek szegődött lányt felemelték az asszonyok, ezután ő is keresztanyát és keresztapát választott. Általában a választottak fizettek italt a többieknek, de szokásból és illendőségből a felszentelt is jócskán hozzájárult ehhez. A képére először induló lányt ezért minden esetben ellátták szülei pénzzel is.

Ahogy a fiúk, illetve a legények, ugyanúgy a lányok esetében is 2–3 csoport különült el egymástól korábban, bár korántsem oly merevséggel, mint ahogy azoknál láttuk. A lánypacsapatok, akikre még nagyobb korban is jellemző a játékokhoz való vonzódás, *osztály, banda, karika* néven voltak emlegetve. Egy-egy csapat a körülbelül egyidős, egy iskolai osztályba járt, és utcaközösség szempontjából is azonos lányok 6–8 fős társaságából állott. Szabad téli estéiket egymás sorra-látogatásával töltötték, ekkor daloltak, táncoltak egymás között, néha átszólítottak egy-egy harmonikázni tudó férfit is. Jobb időben, a hétköznapok estéin összegyűltek egy kapuban, s beszélgettek, tréfálkoztak

és daloltak karikába fogózva. Tavasszal vagy nyári est idején a *faluközben* jöttek egybe; kedvelt játszóhely volt a templomkert és környéke. Fiatal és idősebb lányok rongyból vagy gumiból készült labdával játszottak.

A mindkét nembéli fiatalság egymás iránti érdeklődése elsősorban a serdülőkor idején erősödik fel. Az együttlét lehetőségeit keresik leplezve vagy bevallatlanul a hétköznapok során is. E formálódó egyéni- és csoportkapcsolatok esetében a lányok közösségeinek hivalkodást is kifejező, nyíltszíni játékai igencsak vonzzák a fiúkat. „Legényke korunkban, ugy 14–15 évesen már erősen figyeltük a lányokat, válogattunk közöttük, de tudtuk, hogy azok is lesnek ránk. Ahogy a régi öregek mondták: egymásra vetettük a szemünket. Persze, hogy kilestük az alkalmat a beszélgetésre meg a találkozásra. Meglestük, hogy ezen vagy azon az estén hol lesznek a hozzánk valók. Ugyhogy előbb a kocsmában mulatozgattunk, aztán mentünk csak a kapu elé vagy be az udvarra, onnan a házba." Ez a kísérgetés, leselkedés nyilvánult meg a legények egy-egy néha durvának is tűnő, merész tréfájában. „A legények téli este vagy éjszaka idejében huncutságból egy széles és lapos kővel körbedörzsölték a ház falát, amitől erős bugó vagy surrogó hang keletkezett. A házban levők rémülten szaladtak ki, de addigra a legények már elszaladtak mind." „Ha kitudakolták valahogyan, hogy a lány a ház melyik részében alszik és hogy egyedül van-e, akkor egyesek belopóztak hozzá és álmában kitakarták. Azért olyan nagy bátorság nemigen kellett hozzá, mert sosem a szobában, hanem a külső ajtóhoz közeli helyen aludt."

A férfiak a hétköznapok során az esti idő egy részét a kocsmában töltötték el, többnyire nem is az ital kedvéért, hanem a hasonló korúakkal való kapcsolattartás igénye miatt. Beszélgetéseik során mind az egyéni problémák, mind pedig a közös érdekű, kifejezetten férfiak döntését igénylő dolgok is szóba kerültek. Akadt, hogy amikor téli késő délutánokon már különösebb tennivalót nem találtak, összejöttek a komák egyikük házánál. Bor vagy pálinka és könnyű harapnivaló kíséretében a kocsmaihoz hasonló, néha bizalmasabb témákat is szóba hoztak, elgondolkodtak fölöttük. Ünnepek környékén egyáltalában nem, vagy alig jártak ki nagyobb dologra (pl. erdőmunka), így akár éjfélig is együtt maradhattak.

TÁRSASMUNKÁK ÉS ÖSSZEJÖVETELEIK

A családi munkamegosztás során említettük azokat a főbb tevékenységeket, amelyek egy része jól elkülöníthető a nemek és életkorok szerint. A hétköznapi és többnyire a családi gazdaság stabilitásának érdekében mindenkor elvégzendő munkák mellett azonban voltak olyanok is, amelyeket *társas jellegű*eknek nevezhetünk. Itt és most azokra a munkavégzés meghatározta társulásokra gondolunk, amelyek Pusztafaluban is előfordultak, emellett körükben a játékra, szórakozásra is alkalmat adtak.

A kenyérgabona szükséglete már hosszú emberöltőkkel ezelőtt kialakította a hegyvidéki Pusztafalu gazdasági életében egy rendszeresen visszatérő sajátos munkatársulást, a *kepearatást*. Mindig később és kis területen érett be itt a többnyire rövid szárú búzafajta. A *kepésgazda* (első kaszás) vezetésével nyaranta Abaújvárra, Sárospatak és Szerencs környékére, Szobhomokra vagy Alsó- és Felsőregmecre, majd később a Hernád-

völgybe kb. 60–100 főnyi aratócsoport indult el. A munkát általában három hét alatt végezték el; vasárnap kivételével mindennap hajnaltól késő estig tartott a dolog. A hét utolján és a kényszerpihenők alkalmával az asszonyok megfőztek, mindenki pihent és evett-ivott. A férfiak birkóztak, virtuskodtak egymással, gyakran az egész hétre való italkészletüket is felélték. Jelesebb alkalom ottlétük alkalmával csupán a már említett lányszentelés ünnepe volt.[8] *Aratási bál*t vagy a kepésmunka végén helyben, vagy inkább a hazatérést követő vasárnap otthon tartották meg. Fogadott zenészek muzsikája és étellel-itallal is ellátott *mulatság* követte a *pap búzájá*nak levágására hívott vagy fogadott fiatalok aratómunkáját. Ez a bál vasárnap délutántól a paplak előtti udvaron, néha a *gyöpö*n vagy a kocsma előtt zajlott hajnalig.

Társaságban folyt, de minden résztvevő a saját céljára végzett közös, esetenként tömeges tevékenysége volt a gomba, a vadkörte, a csipkebogyó és a tölgy makkjának *gyűjtögetése,* melyre gyermekek, fiúk-lányok és asszonyok egyaránt vállalkoztak. Az állandó hajolgatás miatt fáradalmas munka közben egy-egy tisztáson nyújtóztatták magukat a felnőttek, míg a fiatalok inkább játszadoztak, s ha legények, férfiak is jelen voltak, akkor szalonnát sütöttek, melegedtek a tűznél. Az őszi időszakban megszaporodó társasmunkák termést feldolgozó alkalmai között említjük meg a *kukoricafosztó*t. Erre egy-egy család esténként segítségül hívott rokont vagy szomszédot. Mivel a töréssel szemben ez a munka – bár monoton – könnyebben végezhető volt, így a fiatalság sokszor önként ajánlkozott lebonyolítására. Gyakran naponta is helyet változtatva segédkeztek s közben dallal, meséléssel, tréfákkal, vidám és ijesztő történetekkel vonták el a figyelmet az egyhangú tevékenységről. A háziak csemegének gyenge kukoricát főztek és azt kínálták, miközben a fiúk nevettetésül bajuszt csináltak, bekormolták a lányokat vagy a piros csövet találó számára addig követelték a csókot, amíg a választott nagy húzódozva meg nem adta. Régebben a legtöbb házhoz gyümölcsös is tartozott, amelybe elsősorban szilvafákat telepítettek. Termésének feldolgozásával kapcsolatosan legfontosabb a *lekvárfőzés* volt. A kertekben vagy az udvaron egyaránt folyamatosan tüzeltek az üst alá egyik reggeltől a másikig. Az állandó kavaráshoz ilyenkor segítség gyanánt fiúk-lányok szintén összejöttek és dalolva, játszadozva, a mesékre összehúzódva virrasztották át tűz mellett az éjszakát.[9] Tollfosztásra vagy ahogy Pusztafaluban is mondják *tolut fosztani* elsősorban rokonokhoz jártak a lányok és az asszonyok. A társasmunkának ezt az elkülönültségét elsősorban a nők által gondozott szárnyas jószágok alapos ismerete, illetve a nyert toll felhasználásában is megfigyelhető kizárólagos szerep magyarázza. A férfiakat nem is engedték a házba, mondván, hogy azok *elfújják a tolut.* De az óvatlanabb lányokat vagy az elbóbiskoló idősebb asszonyokat gyakran megtréfálták ezzel ők maguk is . . .

A társaságban végzett, de elsősorban a saját célra történő munkavégzés és az ennek során játszó, szórakozó-szórakoztató alkalmat is jelentő *fonó* tevékenység a pusztafalusi

8. SZENDREY Ákos 1939. és BALASSA Iván 1964. is utalnak a kepés munkán résztvevők között az ún. *kürtbíró* (tréfacsináló) személyére. Gyűjtéseink során e funkcióra mi már semmiféle adatot nem találtunk.

9. E társasmunkákra és összejöveteleikre hoz példát a közeli településről (Fülkeháza) PETERCSÁK Tivadar 1972. 108–113. – Uo. 1971. 298–304.

szokás- és hagyományrendszerben is kiemelkedő jelentőségű.[10] A szösz *ágyazása* már szeptemberben elkezdődött s a Pusztafaluban szokásos gyakorlat szerint a kemencében vagy a sutban megszáradt kender egyenesen a *tiló alá* került. A munka menetét anyjától leste el már 8–10 évesen a lányka. Ennyi idős korban *guzsalyra* ülhetett; ekkor készítette el az apa a gyakorló, kisguzsalyt. Iskolás korukban már *maguk módján* fontak, anyjukkal járva az asszonyok közé. Többnyire az iskola bevégzését követő ősszel az egyidős lányokkal együtt kezdték az önálló fonást. A *fonót* rendszeresen *bérelték* régebben egy özvegyasszonytól petróleumért, babért, tojásért, ami tellett. Minden fonó *lánycsapathoz* esténként megfelelő korú *fiú-* vagy *legénycsapat társult.* A falu életének utolsó ötven esztendejében 2–3 vagy 3–4 csapat fonóháza működött.[11] A fonóházi estére 2–3 guzsaly fonni való szöszt vittek, amit később orsóztak. Az esti fonás *sorba járó* rendszere kb. a 30-as években alakult ki, főleg a csendőrség zaklatásai miatt. Ha a legények késlekedtek vagy nem tudták a fonó helyét, a lányok közül némelyek kisétáltak a kapuhoz és *énekszóval jelezték*, merre jöjjenek. A fonó lányokhoz *suhancok* is járhattak, de ha idősebb legények már ott tartózkodtak, akkor ezek *elszorították őket* onnan nagy derültségre. A bérelt fonóházban a lányok körbeülték a falat, míg az asztalnál *kártyáztak* a legények. A századforduló tájékán általában az ülős *kecske guzsaly* volt használatos, míg a *kerekes guzsaly* csak a 40-es évektől jött divatba. Igaz, borsos ára miatt ezután is kevesen, csupán a módosabb lányok használták. A 30-as években egyre gyakrabban volt rá példa, hogy a pusztafalusi fonóba *másfelől való* legények is átjártak, és viszont. A fonóház ülés- és helyrendje reájuk is vonatkozott. A sarkosan elrendezett *karosládákon* úgy ültek, hogy a lányok mindig *közre vettek egy fiút.* Az asztalon aszalt gyümölcs, *susinka* volt tálban és abból szemezgettek. A fonás legtovább tíz óráig tartott, de így sem folyamatosan. Ezután a fonó lánycsapata az odatelepedett fiúkkal *közös játék*ba kezdett. Előbb daloltak, énekelgettek, volt hogy harmonikáját is elhozta egy legény.

Legkedveltebb társasjátékok voltak:[12] *1. Itt a lakat, itt a kulcs, itt az aranygyürü* . . . Egy kiválasztott vagy önként jelentkező körbejár egy rövid botocskával a kezében,[13] egy másik pedig huny. A körbejáró, miközben végigvesz mindenkit, az idézett szöveget mondja s valamelyik résre nyitott tenyérbe ejti a fadarabot. A kereső, ha kitalálja, kinél van az „aranygyűrű", leülhet és a felfedezett folytatja a hunyást. Többször is megesett, hogy a *kerülő* egymás utáni alkalmakkor magánál tartotta a „kulcsot", s ezért a hunyó szerepével sújtották őt is. *2. Fütyögök* . . . – mondja egyvalaki. Megkérdik tőle: – Kiért? – A kérdezett válaszol, ill. mond egy nevet, többnyire a neki kedvesebbét. A játék sorba járó, mivel az előbb megnevezett csak újabbat választhat s ez egyre több

10. Hegyközi vonatkozásait a munkafolyamat és a társas együttlét területeire is részletezi LAJOS Árpád 1974.
11. 1925–1930. között négy ifjúsági vagy lányfonó volt: 1. a még tanulgató *kislányoké* (10–12 év) 2. a nyolc-tíz főből álló *serdülő lányoké* 3. a 16–18 évesek *tipikus lányfonója* 4. az *öreg fonó, amely a 19–21 éves korosztályból hét-nyolc főt jelentett (saját gyűjtés).*
12. LAJOS Árpád 1974. 144–146. – Vö. még GYÖRGY Károly–KISS Irén–FARKAS Gyula 1966. 390–392.
13. *Paticska* néven a Zempléni-hegyvidék középső részének falvaiban (Regéc Ó- és Újhuta, Pony) szintén ismert játék helyi megfelelője (saját gyűjtés).

tréfálkozásra adott alkalmat. *3. Szomszédkázás.* Egy legény párjául választ egy leányt és a többiektől külön ülnek le. Egy *bíró* körbejár és „tetszik? " kérdéssel előbb a legényeket, majd a lányokat szólítja fel választásra. Ha a választottnak nem tetszik a választó, akkor a bíró a húzódozónak egy-két tenyeres csapással ad büntetést.[14] *4. Ki ült a szamáron?* Ez is vegyes játék. Egyvalaki előrehajolva leül, fejébe sapkát vagy kalapot húznak, esetleg a szemét bekötik. Másvalaki a hátára ül, de ismétlés gyanánt többen is követhetik. Ezután megkérdik: – „Ki ült a szamáron? " – Ha sikerül eltalálni, akkor a megnevezett ül le.

A fiúk és a lányok együtt is kártyáztak *disznóra* (ászra) vagy tréfás *találós kérdésekkel* mulattatták egymást. Újabb keletű vonás a pusztafalusi fonók sorbajáró jellegében az, hogy a 40-es, 50-es években, mikor a lányok befejezték a maguk fonnivalóját, azaz *körbefontak már*, azután eljártak egy-egy ismerős vagy rokon legény családjához is fonni, ahol minden különösebb ellenszolgáltatás nélkül segítették az anya munkáját.

Régen e folyamatos tevékenység monotóniáját nemcsak a fonónapok éjszakába hajló közös játékai oldották fel, hanem egyes időszakok munkatilalmai is, amelyek a helyi szokásokkal szoros kapcsolatban álltak. A kenderszöszből először karácsonyra a vastagabbat, farsang végéig pedig a vékonyat fonták meg. *Andráskor* (nov. 30.) nem fontak, hanem a lányok a sötét beállta után összegyűltek és megbeszélték, hogy ki melyik házhoz indul. Búzát vagy kukoricát szórtak az ablakokra s várták, hogy mit kiáltanak a bentiek. Ha azt, hogy „majd elmész!", úgy ezt a közeli férjhezmenetelnek vették, ha azt, hogy „itt maradsz!", ezzel a pártában maradás ijesztette őket.[15] Később újra összetalálkozva ki-ki beszámolt a maga esetéről. Hazatérve még a disznóólat is *megbökdösték*, mert úgy tartották, hogy ahányat röffent a disznó, annyi év múlva mennek **férjhez.**[16] *Luca estjén* (dec. 13.) az állandó fonóházban, később pedig egy alkalomra kibérelt nagyobb lakásban gyűlt össze a fiatalság. Az előkészületekben főként a lányok jeleskedtek. Előző este gyalogszánkóval mentek ki az erdőre fát lopni, hogy legyen tűzrevaló a sütéshez-főzéshez. Ilyenkor hamuval szórták be a csizmájukat, hogy otthon meg ne tudják, merre jártak. Másnap, a főzés közben, amíg a fiúk távol voltak, a lányok mindegyike kilenc *derelyét* csinált, s azok közül három-négybe tettek *cédulát*. Amelyik tészta a leghamarabb jött fel a fövő víz tetejére, azt kikapták és az udvaron titokban olvasták el a papírra írott *férfinevet*. Mire az étel elkészült, akkorra a legények is beállítottak. Hozták a bort hangos jókedvvel. A vacsora elfogyasztása után a fonónapokon szokásos játékokkal töltötték az időt és sorra vették egymás kedvelt nótáit. Volt, aki eközben a konyhában *maskurának*, *Lucának* öltözött, és nyakába csengőt akasztva egy-egy *boszorkány* vagy *ördög* alakkal ijesztgették a fonó népét. Ezek a maskurások a szomszédos házakhoz is bezörgettek s az ablakon át a bentlevőket rémisztették. A fiatalok ezen az éjszakán hajnalig együtt maradtak, *átfonták Lucát*. A karácsonyig tartó fonás általában az ünnepi hét csütörtökén fejeződött be.

Körülbelül a századfordulón a fiatalokéhoz hasonlóan *közös fonót* tartottak fenn a *menyecskék és az idősebb asszonyok*. Ilyenkor férfi nemigen ült be közéjük. A 20-as

14. SZENDREY Ákos 1939. 157. e játék korábbi változatával.
15. A Zempléni-hegyvidékről származó adatokat rendszerezte UJVÁRY Zoltán 1975. 67.
16. UJVÁRY Zoltán 1975. 68.

években már a nők fonója is korosztályra bomlott és sorba járóvá vált. Ide, a menyecskéi, illetve az idősebb asszonyok csoportjához eljártak a férfiak is, akik a házigazdával együtt beszélgettek, „bundára", „tromfra" *durák*oztak vagy *filkó*ztak. Az idősebb asszonyok a fonás közben kerítettek sort gyermekeik jövőjének megbeszélésére, itt *kommendál*tak egymás leányának, fiának „megfelelő" jövendőbelit is.

Az egy-egy család részére mindenkor szükséges fonálmennyiség általában farsang végére készült el. E munka bevégzését ünnepelték s kötötték össze egyrészt a fonóbeli társas vigalmak, másrészt pedig a farsang időszakának elbúcsúztatásával. *Farsang vég*in, *utolsó farsang*kor még egy bált tartottak a fonóban. Ilyenkor az ital mellett a fát is a legények szerezték be, a lányok pedig húslevest és töltött káposztát főztek vacsorára. Mulatságuk – a maskurázást kivéve – hasonlóan zajlott a Luca-napi összejövetelhez.

PIHENŐNAPOK ÉS ÜNNEPI ALKALMAK

A paraszti közösségek tagjainak testi és szellemi felfrissülését szolgálta az egymást követő munkanapok közé iktatott hétvégi időszak. Emellett a közösségi szokás- és hagyományrend alapján évente megismétlődő különböző (családi, jeles napi, gazdasági jellegű) ünnepi alkalmak ugyancsak lehetőséget nyújtottak a pihenésre, erőgyűjtésre. Ezek, a szórakozásra szintúgy módot adó alkalmak Pusztafaluban is csaknem kizárólagosan társasági, mindannyiszor a község jelentős részét megmozgató események voltak. Fontos megjegyezni, hogy a maival ellentétben ezért is nem beszélhetünk a paraszti szórakozás öncélúságáról, hiszen a fentiek mellett alapvetően olyan fontos elemek, mint a hagyományőrzés-, gyakorlás- és átadás jellemzik.

A vasárnapi ebéd után harangozásig a fiatal lányok és fiúk külön, valamelyiküknél jöttek össze s onnan indultak csoportosan a templomba. Az istentisztelet után családjukkal együtt hazamentek, de nemsokára ismét találkoztak a falu közepén vagy egyikük-másikuk háza előtt.[17] A kocsmahelyiség és a körülötte levő tér főként e napon tűnt ki mozgalmasságával. „Bevett szokás szerint a férfiak és a nagylegények vasárnap délután 20–20 fillérért egy szivart és egy félliter pálinkát kaptak." Az ismétlődő pihenőnapok délutáni óráiban felváltva, egyszer egyiküknél, másszor másikuknál jöttek össze felesége-stől a komák, és beszélgettek előbb, majd énekeltek késő estig. Mivel ez a vendégeskedés körbe járt, senki sem vitt semmit, hiszen legközelebb úgyis más fogadta és viszonozta ezt. A vasárnap délutáni vagy esti táncos együttlét bizonyos szervezett formát mutató alkalmai a tavasztól őszig szabadban tartott zenés mulatságok, a *hétvégi* vagy *kisbál*ok voltak. A hétvégi és az ünnepi bálok fogalmának a helyi köztudatban manapság megfigyelt keveredése nemcsak abból adódik, hogy lényegi mozzanataik a gyakorlatban nagyon is hasonlóak, hanem magyarázata lehet, miszerint az utolsó, kb. 40–50 esztendő során jelentős népi ünnepeink egy-két napra szűkültek le. (Ehhez hasonló tendencia figyelhető meg a lakodalmi szokások korábbi és mai rendjét összehasonlítva.) A gyűjtő és megfigyelő

17. A szomszédos Füzér községben vasárnap délután és este a falu területén belül a Várhoz vezető út egyik oldalán, a *diófa alá* jártak játszani, táncolni és beszélgetni a fiatalok (saját gyűjtés).

munka során az is kitűnt, hogy Pusztafalu hagyományosan református vallású, társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt kevéssé differenciált lakossága majdnem minden esetben csak a legfontosabb vallási és más közösségi alkalmakra fordított gondot, szemben pl. a szomszédos Füzér uralkodóan katolikus érzületű népe „színesebb"-nek ható szellemi arculatával.[18]

Azonban bizonyos egyházi fogantatású közösségi alkalmak Pusztafaluban is szinte népünnepély jelleget öltöttek. Ilyennek számítottak a *templomújítás* és a református papi-egyházvezetői találkozók, *konferenciák* esetén a hasonló felekezetű és rokoni, baráti viszonyban levő családtagok vendégjárásai. Úgynevezett *konferencia* (bár tudtunkkal egyházszervezeti változások miatt hivatalos alapja korábban megszűnt) Pusztafaluban kb. 6–7 esztendeje volt utoljára; ezt viszont követte még azóta *Füzérkajatán* és *Nyiri*ben is újabb alkalom. Tisztes külsőségek és az egész falut megmozgató ünnep formájában zajlott annak idején az *új pap fogadása* is. Fiatal legények díszesen öltözve kilovagoltak a szekéren érkező pap elé, s ott köszöntőt mondva a templomig kíséretet adtak neki. *Beiktatás*akor étellel-itallal bővelkedő zenés *nagyvacsorá*t tartottak.

Hétvége és ünnepek kapcsolatáról az előzőekben volt ugyan szó, de a közös összejöveteleken szórakozást biztosító bálok és a bálozás rendszerét most részletezzük. A tavaszi és nyári, szabadban megtartott *táncok*at úgy jellemezhetjük, hogy többnyire „spontán", gyors és ötletszerű kezdeményezések eredményeként jöttek létre. A zenészeknek italra való pénzt szívesen adtak össze a bekapcsolódók, s kitüntetett helyzetű napról lévén szó, több-kevesebb ételt is tudtak biztosítani. Ezek a *kisbálok* viszont sosem törekedtek az egész közönség szórakozását szolgálni.

A jeles napok nagyszabású és széles körű megünneplése viszont a mindig előre szervezett bál keretei között történt. *Ünnepi bál*okat tartottak húsvét és pünkösd harmadik napján, karácsony másnapján, valamint újév fordulójakor. A fiatalabbak által előkészített *rukkolási* vagy *vonulási bál* is gyakran vált hasonlóképpen széles körűvé. A bál helyisége lehetett a kocsma vagy egy bérelt ház, később az iskola egyik terme. A helyiség lekötése és a zenészek *megfogadása* egy-egy bál döntő mozzanata volt. Amikor Pusztafalunak nem volt állandó zenésztársasága, Kolbásáról (ma Csehszlovákia), Füzérről vagy Abaújvárról hívtak muzsikusokat. Annak ellenére, hogy előleget adtak számukra, zálogul egyikük hangszerét a leszerződés alkalmával elhozták. A szerződés harmadik alapvető követelménye volt az *engedély* megszerzése, amit e században a csendőrség adott ki. A régi időkben két *bálgazda* irányításával folytak az előkészületek. Ételről (alapanyag és elkészítése) s az ital megrendeléséről, valamint a helyszíni rend betartásáról is gondoskodniuk kellett. Ők figyelték, hogy kik és hányan mulatnak; eszerint vetették ki a belépő árát. Amelyik lányos ház a sütést-főzést vállalta, annak tagjai semmit sem fizettek. Az 1930-as évek végén, ha egy legény vagy egy leány külön ment a bálba, akkor egy pengő ötvenet, illetve egy pengőt fizetett. A táncban részt vevő házaspárok is fizettek, de az előzőeknél kevesebbet. Gyakran jelen voltak a fal melletti lócákra vagy székekre felkapaszkodott, bámészkodó idősebb asszonyok is. A gyerekek, mivel tanítójuk szigorúan tiltotta őket, titokban *lesni* jártak. Az étel húsleves, töltött káposzta és lángosféle

18. Bizonyos vallás- és néplélektani vonásokkal ILLYÉS Endre 1931.

volt. A télidőben rendezett bálok kora délutántól másnap reggelig is eltartottak. A zene többnyire a *csárdás* és a *magyar kettős* volt. Másféle táncokat, így a *keringőt*, a *polkát* és a *vansztepp*et az első világháborút követően, majd a 30-as években ott járt táncmesterek tanították. Az idősek úgy vélekednek, hogy a gyermekeknek a báltól való eltiltása okozta, hogy „alig tudnak mozogni, nem ismerik az igazi táncokat". A szomszédos falvak fiataljai át-átjártak egymás báljaiba. Pusztafaluban gyakoriak voltak a Füzérről, Kajatáról, Nyiriből és Füzérkomlósról jött legények. A füzériek karácsony másnapján, húsvétkor, pünkösdkor és az augusztus 20-i búcsúnapon tartott báljaiban részt vettek a Pusztafaluból valók is.

Az új esztendő megünneplésének sajátos módját jelentette az úgynevezett *batyus bál*. Még a századfordulón is elsősorban az új év első napjának reggelétől fogadták a bált, 10–20 pengőért bérelve ki egy házat. E bál jellegzetessége az volt, főként házaspárok vettek részt benne és a szervezést a fiatalabb nős férfiak vállalták. Később e mulatságok helye az iskolába és az újabban épült kultúrházba tevődött át. Ezzel együtt az időpont is megváltozott. Szilveszter estjén egy-egy baráti családnál jöttek össze külön a fiatalok és a szülők is, majd onnan indultak ünnepelni. Díszített helyiség és asztalok várták a vendégeket, akik előbb elfogyasztották a maguknak hozott vagy közösködve elkészített ételt, s ezután kezdődött a zenés-táncos bállal várt és együtt köszöntött új év.

A VÁLTOZÁS ÁLTALÁNOS OKAI ÉS NÉHÁNY KÖVETKEZMÉNYE

Pusztafalu gazdálkodásában, annak egyes fázisai során a 20-as és a 30-as években egyre több gép és gépesített munkaeszköz terjedt el. Bekerülésük a mindennapi életbe semmi különösebb ellenérzést nem váltott ki még az idősebb generáció körében sem. Hozzátehetjük, hogy gyakran s nem minden ok nélkül büszkélkedhetnek ma is az itt élők. Valóban, számtalan forrását keresték és találták meg a korábban igen szűkös anyagi viszonyaik jobbítására. Az 1940-es évek végétől a 60-as évekig bekövetkezett alapvető társadalmi és gazdasági változások szintén nem érték váratlanul a község lakóit. Már a harmincas évek közepén érdeklődés tárgyává lett *rádió*t is egyre többen szerezték be, s mivel *hírlap*ot csak néhányan járattak, a pap tulajdonában levő fülhallgatós, majd a gazdák körében egyre inkább szaporodó detektoros és hangszóróval ellátott *beszélő masina* hallgatására, valamint a műsorok megbeszélésére gyűltek össze. Az információszerzés és a szórakozás ezen új fajta, de szintén egységes csatornájának szemlélet- és világkép-alakító eredményeit e közös összejövetelek szolgáltatták.

A hagyományos kultúra szálainak lazulását az iskolai oktatás sokoldalú, és a 30-as években ideológiailag is megerősödött szerepe jellemzően befolyásolta. A fiatalok már nem egyszerűen a közösség mindennapos viszonyaiba kapcsolódó szereplők, hanem a falu szemében is tényleges színpadra kerülnek, mint a divatos „népi színművek" előadóiként. A Paulini-féle *Gyöngyösbokréta-mozgalom* Pusztafalut is eléri. Sajátos táncdialektusából színes látvány és szerkesztett népi báj lett.

Döntő változásokat hozott Pusztafalu népének életében az 50-es évek során a környék iparosításának tervezése és az új munkahelyek, a község bekapcsolódása a közúti

és villamoshálózatba, és az első, még háborút látott nemzedék *elvállalkozás*a az addig ismert helységeken túlra. Az ipari munka stabil, teljesítmény alapú lehetőségének kézzel fogható, elsősorban anyagi-tárgyi bizonyítékai (új ház, motorkerékpár, háztartási gépek, televízió, gépkocsi) a mai harmainc év körüli fiatalság törekvéseinek elsődleges, és tegyük hozzá, természetes célja, igénye lett.

A közösségi kultúra és a szórakozás-rendszer hagyományosnak mondható tevékenységekhez kötött formáit, alkalmait vizsgáltuk dolgozatunkban, s a lehetőségek szerint figyelembe vettük a gyakorlás körülményei által való meghatározottságukat. Mikor az e téren is szembetűnő változásokat szemügyre vesszük, azért is kellett hangsúlyoznunk épp a tevékenység szerkezetében történt lassú változást, majd a robbanásszerű átalakulást. Például az iskoláskor végeztével az önálló munkavégzésre jogosító, elsajátított tudásanyag értékelése Pusztafaluban új tartalommal töltötte ki a serdülők közösségi elismerésének régebbi kereteit. Az ipari szakiskolát vagy csupán az általános iskolát befejező fiatalt a családja anyagi és erkölcsi elsimeréssel halmozza el. Akár a századforduló szűkös lakodalmait, 20–30 rokon és ismerős részvételével ünneplik a fiatalt. Jókora kóstolót küldenek az osztályfőnöknek, a többi tanárnak és a kedves iskolatársaknak egyaránt. A bálok megrendezése és lebonyolítása egyre inkább esetlegessé válik még a nagyobb ünnepek környékén is. Ha van rá esély, hogy tíz-húsz diákoskodó vagy dolgozó fiatal hazatér, akkor megszervezik a már modern tartalmakat hordozó és eszközeiben is újabb bálokat. Fonókról hivatalosan 1960-tól, a helyi termelőszövetkezet megalakulásától, de valójában már a negyvenes évek végétől nem beszélhetünk.[19] A kocsma is elvesztette szabályozott kommunikációs, valamint a szórakozásra is alkalmat adó szerepét, és ma már csupán az ivást szolgáló rideg helyiséggé vált. Még a faluhoz kötött, helyben dolgozó fiatalok érdeklődése is kifelé irányuló. Vizsgált községünkben az 1970-es évek végén (a lakosság számához viszonyítottan) meglepően sok gépkocsi van. Tulajdonképpen már az 1960-as évek táján sem jelentett problémát, hogy hét végén merre induljanak és hol szórakozzanak a fiatalok. Motorbiciklis csoportjaik szombat–vasárnap bejárták nemcsak a Hegyköz, hanem a Zemplén nagyobb vidékeit is. A faluban mozi nincs, nem is volt. Ha hiányát érzi valaki, buszra szállhat és átutazhat Hollóházára vagy Pálházára, de még Sátoraljaújhelybe is. A közös rádióhallgatások s kezdetben a rokonok, szomszédok népes gyülekezetével jellemezhető közös televíziónézés (a kultúrházban, a tsz-irodán vagy egy-egy családnál) is természetszerűen szűnt meg.

Ahogy a megváltozott körülményekre utaló és azokat kifejező eszközök lerövidítik az idő- és térbeli távolságokat, ugyanolyan arányban lazulnak fel és szakadoznak szét e közösség hagyományos emberi kapcsolatainak egymást érintő szálai.

19. Vö. SZABÓ László 1967. 219–237.

SPIELEN UND UNTERHALTUNG IN PUSZTAFALU

(Auszug)

Die Siedlung Pusztafalu liegt in Nordost-Ungarn, sie gehört zu der Region Hegyköz. Die Einwohner leben und arbeiten hier bis heute unter schwierigen Umständen. Die Ackerfelder sind wenig und minderwertig, das Auskommen der Bevölkerung sicherte nur die Viehhaltung. Die Bevölkerung hat sich das Brotgetreide bis zu den 1960-er Jahren mit Saisonarbeit 5uf dem Tieflande verdient. Winters sicherten die Waldarbeiten der Einwohnerschaft das Auskommen. Die reformierte Religion und das Brauchtum der Siedlung bildet „eine Insel" unter den benachbarten Dörfern.

In der Studie werden die Volkspiele und die traditionellen Unterhaltungsformen des Dorfes im XX. Jahrhundert vorgestellt. Die Gelegenheiten und Möglichkeiten zum kollektiven Spielen und zur geselligen Unterhaltung waren im Leben der Dorfgemeinschaft nicht nur die Feiertage, sondern auch die alltägliche Freizeit zwischen oder nach den einzelnen Arbeiten.

Das Individuum als Mitglied einer Familie hat jederzeit auch die traditionelle Spielkultur erlernt. Damit hat man die Verhaltungsregel dem Lebensalter und der gesellschaftlichen Lage entsprechend angenommen und innegehalten. Von dem Gesichtspunkt des Spielens und der Unterhaltung her betrachtet sind die Mädchen und die Burschen in den Lebensjahren vor der Hochzeit die aktivste Alterklasse. Das Ziel ihrer alltäglichen und feiertäglichen Gesellschaftlichkeit ist die vollkommene gemeinschaftliche Integration.

Die Mehrheit der Spielen- und Unterhaltungsgelegenheiten war früher mit den kollektiven Arbeiten verbunden. Nach der Ernte, bei Obstmuskochung, bei Federschleissen und bei Spinnen hatte man Möglichkeit zu spielen. Die bedeutendste Gelegenheit in der Reihe der kollektiven Arbeiten ist das Spinnen. Seine traditionelle Bedeutung hat in Pusztafalu erst am Ende der 1950-er Jahren aufgehört.

Die Ruhetage am Wochenende und die Feiertage der Familie und der Religion dienten auch zur Unterhaltung. Die Weihnachten, der Fasching, die Osten, das Pfingsten wurden auch mit einer Tanzunterhaltung gefeiert. Der Ball wurde – vom Wetter abhängig in der Freie oder in der Kneipe, später in der Schule veranstaltet. Die Stätte des sog. „Kleinballs" war vom Frühjahr bis Herbst am Dorfrande.

Die Veränderungen und der Zerfall des traditionellen Spielen- und Unterhaltungssystems wurden von der Anwendung der verschiedenen landwirtschaftlichen Maschinen und Konstruktionen, weiterhin von der Verbreitung der Massenkommunikationsinstrumente erregt. Das Radio und später das Fernsehen haben die Dorfbewohner eine Zeit lang noch zusammengehalten, sie haben das Program gemeinsam gehört und gesehen. Seit den 1960-er Jahren aber arbeitet man in grösseren Massen ausser Dorf, die Kinder lernen in fernliegenden Schulen, und die bedeutende Abwanderung vom Dorf beeinflussen den Zerfall der traditionellen Volkskultur. Die grosse Welt kam den Menschen näher, die Menschen aber haben sich von einander entfernt.

József Kriston Vizi

A KÖTETBEN SZEREPLŐ TANULMÁNYOK ÖSSZESÍTETT IRODALMA

Rövidítések:
AE. = Acta Ethnographica
AtSz. = Agrártörténeti Szemle
AZn. = KOVÁTS Dániel (szerk.): Abaúj és Zemplén népéletéből. Sátoraljaújhely 1971.
BLF. = Borsodi Levéltári Füzetek
Bmnh. = BODGÁL Ferenc (szerk.): Borsod megye népi hagyományai. Miskolc 1966.
BSz. = Borsodi Szemle
BTÉ. = Borsodi Történelmi Évkönyv
DENIA = Debreceni Egyetem Néprajzi Intézetének Adattára
DMÉ. = A debreceni Déri Múzeum Évkönyve
EA. = Ethnológiai Adattár
EMÉ. = Egri Múzeum Évkönyve
Ethn. = Ethnographia
FE. = Föld és Ember
FÉ. = DOBROSSY István (szerk.): Foglalkozások és életmódok. Miskolc 1976.
FFC. = Folklore Fellows Communications
Földr.Közl. = Földrajzi Közlemények
Hiv.Stat.Közl. = Hivatalos Statisztikai Közlemények
HOMÉvk. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve
HOMKözl. = A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei
Kné. = NAGY Géza (szerk.): Karcsai népélet. Karcsa 1971.
MésH. = Műveltség és Hagyomány
MMMK. = Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei
MNy. = Magyar Nyelv
MNyr. = Magyar Nyelvőr
MoA. = Monda Archívum
MTA.I.Oszt.Közl. = A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei
NÉ. = Néprajzi Értesítő
Népr.Közl. = Néprajzi Közlemények
NHB. = Népi hagyományok Borsodban
Nk–Nt. = Népi kultúra – népi társadalom
SlovNár. = Slovensky Národopis
SzfB. = Szülőföldünk Borsod
VÚ. = Vasárnapi Újság

AARNE, Antti–THOMPSON, Stith
1961 The Types of the Folktale. Helsinki

ACSÁDI Ignác
1906 A magyar jobbágyság története. Budapest.

ÁDÁM István–SVÁB Antal–SZABÓ Gyula–SZABÓ Sándor
1970 Hernád menti táj, Hernád menti emberek. Encs

BAJUSZ Katalin–KUDERNA Klára
1971 Mondák, történetek. Kné. 165–169.

BAKÁCS István
1930 Trautsohn herceg regéci uradalmának terméseredményei a XVIII. században. Budapest.

BAKOS József
1947 Bodrogköz, Hegyalja és Hegyköz táj- és néprajzi irodalma I. Sárospatak
1948 Zempléni tájak és emberek a néphagyományok és régi írások tükrében. Zempléni Kossuth Kalendárium 1948. évre 35–48.

1951 Adalékok a sárospataki malomkőbányászok XVIII. századi munkájához és viseletéhez. Ethn. LXII. 171–172.
1957 Tokaj-Hegyalja és bortermelése néprajzi-, hely-, gazdaság- és művelődéstörténeti irodalma. Sárospatak
1959 A Tokaj-Hegyaljai régi szőlőművelés szókincse. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. 5–54.

BAKÓ Ferenc
1952 Az erdőhorváti perecsütő asszonyok. Ethn. LXIII. 416–437.
1966 A májfa és a májusi kosár Heves megyében. EMÉ. IV. 257–303.
1967 A faépítkezés emlékei Heves megyében. EMÉ. V. 161–240.
1968 Mészégető kunyhók a Bükk hegységben. NÉ. L. 67–91.
1970 Népi építkezés Eger környékén a XVIII. század derekán. EMÉ. VII. 257–315.
1975 A paraszтház alaprajzi fejlődése Észak-Magyarországon. EMÉ. XIII. 175–220.
1978 Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. Budapest

BALASSA Iván
1957 A vad méh befogása Abaújban. Népr. Közl. II. 148.
1958 Cselédházak az abaúji Hegyközben. Népr. Közl. III. 320–321.
1959 Német falvak Tokaj-Hegyalján. BSz. III. 4. sz. 42–46.
1960/a A magyar kukorica. Budapest
1960/b Néprajzi feladatok a Hernád és a Tisza között. Sárospatak
1963 Karcsai mondák. Budapest
1964 Földművelés a Hegyközben. Budapest
1973/a A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez. HOMÉvk. XII. 285–320.
1973/b A szőlőművelés és borkezelés változása a XVI–XVII. században Tokaj-Hegyalján. AtSz. XV. 1–12.
1973/c Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI–XIX. században. Ethn. XXXIV. 53–79.
1973/d Szárazmalmok a Hegyalján és a Bodrogközben a 18–19. században. HOM Közl. 12. 87–92.
1974/a Deutsche Siedlungen in Tokaj-Hegyalja. Neue Zeitung XVIII. 34–35.
1974/b Faktorok (közvetítők) Tokaj-Hegyalja XVIII. század végi és XIX. század eleji borkereskédésében. MMMK. 1973–74. 145–159.
1975/a Lápok, falvak, emberek. Budapest.
1975/b Zur Geschichte der deutschen Kolonisation im Tokayer Bergland. Beiträge zur Volkskunde der Ungarn-Deutschen 67–103.
1975/c A tokaj-hegyaljai borféleségek terminológiája. MNy. LXXI. 299–308.
1975/d A filoxera Tokaj-Hegyalján. HOMÉvk. XIII–XIV. 305–334.

BALASSA M. Iván
1970 Élőfás méhtartás a Kárpát-medencében. Ethn. LXXXI. 531–544.
1971 Méhesek a Hegyközben és a Bodrogközben. NÉ. LIII. 83–104.
1973 A hegyközi és bodrogközi méhészet. Ethn. LXXXIV. 113–150.
1975 Waldbienenzucht im Karpatenbecken. AE. XXIV. 117–128.

BALECKIJ, E.
1956 O jazükovoj prinadlezsnosztyi i zaszelenyii szela Komloska. Studia Slavica II. 345–364.
1958 Vengerszkie zaimsztvovovanyija v lemkovszkom govore szela Komloska v Vengrii. Studia Slavica IV. 23–46.

BALLAGI Géza
1893 Zemplén megye. Budapest

BALOGH Ferenc
1905 Régi szüret a Hegyalján. NÉ. VI. 301–305.

BANGHA Béla (szerk.)
1933 Katolikus Lexikon IV. Budapest

BARABÁS Jenő
1970 A lakóház füstlelenítéséről. Ethn. LXXXI. 267–287.
1974 Diffusion der Bautechniken und Baukonstruktionen im Karpatenbecken. In.: L'udové stavitel'stvo v karpatskej oblasti. 93–101. Bratislava
BARNA Gábor
1972–74 Mitikus alakok a Hortobágy környéki falvak és a hortobágyi pásztorok hiedelemvilágában. MésH. XV–XVI. 273–298.
1973 Halottlátók Borsodban. HOMKözl. 12. 109–113.
1974 Állatgyógyítás visszafelé számláló ráolvasással. Jubileumi Évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára 189–210. Jászberény
1979 Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Budapest
BARTA Gábor–MOLNÁR Ferenc–VOHRADNYIK Géza
1971 A Zempléni-hegység mondáiból. AZn. 279–284.
BARTA János, ifj.
1977 Falu és külvilág. HOMKözl. 16. 83–93.
BARTHA Elek
1980 A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban. Debrecen
BARTHA István
1972 A szőlőőrzés szervezete Tállyán a XIX. század első felében. HOMÉvk. XI. 551–578.
1974 A borkereskedés problémái a Hegyalján a XIX. század első felében. AtSz. XVI. 264–276.
1975 Tokaj-Hegyalja. A borkereskedés problémái és a szőlőőrzés szervezése a Hegyalján a XIX. század első felében. Miskolc
BARTHA Károly, N.
1931 Magyar néphagyományok. Debrecen
BÁLINT Sándor
én. Sacra Hungaria. Budapest
1936 A szegediek búcsújárása Radnára. Ethn. XLVII. 317–318.
1938/a Népünk ünnepei. Budapest
1938/b Szent János áldása. Ethn. XLIX. 214–217.
1939 Adatok a magyar búcsújárás néprajzához. Ethn. L. 193–198.
1941 Liturgia és néphit. In.: ECKHARDT Sándor (szerk.): Úr és paraszt a magyar élet egységében 106–134. Budapest
1942 Magyar néphagyomány és katolikus liturgia. Kalangya XI. 258–262.
1943 A parasztélet rendje. In.: BARTUCZ Lajos (szerk.): A magyar nép 201–248. Budapest
1974 Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest
1977 Ünnepi kalendárium I–II. Budapest
BÁTKY Zsigmond
1930 Magyar tűzhelyek és háztípusok. NÉ. XXII. 113–137.
1943 Építkezés. A magyarság néprajza I. 108–217. Budapest
BEDNARIK, Rudolf
1939 Prispevek k pohrebnym zvykov. Slovenskeho ludu. Narodopisny Zbornik. Bratislava
1943 Duchovná kultura slovenského ludu. Slovenska Vlastiveda II. Bratislava
BELÉNYESY Márta
1955 Szőlő- és gyümölcstermelésünk a XIV. században. NÉ. XXXVII. 11–30.
1956 A földművelés Magyarországon a XV. században. Századok XC. 517–555.
BELLOSICS Bálint
1908 Áldozati szobrocskák. Ethn. XIX. 96–99.
BELULESZKÓ Sándor
1905 Magyar hímes tojások. NÉ. VI. 112–120.
BENKÓCZY Emil
1907 Egervidéki babonák. Ethn. XVIII. 99–102.

BERNÁTH Lajos
1902 Magyar népmesék a XVIII. századból. Ethn. XIII. 289–301.
BERZE NAGY János
1957 Magyar népmesetípusok I–II. Pécs
BÉL Mátyás
1735–42 Notitia Hungariae novae historico-geographica I–IV. Wien
BIRLEA, Ovidiu
1976 Mica encyclopedie a poveştirol romaneşti. Bucureşti
BODGÁL Ferenc
1957 Miskolci betlehemesek. HOMÉvk. I. 129–139.
1958 Borsod megye néprajzi irodalma. Budapest.
1970 Borsod megye néprajzi irodalma II. Miskolc.
BODNÁR Julianna–FARKAS Gyula
1971 Abaúji hiedelmek. AZn. 366–375.
BODROGI Tibor
1961 A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. MésH. III. 129–148.
BOGATÜREV, Petr Grigorevics
1929 Actes magiques, rites et croyances en Russie Subcarpatique. Paris
1932–33 Der Weihnachtsbaum in der Ostslowakei. Germanoslavica II. 254–258.
1971 Voproszi teorii narodnogo iszkussztva. Moszkva
BONOMI Jenő
1940 Búcsújárás Solymárra. Ethn. LI. 361–366.
BOROS László
1978 A Zempléni-hegység gazdasági élete. Zempléni-hegység turistakalauz 103–126. Miskolc
BOROVSZKY Samu
én. Zemplén vármegye. Budapest
1896 Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Budapest
BRUCKNER Győző
1924 A Mikulás-kultusz eredete és jelentősége. Pécs.
BUHOCIN, Otto
1968 Die Feiertage des Sommers und Herbstes in Rumänien. Zeitschrift für Balkonologie VI. 3–39.
BÚDI János
1976 Mézeskalácsos és gyertyaöntő mesterség Sárospatakon. FÉ. 121–128.
Ceskoslovenska Vlastiveda, dil III. Lidová kultura. Praha 1968.
CHOTEK, Karel
1954 Pletené stavby na Slovensku. SlovNár. II. 237–284.
CSIKVÁRI Antal (szerk.)
1939 Zemplén vármegye. Budapest
CSORBA Csaba
1973 A kárpátukránok kutatása Zemplénben a 20. század fordulóján. HOMKözl. 12. 114–118.
CSULÁK Mihály
1966 Luca-nap Abaújváron. Bmnh. 351–363.
CSŰRY Bálint
1935 Szamosháti szótár I–II. Budapest
CZAJKOWSKI, Jerzy
1977 Budownictwo ludowe Podkarpacia. Sanok
DAKOS Irén–NAGY Éva
1971 Jeles napok. Kné. 149–158.
DANKÓ Imre
1957 A sárospataki piac. Népr.Közl. II. 255–263.

DÉGH Linda
1952 A szabadságharc népköltészete. Budapest
1957 Adalékok a „hálás halott" mesei és mondai formálódásához. Ethn. LXVIII. 307–318.
DÉTSHY Mihály
1972 Adalékok a sárospataki újkeresztények (habánok) történetéhez. HOMÉvk. XI. 123–144.
DIÓSZEGI Vilmos
1958 A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest
1973 A táltos alakjának földrajzi elterjedéséhez. Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv I. 189–204.
DIVÉKY Adorján
1905 Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal (XVI–XVII. század). Budapest
DŁUŻNIEWSKA, Krystyna
1973 Metodyka i wyniki badań lekarskich nad sposobem odżywiania ludności wiejskiej w województwie krakowskim. In.: KOWALSKA–LEWICKA, Anna (red.): Pożywienie ludnosci wjejskiej 77–89. Kraków
DOBOS Ilona
1962 Egy somogyi parasztcsalád meséi. Budapest
1971 Tarcal története a szóhagyományban. Budapest
DOBROSSY István
1969 Az aszalás, mint konzerválási mód a Zempléni-hegység falvaiban. Ethn. LXXX. 514–536.
1970 A fonóeszközök típusai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. NHB. 3. 11–42.
1973 A parasztgazdaságok szerkezete és a rostnövénytermesztés kapcsolata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOMÉvk. XII. 407–430.
DOBROSSY István–FÜGEDI Márta
1977/a Etnikai határok és nemzetiségi hatások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a kenderfeldolgozás rostelőkészítő munkafolyamatában. HOM Évk. XVI. 269–293.
1977/b A paraszti fonalkészítés és eszközei Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOMKözl. 16. 93–110.
1979/a A paraszti kenderfeldolgozás előkészítő munkafázisai (nyűvés, áztatás, szárítás) Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOMÉvk. XVII–XVIII. 299–315.
1979/b Ráolvasások egy 18. századi gyógyítókönyvből. HOMÉvk. XVII–XVIII. 245–260.
1980 A kenderfeldolgozás törő és rostpuhító eljárásainak munkaeszközei és terminológiái Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOM Évk. XIX. (Sajtó alatt)
DONGÓ GYÁRFÁS Géza
1896–1917 Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. Sátoraljaújhely
DOUGLAS, Mary
1970 Natural Symbols. Explorations in Cosmology. London
1975 Implicit Meaning. Essays in Anthropology. London–Boston
DÖMÖTÖR Tekla
1964 Naptári ünnepek, népi színjátszás. Budapest
1978 Rákóczi Ferenc a magyar népmondákban. In.: SINKOVICS István–GYENIS Vilmos (szerk.): Rákóczi-tanulmányok 175–185. Budapest
DÖRFLER Fanni
1895 Templom és templomszerek a magyar néphitben. Ethn. VI. 40–49.
ENTZ Ferenc
1870 Felelet . . . Hiv. Stat. Közl. 3. 122.
ERDÉLYI János
1846–48 Népdalok és mondák I–III. Pest

ERDÉSZ Sándor
1956 Az „aranytermő szőlők" meséje. HOMKözl. 4. 49–50.
1957 A hegyaljai szőlőmunkások szüreti népszokásai. Miskolc
1971 Drachentypen in der ungarischen Volksüberlieferung. AE. XX. 85–128.
ERNYEY József
1904 A szláv karácsonyi játékok főbb typusai. NÉ.V. 28–41.
1871. évi törvények gyűjteménye. Budapest, 1908.
FARAGÓ Tamás
1977 Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. Budapest
FARKASSÁNYI Sámuel
1846 Abaúj megye mezőgazdasági vázlata. Magyar Gazda 1842. 2.
FEHRLE, Eugen
1955 Feste und Volksbräuche im Jahreslauf europäischer Völker. Kassel.
FEHÉR Zoltán
1975 Bátya néphite. Folklor Archívum 5. Budapest
FEJŐS Zoltán
1979 Az átmeneti ritusok. Arnold van Gennep elméletének vázlata. Ethn. XC. 406–414.
FELD István–CABELLO, Juan
1980 A füzéri vár. Miskolc
FERENCZI Imre
1957 Az ördöngős kocsis alakjának néhány kérdése. Ethn. LXVIII. 56–86.
1959 Adatok a látó (néző) alakjához. Ethn. LXX. 435–438.
1960/a Az animizmus világa és a magyar erdőkultusz. MésH. I–II. 5–31.
1960/b Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban. Ethn. LXXI. 389–433.
1960/c Egy kovácsvágási cigány népmese. Népr. Közl. V. 62–81.
1963 Huszita emlékek és a néphagyomány. MésH. V. 107–128.
1966/a Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány. Ethn. LXXCII. 49–73.
1966/b Mondaterminológiák és műfajkritéiumok. Néprajz és Nyelvtudomány X. 15–18.
1968 Adatok a Mátyás-mondakörhöz. Néprajz és Nyelvtudomány XII. 11–27.
1973 Magyarok között Kárpátalján. Tiszatáj XXVII. 2. sz. 35–50.
FÉL Edit
1938 Néprajzi adatok Őrhalomról. NÉ. XXX. 73–83.
1944 A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Budapest
FÉNYES Elek
1837–41 Magyar Országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest
1842 Magyarország statistikája. Pest
1851 Magyarország geográphiai szótára I–IV. Pest
FILEP Antal
1972 Baromudvaros telekrendezés DK-Alföldön a XVIII–XIX. században. Ethn. LXXXIII. 484–506.
FLÓRIÁN Mária
1966 A kender feldolgozása a Zempléni-hegyvidék középső részén. MésH. VIII. 159–180.
FOJTIK, Karel
1968 Spoločensky a rodiny Život. Československá vlastiveda. Lidova kultura III. Praha
FÖLDYNÉ VIRÁNY Judit
1957 A bodrogközi Láca népmeséiből. Sárospatak
FRANZ, Adolf
1909 Die Kirchlichen Benedictionen im Mittelalter I–II. Freiburg-Breisgau
FRISNYÁK Sándor (szerk.)
1978 Zempléni-hegység. (Turistakalauz). Miskolc

FÜGEDI Márta–VIGA Gyula
1979 Borsod megye néprajzi irodalma III. (1968–78). Miskolc
FÜLÖP Attila
1964 A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája (1842–1963). Miskolc
FÜR Lajos
1972 Jobbágyföld – parasztföld. In.: SZABÓ István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1948–1914. I. kötet 33–153. Budapest
GAZDA Klára
1978 Munkába nevelődés Esztelneken. In.: KÓS Károly–FARAGÓ József (szerk.): Népismereti dolgozatok 208–219. Bukarest
GÁBORJÁN Alice
1955 A kender feldolgozása és a nyert termék felhasználása a Borsod megyei Tardon. NÉ. XXXVII. 109–129.
GENNEP, Arnold van
1960 The Rites of Passage. Chicago
GNATJUK, Vladimir Mihajlovics
1912 Znadobi do ukrainszkoj demonoligii I–II. Etnograficsnij Zbirnik XXXII–XXXIII. Lvov
GÖNYEI (ÉBNER) Sándor
1926 Adatok a Bodrog halászatához. NÉ. XVIII. 11–20.
1931/a Régi tűzhelyek Borsod, Abaúj, Zemplén, Bereg, Szatmár megyében. NÉ. XXIII. 6–16.
1931/b A tűz szerepe a pusztafalusi lakodalomban. Ethn. XLII. 198.
1932 Matyó „híres leányok" májusfája. Ethn. XLIII. 81–82.
1934 Az erdőbényei bodnártánc. Ethn. XLV. 74–77.
1937 Az ősi faépítkezés emlékei Diósjenőn és környékén. NÉ. XXIX. 295–307.
1939 Az Abaúj megyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete. NÉ. XXXI. 119–141.
GRACSINSZKAJA, Natalja
1974 Tipü kresztyjánszkogo zsiliscsa ukrainszih Karpat XIX.–nacs.: XX. vv. L'udové stativel'stvo v karpatskej oblasti 135–157. Bratislava
GRASS, Nikolaus–GRASS-CORNET, Marie–MELLITZER, Rudolf
1957 Die österliche Zeit. Vom Aschermittwoch bis Christi Himmelfahrt. In.: GRASS, Nikolaus (hrsg.): Ostern in Tirol 1–122. Innsbruck
GRÁFIK Imre
1974 Az udvar és a ház mozgásvilága. NÉ. LVI. 87–104.
GUGITZ, Gustav
1950 Das Jahr und seine Feste im Volksbrauch Österreichs II. Wien
GULYÁS József
1931 A sárospataki kéziratos népmesegyűjtemény. Sárospatak
GUNDA Béla
1934 Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból. XXVI. 1–16.
1937 Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében. NÉ. XXIX. 45–70.
1956 Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen
1961 A társadalmi szervezet, a kultusz és a magyar parasztszoba térbeosztása. MTA. I. Oszt. Közl. XVII. 247–268.
1966 Ethnographica Carpatica. Budapest
1968 Bee-hunting in the Carpathian Area. AE. XVII. 1–62.
1976 A zempléni szlovák falvak néprajzi jellege. Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia (Békéscsaba 1975. október 28–31.) 28–31. Békéscsaba

GYÖRFFY György
1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest
GYÖRFFY István
1913 A feketekörös-völgyi magyarság települése. Földr. Közl. XLI. 451–552.
1915 Dél-Bihar falvai és építkezése I. NÉ. XVI. 104–129.
1916 Dél-Bihar falvai és építkezése II. NÉ. XVII. 99–114.
1935 Telekformáink. Földr. Közl. LXIII. 226–236.
1943 A kertes és csűrös település. In.: Magyar falu – magyar ház 84–90. Budapest
GYÖRGY Károly
1966 Siratás, tor, temetés, hazajáró lelkek. Bmnh. 367–368.
GYÖRGY Károly–KISS Irén–FARKAS Gyula
1966 Gyermekjátékok Cigándon, Fonyban és Filkeházán. Bmnh. 390–392.
HAJDU Mihály–KOVÁCS Ferenc
1965 Népi jogélet. In.: NAGY Gyula (szerk.): Orosháza néprajza II. 461–493. Orosháza
Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens I–X. Berlin–Leipzig 1927–28.
HARSÁNYI István–HÓDOSSY Béla
1914 Két XVII. századi dalgyűjtemény sárospataki kézirata. Ethn. XXV. 101–107.
HEGYI Imre
1975 A népi erdőgazdálkodás jogszokásairól. In.:KOLOSSVÁRY Szabolcsné (szerk.): Az erdőgazdálkodás története Magyarországon 490–512. Budapest
1978 A népi erdőkiélés történeti formái. Budapest
HELLER Ágnes
1970 A mindennapi élet. Budapest
HEVITÁN Rozália
1971 Így temettek Telkibányán. NHB. 4. 115–119.
HÉZSER Aurél
1921 Egy község emberföldrajzi leírása (Telkibánya). FE. 1–16.
1924 A Tokaj-Hegyalja szőlőtermelése emberföldrajzi szempontból. FE. 97–108.
HOFER Tamás
1957 Csűrök és istállók falun kívül. Ethn. LXVIII. 377–421.
HOLLÓ Domokos
1934 A garabonciás diák alakja a magyar néphagyományban. Ethn. XLV. 19–34; 110–126.
HOPPÁL Mihály
1966 Népi gyógyítás a Zempléni-hegyvidéken (manuscript). Debrecen
1969 A magyar lidérc-hiedelemkör szemantikai modellje. Ethn. LXXX. 402–414.
1970 Az „igézés"-hiedelemkör alkotóelemei. Nk–Nt. IV. 259–286.
1972 A népi hagyomány medicinális vonatkozásairól. In.: FODOR Katalin (szerk.): Tanulmányok az egészségnevelés és határterületei témaköréből 69–94. Budapest
1979 On Belief Systems. In.: BURGHARDT, Wolfgang–HÖLKER, Klaus (eds.): Text Processing – Textverarbeitung 236–275. Berlin – New York.
HOPPÁL Mihály–KÜLLŐS Imola–MANGA János
1974 Emlékül hagyom . . . Budapest
HOPPÁL Mihály–TÖRÖ László
1975 Népi gyógyítás Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények, Supplamentum, 7–8. 13–176.
HORVÁTHOVÁ, Emilia
1972/a Das volkstümliche Brauchtum. In.: HORVÁTHOVÁ, Emilia–URBANCOVA, Viera (red.): Die slowakische Volkskultur 185–227. Bratislava

1972/b Abergläubische Vorstellungen über die Natur und übernaturliche Wesen. In.: HORVÁTHOVÁ Emilia–URBANCOVA. Viera (red.): Die slowakische Volkskultur 229–247. Bratislava
HŐGYE István
1972 Legeltetési rendtartás a Hegyalján a 17–18. században. HOMKözl. 11. 133–137.
1976 Hegyaljai állatgyógyítási adatok a 18. századból. HOMKözl. 15. 90–96.
HUBAI László–KLUGER Lászlóné
1973 Borsod-Abaúj-Zemplén megye helyismereti bibliográfiája. 1965–1970. Miskolc
IKVAI (IVÁNCSICS) Nándor
1958 Népi világítás a Zempléni-hegyvidéken. Ethn. LXIX. 409–423.
1961 A népi gazdálkodás emlékei a Zempléni-hegyvidék középső részén. BSz. V. 313–319.
1962 Szénamunka és takarmánykészítés a Zempléni-hegyvidéken. Ethn. LXXIII. 26–53.
1967 Földművelés a Zempléni-hegység középső részén. Debrecen
1977 Földművelés az Ipoly és a Börzsöny között. In.: IKVAI Nándor (szerk.): Börzsöny néprajza 129–217. Szentendre
ILLYÉS Endre
1930 A magyar református földművelő nép lelki élete, különös tekintettel a vallásos világára. Szeged
IPOLYI Arnold
1929 Magyar Mythologia (3. kiadás). Budapest
ISTVÁNFFY Gyula
1891 Betlehemi pásztorjáték a mátraalji palóczoknál. Ethn. II. 388–394.
1896 A borsodi matyó nép élete. Ethn. VII. 364–373.
1911/a A palóczok lakóháza és berendezése. NÉ. XII. 1–15.
1911/b A Borsod megyei palócok. Ethn. XXII. 292–303.
IVÁNYI Béla
1926 Gönc szabadalmas mezőváros története. Karcag
IZSÓF Tihamér
1966 Kenyérsütés Mezőkeresztesen. Bmnh. 261–264.
JAHODA, Gustáv (ed.)
1970 Socialization: The Approach from Social Anthropology. London
JAKAB László
1957 Telek. Magyar Nyelvjárások IV. 81–86.
JÁRMAI Edit
1930 A regéczi uradalom üzeme a XVIII. század első felében. Budapest
JÁVOR Katalin
1966 A parasztcsalád munkamegosztása egy nyírségi faluban. Debrecen
JÓSVAI Gizella
1976 Az erdő haszonvétele Erdőhorvátiban. FÉ. 159–169.
JUHÁSZ Antal
1971 Család- és munkaszervezet. In.: JUHÁSZ Antal (szerk.): Tápé története és néprajza 225–242. Tápé.
JUHÁSZ Ágnes
1976 A halottetetés szokása Vizsolyban. HOMKözl. 15. 74–78.
1977 Hejce településnéprajza (manuscript). DENIA 2294. Debrecen
JUHÁSZ Mór
1891 Vízimanó a Hernádban. Ethn. II. 302–303.
KALMÁR János
1968 Mád, tokaj-hegyaljai község élete a XVI–XVIII. században. Mád „falukönyve" (1658–171). Mád.
KARÁCSONYI János–BOROVSZKY Samu
1903 Az időrendbe szedett Váradi Tüzesvaspróba-lajstrom. Budapest

KARDOS László
1969 Egyház és vallásos élet egy mai faluban. Budapest
A kassai százéves Egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve.
Kassa 1906.
Katolikus lexikon I–IV. Budapest 1931–33.
KATONA Lajos
1912 Irodalmi tanulmányok II. Budapest
KAZACSAI Ferencné
1970 Borsod-Abaúj-Zemplén megye helyismereti irodalma. Miskolc
KÁLMÁNY Lajos
1895 A magyar halászok vízi-ellenségei. Ethn. VI. 102–105.
KÁNTOR Mihály
1955 A „lucaszék„ Cigándon és a vele kapcsolatos hiedelmek. Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője 75–78.
KECSKÉS Péter
1967 A szőlő talajművelése Észak-Magyarországon. NÉ. XLIX. 219–253.
KEMÉNY Lajos–CSOMA József
1912–15 Abaúj–Torna vármegye történelmi monográfiája I–II. Kassa
KENÉZ Győző
1961 Ingatlanbecslés Fonyban a XVIII. század első felében. Ethn. LXXII. 620–621.
KHIN Antal
1941 Lucaszék a Csallóközben. Ethn. LII. 59–61.
KIRÁLY Pál
1899 Abaúj-Torna megye. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország VI. 8–9. füzet. 239–274. Budapest
KISIELEWSKA, Anna
1972 Koledyz progranicza polsko-ukrainskiego. In.: KRZYŽANOWSKI, Julian–GÓRSKI, Ryszard (red.): Z zagadnień twórczości ludowej 225–240. Wrocław–Warszawa.
KISS Áron
1891/a Tornyos-Pálczai babonák. Ethn. II. 249–254.
1891/b Régi lakodalmi szokások Tokaj-Hegyaljáról. Ethn. II. 246–249.
KISS István, N.
1966 A mezőgazdasági termelő népesség fluktuációja, az extraneus birtoklás Hegyalján a XVI. század második felében. In.: MAKKAI László (szerk.): Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában 19–283. Budapest
1973 Szőlő-monokultúra a Hegyalján, XVI–XVIII. század. AtSz. XV. 383–390.
KNIEZSA István
1974 A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II. Budapest
KOLOSSVÁRY Szabolcsné
1975 A magyar erdőgazdálkodás történelmi fejlődése. In.: KOLOSSVÁRY Szabolcsné (szerk.): Az erdőgazdálkodás története Magyarországon 15–79. Budapest
KOMÁROMY Andor
1910 Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Budapest
KOMORÓCZY György
1944 Borkivitelünk észak felé. Kassa.
KORPONAY János
1870–78 Abaújvármegye monographiája I–II. Kassa.
KOVÁTS Dániel
1970 Földrajzinév gyűjtés a sátoraljaújhelyi járásban. SzfB. 24–26.
KOVÁCS László
1929 Állatgyógyító eljárások Telkibányáról. NÉ. XXVIII. 125–136.
KOVÁCS László, É.
1976 Erdei munkások életviszonyai Gömörszőlősön a XX. század első felében. FÉ. 143–157.
KOWALSKA-LEWICKA, Anna–SZROMBA-RYSOWA, Zofia
1976 Pożywienie. In.: Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej. Tom I. 353–378. Wrocław–Warszava–Kraków–Gdańsk.
KÓS Károly
1972 Az árucsere néprajza. In.: Népélet és néphagyomány 9–51. Bukarest
KÓSA László
1970 A kandallós tüzelő. Nk–Nt. IV. 81–96.

KÖRMÖCZY László
1965. Tokaj-Hegyalja szőlőkultúrájának rekonstrukciója. HOMÉvk. V. 415–448.
KRESZ Mária
1949 A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. Budapest.
KROGMANN, Willy
1963 Die Wurzeln des Weihnachtsbaumes. Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde XIII–XIV. 60–80.
KRUPA András
1974 Hiedelmek, varázslatok, boszorkányok, Békéscsaba
KRZYŻANOWSKI, Julian
1947 Polska Bajka Ludowa wukładzie systematycznym. II. Baśń magiczna. Warszawa
KRZYŻANOWSKI, Julian (red.)
1965 Slownik Folkloru Polskiego. Warszawa
KUHN, Adalbert–SCHWARTZ, Wilhelm
1848 Nord-Deutche Sagen, Märchen und Gebräuche. Leipzig
KUNT Ernő
1975 A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. HOMÉvk. XIII–XIV. 475–507.
1976 Temetkezési szokások Pányokon. HOMÉvk. XV. 261–288.
1977 Fejfa. Über das hölzerne Grabmal in Ungarn. Tribus, Nr. 26. 37–63.
KURET, Niko
1967–68 Erster und letzer in der Frühlingsbräuche der Slowenen. Letopis XI–XII.
KÚCSÁN József
1977 A nyírlugosi udvar gazdasági építményei. In.: ERDÉSZ Sándor (szerk.): Néprajzi kutatások Nyírlugoson I. Népi építkezés 105–125. Nyíregyháza
LACZKÓ István
1964 Borsod-Abaúj-Zemplén megye szőlőtermesztésének monográfiája. Miskolc
LAJOS Árpád
1974 Este a fonóban. Budapest
LÁCZAY László
1899 A metszés kérdése Tokaj-Hegyalja szempontjából. Sátoraljaújhely
LÁSZLÓ Gyula
1945 Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsistörténetben. Kolozsvár
LEBEDEVA, N. I.
1956 Prjabényie i kacsesztvo vosztocsnih szlavjan v.XIX. nacsale XX. v. Vosztocsnoszlovjanszkij Etnograficseszkij Szbornyik. Moskau
LIPPÓCZY Norbert
1962 Népi üvegfestmények Tokaj-Hegyalján. BSz. 2. sz. 96–103.
1979 Üvegfestményeim Tarnówban. HOMÉvk. XVII–XVIII. 359–382.
LOORITS, Oskar
1955 Der heilige Georg in der russischen Volksüberlieferung Estlands. Berlin
LUBY Margit
1936 Bábalelte babona. Budapest.
1941 Fogyó legelőkön. Budapest.
MADARASSY László
1930 Palócföldi búzaszentelés. Ethn. XLI. 158–160.
1933 A „pusztakapu" az Ormánságon. NÉ. XXV. 63–65.
A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája I–II.
Budapest. 1897.
Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Gazdacímtár.
Budapest 1937.
Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben.
Budapest 1936.
MAHR, Otto
1957 Rhöner Volksbrauch vom Palmsonntag bis Ostern. Hessische Blätter für Volkskunde XLVIII. 86–100.
MAKKAI Endre–NAGY Ödön
1939 Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez. Kolozsvár
MAKKAI László
1954 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Budapest
1957 A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. In.: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára 463–478. Kolozsvár
MAKSAY Ferenc
1971 A középkori magyar falu településrendje. Budapest

MANGA János
1940 Felvidéki betlehemes játék. Ethn. LI. 402–418.
1942 Ünnepi szokások a Nyitra megyei Menyhén. Budapest.
1948 Magyar katolikus népélet képekben. Budapest.
1968 Ünnepek és szokások az Ipoly mentén. Budapest
1970 Egy magyarországi szlovák falu. Hagyomány és kultúra II. 145–175. Budapest
1974 Szokások Tótkomlóson. Békés megyei Múzeumok Közleményei III. 3–61.
1975 Slovenské etnické skupiny v Mad'arsku.In.: GYIVICSÁN Anna (szerk.): A magyarországi szlovákok néprajza 9–51. Budapest
MARKOVIČ, Petar
1972 Ukrajinské krasnice vychodného Slovenska. Svidnik.
MÁRKUS Mihály
1964 Felső-magyarországi kapaformák. HOMKözl. 6. 35–41.
1969 Sučasny stav bádania o l,udovej strave na Slovensku. SlovNár. XVII. 493–546.
1972 Interetnikus Rákóczi-hagyományok a kárpátaljai népek karácsonyesti vacsorájának étrendjében. HOMKözl. 10. 121–125.
MATIRKO Bertalan
1890 Egy szepességi népmondáról. Ethn. I. 261–277.
MEESTER, P. Placidus de
1935 Szentelések és áldások a görög szertartásban. Keleti Egyház II. 137–140; 246–252.
MELICH József
1895 A Česky Lid ismertetése. Koštál, Jan: Vodnik v podáni lidu českého. 1891. IX. 15. 444–447.
MENDÖL Tibor
1963 Általános településföldrajz. Budapest
MESTER Imre
1954 Népi liturgikus szentelmények (manuscript). Budapest.
MÉSZÁROS Erzsébet
1966 Tudós pásztorok, boszorkányok. Bmnh. 286–302.
MIHÁLYFI Ákos
1921 Az emberek megszentelése. (Szentségek és szentelmények.) Budapest
MINDSZENTI
1831 Némelly Bodrogközi szóknak feljegyzése, s magyarázatja. Tudományos Gyűjtemény XV. VII. kötet 73–81.
MISZ János
1964 Nagytállya bortermelő parasztgazdaságai a XVI. században. AtSz. VI. 150–169.
MJARTAN, Jan
1953 Vámpirske povery v Zempline. SlovNár. I. 107–134.
1972 Die volkstümliche Baukunst. In.: HORVÁTHOVÁ, Emilia–URBANCOVA, Viera (red.): Die slowakische Volkskultur 125–159. Bratislava
1977 Sidelné formy a l'udové stavitel'stvo. In.: URBANCOVA, Viera (red.): Zo života a bojov ľudu Uhrovskej doliny 67–122. Bratislava
MOLNÁR Endre (szerk.)
1935 Abaúj-Torna vármegye. Budapest.
MORVAY Péter
1954 Néphagyományaink értékeiből. Budapest
MOSER, Hans
1961 Maibaum und Maienbrauch. Beiträge und Erörterungen zur Brauchforschung. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 115–160.
MÜLLER, Ingeborg–RÖHRICH, Lutz
1967 Deutschen Sagenkatalog. X. Der Tod und die Toten. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde II. Berlin
NAGY Béla, C.–SZTARECZKY Zoltán
1972 A cekeházi Sivák család népdalművészete. Miskolc.
NAGY Dezső
1978 Az amerikás magyarok folklórja. Folklór Archívum 8. Budapest
NAGY Éva
1971/a Népi táplálkozás a Bodrogközben. AZn. 77–90.
1971/b Kenyérsütés és disznóvágás. Kné. 128–136.
NAGY Géza
1973 Mesék, mondák Karcsáról és Karosból. Karcsa
NAGY Katalin, S.
1978 Lakáskultúra Telkibányán. Kultúra és közösség 179–190.

NAGY Lajos (szerk.)
1958 Zempléni-hegység (útikalauz). H.n.
NAGY Lajos, H.
1865 Régi lakomadal, leíratott Tállyán, Zemplén megyében. VÚ. 151.
NAGY, Ludovico
1828 Notitiae politico-geographico-statisticae Hungariae . . . I. Buda
NÉMETH Ibolya–OLSAVSZKY Jolán–SMAJDA Ilona
1971 Bodrogközi babonák. AZn. 346–353.
A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968. Budapest 1969.
NIEDERMÜLLER Péter
1976 A Katalin-ág az abaúji nép szokásaiban. HOMKözl. 15. 69–74.
1977/a. Interetnikus kapcsolatok a Zempléni-hegység falvainak szokásrendszerében. HOMÉvk. XVI. 227–238.
1977/b. A vesszőzés és analóg népszokások szemiotikai elemzése. In.: A társadalom jelei (Szemiotikai tanulmányok) 150–163. Budapest
1979 A tavaszi és a nyári ünnepkör szokásai a Zempléni-hegyvidéken. HOMKözl. 17. 113–119.
NILSSON, Martin
1958–59 Der erste Mai. Hessische Blätter für Volkskunde XLIX–L. 203–207.
NOVÁK József Lajos
1914 Rákospalota néprajzi leírása. NÉ. XV. 68–98.
NOVÁK László
1977 A Börzsöny északnyugati vidékének település-néprajzi viszonyai. In.: IKVAI Nándor (szerk.): Börzsöny néprajza 243–307. Szentendre
OLÁH József
1960 A robotmunka a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében. In.: SZABÓ István (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok 271–337. Budapest
1962 A sárospataki és regéci uradalmak állattenyésztése a XIX. század első felében. AtSz. IV. 234–264.
1964 Föld- és szőlőművelés a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében. AtSz. VI. 189–223.
OROSZ István
1960 A hegyaljai mezővárosok társadalma, különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. In.: SZABÓ István (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok 2–51. Budapest
1965 A földesúri borelővételi jog Tokaj-Hegyalján a XVI–XVII. században. Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica IV. 3–18.
ÖRSI Julianna
1974 A műrokonság egyik formája Karcag társadalmában. Ethn. LXXXV. 354–366.
PALÁDI-KOVÁCS Attila
1965 A keleti palócok pásztorkodása. Debrecen
1966 Gömöri vándorárusok az Alföldön. Ethn. LXXVII. 295–296.
1969 Az abara. Egy szénatároló építmény a magyar parasztok gazdálkodásában. Nk-Nt. II–III. 79–101.
1973/a. Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Nk-Nt VII. 327–367.
1973/b. Batyuzó lepedők és elnevezésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOM Évk. XII. 431–462.
1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest.
PÁPAI Károly
1893 A palócz faház. Ethn. IV. 1–31.
PENAVIN Olga
1971. Jugoszláviai magyar népmesék. Budapest
PERLIK Lajos
1906 Májusfa. NÉ. VII. 233–234.
PESTHY Frigyes
1864 Helységnévtár (manuscript). Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár.
1880 Az eltűnt régi vármegyék. Budapest
PETERCSÁK Tivadar
1966 Régi ház Filkeházán. Bmnh. 149–157.
1971/a. A népi állattartás építményei Filkeházán. AZn. 105–130.
1971/b. A jeles napok szokásai egy hegyközi faluban. AZn. 298–303.
1972/a Népi sertéstartás Filkeházán. HOMÉvk. XI. 507–528.
1972/b. Gyümölcsfeldolgozás Filkeházán. HOMKözl. 10. 108–113.
1973/a. Vándoriparosok a Zempléni-hegységben. Ethn. LXXXIV. 527–548.
1973/b. Szarvasmarhatartás egy hegyközi faluban. HOMÉvk. XII. 357–406.

1975 Adatok Filkeháza lótartásához. HOMÉvk. XIII–XIV. 537–547.
1976/a. Baromfitartás Filkeházán. HOMÉvk. XV. 231–247.
1976/b. Adatok a Hegyköz szarvasmarhatartásához. HOMKözl. 15. 130–134.
1977 Az erdő szerepe a hegyközi állattartásban. HOMÉvk. XVI. 295–310.
1978 Hegyköz. Miskolc
1979 Közbirtokosságok, legeltetési társulatok a Hegyközben. HOM Évk. XVII–XVIII. 261–280.

PETIK Rezső
1975 Drotári z Hegyközu. In.: GYIVICSÁN Anna (szerk.): A magyarországi szlovákok néprajza 165–186. Budapest

PÉTER Katalin, R.
1964 Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. század végén. AtSz. VI. 170–188.

PODOLÁK, Ján
1958 L'udové hry a zábavky slovenských deti v Nagyhute (Maďarsko). SlovNár. VI. 279–292.

POGÁNY Péter
1958 Kik gyűjtötték a sárospataki Felviditót? Ethn. LXIX. 93–115.

PÓCS Éva, CS.
1965 A karácsonyi asztal és a karácsonyi vacsora hiedelemköre. Népr. Közl. 2–4. szám.

PURUCZKI Béla
1973 Tokaj-Hegyalja szőlészeti és borászati irodalma (manuscript). Budapest (HOM. Helytörténeti dokumentáció: 75.56.1.)

QODITIÁN Lajos
1934 Szent Ignác vize. Budapest

RAVASZ János
1938 A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. században. Budapest

REINDL Román
1896 A katolikus anyaszentegyház szentelményei. Budapest.

REXA Dezső
1906 Árvamegyei májusfák. NÉ. VII. 126.

RÉSŐ ENSEL Sándor
1867 Magyarországi népszokások. Pest

Révai Nagy Lexikona 15. kötet. Budapest 1922.

RÉVAI Sándor
1895 Fogadalmi szobrocskák Máriagyüdön. Ethn. VI. 300–301.

ROBBINS, Rossell Hope
1959 The Encyclopedie of Witshcraft and Demonology. New York.

ROMÁN János
1951 A sárospataki fazekasság vázlatos ismertetése. Ethn. LXII. 294–350.
1955 Sárospataki kerámia. Budapest
1959 A habános Sárospatakon. Sárospatak
1963 Néhány szó a sárospataki megyeri malomkőbányászatról. BSz. VII. 2. szám 98–102.
1964 A sárospataki szőlőművelés történetének 16–17. századi forrásai a mezővárosi protokollumokban. Sárospatak
1965/a. A sárospataki fazekasság műszókincse és szerszámkészlete. HOMÉvk. V. 347–397.
1965/b. Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának szakmái és mesterségei a XVI–XVII. században, különös tekintettel a Hegyaljára. BTÉ. I. 9–91.
1966 Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának termelési viszonyai a XVI–XVII. században. In.: MAKKAI László (szerk.): Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában 561–629. Budapest
1968 Adatok Borsod, Abaúj és Zemplén megyék XVI–XVII. századi gazdaság, társadalom és művelődéstörténetéhez a Liber Reditumok alapján. BTÉ. II. 109–156.

ROMÁN János (szerk.)
1977–79 Földrajzi nevek a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár kéziratos térképein A–ZS. BLF. 6–9. kötet. Miskolc
ROZGONYI Klára
1971 Luca napján. AZn. 335–339.
RÓHEIM Géza
én. Magyar néphit és népszokások. Budapest
1915 A külső lélek synonymái a népmesében. Ethn. XXVI. 299–301.
1920 Adalékok a magyar néphithez. Budapest
RUITZ Izabella
1965 A parasztifjúság társasélete a Bódva vidékén (1880–1950). I. Ethn. LXXVI. 572–601.
RUPP Jakab
1872 Magyarország helyrajzi története I–III. Pest
SÁNDOR István
1957 Ostereier in Ungarn. Schweizerisches Archiv für Volkskunde LIII. 157–159.
SCHMIDT, Leopold
1963 Das hängende Christbaum. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LXVI. 213–242.
SCHNEEWEIS, Edmund
1953 Feste und Volksbräuche der Sorben. Berlin
SCHRAM Ferenc
1970 Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I–II. Budapest
SCHWALM Edit
1975 Kenyérsütés Hevesaranyoson és Egerbocson. EMÉ. XIII. 221–243.
SCHWARTZ Elemér
Virágszentelés Nyugat-Magyarországon. Ethn. XXXVI. 15–21.
SEEMANN Gábor
1881 Betlehemjárás (a Hegyalján). MNyr. X. 280–282.
SEEMAYER Vilmos 1937. A bodnártánc eredetéhez Ethn. XLVIII. 86.
SELMECZI-KOVÁCS Attila
1968 A zsupfedél készítése a keleti palócoknál. Ethn. LXXIX. 548–559.
1971 Hof- und Scheunengemeinschaft bei den Paloczen. MésH. XIII–XIV. 511–521.
1976 Csűrös építkezés és gazdálkodás Észak-Magyarországon. Debrecen.
1977 Mezőgazdasági eszközkapcsolatok. Ethn. LXXXVIII. 270–301.
SIEGMETH Károly
1886 A Hegyaljáról a Vihorlát-hegységbe. A Magyarországi Kárpátegyesület Évkönyve XIII. 90–128.
SOLYMOSSY Sándor
1929 Lél vezér kürtmondája. Ethn. XL. 17–39.
SULITKA, Andrej
1973 L'udové divadelné hry v obdobi vianoc na severnom Spisi. SlovNár. XXI. 79–102.
SVOBODOVÁ, Julia–LANGER, Juraj
1971 Dva typy l'udovych betlehemov na Orave. SlovNar. XIX. 11–28.
SYDOW, Carl–Wilhelm von
1948 Die Begriffe der Ersten und Letzten in der Volksüberlieferung mit besonderer Berücksichtigung der Erntebräuche. Selected Papers of Folkloré 146–163. Copenhagen
SZABADFALVI József
1956 Néprajzi kutatómunka az Abaúj-Zempléni-hegyvidéken. Széphalom IV. március 74–78.
1957 A viaszfeldolgozás és gyertyakészítés ismeretéhez. NÉ. XXXIX. 245–255.
1963/a. Adatok a Zempléni-hegyvidék népi világításához. Ethn. LXXIV. 261–263.
1963/b. Juhmakkoltatás az északkelet-magyarországi hegyvidéken. MésH. V. 131–143.
1964 A Zempléni-hegység népi kultúrájának kutatásáról. HOMÉvk. IV. 115–126.
1967 Népi méhészkedés a Zempléni-hegyvidék középső részén. Ethn. LXXVIII. 41–64.

1968 Makkoltatás a Zempléni-hegységben. Ethn. LXXIX. 62–75.
1970 Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Debrecen
1971/a. Az extenzív sertéstenyésztés emlékei Magyarországon. DMÉ. 1969–70. 283–332.
1971/b. Migrationsformen im ungarischen Hirtentum. MésH. XIII–XIV. 703–721.
1972 Pásztormigráció Felső-Tiszántúl és az Északi-középhegység között. HOMKözl. 11. 128–133.
1978 A Zempléni-hegység néprajza. In.: FRISNYÁK Sándor (szerk.): Zempléni-hegység (Turistakalauz). 81–93. Miskolc

SZABADFALVI József–VIGA Gyula
1979 Múzeumok és kiállítóhelyek Borsodban. Miskolc

SZABÓ Dávid
1855 Az okszerű bortermelés hegyaljai kézikönyve. Pest

SZABÓ István
1969 A középkori magyar falu. Budapest

SZABÓ István
1973 Egy jászdózsai család genealógiája. In.: SZABÓ László (szerk.): Jászdózsa és a palócság 33–114. Eger–Szolnok
1974 Családi gazdálkodás Jászdózsán a kapitalizmus korában. A Jász Múzeum jubilleumi évkönyve 117–144. Jászberény

SZABÓ István–SZABÓ László
1977/a. Az erdő szerepe az Ipoly-völgy községeinek életében a jobbágyfelszabadítás után. In.: IKVAI Nándor (szerk.): Börzsöny néprajza 71–91. Szentendre
1977/b. Az Ipoly-völgy népi társadalma. In.: IKVAI Nándor. (szerk.): Börzsöny néprajza 443–486. Szentendre
1978 Nagykőrös mezőváros kapitalizmuskori parasztársadalma. Acta Musei de János Arany nominati I. 359–432. Nagykőrös

SZABÓ József
1867 Tokaj-Hegyalja lakossága, helységei és egyes tájai. Tokaj-Hegyaljai Album 26–56. Pest
1870 Tokaj-Hegyalja. In.: NAGY Miklós (szerk.): Magyarország képekben 159–167. Pest

SZABÓ Lajos
1975 Taktaszadai mondák. Budapest

SZABÓ László
1963 Húsvéti tojások a beregi Tiszaháton. Ethn. LXXIV. 525–547.
1965 A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni-hegyvidéken. NÉ. XLVII. 133–158.
1967 A népi társasmunkák kutatása. Ethn. LXXVIII. 219–237.
1968 Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században. Szolnok
1974 Az Alsó-Garam-mente népi társadalma. (Sajtó alatt) Bratislava
1977–78 Grossfamilie und Nachbarschaft (Zum Wandel der Konsanquinitätsbeziehungen in Ungarn). Ethnologia Europea X. (Separatum).
1980 A magyar rokonsági rendszer. Debrecen

SZABÓ Sándor
1977 A Börzsöny-vidék helytörténeti adattára. In.: IKVAI Nándor (szerk.): Börzsöny néprajza 43–70. Szentendre

SZEMERSZKY János
1935 Füvek és virágok megáldása. Keleti Egyház II. 176–178.

SZENDREY Ákos
1938 A népi élet társas összejövetelei. Ethn. XLIX. 124–138.
1939 Pusztafalui néphagyományok. NÉ. XXXI. 156–170.
1940 Adatok a magyar búcsújárás néprajzához. Ethn. LI. 87–90.
1959 A napforduló és a mágikus állatvédés összekapcsolásának kérdése. Ethn. LXX. 313–339.

SZENDREY Zsigmond
1925. Zemplén megyei néphagyományok. Sátoraljaújhely.
1932. A májfa. Debreceni Szemle VI. 473–476.
1935. Népszokásaink és hiedelmeink eredetének kérdéséhez. Ethn. XLVI. 18–22.
1938. A halottak, szentelmények és eljárásmódok a varázslatokban. Ethn. XLIX. 32–46.
1940. A magyar népszokások ősi elemei. Ethn. LI. 352–360.
SZENDREY Zsigmond–SZENDREY Ákos
1940. Részletek a készülő magyar babonaszótárból I. Ethn. LI. 195–210; 331–336.
1941. Részletek a magyar szokás- és babonaszótárból. LII. 62–65.
SZENTPÁL Mária, Sz. (szerk.)
1953. Pusztafalutól Karcsáig. Abaújmegyei táncok és dalok. Budapest.
SZÉTHY Lajos
1873. Hosszú húsvét. VÚ. XX. 214, 228.
SZIGETI Endre
1959. Terménymegáldási ünnepség Lajosmizsén. Új Ember XV. október 4.
SZIGETI Jolán
1958. Vadon termő növények felhasználása a Zempléni-hegyvidék néhány falujában (manuscript). DENIA.: 397. Debrecen
SZIRMAY Antal
1792. Notitia Historica Oeconomica Hortium Viniferorum comitatus Zempléniensis. H.n.
1804. Notitia historica comitatus Zempléniensis. Buda
1810. A tokaji, vagy is hegyaljai szőlőknek ültetéséről. Pest.
SZOLNOKY Lajos
1956. Az udvar és építményei Vajdácskán. Ethn. LXVII. 592–632.
1965. A Tiló. NÉ. XLVII. 5–66.
1966. A rostfésűk. NÉ. XLVIII. 89–127.
1972. Alakuló munkaeszközök. Budapest.
SZOPOLIGA, Miroszlav.
1972. Zsile primisenyjá v narodnomu budivnyicvü nivnyicsnoshidnoj csasztini Szninscsini v drugij polovini XIX. ta pocsatki XX. ct. Naukovnij Zbirnyik Muzeju Ukranszkoj Kulturi v Szvidnyik 6.119–162. Svidnyik.
1976. L'udová architektúra ukrajincov východného Slovenská. Svidnik.
SZÖVÉRFFY József
1943. Szent Kristóf. Budapest.
SZTANCSEK József
1909. Privigye vidékén gyűjtött babonák, babonás szokások és házi gyógyszerek. Ethn. XX. 243–244; 194–300; 357–362.
SZTARECZKY Zoltán
1959. Kékedi népdalok. Miskolc
SZÚCS Havaska
1966. Garabonciás diák Vajdácskán. Bmnh. 307–309.
TAGÁN Galimdsán
1939. Pusztafalu gazdálkodása. NÉ. XXXI. 142–156.
TAGÁNYI Károly
1896. Magyar erdészeti oklevéltár I–III. Budapest.
TAKÁCS Béla
1961/a. A telkibányai keménycserépgyár. BSz. V. 303–310.
1961/b. Üveghuták a Zempléni-hegységben. BSz. V. 29–35.
1966. A Zempléni-hegység üveghutái. Budapest
TAMASKÓ Ödön
1958. Zempléni-hegység. Budapest

THOMPSON, Stith
1955–58 Motif-Index of Folk Literature. Copenhagen
TŁOCZEK, Ignacy
1970 Zabudowa bojkowakiej zagrody. Materialy Muzeum Budownictwa Ludowego v Sanoku 5–18. Sanok
TOLNAI Vilmos
1899 Nagyfalusi (hontmegyei) babonák. Ethn. X. 395–397.
TÓTH Lajosné–VIGA Gyula
1978 A Herman Ottó Múzeum kiadványainak bibliográfiája. Miskolc
TRENCSÉNY Lajos
1892 Tokaji András-napi babonás szokások. Ethn. III. 127–128.
TUBA Zoltán
1978 A Zempléni-hegység növény- és állatvilága. In.: FRISNYÁK Sándor (szerk.): Zempléni-hegység 43–57. Miskolc
ÚJSZÁSZY Kálmán
1936 A falu. Útmutató a falu tanulmányozásához. Sárospatak
UJVÁRY Zoltán
1956 Árgirus nótája egy népi énekes könyvben Ethn. LXVII. 124–125.
1957 A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban az Abaúj-Zempléni hegyvidéken NÉ. XXXIX. 231–244.
1958 Primitív tűzgyújtás a Zempléni-hegyvidékről. Ethn. LXIX. 462–464.
1959 Niektoré udaje etnografickému študiu juhozemplinskej slovenskej obce Háromhuta (Mad'arsko). SlovNár. VII. 241–276.
1960 Ősi famegmunkáló eszköz népi használatban. DMÉ. 1958–59. 127–139.
1964 Luca-asszonyok a Csallóközben és Nyitra környékén. Ethn. LXXV. 451–453.
1966 Leivän kultinnen merkitys unkarilaisissa agraarritavoissa. Virittäjä 211–219.
1969/a. Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. Debrecen
1969/b. Források és kutak a Zempléni-hegyvidéken. HOMÉvk. VIII. 367–388.
1975 Varia folkloristica. Debrecen
„VAJK"
1897/a. Régi húsvéti ünnepek hazánkban. VÚ. XLIV. 241–242.
1897/b. Régi pünkösdi ünneplések. VÚ. XLIV. 370–371.
VAJKAI (WAGENHUBER) Aurél
1937 Adatok az Alsó-Hernád-völgy és az abaúji Cserehát népi építkezéséhez. NÉ. XXIX. 118–135.
1939 A magyar népi orvoslás vallási és egyházi vonatkozásai. Budapest
1940 A csatkai búcsú. Ethn. LI. 50–73.
VALÁDI Erzsébet
1955 Egy dalbetétes népmese változatai. Tudományos diákköri dolgozatok II/a. 243–255. Budapest
VALENTÉNYI Gyula
1909 A kis-kárpáti tót nép élete, viselete és szokásai. Ethn. XX. 36–47.
VARGA Gáborné (szerk.)
1970 Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc
VARGA János
1868 A gyermekvilág húsvétja. VÚ. XV. 179.
1870/a. Virág-vasárnapján. VÚ. XVII. 183–184.
1870/b. A húsvéti ünnepekre. VÚ. XVII. 196.
1870/c. Húsvét után. VÚ. XVII. 208.
VEIT, Ludwig Andreas
1956 Kirche und Volksfrömmigkeit im Zeitalter des Barock. Freiburg

VERES László
1975 Miskolci vízimalmok a XIV–XIX. században. HOMKözl. 14. 14–20.
VERESS Éva
1958 A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén. Történelmi Szemle I. 379–429.
VERSÉNYI György
1895 Felvidéki népmondák. Ethn. VI. 123–132.
VIGA Gyula
1980 Északkelet-magyarországi adatok a rákászathoz. HOMKözl. 17. 166–171.
VINCZE István
1956 A magyarországi mezőgazdasági szerszámok mester- és tulajdonjegyei I. Szőlőmetsőkések. Index Ethnographicus I. 161–169.
1957 Magyar szőlőmetszőkések és metszésmódok. NÉ. XXXIX. 71–101.
1958 Magyar borsajtók. Ethn. LXIX. 1–28.
1960 A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyközre. Ethn. LXXI. 1–27.
VISKI Károly
1938 Etnikai csoportok és vidékek. Budapest
VOHRADNYIK Géza
1966 Kishutai mondák és babonák. Bmnh. 320–323.
VOIGT Vilmos
1978 Rákóczi kora és a magyar népköltészet. In.: SINKOVICS István–GYENIS Vilmos (szerk.): Rákóczi tanulmányok 131–174. Budapest
VULPESCU, Mihail
1927 Les coutumes roumaines. Paris
WEBER-KELLERMANN, Ingeborg
1958–59 Der Luzienstuhl im deutschen und ungarischen Volksglauben. Hessische Blätter für Volkskunde XLIX–L. 295–316.
WIMMER, G. A.
1831 Das Aba-Újvárer Komitat im Königreich Ungarn. Wien
WLISLOCKI Henrik
1894 Fákra aggatott fogadalmi rongyok a magyar néphitben. Ethn. V. 320.
WLISLOCKINÉ DÖRFLER Fanni
1895 Templom és templomszerek a magyar néphitben. Ethn. VI. 40–49.
ZALÁN Menyhért
1927 A Pray-kódex benedictioi. Magyar Könyvszemle XXXII. 46.
1928 A nagyszombati szentelt tűz használata népünknél. Ethn. XXXIX. 109–112.
ŽATKO, Rudolf
1956 Prispevky k studiu slovenskych betlehemskych hier, SlovNár. IV. 17–44; 117–156.
ZIBRT, Čenek
1950 Veselé chvile v životé lidu českého. Praha
ZOMBORY Gusztáv
1868 Mád. Hazánk s a Külföld 44.
ZUPKÓ Béla
1957 Termékenységvarázslás Abaújban az első szántáskor. Ethn. LXVIII. 631–632.
ZSOVA Ilona
1971/a. Baromfitartás egy bodrogközi faluban. AZn. 35–48.
1971/b. Paraszti konyhaeszközök. AZn. 97–99.

(A szerzők adatai alapján összeállította: VIGA GYULA)

A sorozatban eddig megjelent:

I. Bodgál Ferenc: Borsod megye néprajzi irodalma I. Budapest, 1958. (Elfogyott)
II. Istvánffy Gyula: Palóc népköltési gyűjtemény. Miskolc, 1963. (Elfogyott)
III. Lajos Árpád: Borsodi fonó. Miskolc, 1965. (Elfogyott)
IV. Bodgál Ferenc (szerk.): Borsod megye népi hagyományai. Miskolc, 1966. (Elfogyott)
V. Bodgál Ferenc: Borsod megye néprajzi irodalma II. Miskolc, 1970.
VI. C. Nagy Béla–Sztareczky Zoltán: A cekeházi Sivák család népdalművészete. Miskolc, 1972.
VII. Dobrossy István (szerk.): Foglalkozások és életmódok. Miskolc, 1976. (Elfogyott)
VIII. Ujváry Zoltán: Gömöri népdalok és népballadák. Miskolc, 1977.
IX. Fügedi Márta–Viga Gyula: Borsod megye néprajzi irodalma III. Miskolc, 1979.
X. Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.): Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Miskolc, 1981.

90 Ft

HERMAN OTTÓ MÚZEUM
MISKOLC

